

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS BIBLIOGRÁFIAI
TANULMÁNYOK ÉS KÖZLEMÉNYEK

IV.

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

1964

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS BIBLIOGRÁFIAI
TANULMÁNYOK ÉS KÖZLEMÉNYEK

IV.

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1964

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

Szerkesztette:
CSÚRY ISTVÁN és VARGA ZOLTÁNNÉ

TANULMÁNYOK

Csúry István

VÁLOGATÁS ÉS TELJESSÉG

A könyvtári és bibliográfiai gyűjtés kettős arculata

Az olvasó több ízben is találkozhatott adatokkal és szemléltető példákkal, amelyek a korunkbeli irodalmi produkció félelmetes mértékű megnövekedését érzékeltetik, s apokaliptikus képet festenek az emberről, akit formálisan betemetnek kultúrájának maga termelte papírhegyei.¹ Meggyőző számítások figyelmeztetnek, hogy már egészen szűk szakterületek érdemleges publikációinak nyomon követése is messze meghaladja az egyéni kutató munkaidejét.² Keserű nyilatkozatok kelnek szárnyra, amelyek szerint sokszor gazdaságosabb újból elvégezni egy-egy kísérletet, mint az irodalomban felkutatni, ki, hol, mikor foglalkozott a témával, és milyen eredményre jutott.³ Sokan az információtárolás és -keresés gépesítésétől várnak megoldást, mások meg éppen súlyos elvi kételyeket támasztanak annak értelmét illetőleg, hiszen a gép csak a feladatok kisebb részét veheti le a bibliográfus válláról (és ehelyett is rárója a kódolás s a gép nyelvére való átültetés egyéb többletterhét), nem szólva arról, hogy a hagyományos bibliográfiában hamarabb megtalálható a kívánt adat,

¹ A világ könyvtermelésére vonatkozó statisztikai adatokat ld.: Book production statistics, 1950—1954. = Unesco Bull. f. Libr. 9. vol. 1955. 185—187. p.; Henkle, Herman H.: The natural sciences. = Shera—Egan: Bibliographic organization. Ed. by —. Chicago, 1951. Univ. Pr. 149. p. — Otlet, Paul: Traité de documentation. Bruxelles, 1934. D. van Keerberghen et Fils. 39. p. — Schneider, Georg: Handbuch der Bibliographie. 2. Ausg. Leipzig, 1924. Hiersemann. 273—379. p. (A fejezetek után.) — [Szaharov] Sakarov, E.: La production des livres en 1925. = Revue des Bibliothèques, 37 an. 1927, 55—56. p. — A folyóiratcikkek számára nézve: Kervégant, Désiré — Fourmont, Raymond: Bibliographies et documentation. Insuffisances, problèmes, perspectives. = Bull. des Bibliothèques de France. 5e an. 1960. 159. p. — A hazai könyvtermelésre nézve: Csapodi Csaba: Könyvtermelésünk a 18. században. = Magyar Könyvszemle, 66. évf. 1942. 392—398. p. 1 t. — Köpeczi Béla: Könyvkiadásunk tíz éve. = A Könyv, 5. évf. 1955. 200—204. p. — A magyar könyv tizenöt éve (1945—1960) Szerk. Keresztúry Dezső — Tiszai Andor. Bp. 1960. Művelődésügyi Minisztérium. 24. 30. p. — Szabó Endre: A magyar könyvstatisztika. = Statisztikai Szemle, 1952, 9. sz. 789—794. l. — A tudományos produkció növekedésére vonatk. ld. Baker, D. B.: Growth of chemical literature. Past, present and future. = Chemical and Engineering News, 1961. 29. no. 78—81. p. — Újabb és újabb népeknek a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódásából adódó nyelvi nehézségekre, új megoldások sürgetésére vonatk. ld. Waterman, Alan T.: Research and the scholar. = Library Trends, 2. vol. 1954. 492—497. p.

² Vö.: Rotschuh, K. E.: Das ungenutzte Wissen. Die Literatur und die medizinische Forschung. = Nachr. f. Dok. 6. Jg. 1955. 54. p. — Szalai Sándor: A tudományos kutatás költségárányainak nemzetközi alakulása. Bp. 1962.

³ Vö.: Bibliographies of minor importance in research and endeavor. = Engineering and Mining Journal, 128. vol. 1929. 383., 705., 928. p.

mint a legtökéletesebb elektronikus berendezés útján.⁴ De ha a legteljesebb derűlátással ítéljük is meg a gépesítésre irányuló erőfeszítések kimenetelét, az információs folyamatnak csupán a bibliográfiai szektorában várhatunk eredményt; az alapp probléma: hogyan állítható helyre a termelt dokumentumok tömege és az emberi tudat befogadóképessége közt felborult egyensúly, érintetlen maradt. Egyes szerzők — élükön *Bernallal* — a tudományos eredmények publikálásának racionalizálásában (pl. a folyóiratok megszüntetésében), sőt korlátozásában keresnek kiutat.⁵ Elképzeléseik sok ésszerű elemet tartalmaznak, mégsem ébresztettek kedvező visszhangot, mert a javítani kívánt viszonyok sok pozitív mozzanatát is elvetik, és mert a túlszervezés veszélyét hordozzák magukban. De tegyük fel, hogy végül is megvalósul az ész uralma a tudományos publikálás területén! Akkor derül ki, hogy a reformerek fél munkát végeztek: elfelejtették, hogy nemcsak tudományos céllal létrejött dokumentumok lehetnek tudományos értékű primer információ hordozói. Elég a régi színlapok hasznára emlékeztetnünk az irodalomtörténetben, a hírlapok érdekességére a történeti kutatások terén vagy az ipari termékeket ismertető különféle kereskedelmi rendeltetésű kiadványok hasznosságára bizonyos típusú műszaki kutatások kapcsán, hogy érzékeltessük, milyen széles a szabályozás alá nem vonható, nem tudományos nyomdatermékek köre. Hát még ha túlnézünk a tudós problémáin, s azt az irodalmat is mérlegeljük, amely a művelt olvasóra s hovatovább egyszerűen a ma emberére nehezedik! Nyilvánvaló lesz, hogy a korlátozó szabályozás gondolatának az irodalom egy jelentős szektorában még a felvetése is képtelen dolog.

Így haladva a tudós íróasztalán olvasatlanul halmozódó folyóiratszámok problémájának szűkebb köréből az információgépesítés, majd a tudomány-szervezés és a kiadói politika szélesebb és szélesebb körén át a modern ember és az irodalom viszonyának köréig, nem nehéz témánkat megfelelő perspektívába helyezni. Nyilvánvaló, hogy a tudományos közlemények s általában a

⁴ Az információtárolás és keresés gépesítésének irodalma ma már szinte áttekinthetetlen. Kurrens referáló orgánuma: *Current research and development in scientific documentation*. (National Science Foundation, Washington.) A gépesítés elvi nehézségeire vonatk. Id.: *Aries*, Philippe: *Préparation d'un index cumulativ des matières*. = *Bull. des Bibl. de France*, 56. an. 1960. 234—235. p. — *Shaw*, Ralph R.: *Implications for library services*. = *Library Quarterly*, 25. vol. 1955. 347—348. p. — Uo.: *Machines and the bibliographical problems of the twentieth century*. = *Bibliography in an age of science*. Urbana, 1951. Univ. of Illinois Pr. 39. p. — Ua.: *Mechanical and electronic aids for bibliography*. = *Library Trends*, 2. vol. 1954. 525—531. p. — Ua.: *The relation of physical to symbolic systems*. = *Taube* — *Wooster*: *Information storage and retrieval*. New York, 1958. Columbia Univ. Pr. 136. p. — *Staveley*, Ronald: *Notes on modern bibliography*. London, 1954. Libr. Ass. 86—87. p. — *Taube*, Mortimer and associates: *Storage and retrieval of information by means of association of ideas*. = *American Documentation*, 6. vol. 1955. 3. p. — *Vickery*, Brian C.: *Some comments on mechanical selection*. = *American Documentation*, 2. vol. 1951. 104. p. — Ua.: *Machines and indexes*. = *Unesco Bull. f. Libraries*, 13. vol. 1959. 249—252. p. — A gépesítés problémájának megítélése hazánkban egyértelműen pozitív, noha a kísérletezés és a megvalósítás lehetőségeit illetően helyzetünk viszonylag kedvezőtlenebb. A gépesítés ügyét intézményesen is felkarolta az OMKDK; Az ő gondozásában jelent meg — egyebek közt — *Szalai Sándor* elvi szempontból is jelentős tanulmánya: *Gépi kivonat készítés. Elméleti és kísérleti adalékok a magyar nyelvű tudományos közlemények gépi kivonatolásának kérdéséhez*. Bp. 1963. OMKDK. 70 p.

⁵ *Bernal*, J. D.: *Provisional scheme for central distribution of scientific publications*. = *The Royal Society Scientific Information Conference*, 21 June–2 July 1948. Report and papers submitted. London, 1948. The Society. 254—255. p. — A Konferencia ajánlása: i. h. 111—115. p. — *Elsdon* — *Dew*, R.: *The library from the point of view of the research worker*. = *South African Libraries*, 1955. oct. — *Velinsky*, S.: *Psychological information center to solve our publication problems*. = *American Psychologist*, 1954 june. — *Bernal* — mint ismeretes — a kedvezőtlen fogadtatás miatt revideálta centralizációs elképzelését.

sajtótermékek félelmes áradása egész kultúránk egyik fő jelensége és központi problémája, nem pedig valamiféle könyvészeti vagy tudományszervezési szakkérdés. S ha azt keressük, hogyan vehetnénk rajta erőt, kultúrfilozófiai és kultúrpolitikai aspektusból kell megközelítenünk — nem hagyva ki természetesen a koncentrált támadás stratégiai tervéből egyetlen segédcsapatot, tehát a bibliográfusokét, a kibernetikusokét, a tudományszervezőkét vagy az érdekelt szaktudósokét sem. Ezen a jogcímen és ebbe a perspektívába helyezkedve vesszük magunk is a bátorságot annak kifejtéséhez, milyen elvi megfontolások és módszertani rendszabályok tehetik képessé a bibliográfiát és a könyvtárat az irodalom irdatlan rengetegében való tájékozódásra, a számlálhatatlan számbavételére.

Abból indulunk ki, hogy ha az irodalom⁶ — legalább bizonyos aspektusban — az emberiség memóriájának funkcióját tölti be, szabad, sőt szükséges, hogy a bibliográfia és a könyvtár mint a kollektív emlékezet foglalata és gépezete az élő emberi elme mechanizmusához forduljon analógiáért a tudattartalmak gazdaságos tárolásmódjának, befogadásának és felszínre hozásának megtervezéséhez. Persze, nem gépies átültetésre, még kevésbé a részmozzanatok mindenikének erőszakos egyeztetésére gondolunk. Mostani elmefuttatásunk során pedig éppenséggel be kell érünk egy-két fő mozzanattal. Ezek közt is leglényegesebbnek tartjuk az elme válogató tevékenységét: azt, hogy a tudat centrumába gyűjti és jól bejáratott asszociatív felvonókkal teszi hozzáférhetőkké az egzisztenciális jelentőségű tartalmakat, a többit pedig — fontosságának csökkenő rendjében — kijebbi szorítja, egész a tudat pereméig, vagy csak elemzéssel feltárható mélységbe taszítja azt, amit napfényre nem valónak ítélni, s a hasznavehetetlent, a nem emészthetőt elhárítja magától, selejtezi az idejétmúltat. De ugyanilyen tanulságos lehet a kétféle memória különbségeinek kiemelése is: így az élőknek azt a képességét, hogy asszociatív úton könnyedén elővarázsolja eltemetett tartalmait, a kollektív emlékezet csak igen nagy erőfeszítések árán és tökéletlenül tudja utánózni. A mi feladatunk, hogy a csikorgó gépezetet korszerűsítsük, elevenebb munkára bírjuk. Másfelől, a rögzített tudattartalmak válogatása során elkerülhetők a megőrzés és felejtés szeszélyes visszasságai, amelyektől a szubjektív tudat sohasem lehet mentes: nem cserél helyet a szükséges a fölöslegessel, nem sikkad el, ami megőrzendő. Az összevonás és sűrítés művészetére viszont ismét az élő tudat ad példát és ösztönzést. Ezeket a módszereket is jóformán még ezután kell kiaknáznunk az irodalomban lecsapódott tudattartalmak gazdaságos tárolása érdekében.

Ideje tételes egyszerűséggel leszögeznünk az előadottakból kivilágló álláspontunkat:

a) *A bibliográfia és a könyvtár feladatait a kulturális élet egészének összefüggésében kell meghatározni, és a szellemi javak termelésének, közvetítésének folyamatába beágyazva, e két funkciót hordozó személyekkel és intézményekkel, főként a tudományos kutatással szoros együttműködésben teljesíteni.*

b) *A bibliográfia és annak bázisa és műhelye, a könyvtár közötti legbensőbb*

⁶ Az irodalom fogalmát tágan értelmezzük, hogy beleférjenek a rögzített tudattartalmak és hordozóik általában.

kooperációt szükségszerűnek és magától értetődőnek tartjuk a kollektív emlékezetet megtestesítő dokumentumok átörökítése és hasznosítása terén.

c) *A válogatás és a selejtezés lényegi eleme a bibliográfiai és a könyvtári munkának, elválaszthatatlan a kutató, gyűjtő, megőrző, rendszerező, feltáró és disztributív tevékenységtől.*

d) *A kollektív memória hordozására és emberi dimenziók közé szorítására irányuló erőfeszítések közt elsőrendű szerepe van a társadalmilag haszontalan, értéktelen vagy azzá váló holt anyag kiküszöbölésének.*

e) *A válogatás és selejtezés szervezett és tudatos szakértői tevékenység. Nem egyszeri aktus, hanem organikus és dialektikus folyamat.*

A továbbiakban egyrészt a válogatás szükségét és lehetőségét kívánjuk érvekkel igazolni, másrészt előadjuk a válogatási folyamatra, s az abban alkalmazható módszerekre vonatkozó elképzeléseinket.

1. A bibliográfiai válogatás fogalma

Az ötvenes évek elején, amikor megismerkedtünk a szovjet ajánló bibliográfiával, és demokratikus jó ígyekezettünkben vagy sematikus túlbuzgóságból — ki-ki természete szerint — magunk is nekiláttunk, hogy hasonló irodalomjegyzékeket hozzunk létre, fő tételünket, a válogatás követelését legfeljebb csak konzervatív oldalról érhetette volna bírálat. A szakterület mérvadó tényezői valamennyi bibliográfiatípus fölé helyezték az ajánló könyvjegyzéket, és mert annak lényegéhez tartozik a legjobb vagy legnagyobb propagatív erejű könyvek viszonylag szűk körének csokorba gyűjtése, a szelektálást általános bibliográfiászerkesztési követelmény rangjára emelték.⁷ Mi azonban — bár éppen a válogatás követelményeiről értekezünk, és valljuk, hogy az irányzatosság közvetve vagy közvetlenül valamennyi bibliográfiai műfajban érvényesülhet — torz vulgarizálást látunk az effajta általánosításban. A válogatás szempontjait az ajánló bibliográfia esetén a műfaj sajátos pedagógiai célkitűzései határozzák meg. Értelmetlen dolog a válogatásnak ezt a szemléletét nem pedagógiai irányzatú bibliográfiai típusoknál is erőltetni.

Hogy a hasonló logikai csuszamlásokat kikerüljük, először is azt kell leszögeznünk, hogy a pozitív és a negatív előjelű válogatás egyértelmű a bibliográfia illetékességi, tartalmi körét meghatározó elvek érvényesítésével, a bibliográfia funkciójának realizálásával a gyűjtés síkján. Ennélfogva ahány bibliográfiai műfaj, annyi válogatási elv, és — persze — egyazon bibliográfián belül is természetes követelmény a különböző dimenziójú gyűjtési és kirekesztő szempontok együttes alkalmazása. Hirtelenében elsorolni is nehéz volna, milyen sokféle gyűjtési elv és nézőpont állítható fel. Elég tehát ha a fő kategóriákat említjük — szám szerint ötöt —, amelyek alá megítélésünk szerint valamennyi besorolható:

⁷ Az ajánló bibliográfia abszolutizálására vonatk. ld.: Olisev, V.: Az ajánló bibliográfia helyzete és feladatai. [Bp. 1953. OSzK szakfordítás] 716. sz. 23 p. — Szmirnova, B. A.: A bibliográfia és az olvasásirányítás. = A Szovjetunió és a Népi Demokráciák Könyvtárügye, 15—16. sz. 5. p. — Bol'saja Szovetszkaja Énciklopedija, 2. izd. 5. v. „Bibliografija” című a.

a) Tartalmi elv (a dokumentum tárgyi, földrajzi vagy időbeli vonatkozása szerint).

b) Formai elv (a dokumentum irodalmi vagy materiális formája, nyelvi, helyi, időbeli, intézményi vagy személyi eredete szerint).

c) Rendeltetési elv (aszerint, hogy a dokumentum a társadalom mely csoportját, feladatát vagy tevékenységét szolgálja).

d) Értékelő elv (a dokumentum tartalmi, művészi, muzeális, kegyeleti stb. értéke szerint).

e) Pedagógiai, szemléleti és propagatív elv.

Ezeknek az elveknek a jogosultsága a megfelelő bibliográfiai műfajok definíciójából következik. (Például a bibliofil jegyzék nem alapulhat más on, mint bibliofil értékelés on, a témabibliográfia úgy jön létre, hogy kiválasztjuk a témáról szóló irodalmat, s ha az ifjúságnak kell olvasmányokat ajánlani, senki sem ütődik meg, ha a bibliográfus mellőzni fog egy kétszáz esztendő s *Aesopus* kiadást, vagy kihagyja *Tutsek* Anna rózsaszín pennájának termékeit.) Alkalmazásuk nemcsak pozitív tekintetben: az adott profilú bibliográfia tiszta kiképzése szempontjából szükséges, hanem negatív, a redukció és kirekesztés céljából is. De bármennyire is nyilvánvaló mindez, egységes szemlélet és gyakorlat még nem szilárdult meg a válogatási elvek dolgában. Különösen az értékelő és a propagatív célú válogatásnak vannak ellenzői, főleg objektivista és pozitivistá oldalról és leginkább a nemzeti és a szakkbibliográfia vonatkozásában. Mi azonban nemcsak az ismert kategóriákat fogadjuk el, hanem tovább is akarunk menni egy lépéssel, olyan válogatási elvet kívánunk megjelölni, amely mindezeknél általánosabb, valamennyi bibliográfiatípusra alkalmazható, és amelynek segítségével a dokumentumoknak további kategóriáit lehet kirekeszteni a bibliográfiai, illetőleg könyvtári gyűjtés köréből. Van is ilyen elv, élünk is vele a gyakorlatban, csak talán még nem jutott el a megfogalmazásig. Ez pedig az *abszolút, illetőleg relatív szükségesség elve*. Hogy példával érzékeltesük, mit értünk ezen, gondoljunk egy tudományos dolgozatra, amely folyóiratcikk és különlenyomat formájában is megjelent! Az egyik változat abszolúte szükségtelen, bár tartalom, érték, forma, rendeltetés és pedagógiai hatás szempontjából nincs különbség köztük. Viszonylag szükségtelen lehet valamely szépirodalmi mű nem magyar fordítása egy hazai könyvtárban vagy bibliográfiában. Vagy felfoghatjuk a viszonylagosságot úgy is, hogy egy ma még szükséges mű holnap szükségtelenné válik, mert különb és újabb eredményeket hozó jelent meg ugyanarról a témáról. De nem szaporítjuk a példákat: egy későbbi fejezet éppen a szükségtelenség eseteit, típusait tekinti át. Ennyi is illusztrálja: bibliográfiai válogatás szempontjából azt a dokumentumot tekintjük szükségtelennek, amely nem hordoz hasznos, érvényes vagy érdemleges információt, illetőleg amelyet egy azonos vagy teljesebb, tökéletesebb tartalmú másik dokumentum megléte fölöslegessé tesz. (E meghatározással, s általában a bibliográfiai válogatással kapcsolatban természetesen nem tévesztendő szem elől, hogy nemcsak a dokumentumok tartalma, hanem külső megjelenése, matériája is hordozhat szükséges információt, sőt pusztá megléte is minősülhet tudományosan hasznos adaléknak.) Gyakran azért minősül egy mű szük-

ségtelennek, mert alacsony színvonalú, túlhaladott, értéktelen. Viszont távolról sem tekinthető minden értéktelen mű szükségtelennek,⁸ vagy minden értékes mű hasznosnak.⁹

A szükségesség elvénél nemcsak azért időztünk tovább, mert — legalábbis megfogalmazásában — új, hanem általános jellege miatt is, és mert lényegesen különbözik a többitől. Míg ugyanis a többiek meghatározott típusú bibliográfiák esetében alkalmazhatók és a gyűjtendő anyagot, a bibliográfia egész arculatát pozitívan is meghatározzák, addig ez utóbbi csak mint kirekesztő elv szerepel, de valamennyi műfajban érvényesíthető.

Az áttekintett válogatási elvek — kellő okszerűséggel és tudományos judíciummal — egyaránt alkalmazhatók a bibliográfiakeresztésben és a könyvtári gyűjtésben. Ebből azonban a legkevésbé sem következik a bibliográfia anyagának és a könyvtár gyűjteményének teljes megegyezése (pl. a nemzeti bibliográfiáénak a nemzeti könyvtáréval, a szakbibliográfiáénak a megfelelő szakkönyvtáréval stb.). Az anyag zömének átfedése természetes kíváncsi, de bizonyos típusú dokumentumokat célszerű és elegendő vagy a bibliográfiában vagy a könyvtárban megőrizni. Ezzel a lehetőséggel eddig csak a bibliográfusok éltek, azok sem elég tudatosan, a könyvtárak pedig egyáltalán nem. Kiaknázásának később még figyelmet szentelünk, most csak számba vesszük, és címkét ragasztunk rá: válogatás és kirekesztés a könyvtár és a bibliográfia közti feladatmegosztás alapján.

A válogatás másik oldala — általában fogalmi ellentétpárja, de gyakran éppenséggel a terméke, mint az öntőformának az öntvény — a *teljesség*. Legalábbis a könyvtári, bibliográfiai gyűjtemények teljességét felfoghatjuk így. Mikor az *irodalom teljességéről* beszélünk, mindazon írásművek összességére gondolunk, amelyeket az emberek világszerte valaha is vagy egy kultúrkörben, egy irodalmi korszakban létrehoztak, de nem merül fel bennünk valamiféle leltári hiánytalanság képzete. Virtuális teljesség ez. A könyvtári, bibliográfiai gyűjtemények teljessége ennél több és kevesebb. Kevesebb, mert minden konkrét gyűjtemény (a brüsszeli Világbibliográfiát sem véve ki) az irodalom bizonyos elhatárolt területeire, rétegeire korlátozódik, több, mert ezeken belül az abszolút teljesség is elérhető. A gyűjtemények összessége teszi ki az irodalom valóságos, materiális teljességét. Az irodalom virtuális teljessége pedig tükröződhet az értő kézzel összehordott egyes gyűjteményben — mint cseppjében a tenger. A közhasználatban persze nem ezekhez — az egészet lényeges vonásaiban reprezentáló — gyűjteményekhez fűzzük a „teljes” jelzőt. Gyakorlatilag akkor beszélhetünk „teljes” bibliográfiáról és könyvtári gyűjteményről, ha ezek a tartalmi, formai és rendeltetési elv alapján meghatározott irodalmi kategóriákat hézagmentesen tartalmazzák, s a *gyűjtőkörbe tartozó irodalmat semmilyen címen ki nem rekesztik*. Ezzel szemben az értékelő, pedagógiai, propagatív vagy szükségességi elv alapján történő szűrés eredményét tekinti a közmegegyezés *válogatott* gyűjteménynek.

⁸ Az értéktelen, sőt megvetésre, gyűlöletre méltó fasiszta irodalmat egy időben kiselejteztük. Utólag derült ki, hogy — legalább egy részük — a történettudományban hasznosítható információt hordoz, selejtezésük elcsúszott volt.

⁹ Gondoljunk valamely egzotikus nyelven írt kiváló alkotásra, amelynek a nyelvet ismerők viszonylag szűk körén kívül senki sem veszi hasznát.

2. A válogatás – teljesség probléma történeti vonatkozásai

Nemcsak a bibliográfiaelmélet megalapozásához járulna hozzá, hanem a kollektív tudat fejlődésének megismeréséhez, a kultúrfilozófia és a kultúrpolitika történetének tanulmányozásához is, aki az írásbeliség kezdeteitől fogva végigkövetné, hogy az egyes korszakok, kultúrkörök vagy társadalmi osztályok szerint hogyan, s milyen elvek alapján terjedtek ki vagy zsugorodtak a művelődés határai, milyen irodalmat tekintettek magukénak, mit ismertek a szomszédéból vagy az előző korból, és mit vettek üldözőbe. Sajnos, ezt a számunkra is fontos előmunkálatot tudtunkkal még nem végezték el. Az pedig, hogy ezt a nagyarányú kutatómunkát, amelynek a kínai magaskultúra elszigeteltségének problematikájára éppúgy ki kellene terjednie, mint a modern társadalom kultúrszociológiai vizsgálatára s a termelt és elveszett könyvek történeti statisztikájára, magunk végezzük el, csak azért, hogy gondolatmenetünk egyik láncszemét szilárdabbra kovácsoljuk, aránytalan vállalkozás volna. Lemondva tehát a sokféle tanulságról, amit a történeti nyomozás kínál, de elkerülve a felületes ismereteken alapuló teoretizálás buktatóit is, annak a néhány ide illő támpontnak a felhasználásával, amelyekre mellesleg bukkantunk bibliográfiaelméleti stúdiumaink során, a bibliográfiai válogatás tudatosodásáról szólnunk röviden, s azt is csak hipotetikus igénnyel.

Az irodalom, a könyv, könyvtár és a bibliográfia történetében koronként változó aspektusban fel-felmerül a teljesség és a válogatás problémája, de főleg mint kultúrpolitikai és pedagógiai kategória. A kollektív emlékezet javaival való ésszerű gazdálkodás ügyévé, sajátos bibliográfiai és könyvtári problémává nagyjából a nyomdai termelés 18. századi nagyarányú emelkedése óta válik, s századunkban lesz egzisztenciális jelentősége a művelődés egésze szempontjából.

Az első könyvtári-bibliográfiai jellegű vállalkozások az ókorban, amelyekről érdemleges fogalmaink vannak (*Assurbanipal* ninivei és a *Ptolemaiosok* alexandriai irodalmi és könyvtári centruma), a teljesség égisze alatt bontakoztak ki. Céljuk egy kultúra teljes irodalmi körképének létrehozása volt a szövegek összegyűjtése és rekonstruálása által. Hasonló nagyszabású vállalkozást *Caesar* is kezdeményezett. A teljesség természetesen mindenik esetben a megfelelő kultúrkör viszonylatára szorítkozik, s azon belül sem abszolút értelmű. Emellett, bármennyire tiszteletet keltő gyűjtemény is pl. a *Museion* több százezer tekercse, ilyen nagyságrendű irodalomban az ember még otthonos lehet, szinte talán még úgy is, hogy (a többes példányokat leszámítva) minden tekercset az utolsó betűig elolvas. Ugyanebben a perspektívában kell értékelnünk az idősebb *Plinius* hagyományossá vált mondását, amely szerint nincs olyan rossz könyv, hogy valamely részében hasznos ne lehetne.¹⁰ A kiváló természetbúvárnak valóban jól ki kellett aknáznia azt a viszonylag nem nagy terjedelmű irodalmat, ami rendelkezésére állt, hogy kielégítse életveszéllyel is dacoló, szenvedélyes tudásvágyát.¹¹

¹⁰ [Plinius maior], „dicere etiam solebat, nullum esse librum tam malum ut non aliqua parte prodesset.” *C. Plinii Caecilii Secundi Epistolarum libri X. Lugd. Batavorum. Ex officina Elseviriorum. 1640. 65. p.*

¹¹ A Vezúv kitörésénél veszítette életét 79-ben, mert túlságosan közelről figyelte a jelenséget, s a szétáradó gázok mérgezték.

A teljességről és a válogatásról vallott nézetek nyomozásának a középkor néhány tucat, néhány száz vagy legfeljebb néhány ezer kódexet számláló könyvtáraival és hasonló nagyságrendű bibliográfiáival kapcsolatban nincs sok értelme. Az írásbeliség hordozója, az egyház homogén vallásos kultúrát teremtett s ültetett a lelkekbe. És mert e kultúra egyetlen ágazatának sem a valóság tükrözése volt a fő célja, hanem fideista eszmék propagálása, mítoszok valószínűsítése és népszerűsítése, hittételek deduktív boncolgatása, valamint az egyház igazgatási szervezetére, gazdasági és politikai funkcióira vonatkozó ismeretek kidolgozása, elvileg sem helyénvaló felvetni a teljesség problémáját. Néhány könyv: biblia, missale, graduál, legendárium, egy-két grammatikus és egyházatyja, s akár egy cseppjében a tenger, az igényelt teljesség jól megfért egy *armarium* polcain. A vallásos ihletésű latin szépirodalom, s később a lovagi kultúra talaján sarjadó nemzeti nyelvű költészet inkább esetlegesen vagy csemegeként volt jelen, ahol jelen volt, semmint rendszeres irodalomgyűjtés eredményeként. Az antik irodalom pedig csak azokban az alakváltozásaiban kapott hivatalos elismerést, amelyek támogatni látszottak az egyház ideológiáját, egyébként száműzetésbe szorult, tűzvész vagy vallási fanatizmus martaléka lett, és csak néhány művelt fejedelem vagy rendfőnök akcióinak s részben az iszlám közvetítésnek köszönhetette továbbélését. Mi sem jellemzőbb a vallásos világszemlélet meghatározó jelentőségére, mint *Cassiodorus* intelme a kéziratmásolókhöz, miszerint a sátán annyi sebet kap, ahányszor a szerzetes leírja az úr szavát. Annak a *Cassiodorus*nak a nyilatkozata ez, aki az antik kultúra közvetítésével, a kéziratmásolás nagyarányú és példás megszervezésével tette nevét halhatatlanná.

A korszak jellegzetes bibliográfiái közül *Photius* konstantinápolyi pátriárka (815—891) *Myriobiblonját*¹² és *Hieronymus* (340—420) *De viris illustribusát*¹³ említjük. A *Myriobiblon* egyfajta olvasói napló, az antik hagyományok ápolásáról ismert bizánci császárok udvari emberének alkotása, kritikai summázatok pedagógiai rendeltetésű gyűjteménye. Mindössze 280 művet ölel fel. A teljesség igényét még abban a szűkebb értelemben sem támasztja, hogy kiterjedne mindazokra a művekre, amelyeket egy művelt ember hosszú élete során elolvasott. *Tarasius* nevű tanítványa kérésére azokból a művekből állította össze a szerző, amelyeket annak távollétében beszélt meg a többi tanítvánnyal. *Hieronymus* munkája bio-bibliográfia. Szerzője, a keresztyénség nagy propagátora azzal a céllal állította össze, hogy a pogány kultúra fölényének hirdetőivel szemben bizonyítsa: „Íme nekünk is vannak íróink, szellemi embereink!” Összesen 135 nevet sorol fel *Pétertől Jeromosig*, keresztyén szerzőket, a relatív teljességnek is igen szerény és ki nem nyilvánított igényével. De hiába nyúlunk a középkor késői tájaihoz is példáért. *Richard de Bury* (megh. 1345-ben) *Philobiblonjában* nemcsak a könyvért való vallásos rajongásának ad kifejezést, hanem korának legjobb színvonalán összefoglalja a könyvre, könyvgyűjtésre, könyvtárra vonatkozó ismereteket, a teljesség és a válogatás

¹² Vö.: *Ives, Samuel A.*: Photius of Constantinople the first book reviewer. = *The Library Quart.* 21. vol. 1951. 285—289. p.

¹³ *Hieronymus—Gennadius*: *De viris illustribus*. Hrsg. v. Carl Albrecht Bernoulli. Freiburg i. Br. — Lpz. 1895. J. C. B. Mohr. LVI, 980 p. 2 t.

kérdésével azonban az általunk vizsgált értelemben nem foglalkozik. Amit gyűjtő tevékenységéről tudunk, az is amellett szól, hogy csupán a könyvkincs halmozása lebegett a szeme előtt, nem pedig a szerves képletnek tekintett irodalom, amelynek egészét vagy csak életrevaló alkotásait kell a gyűjtés körébe vonni.

Bury ifjabb kortársa és személyes ismerőse, *Petrarca* mint könyvgyűjtő is humanista, mint mondani szokták: ő az első modern ember. Nem önmagukért gyűjti, másoltatja a könyveket, hanem hogy kedvére tanulmányozhassa tisztelt mestereit, a latin klasszikusokat, műveik filológiailag pontos, szép kiállítású kéziratpéldányait. *De remediis utriusque fortunae* c. dialógusában kifejezést is ad gyűjtési eszményének, elítéli a könyvek öncélú halmozását. *Petrarca* tehát az értékelő válogatás szószólója, de álláspontját tisztán az ember formálása, művelése, a humanista életeszmeny kiteljesítése oldaláról fogalmazza meg, nem pedig a tágabb értelemben vett irodaloméről, amelynek térségein a költői képzelet kevés neki való úti élményt remélhet. Ez a szemlélet — és nem egyszer *Petrarca* tudatos követése nyilvánul meg a későbbi humanisták könyvtáraiban is, amelyeknek egyik legragyogóbb példája a mi *Corvinánk*.

A könyvnyomtatás gyökeresen átformálta az irodalmi életet. A mi szempon-tunkból egyik legnagyobb horderejű következménye az volt, hogy elterjedése óta sokkal világosabban megvonhatók az irodalom határai, mint a kéziratosság korában, hisz amit olvasásra érdemes, kész munkának tekintettek és a nyilvánosságnak szántak, többnyire nyomtatásban is megjelent.¹⁴ A határok élesebb kirajzolódásával természetesen a legkevésbé sem járt együtt a produkció korlátozódása, hanem — épp ellenkezőleg — a többszörözés lehetősége termékenyítőleg hatott az irodalomra, ledöntötte a gátakat, amelyek közé a kézírásos technika szorította a terjedelmet. A könyvtári és bibliográfiai gyűjtést merőben új feladatok elé állította a hírlap és a folyóirat, valamint a nem irodalmi jellegű nyomdatermékek sokféle típusának színrelépése. A példányszám felemelkedése, s a szervezeten, nemzetközi méretekben megvalósuló terjesztés meggyorsítja irodalmi piacok, s hovatovább a kultúrkörök integrálódását, és ismét csak új dimenziójú feladatok elé állítja a könyvtári és bibliográfiai gyűjtést, s ezzel együtt — vagy inkább ezt megelőzőleg — magát a tájékozódó embert, legkivált a tudomány bűvárát. A teljesség kategorikus imperatívuszát éppen a reneszánsz talaján szárba szökkenő tudományok állítják a gyűjtés elé, de pár száz év múlva a válogatás igényét is mindinkább elfogadják, vagy éppen maguk hirdetik.

A nyomdászat első félszáz-száz évének termését azok igyekeznek bibliográfiailag hozzáférhetővé tenni, akik legfőbb termelői és olvasói az irodalomnak: a tudós humanisták és természetkutatók. (*Champier, Nevizzano, Gesner, Tritheim* stb.) A bibliográfia feltétele és gyümölcse, szerves része szűkebb értelemben vett tudományos munkájuknak. A nemzeti bibliográfiák ősei, az ez idő tájt készült bio-bibliográfiai szerkezetű nemzeti irodalomtörténetek (*Bale,*

¹⁴ Sokszor persze csak formális különbség van a kéziratban maradt és a kinyomtatott írásmű közt. A publikált mellett a mai napig is megmaradt a kéziratban terjesztett irodalom, sőt, éppen manapság kezdenek elmosódni a publikált és a publikálatlan irodalom határai. (Többek közt éppen ezért a kéziratot éppúgy a bibliográfia illetékességi körébe utaljuk, mint a nyomtatott kiadványt.)

Leland, Pits, De la Croix du Maine, Du Verdier) pedig éppenséggel a tudományos szintézis igényével készültek.¹⁵ A teljesség kérdésében elfoglalt korszakos érvényű álláspont jellemzésére *Gesner Bibliotheca universalis*át¹⁶ említjük. A gyűjtőkört kijelölő előszóban a már idézett pliniusi szentenciával erősíti könyvészeti felfogását a humanista szerző: a tudós a legjelentékenyebb írásműnek is hasznát veheti.¹⁷ És valóban özönnel hozza az obskurus szerzőcskéket. Abból is a teljesség valamelyes igényére következtethetünk, hogy hatalmas vállalkozásának indítékát a könyvkincsek sokaságának szomorú pusztulásában, leginkább „a soha eléggé nem dicsérhető Mátyás király ama híres könyvtárának” szörnyű feldúlásában jelölte meg, a bibliográfia feladatát pedig abban, hogy legalább címek és rövid tartalmi kivonatok formájában megmentse az irodalmat az enyészettől.¹⁸ Ha azonban feldolgozott anyagát összevetjük a könyvterméssel, ismét csak azt nyerjük tanulságul, hogy biz’ a bőség még nem teljesség. Hogy is lehetne teljes az anyag, ha egyszer a szerkesztő — vérbeli humanista módra — csak a négy klasszikus nyelv valamelyikén írt műveket tekinti felvételre érdemesnek, s a nemzeti nyelvű irodalmat mellözi! A felölelt 15 000 cím alig egynegyed vagy egyötöd része lehetett az 1545-ig megjelent nyomdarműveknek. Nyilvánvaló, hogy az irodalom hézagtalan számbavételét még a klasszikus nyelveken írt irodalom viszonylatában sem tűzhte maga elé *Gesner*, már csak azért sem, mert annak terjedelmét mai igényeink szerint az akkori viszonyok közt nem lehetett megállapítani. A gyűjtés határait akkor — s jobbra egész a 19. századig — nem az irodalom valóságos terjedelme jelölte meg, hanem a gyűjtő lehetőségei, szívóssága, igényessége.

A 17. század nem hozott témánk szempontjából kiemelkedő elvi újdonságot vagy jellegzetességet a bibliográfiai irodalomban. Annál többet a társadalmi fejlődés és a tudományok haladása terén: a polgárság előretörését, győztes polgári forradalmakat (Németalföld, Anglia) s a feltörekvő osztály korszakalkotó győzelmeit a feudális világszemlélet fölött a szellemi élet minden területén. A mi szempontunkból legfőképpen a természettudományok páratlan felvirágzása érdemel figyelmet: ez a század vetette meg — bátran mondhatjuk — a modern természettudomány alapjait.¹⁹ E fejlődéssel karöltve járt az első tudományos folyóiratok megindulása és a kutatóknak tudós társaságokba való szerveződése. Mindez nemcsak a tudományos irodalom publikálásában hozott fellendülést, hanem olvasásában, felhasználásában is. Egyre kevésbé tekinthetnénk tudákos pedantériának vagy öncélú kegyeletességnek, ha valaki ebben az időszakban a természettudományos publikációk hiánytalan nyilvántartását sürgetné, hisz a kutatómunka nélkülözhetetlen elemévé vált a mások eredményeiről való rendszeres tájékozódás, az irodalomban közreadott pozitív ismeretek felhasználása. Az írott és nyomtatott dokumentumok sokféleségének

¹⁵ A 16—17. sz.-i bibliográfia történetére vonatk. d. *Malclès*, Louise—Noëlle: *La bibliographie*. Paris. 1956. Pr. Univ. 16., 27—28., 30., 33—36., 51—53. p.

¹⁶ *Gesner*, Conradus: *Bibliotheca Universalis*. Tiguri, 1545. Froschaver. 18 sztl. lev. 632 p.

¹⁷ Ld. az i. m. ajánlását a 6. sztl. lapon.

¹⁸ I. h. 3—4. sztl. p.

¹⁹ Elég néhány nagy név felsorolásával jellemeznünk a természettudományok forradalmi fellendülését: *Bernoulli*, *Boyle*, *Descartes*, *Fermat*, *Galilei*, *Harvey*, *Huygens*, *Kepler*, *Leibniz*, *Malpighi*, *Newton*, *Torricelli*, *Pascal*.

legnagyobb étvágyú és igényű fogyasztója, a történettudomány is ebben az irányban hatott: a 17. század történészei munkálták ki a kutatás forráskritikai módszerét, s ez nemcsak a stúdium tudományos rangemelését hozta magával, hanem a pozitív adatok kultuszát, a bőséges dokumentáció igényét is.²⁰

Nagyon is jól ismert, hogyan nőtt át ez a történelmi folyamat a 18. századba, hozta meg politikai gyümölcsét a nagy francia forradalomban, hogy izmosodtak tovább a szaktudományok, s járultak hozzá haladó világnézeti szintézisek megépüléséhez. A fejlődésnek ez a vonala — a 17. századhoz hasonlóan — az irodalom minél teljesebb ellenőrzésének igényét erősíti. És valóban, a 17. század végén s a 18. század elején színre lépnek az első bibliográfiák, amelyek az abszolút teljesség tudatos koncepcióján épülnek,²¹ a 18. század második felében pedig megindulnak Franciaországban, s a legvégén Németországban is az első kurrens nemzeti bibliográfiák,²² a teljességi elv kat'exochen hordozói. De kirajzolódik az ellentétes irányú erők vektora is. Első ezek közül a nyomdai produkció nagyarányú emelkedése. A világosság századában jóval több könyvet nyomtak, mint a megelőző 260 évben.²³ Ezt a zavarba ejtő bőséget a fejlődés élvonalán haladó Franciaországban még fokozta az a valóságos könyv-özön, amely a forradalom után a szerzetesi és főúri könyvtárak nacionalizálása és központi begyűjtése folytán keletkezett. A bibliográfiai teljesség éppen csak hogy kirajzolódó korszerű igénye lebírhatatlanak látszó akadályokkal találja magát szemben, s hamarosan a szelektivitás gyakorlati kényszerével kell alkuba bocsátkoznia. De igen nyomós elvi meggondolás is szól az értékelő válogatás mellett: az, hogy most már az irodalom, s vele együtt a bibliográfia a szélesedő polgári olvasóközönségé, nem pedig papi és tudományos keveseké. Ismeretes, hogy a század reprezentáns szellemeit a visszahúzó erők elleni küzdelem szenvedélye, pedagógiai láz, s az új társadalmi tanok és tudományos ismeretek terjesztésének igénye hatotta át. Olyan törekvések ezek, amelyeket csak a skolasztikus és feudális csökevényektől, tudománytalan salabaktarektől megtisztított, a haladó irodalmat propagáló bibliográfia képes eredményesen szolgálni. Ilyesféle pedagógiai igyekezet hatja át a kor híres bibliofil jegyzékét, *De Bure Bibliographie instructivejét*, a talán legelső közművelési céllal válogató bibliográfiát.²⁴ Mások — inkább mentegetőzésül mint elvi alapon — a regisztrálandó anyag mérhetetlen tömegére hivatkoznak meg a sok haszontalan, elavult könyvre, amit nem érdemes nyilvántartani, de munkájuk eredménye s az a jelenség, hogy egy-egy terjedelmes bibliográfiát az utód bibliográfus hézagossága miatt elmarasztal, s még terjedelmesebb

²⁰ A francia benedekrendi maurinusok és fő képviselőjük, Jean Mabillon, továbbá Ludovico Antonio Muratori, Gottfried Wilhelm Leibniz, Samuel von Pufendorf.

²¹ Drouyn abbénak a brüsszeli központúra emlekeztető, kéziratban maradt grandiózus vállalkozása, Francesco Marucelli *Mare Magnum* és *Savonarola Orbis Litterarius*. Vö. *Funck—Brentano*, Franz: Les problèmes bibliographiques et leurs solutions. — *Revue des Deux Mondes*, 68e an. 145e tome, 176. p.

²² Már az előző században is találkozzunk kurrens nemzeti bibliográfiával (*Bibliographia Gallica Universalis* 1643—1653), de ennek tíz éves pályafutását jó száz éves szünet követte. Vö.: *Malclès*, Louise—Noëlle: i. m. 53—59., 70—71. p.

²³ 1700-ig kb. 1 245 000, 1800-ig 2 882 000 könyvet nyomtattak. Vö. *Orlet*, Paul: i. h.

²⁴ Vö. *Née de la Rochelle* elvi fejtegetéseit a mű 10. kötetében. „Discours sur la science bibliographique et sur les devoirs du bibliographe.” = *De Bure*, Guillaume François: *Bibliographie instructive*. 10e tome. XI—XXXII., különösen XXVI—XXVII. p.

pótkötetekkel egészíti ki, valójában a teljesség igényére utal.²⁵ Az erre példaként felhozható *Jöcher*-féle *Gelehrten-Lexicon* jól illusztrálja, hogy ingadozik ugyanaz a bibliográfus is a kétféle álláspont közt. *Jöcher* előszavában óv attól, hogy a bibliográfus mellőzzön lényegteleneknek vélt műveket, mert másvalaki talán épp ezeket tarthatja fontosaknak.²⁶ *Jöcher* folytatója és kiegészítője, J. C. *Adelung* keményen hadakozik a dilettáns és elavult művek ellen, s úgy véli, hogy ha valaki herkulesi munkával el is érhetné a teljességet, azt senki nem köszönné meg neki. De már a következő oldalon visszakozik, mondván, hogy nehéz megvonni a határt a valódi és az áltudós közt.²⁷ A második folytató, *Rotermund* pedig éppenséggel az entomológuséhoz hasonlítja a bibliográfus feladatát, a kétes értékű műveket pedig a rovarokhoz, mégis a teljességben látja a bio-bibliográfia fő kritériumát, megkívánja, hogy az a jelentéktelen adatok kutatójának is választ adjon.²⁸ Hasonló álláspontot vall a mi *Sándor* Istvánunk, utal a jelentéktelen adalék történeti érdekességére, de a teljességet — józan igénytelenséggel — ahhoz szabja, hogy egyáltalán mi kerül a kezébe.²⁹

A 18. század bibliográfusai tehát minden lényegesebb oldaláról mérlegelik a válogatás és a teljesség követelményét, s a gyakorlat síkján el is indulnak mind a két irányba, de csak valamennyire is határozott vagy általánosabb érvényű elvi álláspont nem alakult ki.³⁰

Dolgozatunkban külön fejezetet szentelünk a vizsgált kérdésekben manapság vallott nézetek szembesítésére. Ez felment bennünket az alól, hogy a történet szemlét a 19. és a 20. századra tüzetesebben kiterjesszük. És felment az, hogy — amint a szembesítésből is látni fogjuk — a már századok óta lappangó, de először a 18. században kiéleződött dilemmát a mainapig nem sikerült feloldani, pedig az okok, amelyek azt előidéztek, csak súlyosbodtak. A nyomdászatban valóóságos technikai forradalom következett be a 19. század elején, tovább hatványozva és gyorsítva a termelést. A fejlettebb országokban sorra bevezetett kötelező népoktatás, a középfokú és az egyetemi oktatás kiszélesedése, az oktatás modern formáinak és módszereinek létrejötte mind az olvasók, mind az írástudók számát hallatlanul megnövelte. A termelés és a tudomány kölcsönhatása egyre szorosabbá, tudatosabbá és tevékenyebbé vált, s az ipari termelés igényeinek nem kis részük volt a teljes bibliográfiai kontroll ismételt követelésében, de a bibliográfiai munka előmozdításában és korszerűsítésében

²⁵ Így egészíti ki, illetve folytatja a máig is standard bio-bibliográfiának tekinthető *Jöcher* *Adelung*, *Adelungot* pedig *Rotermund*. Vö.: *Jöcher*, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. 1—4. Theil. Leipzig, 1750—1751. J. F. Gleditsch, *Fortsetzungen und Ergänzungen*. 1—2. Bd. v. *Adelung*, Johann Christoph. Leipzig, 1784—1787. 3—6. Bd. *Rotermund*, Heinrich Wilhelm. Delbenhorst, 1810—1813. Bremen, 1816—1819.

²⁶ *Jöcher*, Christian Gottlieb: i. m. Vorrede, VII. bek.

²⁷ „Man lasse unsere gegenwärtige Schreibseligkeit... noch fünfzig Jahre fortdauern, und wenn die immer fortschreitende Kultur nicht durch eine gewaltsame Erschütterung unterdrückt wird, so muss sie nicht allein so fortdauern, sondern sich noch mit jedem Jahre vermehren, so wie sich die Aufklärung immer mehr verbreitet; wer wird, sage ich, nach Verlauf dieser Zeit Hercules genug seyn, alle diese Schriftsteller mit ihren Arbeiten in einem einzigen Werke zu vereinigen, und wenn er es wagt, wer wird es ihm danken?” — *Adelung*, Johann Christoph: i. m. Vorrede 6. sztl. oldala.

²⁸ *Rotermund*, Heinrich Wilhelm: i. m. 3. Bd. Vorbericht V.

²⁹ *Sándor* István: Magyar Könyvház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való rövid említésök. Győr, 1803. Streibig J. bet. A4. lev.

³⁰ A nagy francia Enciklopédia részletes szempontokat ad a jó könyvek kiválasztásához a *non multa sed multum* pedagógiai szempontja szerint, de nem utasítja el *Living* stereotip jelszavát sem a rossz könyvről, amely fontos lehet valamely részében. — Vö.: *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences*. Publ. par *Diderot* et *D'Alambert*. 9e tome. Livourne, 1773. Impr. des éditeurs. „Livre” címszó a.

is. Jórészt ezzel függ össze az időtényező — az információ sürgősségének — előtérbe nyomulása is. A folyóiratcikk-irodalom felduzzadása és mindent megelőző jelentősége elmélyítette a produktív kutató és a bibliográfus közti munkamegosztást, az előbbi tényezőkkel együttesen szükségessé tette, hogy tartalmi kivonatok, referátumok készítésével a bibliográfus további terhet vegyen le a kutató válláról. A növekvő és új feladatok közt nem csekély jelentőségű továbbá az, amely a korábban gyarmati elnyomás alatt tartott népek tudományos publikációinak a nemzetközi színen való tömeges megjelenéséből adódik. E fokozatosan szélesedő és gyorsuló folyamat első (hosszabb) szakaszán még az egyéni teljesítményként létrehozott bibliográfiák³¹ vannak többségben, de már az utolsó jó félszáz év során szükségképpen mindinkább a kollektív, szervezett, sőt nemzetközi összefogáson alapuló vállalkozásokra hárulnak a feladatok.³² Nem kis részben épp a nemzetközi együttműködés szükségletei szerint, s újabban a nemzetközi szervek ösztönzésére (de — persze — fő célját és eredeti értelmét tekintve: a homogén nemzeti kultúrkörök irodalmának megőrzése és nyilvántartása céljából) jöttek létre világsszerte a nemzeti könyvtárak, és alakult ki gyűjteményünk s a többnyire általuk szerkesztett nemzeti bibliográfia korszerű profilja. A nemzeti gyűjtemény és a nemzeti bibliográfia³³ teljességének alapelve szinte a nemzetközi szabványok félhivatalos érvényével vált általánosan elfogadottá.³⁴ Mivel azonban ez a többé-kevésbé hallgatólagos megegyezés a teljesség szükségének és lehetőségének adottságkénti elfogadásán, nem pedig elméleti tisztázásán alapult, értelmezése körül mélyreható nemzetközi eltérések mutatkoznak, kultúrpolitikai és tudománypolitikai vonatkozásai jobbára kimunkálatlanok. Még inkább spontán fejlődés eredménye volt a szakkönyvtárak létrehozása, következményeként annak a gyakorlati felismerésnek, hogy a régi típusú általános tudományos könyvtár nem képes lépést tartani a nemzetközi könyvtermeléssel beszerzési kapacitás dolgában. De a szakkönyvtári gyűjtés körét és teljességét is inkább ötletek és vélemények határozták meg, mintsem a feladat elvi igényű tisztázása vagy éppen az igények s az irodalom elemzése.

A válogatás és a teljesség problémáját nemcsak azért igyekeztünk történetileg végigkövetni, hogy igazoljuk: nem mondvacsinált, rég eldöntött kérdésekre keresünk választ. Pozitív tanulságot is kerestünk, találtunk. Abból ugyanis, hogy a kétféle igény úgyszólván mindvégig eldöntetlen dialektikus párviadalban állt egymással, arra a képtelennek látszó következtetésre jutunk, hogy lehetőleg olyan megoldásokat kell majd keresnünk, amelyek mindkettőt kielégítik. A bibliográfiák és gyűjtemények teljességének történelmi vetületű vizsgálata a

³¹ Nem egy közülök monumentális, a mai embert bámulatba ejtő, sőt megszegényítő alkotás. (Vö. Brunet, Graesse, Heinsius vagy a mi Szinnyeink, Szabó Károlyunk, Petrikünk.)

³² Ez utóbbiak közt minden eddigit felülmúló teljességi igénye és úttörő jelentősége miatt meg kell említenünk *Otlet* és *Lafontaine* brüsszeli világbibliográfiáját. E vállalkozás kudarcát szertelenségével, gyakorlati nehézségeivel szokás magyarázni. Mi itt inkább elvi oldalról kérdőjelezzük meg: kétségbevonjuk a válogatás nélküli gyűjtés értelmét. *Otlet*ek egyébként jobban megközelítették a teljességet, mint *Gesner* a könyvnyomtatás második századában.

³³ Egy területről beszélünk, minthogy a nemzeti könyvtár és a nemzeti bibliográfia tartalma nagyrészt megegyezik.

³⁴ A teljesség problémájáról folytatott beszélgetés során *Sebestyén* Géza így fejezte ki magát: „A teljesség benne van a nemzeti bibliográfia definíciójában.” Mindamellett ő is egyetért azzal, hogy e definíció a könyvtermelés jelenlegi viszonyai közt csak bizonyos fenntartásokkal értelmezhető. Vö. még: *Campbell*, Frank: *The theory of national and international bibliography*. London, 1896. Library Bureau. 247 p.

megőrzés és kihagyás, a kollektív emlékezés és elfelejtés spontán folyamatára is ráirányítja a figyelmet.

Ismeretes, milyen szívesen „elfelejtette” volna a középkori egyház az egész klasszikus ókort, és hogy e felejtést tudatos eszközökkel is elősegítette, sőt, helyenként és időközönként a könyvpusztítástól sem riadt vissza. És a „pogány” kultúra mégis fennmaradt nemcsak reprezentáns alkotásaiban, hanem mint későbbi kultúrák lényeges alkotóeleme máig is ható tényező. Mit ért el a Vatikán indexeivel, s a fasiszták a könyvégetés kultúrpolitikájával? És milyen tanulságos lenne néhány statisztikai tanulmány nagy könyvtáraink régi állományának forgalmáról vagy arról, hány mű él tovább — akár csak közvetett hatásában vagy a szerzőjére való halvány emlékezésben — azok közül, amelyeket egy-egy régi bibliográfia ezrével hurcolt a vonakodó halhatatlanság felé. E tapasztalatok bizonyos szerénységre intenek bennünket a könyvtár és a bibliográfia megőrző funkciójának értékelésében, s arra figyelmeztetnek, hogy a társadalom szellemi ökonómiájának egészséges mechanizmusa gondoskodik a valódi értékek megőrzéséről, s a szükségtelen ballaszt kiejtéséről. E mechanizmusban a könyvtár nyilvánvalóan lényeges, de nem kizárólagos tényező.

De tömegesen hozhatunk példát az ellenkező folyamatra is: hogyan hullanak ki az idő rostáján az irodalom értékes gyöngyszemei. Sajnos, adatokkal megint nem operálhatunk, csak rögtönzött példákkal. *Aischylos*, *Aristophanes*, *Euripides*, *Pindaros*, *Sophokles* és *Menandros* számontartott 463 könyvészeti egységnyi munkája közül mindössze 48, tehát 10%-nál alig több maradt ránk³⁵. E lexikonból sebtében összehordott adatokból nem merjük következtetni, hogy minden 100 klasszikus görög alkotás közül 90 elveszett, de azt igen, hogy a megőrző gépezet vakon, kártékonyan is működhet. És nem volt sokkal kíméletesebb az idő a római irodalomhoz sem, pedig a fennmaradás statisztikai valószínűségéről az igen fejlett kéziratmásoló ipar gondoskodott³⁶. Vagy — átlépve a világtörténelem sok-sok könyvtemetőjén — mit szóljunk napjainknak ahhoz a jelenségéhez, hogy egyes művek (pl. *Joyce* Ulyssese, *Thomas Mann* Doktor Faustusa, *Németh László* néhány fiatalabbkori munkája) és egyes kiadványtípusok (pl. hírlapok, népszerű olvasmányok, kis példányszámban kiadott kézikönyvek, tankönyvek stb.) röviddel a megjelenésük után oly mértékben megritkulnak, hogy a nagyközönség számára gyakorlatilag nem létezőknek minősülnek? A kultúrjavak és dokumentumok elveszésének ez a tendenciája viszont — az előbbivel ellentétben — nagy nyomatótkot ad a megőrzés szükségének és felelősségének.

A művelődéstörténeti viszonylatban végbemenő felejtés folyamatára természetesen nem azért világítottunk rá pozitív és negatív oldalról, hogy bármilyen előjelű kizárólagos álláspontot szuggeráljunk. Az ellentétes tendenciák nem

³⁵ *Aischylos* 90 drámája közül — a töredékeken kívül — 7, *Aristophanes* 44 darabja közül 11, *Euripides* 92 műve közül 17 tragédia, 1 szatírtjáték és több jelentős töredék, *Pindaros* 17 kötetben őrzött művei közül 4, *Menandros* 100 vígjátékából csak töredékek és fordítások, *Sophokles* 120 darabjából 7 maradt fenn. *Sapphonak* *Aphrodité* himnuszain kívül csak töredékei maradtak fenn, *Herakleitos*tól is csak töredékeink vannak stb.

³⁶ *Ennius* *Annales*eiből, *Lucilius* 30 kötet szatírájából csak töredékek maradtak, a polihisztor *Varro* 620 kötete közül 8, *Livius* 142 könyvéből 35, *Tacitus* *Historiae* 14 könyvéből 5, az idősebb *Plinius* 8 művéből egyetlen egy maradt ránk, *Petronius* *Satyricon*jából csak töredékeink vannak.

zárják ki egymást, s ebben az értelemben szolgálnak számunkra néhány egyszerű tanulsággal:

a) *Az irodalomban megtestesülő kollektív tudat a történelem folyamán úgy épült, hogy tömegesen mentek feledésbe, enyésztek el szükségtelen, és a történelmi viszontagságokkal is dacolva maradtak meg lényeges tartalmai.*

b) *Az értékes irodalom fennmaradása ebben a spontán folyamatban csupán tendenciának tekinthető. Tömegesen mentek veszendőbe egész kultúrák legkiválóbb alkotásai, s ennek veszélye ma is fennáll.*

c) *A spontán folyamat mellett — azt segítve vagy ellene szegülve — mindig érvényesült a társadalom tudatos törekvése az irodalom egy részének vagy egészének megőrzésére, illetőleg kiiktatására.*

Ha tehát az emberiség memóriájának kincseivel való okos gazdálkodás könyvtári és bibliográfiai eszközei közt kimagasló szerepet tulajdonítunk a válogatásnak, mélyen gyökerező kultúrtörténeti tendenciákkal összhangban gondolkodunk. A könyvtáros és a bibliográfus gyűjtő, szelektáló munkája mindig is e tendencia tudatos tényezői közé tartozott — mégpedig nemcsak úgy, hogy segített megőrizni azt, ami fennmaradásra érdemes, s elhagyni a szükségtelent, hanem sok haszontalan mentésével, sok érték kirekesztésével is. Persze, midőn e vonatkozásban tudatosságról beszélünk, annak általában csak bizonyos alacsonyabb fokára gondolunk, amit a kor, a társadalmi környezet, a könyvészeti hagyomány s a könyvtáros vagy a bibliográfus közvetlen gyakorlati célkitűzése eleve meghatároz. Nem a lényegét, hanem csak a minőségét kívánjuk megváltoztatni e gyűjtőtevékenységnek: tudatosságát szeretnénk magasabb szintre segíteni. Melyek e magasabb fokú tudatosság kritériumai? Az, hogy a válogatás megfeleljen a jelenlegi szükségleteknek a társadalmi tevékenység valamely meghatározott területén (azon, amelynek szolgálatára a gyűjtemény, a bibliográfia hivatott), és az, hogy a múlt irodalmát a jelen, illetőleg a jelenét a jövő számára helyesen reprezentálja, átszarmasztasson minden tudattartalmat, amely a múlt megismeréséhez és amely új ismeretek alapjaként szükséges. E követelményeket természetesen nem elégítheti ki egyetlen bibliográfia (könyvtári gyűjtemény), hanem a bibliográfiák (gyűjtemények) egyidejűségükben egymást kiegészítő és időbeli következésükben egymást folytató, egymás élő tartalmát kivonatoló, átörökítő szerves rendszere. És azt is — úgy gondoljuk — elég világosan mutatja a történeti elmfuttatás, hogy a válogatás az általunk követelt tudatos szinten, tudományos módszerek és kritériumok alkalmazása esetén is csak úgy töltheti be hatékonyan és megbízhatóan az emlékezetben tartás és felejtés mechanizmusának feladatát, ha nem könyvtári és bibliográfiai belügyként valósul meg, hanem szervezett együttműködésben a kultúra és tudomány autentikus tényezőivel, intézményeivel és munkásaival. Különben munkánk eredménye nem sokban különböznék a legendás könyvtárpusztító *Omár* kalifáétól, legfeljebb a motívumot, a vallási fanatizmust helyettesítené bibliográfusi doktrínerség vagy korlátoltság.³⁷

³⁷ Az alexandriai könyvtár valójában nem a legendás *Omár*, hanem a keresztyének fanatizmusának esett áldozatul. Egyébként a *Museion* példája pozitív szempontból is érdekes és rendkívül inspiratív. Az ókori Alexandriában már megvalósult, amit itt modern követelményként hirdetünk: a produktív tudományos kutatás és könyvkiadás (akkor: kézirat-másolás) szerves együttműködése a könyvtárral s a bibliográfiával.

3. A válogatás és teljesség problémájának mai megítélése. Néhány közkeletű nézet bírálata

Amint a válogatás szükségét az irodalom áttekinthetetlenné válásának veszélye, gyűjtésének és használatának megnehezédése állítja az érdeklődés előterébe, a gyűjtésbeli, bibliográfiai teljesség igényét (sőt követelését) viszont nem kis részben az hozta létre, hogy az utóbbi egy-másfél század óta a teljesség feltételei is fokozódó mértékben megvalósulnak. Nemcsak a nemzeti könyvtárakra és a nemzeti bibliográfiákra gondolunk e feltételekkel kapcsolatban, mint amelyek egy-egy ország nyomdatermését a teljesség jegyében gyűjtik és tárják fel, vagy a nagy szakkönyvtári és szakk bibliográfiai vállalkozásokra, mint amelyek ugyanerre valamely tudomány szak viszonylatában törekszenek, hanem a modern tudományos kutatás belső és külső tényezőire is. Arra, hogy az egyes stúdiumok kutatási apparátusa nagymértékben kiépült: a történelem bűvárát monumentális forrásgyűjtemények, az irodalomtörténészt az irodalmi szövegek és emlékek gondosan összegyűjtött kiadásai, a nyelvészt nyelvatlaszok, értelmező, nyelvtörténeti és etimológiai szótárak, a folklór-kutatót népköltészeti gyűjtemények, a szociológust a statisztikai kiadványok egész sora, a kémikust a *Beilstein*- és *Gmelin*-szerű kiadványok, a biológust nagyszabású flóra- és faunakézikönyvek segítik — de nemcsak segítik, hanem csábítják is a részletekbe való mélyebb behatolásra. Gondolunk továbbá a tudományos kutatás területén végbemenő nagymértékű specializálódásra és munkamegosztásra, a hatalmas pénzügyi eszközökkel rendelkező kutatóintézetek létrejöttére, a kooperáció és szervezethezesség vívmányaira vagy a technikai tényezőkre, amelyek közt nem utolsó a hang- és képrögzítés, a mikrofilm. Kiemelendő faktor továbbá a közlekedés, amelynek fejletlensége és akadályai miatt a korábbi századokban súlyos fáradalmakat, idővesztéseket szenvedett a kutató vagy eleve le kellett mondania a tények és dokumentumok egy részének ismeretéről.

Persze, hiba volna az igényt pusztán kielégítésének feltételeire visszavezetni, hisz e feltételek javarészt éppen a kutatás szükségletei szerint jöttek létre. A teljesség, illetőleg annak valamilyen típusa vagy mértéke a modern tudományosság immanens követelménye, a módszerek célravezető voltának s az eredmények helyességének sarkalatos kritériuma. Csak elegendő tény, illetőleg a tények összessége alapján lehet megbízható tudományos eredményre jutni. Olykor egyetlen tény hiánya esetén lehetetlen megtalálni a többiek összefüggését, értelmét. Az ismeretek szerves fejlődése csak úgy jöhet létre, csak úgy szolgálhat minden elért eredmény további eredmények kiindulópontjául vagy lépcsőfokául, ha nem sikkad el, ha irodalmi rögzítése szükség esetén megtalálható.

A teljesség igényének motívumait áttekintve, végül rá kell mutatnunk a tények és adatok öncélú kultuszára, a pozitivizmus különböző megnyilvánulásaira is. Tudvalevő, hogy a tudományos sterilitás, salabakterség vagy a publikálás hiúsági és anyagi hajtóerői mily nagy mértékben hatnak ebben az irányban akkor is, ha a pozitivizmus világnézeti tényezőként nincs jelen. A világnézeti és az ösztönös pozitivizmus érvei és jelszavai megnehezítik az iro-

dalom hasznosság és érték szempontjából különböző rétegeinek, típusainak megjelölését, s általában a válogatás problémájának elfogulatlan mérlegelését. Tudatosan vagy öntudatlanul, ez a pozitivisták szemlélet húzódik meg azoknak a közkeletű érveknek a mélyén, amelyekkel a könyvtári és a bibliográfiai gyűjtés teljességének követelését alátámasztják. Erre vonatkozólag a szakirodalomban és napi vitáink során a következő — tipikusnak mondható — főbb érvekkel találkozunk:

a) Minden nyomtatott szöveg: a túlhaladott, értéktelen, semmitmondó tartalmú, a téves vagy hamis ismereteket hordozó is szolgálhat hasznos információval — esetleg éppen hibája miatt lehet kutatás tárgya.

b) Lehetetlen általánosan érvényes értékelő vagy kirekesztő kritériumokat találni, mert ahány téma, ahány kutatási szempont és ahány kutatói személyiség, annyi érték-skála és annyiféle lehetősége a szükségesség elbírálásának.³⁸

c) Egyazon mű hasznossága, értéke is gyökeresen módosulhat a történelem folyamán. Valamely könyv alapvető lehet a maga területén, s milliók épülésének forrása és mégis érdektelen papírköteg ötven év múlva. Egy másik pedig, amit ma kézbe venni sem érdemes, talán hasznos támpontot nyújt valamikor a történeti kutatáshoz.³⁹

d) A könyvtárosnak, bibliográfusnak, az a feladata, hogy minél teljesebb gyűjteményt hozzon létre, s azt hozzáférhetővé tegye. A kiválasztásra nem ő, hanem csak a gyűjtemény felhasználója, a szakértő tudós illetékes.⁴⁰

e) Ha a könyvtár vagy a bibliográfiai vállalkozás mégis részanná magát a válogatásra, magas kvalifikációjú specialistákat kellene alkalmaznia, s munkája időigényesebbé válnék. Minthogy pedig a leggondosabb eljárás mellett sem kerülhető el hasznos művek kirekesztése, visszaszórás dolog a kirekesztésre oly sok időt és pénzt fordítani, mikor a másik oldalon költséget, fáradságot nem ismervé kutatunk fel, szerzünk be elveszett, feledésbe merült kiadványokat.⁴¹

f) „A teljes vonatkozó irodalom ismeretének hiánya állandóan azt a veszélyt rejt magában, hogy már elvégzett munkát újra elvégeznek, már feltárt eredményeket újra felfedeznek. Az ilyen eljárás pedig nemcsak hogy nem gazdaságos, de magának a tudományos munkásnak a megbízhatóságát is erősen csökkenti.”⁴²

g) A válogatás csökkenti a bibliográfia értékét, megbízhatóságát. A kutató nem tudhatja, hogy amit nem talál a bibliográfiában (könyvtárban), ténylegesen nincs, vagy csak selejtezés áldozata lett, s esetleg maga kénytelen a bibli-

³⁸ Vö.: Hamilton, J. G. de Roulaç: Of the importance of unimportant documents. = *Library Quarterly*, 12. vol. 1942. 517. p.

³⁹ Vö.: Larsen, Knud: Les services bibliographiques nationaux. Paris, 1955. Unesco, 13. p. — Benkő Loránd—Lőrincze Lajos: Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817—1949. Bp. 1951. Akadémiai K. 5. p. (Lőrincze előszava.) — Szeglin, J. V. A sajtótermékek állami bibliográfiai nyilvántartásáról megjelenő kiadványok rendszere. = A Szovjetunió bibliográfiai szervezetének működéséről. [Bp.] 1950. [Orsz. Dokumentációs Közp.] 4. p.

⁴⁰ Vö.: Warnotte, D.: La littérature scientifique et le rôle des bibliographes. = *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 4. vol. 1927. 123. p.

⁴¹ Campbell, Frank: i. h.

⁴² Módos László: A Tiszántúli Bibliográfia s általában a tájbibliográfiák kérdései. Vitaanyagul szánt tervezet. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1954. 61—62. p.

ográfus kutató munkáját megismételni. Úgy kell tehát az irodalmat gyűjteni, feltárni, hogy e nehéz munka megismétlésére soha senki ne kényszerüljön.⁴³

h) A válogatás meghamisítja az irodalomról alkotott képet. A gyűjtésből tehát a reakciós irányzatú sajtótermékeket sem szabad kirekeszteni. A bibliográfus ne kihagyással fejezze ki álláspontját, hanem a címek megfelelő csoportosításával, annotálásával.⁴⁴

i) A tudós maga felelős mindazért, amit munkájában felhasznál vagy mellőz. Nem bízhat meg tehát a könyvtáros vagy a bibliográfus válogatásában.⁴⁵

A rövidség kedvéért — saját észrevételeinket egyelőre félretéve — nyomban felsorakoztatjuk a teljesség ellen s a válogatás mellett szóló közkeletű nézeteket is:

a) Nemcsak a sajtótermékeknek általában, hanem a szűkebb értelemben vett tudományos kiadványoknak is egy igen jelentős része nem tartalmaz új vagy érdemleges, tudományosan hasznos információt.⁴⁶

b) Vannak jól meghatározható, a szubjektív megítélés és a következetlenség veszélyét kiküszöbölő kritériumok, amelyek alkalmazása esetén nem kell attól tartanunk, hogy tudományos érdekű dokumentumok elsikkadnak. (Pl. hoz-e a kiadvány új eredményt? nem túlhaladt-e? stb.)⁴⁷

c) Napjainkban a tudományos kutatómunka terén fejlett munkamegosztás érvényesül. A kutatónak nemcsak az irodalom felkutatását és kiválasztását, hanem készen kapott érdemi információkat illetőleg is meg kell bíznia partnereiben vagy a szolgáltató intézményben.

d) A könyvtáros, bibliográfus, aki nem képes vagy nem tartja magát illetékesnek a válogatásra, kevesebb segítséget nyújt a kutatónak, mint amennyit az jogosan vár. A kutatót nem a könyvek, cikkek érdeklik, hanem a bennük foglalt információ, s ezt egyetlen kiadványban sokkal inkább megtalálhatja, mint a válogatás nélkül feltálat harmincban.⁴⁸

⁴³ Vö.: *Módis László*: i. h.

⁴⁴ Vö. *Nikolaev, V. A.*: Helyismereti bibliográfiák és földrajzi katalógusok. A helyi időszaki sajtó bibliográfiájának módszertana. = *Könyvtári Tájékoztató*, 1. évf. 1955. 9. sz. 7—8. p. — *Nikolaev* álláspontja egyébként szemben áll azzal a nézettel, hogy a válogatás a szocialista bibliográfiászerkesztés alapelve, a pártosság szükségszerű megnyilvánulása. A válogatást a szocialista bibliográfiát a polgáritól megkülönböztető sajátágnak tekinti — szerintünk tévesen — *Gerhard Steiner*. Vö.: —: *Die Bedeutung der Bibliographie in der Sowjetunion*. = *Der Bibliothekar*, 7. Jg. 1953. 41. p. — Ugyanígy vélekedett *Kurt Brückmann* is. Vö.: —: *Die Bedeutung und Funktion der empfehlenden Bibliographie*. = *Der Bibliothekar*, 8. 1954. 448—449. p.

⁴⁵ Vö.: *Foskett, D. J.*: Információs szolgálat a könyvtárakban. OSZK szakfordítás, 2302. sz. 24—25. p.

⁴⁶ *Varga Ottó* neves matematikus magánbeszélgetés során említette, hogy a matematikai publikációk nagy része (talán 70%-a) nem hoz új vagy lényeges eredményt, alig több matematikai játéknál. (Pl. valamely ismert tétel „elegánsabb” vagy új módon való bizonyítása.) *Lindor Brown* pedig úgy nyilatkozott a tudományos információ kérdéseiről tartott washingtoni nemzetközi konferencián, hogy a tudományos irodalom nagy részének közzétételére sohasem lenne szükség. (Vö.: *King, Alexander*: Some reflexions on the International Conference on Scientific Information, Washington, November 1958. = *Revue de la Documentation*. Magyarul: *Könyvtári Figyelő*, 5. évf. 1959. 5. sz. 47—48. p.) — *Barbara Kyle* társadalomtudományi bibliográfiák értékelése során mutatja ki, hogy a bennük egy témához hasznosnak jelzett 62 cím 20%-át nem lehetett megtalálni, a megtalált 80%-ból 50% fölöslegesnek bizonyult. (—: *Időszerű dokumentációs kérdések és jelentőségük a társadalomtudományi irodalom szempontjából*. = *Könyvtári Figyelő*, 5. évf. 1959. 63. p.) — *Georg Schneider* (*Handbuch der Bibliographie*, 2. Ausg. Leipzig, 1924. Hiersemann, 18. p.) ennél továbbmegy, s mindenféle irodalomra bátran kimondja, hogy legalább a felének nem kellene megjelennie.

⁴⁷ Vö.: *Koblitz, J.*: A dokumentumok tartalmi feltárásának módszerei. = *Könyvtári Figyelő*, 4. évf. 1958. 2. sz. 50. p.

⁴⁸ *Shaw, Ralph R.*: The research worker's approach to books — the scientist. = *Randall, W. M.*: The acquisition and cataloging of books. Chicago, 1940. Univ. Pr. 293. p.

e) A teljesség igényével összegyűjtött irodalom sűrűjében nehéz, egyre nehezebb eligazodni, a valóban szükséges kevés címet megtalálni.

f) A teljesség igénye megvalósíthatatlan, kivéve a legszűkebb körre koncentrált gyűjtés eseteit. Ezt nemcsak a nyomdatermékek lebírhatatlan tömege (pl. a hírlapi közleményeknek csak csillagászati számokban kifejezhető mennyisége) okozza, hanem a tematikai szóródás, a dokumentumok materiális szétszórtsága, a nyelvi, pénzügyi és technikai nehézségek, amely utóbbiak közt a könyvtári raktározás problémái mellett a bibliográfiai címanyag tárolásának és visszakeresésének fokozódó nehézségeit is ki kell emelnünk.⁴⁹

Abból, hogy ez az egész dolgozat a válogatás irányában keres kiutat az irodalom labirintusából, persze a legkevésbé sem következik, hogy minden követ megmozgatunk az ellenvélemény cáfolására, vagy éppen mindenestől elvetjük a teljesség igénye mellett felhozható érveket. Akkor járunk el helyesen, ha csupán tudománytalan tendenciájától, hamis felhangjaitól tisztítjuk meg ezeket az érveket, különben pedig felhasználjuk őket önmagunk ellenőrzésére. Mert hisz ami a tartalmilag értéktelen nyomdatermékek dokumentatív értékét illeti — s egyáltalán a tudományos érték és hasznosság relatív voltát a különféle kutatási szempontoknak megfelelően és változásait az idő múlása, a dokumentumok életkora szerint —, megegyezik a tapasztalatokkal, s értelmileg is könnyen belátható. Az is való igaz, hogy a másodkézből (különösen a nem specialista kezéből) vett adatok, értékelések iránt a kutató bizalmatlan, sőt (különösen a humán kutatók idősebb nemzedékének köréből) igen sokan maguk szeretik összehozni témájuk bibliográfiáját. A válogatás veszélyeit pedig (annak lehetőségét, hogy a kellő körültekintés nélkül kiselejtezett dokumentumokat később drága pénzért kell, illetve kellene, de nem lehet beszerezni, vagy hogy az ocsúval a gabonát is kiostálójó bibliográfus után a tudományos munka a kutatás, gyűjtés újra meg újra elvégzésére kényszerül) igen komolyan szem előtt kell tartanunk. Nem értünk azonban egyet a teljességi érvek alapjául szolgáló kutatói tapasztalatok és tudománytörténeti érdekességek abszolútizálásával. Abból hogy értéktelen művek néha hasznos információk forrásai lehetnek, egyáltalán nem következik, hogy minden értéktelen, haszontalan dokumentumot meg kell tartanunk, különben megbízhatatlanná válik a gyűjtemény. A nagy tudományos könyvtárak tapasztalatai tanúsítják, hogy az állomány bizonyos rétegei, egyes kiadványtípusok iránt nincs érdeklődés, illetőleg ami van, olyan ritkán lép fel, s az ún. holt anyag oly kis hányadára vonatkozólag, hogy valósággal elhanyagolhatónak látszik.⁵⁰ A teljesség szószólói megállnak ezen a ponton, s azt mondják: lehetetlen fogódzót találni, amelynél fogva a potenciális értéket eleve kikülöníthetnénk a holt anyagból. Nem sokban különbözik ettől azoknak a felfogása, akik elismerik a válogatás

⁴⁹ Vö.: *Bradford*, S. C.: *Documentation*, 2nd ed. London, 1953, Crosby Lockwood 158. p. — *Downs*, Robert B.: *Problems of bibliographical control*. = *Library Trends*, 2. vol. 1954, 498. p. — *Larsen*, Knud: i. m. 14—15. p.

⁵⁰ A ritkán használt kiadványok kategóriái nem szorítkoznak a régi állományra. A rendszeres elemzés a gyűjtemény legújabb rétegeiben is talál meddő foltokat. A londoni Science Library 1956-ban 87 255 használat alapján végzett vizsgálata szerint a könyvtár 9120 kurrens folyóirata közül 4821-et egyáltalán nem használtak. Ld. *Grolier*, Eric: *La Conférence Internationale sur l'Information Scientifique*. (Washington, 16—21. novembre 1958) = *Bulletin des Bibliothèques de France*, 4e an. 1959, 8. p.

szükségét, mert különben eltemetnék a könyvtárakat a holt irodalom salak-hegyei, de a selejtezés pozitív indokait, szempontjait nem kutatják.⁵¹ Mi azokkal tartunk, akik pontosan ellenkezőleg: nem a nyomasztó gyakorlati nehézségekkel nyugtatják lelkiismeretüket (hisz a modern társadalom ennél sokkal nagyobb nehézségek leküzdésére is képes), hanem az irodalmi termelés és az irodalomhasználat törvényszerűségeinek tanulmányozását sürgetik, s azokkal összhangban kidolgozott kritériumok alapján tartják lehetőnek a nehézségek leküzdését.

A bírált sematikus nézetek az általunk megfogalmazott egyértelmű, merev formában ritkán jelentkeznek, s néha csak a gyakorlatban nyilvánulnak meg anélkül, hogy tudatosulnának. Éppen ezért, mikor megállapítjuk, hogy a lényegtelen, értéktelen tartalmú dokumentumok gyűjtése *pozitívista* jelenség, és hogy a hasznosság elbírálásának, a dokumentumok értékelő válogatásának elvi elutasítása merő *agnoszticizmus*, természetesen nem gondolunk arra, hogy minden könyvtáros, bibliográfus, aki teljességre törekszik, világnézetileg is pozitívista vagy agnosztikus. Elméletük, munkájuk eredménye azonban megérdemli mind a két jelzőt, s magát a jelenséget joggal bírálhatjuk világnézeti, kultúrtörténeti szemszögből. A tudomány, amit következetes pozitívista, agnosztikus alapon űznek, megreked a tények leltározásánál, nem tükrözi összefüggéseiben, dialektikus fejlődésében a valóságot, nem hatol a jelenségek mélyére. A kulturális dokumentumok (irodalmi és tárgyi emlékek) gyűjtése pedig, ha ez a szemlélet hatná át, nem segítené, hanem értelmetlenné tenné a tudományos kutatást, lehetetlenné a jellemző, a lényeges tények megállapítását, a dialektikus csomópontok és összefüggések felfejtését.⁵²

Utalnunk kell a *teljességi kultusz érzelmi motívumaira* is: a bibliofil kegyeletességre, s a birtoklás ősi ösztönére. Hogy ezek — különösen ha mániákus telítettségük — hova vezethetnek, nem kell magyaráznunk, elég az utalás *Ráth-Végh* közismert kultúrtörténeti anekdotáira. A szubjektív tényezők közt mégsem az érzelmi okozzák a legtöbb gondot, hanem a *tájékozatlanság*. Legtöbb kutatónak, sőt legtöbb könyvtárosnak és bibliográfusnak se ideje, se alkalmja arra, hogy irodalomhasználati tapasztalatait általánosítsa, a gyűjtés lehetőségeit mérlegelje, s megismerkedjék a legújabb törekvésekkel, megoldásokkal a könyvtárügy és a bibliográfia területén. Ezért burjánzanak idejéltűlt gyűjtési elvek pl. Európa régi egyetemeinek tanszéki könyvtáraiban, s ezért feneklenek meg tiszteletre méltó bibliográfiai vállalkozások már a megalapozás stádiumában.

A bírált gyűjtési elvek nemcsak szemléletük miatt kifogásolhatók, hanem azért is, mert *általánosságban mozognak*. Nem alapulnak konkrét tudományos szükségletek, kulturális célok, bibliográfiai feladatok elemzésén, s így nem is

⁵¹ Vö.: *Fyszko*, Oskar: das Problem der minderwertigen Literatur. = Zentralblatt für Bibliothekswesen, 73. Jg. 1959. 86. p.

⁵² „If all the books that had ever been printed, and all the pamphlets, sermons, broadsides and wedding citations were available in American libraries, and all of them were properly listed on cards and in union catalogs, would scholarship be any better than it is now? My guess would be that the answer is „no”. Ld: *Pargellis*, Stanley: Some remarks on bibliography. = *College and Research Libraries*, 7. vol. 1946. 207. p. U. itt példaként olvassuk, hogy a *Lincoln* gyűjtemény 3500—4000 címet számlál, a *Lincoln*-ról írt jó könyvek száma viszont nem több 70-nél, s e jó könyvek írói nyilván nem olvasták végig mind a többi négyezret.

alkalmazhatók *konkrét esetekre vagy típusokra*. Különben a teljességgel szemben felhozott érvek is ilyen általánosak, s e vonásuk csökkentí érvényességüket. Mindenekelőtt a dokumentumoknak azt a körét kellene világosan megjelölni, amelyen belül a teljességet követeljük, illetőleg a válogatást végrehajtjuk. Csak a szűkebb értelemben vett könyvekre és folyóiratcikkekre gondolunk-e vagy minden nyomdatermékre, beleértve a plakátokat és az intézmények házilag sokszorosított, szűkkörű terjesztésre szánt kiadványait, esetleg a kéziratok kutatási jelentéseket is? Lényeges különbség! De másképp kell megítélnünk a teljesség problémáját aszerint is, hogy a gyűjtés milyen földrajzi területekre, mely nyelvek irodalmára vagy milyen történelmi korokra terjed ki. (Például a címlapvariánsok vagy más, merő nyomdatörténeti érdekű kiadványok gyűjtése a nemzeti könyvtárban és nyilvántartása a nemzeti bibliográfiában a 19. század óta teljesen értelmetlen dolog. Mégis ugyanazok a rigorózus nyomdászattörténeti követelmények szabályozzák a mai kötelespéldány-szolgáltatást és nemzeti bibliográfiai nyilvántartást, amelyek az ősnymtatványok és a 16. századi kiadványok, általában a bibliofil érdekességek gyűjtésére vonatkozólag alakultak ki. Ez az anakronizmus egyike mostani fejtegetésünk fő ösztönzőinek.) Más szükségletei és lehetőségei mutatkoznak meg a teljességnek bibliográfiatípusonként s egyazon típuson belül is a nyilvántartás kurrens vagy retrospektív formája szerint. (Például a kurrens nemzeti bibliográfia nem tölthetné be szerepét a könyvtermés kereskedelmi forgalmának lebonyolítása terén, ha nem terjeszkednék ki olyan kiadványokra is — így a változatlan újranyomásokra —, amelyek a kumulációkból és retrospektív összefoglalásokból bátran mellőzhetők.) Legdöntőbb mértékben pedig az határozza meg a teljesség körét és értelmezését, hogy milyen tárgyú irodalom gyűjtése, bibliográfiai feltárása a feladat. Például nem lehetne teljes a röpiratok, hírlapcikk, plakátok és más efemer nyomdatermékek nélkül egy politikai szempontból különösen mozgalmas időszak történetének bibliográfiája. A természettudományi kutatás szükségletei viszont néhány lényeges kiadványtípusra — főleg könyvekre, folyóiratcikkekre, kutatási jelentésekre — korlátozódnak, sőt ezeken belül is az eredeti, új eredményeket hozó, tudományos rendeltetésű munkákra. De éppen mert az igény eredeti, tehát egyetlen, mással nem helyettesíthető kutatási anyagra irányul, egy-egy téma primer szakirodalmán belül a teljesség értelmes és jogosult követelmény.⁵³ Vagy gondoljunk a gazdaságtörténészre, aki érdekes adalékokat találhat a napilapok árverési rovatában és gazdasági vonatkozású hirdetményei közt. Az ő számára ezekig terjed a szükséges dokumentumok köre.⁵⁴

Azon túlmenően tehát, hogy általánosságban belátjuk az anyagkorlátozás, az érték és hasznosság szerinti válogatás lehetőségét és szükségét, mindig az irodalomgyűjtés adott feladata szerint kell a szűrés mértékét, kritériumait

⁵³ Vö.: Shera, Jesse H.: Documentation: its scope and limitations. = The Library Quarterly, 21. vol. 1951. 18. p.

⁵⁴ Más kérdés ez igény kielégíthetősége. Ha a hírlap havonta vagy évente kiadja a cikkek és hirdetmények mutatóját, amint azt Lenin 1921 áprilisában a Goszizdatnak és a könyvkamarának írt levelében sürgette (Leninszkij szbornik, 35. tom. Goszpolitizdat, 1945. 239. p.), a kutatás ideális feltételek közt folyhat. A retrospektív hírlapbibliográfia azonban nem vállalkozhat az ilyen igényű feltárására.

meghatározni vagy éppenséggel az abszolút teljesség követelményét megvalósítani.

A közkeletű nézetek számbavételét nem zárhatjuk le anélkül, hogy meg ne mondjuk, mit értünk *abszolút*, *relatív* és *szükséges teljességen* mint gyakran előforduló, de logikailag akárhányszor pontatlanul értelmezett szakkifejezéseken. Abszolút teljesség — egyszerűen teljesség: az „abszolút” jelző nem módosítja, csupán nyomatékosítja a jelentést. A teljesség pedig — mint már rámutattunk — nem azt jelenti, hogy a gyűjtés a grafikusan rögzített dokumentumok összességére kiterjed, hanem csak azt, hogy a könyvtár vagy a bibliográfia gyűjtési körébe tartozó, világosan meghatározott kiadványcategóriákat hézagtalanul felöleli.⁵⁵ Minden egyéb mellőzhető és mellőzendő. „Abszolút” teljes lehet pl. a tudományos szakbibliográfia, amely a tárgykörébe tartozó nem primer irodalmat következetesen mellőzi. Van, aki a teljességnek ezt az esetét — nem elég találóan — relatívnak nevezi.⁵⁶ Logikai érzékünk szerint „relatív” teljes csak az „abszolút” teljeshez képest lehet a gyűjtés. Ezt a jelzőt mi tehát csak akkor használnánk, ha a gyűjtés során nem ejtünk el gyűjtőkörbe illő dokumentumokat nem kielégítő értékük, minőségük, hasznosságuk, irányzatuk alapján (tehát nem „válogatunk”), de a teljességet mégis csak megközelíteni sikerül, a lehetőséghez mért, többé-kevésbé kielégítő szinten. „Szükséges” teljességű pedig valamely szükséglethez képest lehet a gyűjtés: ha többé-kevésbé mindent tartalmaz, ami rendeltetésének betöltéséhez szükséges. Ellentétben egyes nézetekkel, az ilyen típusú gyűjteménynek nem szükségszerű kelléke az értékelő válogatás.⁵⁷

4. A kiválasztás folyamata, szervezete, módszerei, feltételei

E tanulmány alaptételét — azt, hogy a kulturális javak pozitív és negatív előjelű kiválasztódása spontán és tudatos tényezők hatására, az emberiség kollektív emlékezetének mozgástörvényei szerint végbemenő történelmi folyamat — s azt, ami ebből feladatként és tanulságul a memóriahordozók megőrzésére és társadalmi hasznosítása terén jelentkezik, már több oldalról igyekeztünk megvilágítani. Ugyanígy a nehézségeket is, amelyekkel a könyvtári és a bibliográfiai gyűjtésnek az emlékezetre és a felejtésre való kiválasztása során meg kell birkóznia s az ezzel kapcsolatos problémák korszerű megítélésével szembeszegülő szemléleti és érzelmi beidegzéseket. Gondolatmenetünk általános és elvi síkon mozgott, de hangsúlyoztuk, hogy az így leszűrt tanulságok az egyes esetre áttétel nélkül nem alkalmazhatók, hogy a konkrét feladatot összetevői szerint, egyedileg kell megtervezni, megoldani. Erre most, amikor az eddigiekből néhány gyakorlati következtetés levonására is kísérletet teszünk, újból fel kell hívnunk a figyelmet. Azoknak, akik valamely

⁵⁵ Ld. e dolgozatban a teljesség és a válogatás meghatározását! (.... p.)

⁵⁶ Vö.: Polzovics Iván: Bevezetés a szakirodalmi dokumentációba... Bp. 1962. Orsz. Műszaki Könyvtár. 236—237. p.

⁵⁷ Vö.: Berkov, P. N.: Bibliográfiai heurisztika. (Bibliograficeszkaja evrisztika, Moszkva, 1960. Vsesz. Knizsnaja Palata. 173. p. nyersfordítása.) Orsz. Széchényi Könyvtár. Féloldalas gépirás. 108—109. p.

egyedi gyűjtési feladat meghatározásán, kivitelezésén fáradoznak, mi csak a főbb tendenciák megmutatásával, általános körvonalak felvázolásával segíthetünk. Persze úgy, hogy a körvonalak ne merevedjenek sémává, hanem éppen-séggel ösztönzést adjanak a továbbfejlesztésre, önálló tartalommal való megtöltésre.

Mielőtt még a feladatokról beszélünk, szóljunk előbb röviden a rájuk való alkalmasság, illetékesség problémájáról s a nehézségekről. Erre a kérdésre: „Mely intézmény, illetőleg a társadalmi tevékenységek mely ágazata hivatott az irodalom gyűjtésére, átörökítésére, következőképpen: válogatására?” — aligha válaszolhatnánk mást, mint hogy a könyvtár és a bibliográfia intézménye, tevékenységi ágazata. Egyszerűen azért, mert a könyvtárak kezében és a bibliográfiai intézmények (e kettő többnyire azonos) ellenőrzése alatt van maga az anyag, tehát ezek képesek azt egészében, arányaiban, részleteiben áttekinteni, mozgását, alakulásának problémáit figyelemmel kísérni, s ezeknek áll birtokában az irodalom hasznosításának valamennyi eszköze, módszere, tapasztalata. De tegyük fel, hogy országonként, tudományáganként, esetleg társadalmi szükségletek szerint külön intézményeket hoznának létre a „kollektív emlékezet” gondozására! Ugyan miféle funkciókat kellene ezeknek teljesíteniük? Az irodalom gyűjtését, megőrzését, válogatását, feltárását és társadalmi hasznosítását. Tehát könyvtári, bibliográfiai intézményeket létesítenénk — új név alatt. Mégis, ha így tesszük fel a kérdést: „Alkalmasak-e könyvtári és bibliográfiai intézményeink e — dolgozatunk koncepciója szerint mégiscsak új — feladat ellátására?” — szomorú, de becsületes *nemmel* kell válaszolnunk. Mert, bár a megtartás és felejtés kultúrtörténeti faktorai közt eddig is az élen szerepelt a könyvtár, a bibliográfia, de ez irányú funkcióját a tudatosságnak nem az általunk követelt szintjén és — ami ezzel jár — a történelmi felelősség súlyától, méltóságától is kevésbé megterhelten látta el. Ahhoz pedig, hogy a jövőben így láthassa el, nem elég követelnünk a tudatosságot, és hivatalosan ráruháznunk a felelősséget, hanem ehhez a — ma még hiányzó — feltételeket is biztosítanunk kell.

E feltételek legfőbbikét plakátstílusban így fogalmazhatnánk meg: „Tudós könyvtárosokat! Időt az érdemleges könyvtári munkára!” Az iszonyú mennyiségű manuális munka terhe ugyanis, amely a „tudományos” (gyakran ez a jelző csupán az „egyetemet végzett” szinonímája) könyvtárosra nehezedik, jóformán lehetetlenné teszi a könyvek tartalmába, az irodalom és az olvasás tartalmi problémáiba való behatolást.⁵⁸ Enélkül pedig nemcsak az itt tárgyalt feladat realizálását nem tudjuk elképzelni, hanem a könyvtár és a bibliográfia egyéb tudományos rangú feladatait sem. És éppen ez a főoka annak is, hogy könyvtáraink, bibliográfiai intézményeink nem rendelkeznek elegendő szaktudományi specialistával. Mert vagy a szaktudományi érdeklődéséhez ragaszkodik a specialista, s tehernek érezve a könyvtári munkát, más területre menekül (ez a gyakoribb), vagy a könyvtárosi hivatást vállalja, de tudományos tájékozottsága megreked, visszafejlődik. Ahhoz, hogy valaki tudományos tájéko-

⁵⁸ Amit itt a könyvtárosokról mondunk, nagyrészt az önálló bibliográfiai intézetek dolgozóira is érvényes. A különbség legfeljebb annyi, hogy a bibliográfiai szervek szerény tiszteletdíjjal külső munkatársként aktív kutatókat is foglalkoztatnak.

zottságát, illetve (gondoljunk a közművelődési könyvtárakra is) könyvtárhoz méltó általános műveltségét megtarthassa, fejleszthesse, az effektív könyvtári, bibliográfiai munkára nem fordíthat többet a jelenlegi nyolcórás munkaidő felénél. Persze, ez a négy óra is csak akkor gyümölcsöző, ha valóban tudományos igényű munkára, pl. az irodalom figyelésére és értékeinek kiválasztására, tartalmi feltárására stb. fordítják. És mivel az öncélú tájékozódás rendszerint iránytalanságra, dilettantizmusra, szellemi sterilitásra vezet, nemcsak lehetővé kellene tenni a könyvtárosok számára az alkotó tudományos munkát, hanem meg is kellene kívánni tőlük. Csak ez teremtheti meg a személyi feltételeit annak is, hogy intenzív kölcsönös kapcsolat jöjjön létre a tudományos intézmények és a könyvtárak közt. Ez az elképzelés összhangban van a szaktudományi specializálódás és integrálódás korszerű dialektikus tendenciájával is. Amint két szakterület termékeny kapcsolata, ugyanúgy az egymásra utalt tudományos és gyakorlati tevékenység kooperációja is hovatovább megköveteli, kitermeli a komplex felkészültségű specialistákat.⁵⁹ E személyi feltétel hiányában a könyvtár hovatovább meg sem fogja érteni a specialisták igényét, sem azok nem tudják meghatározni könyvtári és információs szükségleteiket.

Nem időzhetünk hosszabban ez izgalmas tudománypolitikai kérdésnél, de sürgetjük alaposabb tanulmányozását, megoldását. Meggyőzőnek tartjuk *Bar-Hillel* érvelését, aki szerint az információs válság természetes következménye a kutatói létszám növekedésének: megoldása tehát ugyancsak létszámnövelést sürget a tudományos irodalom befogadásának, feldolgozásának oldalán.⁶⁰

Hogy miért *nehéz* a kiválasztás és selejtezés feladata, ha nem az egyes könyvet, sőt nem is az egyes gyűjteményt, hanem az irodalmat, nem az egyes olvasót, hanem a társadalom sokágú szükségletét tartjuk szem előtt, és intézményesen, kultúrpolitikai és művelődéstörténeti távlatban végezzük, voltaképpen nem szorulna magyarázatra: elég lenne az irodalom kiválasztódásának bonyolult történelmi folyamatára utalnunk, s az ismertetett érvekre, amelyekkel a teljesség hívei védik álláspontjukat. Mégis célszerű a nehézségek közül néhányat áttekinteni, legalábbis azokat, amelyeket mint alapvető pozitív tényezőket is számba kell venni a válogatásnál.

Azon túlmenően, hogy a válogató az elébe kerülő műveket aláveti az ismert tartalmi, formai, hasznossági és értékelő kritériumoknak,⁶¹ szembesíti kitűzött

⁵⁹ Ld. a fejlettebb ipari országokban s újabban nálunk is az információs mérnök intézményét.

⁶⁰ *Bar-Hillel*, Jehoshua: Is information retrieval approaching a crisis? = *American Documentation*, 14. vol. 2. no. 95—98. p. — A szerzőnek azzal a nézetével azonban, amely szerint a „válság” leküzdése specializálódáson és létszámnövelésen túlmenően semmiféle lényeges intézkedést nem kíván meg, nem értünk egyet.

⁶¹ Pl. a kiválasztás *Barbara Kyle* által javasolt kritériumai:

„Ha tényekről van szó:

a) szolgáltat-e bizonyítékot, illetőleg hivatkozik-e bizonyítékra?

b) olyan kevésbé ismert tényeket közöl, hogy érdemes-e nyilvántartani?...

Ha véleményről van szó:

a) eléggé megalapozottnak látszik a vélemény?

b) hasznosan alkalmazható, ha elfogadják?

c) elismert szaktekintély a szerző azon a területen, amelyen véleményt nyilvánít?”

(Ld.: — —: Korszerű dokumentációs módszerek alkalmazásának néhány további kérdése a társadalomtudományi szakirodalmi anyagokkal kapcsolatban. = *Könyvtári Figyelő*, 5. évf. 1959. 74. p.)

céljukkal s e célnak megfelelő társadalmi igénnyel, a következő főbb tényezőkre is tekintettel kell lennie:

a) Minden dokumentum elsődleges rendeltetésétől független, attól távol eső, sok egyéb célra is hasznos lehet. (Mérlegelendő: mely szükségletek vehetők számításba?)

b) Az idők folyamán minden mű értéke és felhasználásának jellege módosul. (Mérlegelendő a várható módosulás mértéke és iránya.)

c) Elsődleges tartalmától és rendeltetésétől függetlenül azáltal is válhat valamely mű értékessé, hasznossá vagy tartalomhordozóvá, hogy egy bizonyos gyűjtemény szerves tartozéka.

d) Ugyancsak értékessé, hasznossá, tartalomhordozóvá tehet valamely dokumentumot az a körülmény is, hogy az irodalom valamely lényeges jelenségéhez kapcsolódik, illetőleg szerves tartozéka az irodalomnak vagy valamely irodalmi egységnek.

Arra, hogy valamely dokumentum eredeti rendeltetésétől milyen messze eső célt is szolgálhat, szemléletes példa annak a mérnöknek az esete, aki az OSZK képeslevelezőlap-gyűjteményében arra keresett és kapott dokumentumot, hogy Szeged város egy bizonyos pontján állt-e korábban épület, s ha állt, milyen nagyságú. Mégpedig nem a városképet akarta megismerni a dokumentum alapján, hanem — és ez a meglepő — a talaj összetételére, teherbírására nézve akart következtetést levonni.⁶² Érdemes számba venni a szükségszerű és az esetleges felhasználás főbb lehetőségeit:

a) A dokumentum tartalmának felhasználása

a tárgynak megfelelő vagy

idegen tárgyú tudományos információ szerzésére,

tanulásra, művelődésre,

szórakozásra.

b) Szűkebb értelemben vett dokumentatív felhasználás (pl. plakátok lefényképezése korfestő céllal játékfilmhez, életrajzi adatok bizonyítása, egyéb jogi természetű bizonyítás).

c) A szöveg tanulmányozása tárgytól függetlenül (pl. stilisztikai, nyelvészeti szempontból).

d) A dokumentum materiális (pl. könyvtörténeti, nyomdászattörténeti, művészettörténeti) tanulmányozása.

e) A dokumentum számbavétele tudománytörténeti, kultúrpolitikai stb. szempontból.

f) Egyéb felhasználási esetek (pl. kéziratos bejegyzések miatt).

Az elavulás, a tartalmi, használati és bibliofil érték történeti módosulása közismert jelenség, nem kell példával érzékeltetnünk. Valamely tudományos mű értékbeli és hasznossági megítélése az alábbi séma szerint változhat:

A mű megjelenésekor:

Érvényes tudományos információt nyújt.

Gyakorlati hasznú információt nyújt.

⁶² Munkácsi Piroska szíves szóbeli közlése.

Ismeretek elsajátítására szolgál.
Korszerű világnézetet terjeszt.
Társadalmi hatótényező.
Szerves eleme az irodalomnak.

Idő múltával:

A benne foglalt tudományos információ részben vagy egészében elveszti érvényességét.
A gyakorlat nem veszi hasznát.
Forrásértékűvé, adataiban használhatóvá válik.
Tudománytörténeti, művelődéstörténeti érdekű lesz.
Bibliofil értékke emelkedik.
Téves adatok, világnézetileg káros nézetek forrásává degradálódik.
Elveszti jelentőségét mint társadalmi hatótényező.
A szakirodalom nem tartja számon.
Értéktelenné válik.

Hangsúlyozandó, hogy a felsorolt lehetőségek a konkrét esetekben külön-külön is, de egymással igen bonyolult kombinációban is előfordulhatnak. Megtörténik természetesen az is, hogy valamely mű értékelése viszonylag hosszú időn át nem változik lényegesen. Értékmódosulás tekintetében a tudományos irodalom eshetőségeitől lényegesen különbözik a szépirodalmi művek pályafutása. A különbség egyik fő oka, hogy az érték és az olvasottság külön utakon is járhat (pl. az olvasói ízlés alakulása szerint ugyanaz a mű újra meg újra népszerűvé vagy elfeledetté válik), a másik, hogy az elavulás más tényezők miatt következik be. A valóság hiteles tükrözése önmagában nem tarthat életben egy művet, ha pl. formája, nyelve nehezen élvezhető. A szépirodalmi művek olvasottságának, értékelésének alakulását a kiadás ideje és egy távolabbi időpont metszetében az alábbi séma szemlélteti:

A mű megjelenésekor:

Megfelel az uralkodó társadalmi törekvéseknek, az uralkodó ízlésnek, illetve előtte jár, irányítja.
Megfelel valamely lényeges társadalmi törekvésnek, valamely irodalmi iskola ízlésének, vagy azt irányítja.
Népszerű.
„Akadémikus”.
Elszigetelt jelenség, kevesek csemegéje.
Fel nem ismert.
Üldözött.
Kuriózum.
Irodalom alatti irodalom.

Idő múltával:

Klasszikus, népszerű.
Klasszikus, nem népszerű (pl. inkább csak oktatás, filológiai tanulmányozás tárgya).

Nem klasszikus, népszerű.

Nem klasszikus, irodalomtörténeti érdekű.

Társadalmi szükséglet, korízlés által a feledésből kiemelt, újra élővé vált.

Kuriózum.

Elfelejtett érték.

Elavult, értékét vesztt.

Itt is hangsúlyoznunk kell, hogy a lehetőségek a legváltozatosabb kombinációban kapcsolódhatnak egymáshoz, és realizálódhatnak az idők folyamán. Olyan sémát, amely hajlékonyan követné az értékmódosulás bonyolult történelmi hullámmozgását, nehéz lenne felrajzolni, és — főleg — nehéz lenne válogatási segédletként alkalmazni. Egyedül a tudományos irodalom néhány típusának avulási idejére vonatkozólag állnak rendelkezésre bizonyos egyszerűbb (s a dokumentumok nagy tömegét érintő) megfigyelések, amelyek kellő óvatossággal értékesíthetők.⁶³ E megfigyelések egyelőre szűk körre szorítkoznak. Kiszélesítésük és szilárdabb statisztikai alapra helyezésük egyik nélkülözhetetlen feltétele a gyűjtés tudományos megalapozásának. De az elavulási jellemző adatok kiterjedt rendszerének birtokában is a gondos egyedi elbírálás lesz a helyes válogatás fő biztosítója, különösen a társadalomtudományok és a szépirodalom területén.

Az esetek egyedi megítélésén kell alapulnia a gyűjteményhez vagy az irodalomhoz tartozás címén történő kiválasztásnak is. Erre nézve támpontul még olyanféle paradigmákat sem tudnánk felállítani, mint a felhasználás sokféleségére és az értékváltozásra vonatkozólag. Csupán egy-két példát hozunk fel, hogy érzékeltessük, mit értünk e kissé szokatlan kategóriákon. A gyűjteményhez tartozásnak könyvtári viszonylatban van értelme, bibliográfiai vonatkozásban nincs. Az, hogy nem akármilyen gyűjteményhez tartozás avat megőrzendővé egy dokumentumot, magától értetődik. Egy kiváló, jellegzetes vagy a tulajdonos személye miatt érdekes könyvtárnak azonban legszegényesebb darabja is becses lehet, mégpedig nemcsak bibliofil vagy kegyeleti szempontból, hanem a gyűjtemény többi tagjával együtt vagy önmagában is mint hasznos információ forrása. Közeli példaként megemlíjtük *Várady Szabó* János tudós debreceni polgárnak *Lengyel* Imre által a Könyv és könyvtár egyik előző kötetében ismertetett könyvtárát.⁶⁴ A hajdan gazdag gyűjteménynek az ismertető már csak töredékét, mégpedig tartalmilag jórészt érdektelen, ásatag művekből álló töredékét tanulmányozhatta. Mégis sikerült a töredék alapján megfestenie a tulajdonos kulturális portréját, s jellemző vonásokkal kiegészítenie a kor társadalomrajzát, könyvszociológiai tablóját. Íme, a könyvek, amelyek közül sokat bízva ki is selejteztünk, ha egy nagy gyűjteményben esetlegesen kerülnek elő, sorsuk és együvé tartozásuk folytán telítődnek jelentéssel. Ide illik annak a minap kezünkbe került jelentéktelen, név nélküli német könyvecskének az esete is, amely pár évtizeddel előbb a Széchenyi Könyvtáré volt — a

⁶³ Dolgozatunk később publikálendő folytatásában — egyéb adatszerűségek közt — az elavulási időre vonatkozó statisztikai megfigyeléseinket is közreadjuk. Megemlíjtük *Fejér* István dolgozatát, amely a szerző megfigyelésein kívül néhány idevágó szakirodalmi hivatkozást is tartalmaz. (— : Adalék a szakirodalom elévülésének problémájához. — A Orsz. Műszaki Könyvtár... Évkönyv[e], 1961. 127—146. p.)

⁶⁴ *Lengyel* Imre: *Várady Szabó János könyvtára*. = Könyv és könyvtár, 3. köt. 1963. 81—118. p.

bélyegző tanúsítja — de mint megőrzésre érdemtelen, átengedték a Debreceni Egyetemi Könyvtárnak, hogy ott hosszú éveken át sok hasonló avult könyvvel együtt várjon az újabb selejtezésre. És valóban, selejtezés hozta felszínre, de ezuttal nem azért, hogy valamely könyvtemető irányába vegye útját, hanem hogy a legbecsültebb könyvek mellé sorakozzék, készen arra, hogy esetleg értékes információt adjon a kutató kezébe. A rég elavult tartalom érdekessé vált a ma embere számára, egyszerűen azért, mert a selejtező nagy gonddal járt el, s nem kerülte el figyelmét a megfakult kék papirborítékon a még fakóbb tintájú felirat: *Laczkovics*. És rajta a magát meg nem nevező szerző dedikációja is, bizonyítva, hogy a hűbéri ideológia ellen hadakozó könyvecske nem véletlenül, hanem elvbarátság címén került a haladó gondolkodású vitéz kapitány birtokába.⁶⁵

Ami pedig az irodalomhoz tartozást illeti, olyasféle esetekre gondolunk, mint *Ilosvai* Toldijáé vagy *Bach* kancellár Rückblickjéé, s a még érdemtelenebb művek ezreire, amelyek nem kiválóságuk miatt, hanem — mint az előbbiektől *Aranyhoz*, *Széchenyihez* kapcsolódva — valamely külső jogcímen bocsáttattak be az irodalomba, hogy kitörülhetetlenül ott is maradjanak. Az irodalomhoz tartozás számbavétele már nem csupán a könyvtáros gondja, hanem a bibliográfusé is. Ahhoz, hogy az irodalomról árnyalt, hiteles, gazdagon dokumentált kép maradjon fenn az utókor számára, bizonyos esetekben, bizonyos típusú kiadványok viszonylatában elég lenne a bibliográfiai nyilvántartás⁶⁶, a könyvtár pedig néhány jellemző darab megtartásával reprezentálná a kiselejtezett nagyobb csoportot. Például így lehetne eljárni *Hartleben* Wien—Pest—Leipzig impresszum alatt kiadott, réges-rég elavult népszerű műszaki publikációinak tömegével, s az utókor mégis tudna annyit a politechnikai ismeretterjesztő irodalomnak erről a darabjáról, amennyit tudni érdemes.

Íme, sorra véve a nehézségeket, a *feladatok* kellős közepén tartunk; áttekin tettük: az érték és a hasznosság, mely lehetőségeit kell egy dokumentum, dokumentumtípus, gyűjteményi vagy irodalmi egység megítélésénél számbavenni? Ez az egyik aspektusa az elbírálásnak: *a könyvből kitekintve mérlegelni az igényt, amely ma vagy később felé irányulhat*. A második aspektusról, a dokumentumoknak céljaikra, felhasználásukra való tekintet nélküli elbírálásáról részben már beszéltünk a válogatási elvek közt, az abszolút és a relatív teljesség címszava alatt. Hordoz-e a dokumentum új, eredeti és érdemleges információt? Legalábbis a tudományos rendeltetésű közleményeket mindenekelőtt ezzel a kérdéssel kell szembesíteni. (S azért sürgetjük a szakudományi specialisták alkalmazását, hogy legyen ki válaszoljon a kérdésre.) Persze, ha az egyes dokumentumokra vonatkozólag külön-külön tesszük is fel a kérdést, válaszolni csak az előzmények, az irodalmi környezet tanulmányozása, az ismeretek mindenkori szintjének számontartása, előretolt állásainak feltérképezése alapján lehet. És nemcsak általánosságban kell követni

⁶⁵ A könyv címe: *Freimüthige Betrachtungen eines philosophischen Weltbürgers über wichtige gegenstände entsprechend den Bedürfnissen unsers Zeitalters und des Menschengeschlechts*. 1793. h. n. — *Holzmann* — *Bohattában* nem szerepel. De szerepel másik 13 rokon témájú „*Freimüthige Betrachtungen*”, megfejtett szerzőnévvel.

⁶⁶ Néha az is csak összevont formájában: pl. X kiadó Y időszakban ilyen és ilyen típusú kiadványból kiadott *n* mennyiséget.

a tudományos eredmények genezisé, szerves továbbépülését, hanem (és éppen ez adja meg a feladat könyvtárosi, bibliográfusi profilját) konkrétan is: hogyan testesülnek meg kiadványokban, hogy vándorolnak (pl. egy téma folyóiratról folyóiratra), és hogy összegeződnek. (Például a folyóiratcikkek szétszórt adatai egymásra találnak, összefüggésbe szerveződnek egy-egy monográfiában, a monográfiák eredményeit pedig kivonatolják, még szélesebb összefüggések rendszerébe ágyazzák a kézikönyvek.) És amint az élők világában a fejlődési metamorfózis új képződményei nemcsak túlhaladják, de az enyészetbe is taszítják azt az organizmust, amelyből létrejöttek, a teljesebb, előbbre haladott ismeretek hordozói is sorra szükségtelenné teszik forrásaikat. (Persze, ezt a jelenséget ismét csak nem szabad sematikusán értelmezni: az összegező kiadványok által kiaknázott dokumentumok nagy része megőrzendő mint bizonyíték vagy mint további, esetleg eltérő eredmények lehető forrása és mint a bennük foglalt tények újraértékelésének bizonyítéka.) De nemcsak az ismeretek irodalommal szerveződésének organikus folyamatát kell nyilván-tartani, hanem a dokumentumok fölöslegessé válásának egyszerű publikatív, nyomdai megismétlődés okozta jelenségét is. És mert e jelenség tömegesen lép fel, hatékony selejtezési alapnak bizonyul, ha csak főbb típusait vesszük is számba. (Becsúgyó szerzők lényegtelenül módosított vagy azonos szövegű cikkei, amelyek sorra jelennek meg a különböző orgánumban, esetleg végül gyűjtőkiadványban is, egy-egy költő vagy novellista különböző csoportosítású válogatásokban közreadott művei, periodikacikkek különlenyomatai, egyazon mű változatlan kiadásai, új lenyomatai, különböző nyelvű fordításai stb.) E lehetőségek kiaknázása is rendszeres elemző és gondos nyilvántartó munkát tételez fel.⁶⁷

A harmadik aspektus a társadalmi szükségletek oldaláról nyílik. A kérdést, hogy valamely társadalmi réteg, valamely tevékenység milyen típusú, tárgyi, formai, nyelvi, időbeli stb. tekintetben milyen terjedelmű, illetőleg mennyiben meghatározható irodalmat igényel — minden könyvtári, bibliográfiai vállalkozás megalapozása előtt fel kell tenni, s kritikus időpontokban menet közben is meg kell ismételni, a választ pedig a szükségletek elemzése alapján részletekbe menően megadni. A nagyközönség s egyes rétegeinek olvasmányigénye úgyszólván feltáratlan, a tudományos szintű olvasásszociológia az első lépéseknél tart.⁶⁸ Valamivel többre jutott a kutatók irodalomhasználatának, olvasási szokásainak tanulmányozása, de mert a részkutatások egymástól függetlenül, heterogén szempontok szerint folynak, s a részeredmények még nem érlelhettek szintézist, vonatkozó ismereteink jobbára általánosságokban vagy nem általá-

⁶⁷ Dolgozatunk folytatásában az abszolút és a relatív szükségesség eseteit bővebben elemezzük, és példákkal illusztráljuk. Egyazon cikk többszöri publikálására vonatkozik. Vö. Findlay, G. M.: Abstracts from the point of view of the abstracting editor. = Report on the activities and the meeting of the co-ordinating committee on abstracting and indexing in the medical and biological sciences. (Paris,) 1949. Unesco, 75. p.

⁶⁸ Vö. Asheim, Lester: Research in mass communication and adult reading. = Library Trends, 6. vol. 1957—1958. 2. no. 128—140. p. — Dumazedier, Joffre — Hassenforder, Jean: Le loisir et le livre. Éléments pour une sociologie de la lecture. = Bulletin des Bibliothèques de France. 4e an 1959. 6. no 269—302. p. — Richter, Egon: Was liest man auf dem Dorf? = Der Bibliothekar, 1958. 1. No. 22—24. p.

nosítható részletekben mozognak.⁶⁹ *Stevens* pl. (részben *Broadusra* és *Fusslerre* támaszkodva) így jellemzi és hasonlítja össze a természettudós és a humán kutató irodalomszükségletét:⁷⁰ A természettudós — kivételektől eltekintve — kevesebb bibliográfiai egységet használ. Azonos szakterület különböző problémáinak tanulmányozása esetén ugyancsak a természettudományos kutatók kevesebb különböző egységet használnak, mint pl. az Egyesült Államok történetének kutatói, akik szintén különböző problémákat vizsgálnak. A természetbúvárok bibliográfiai anyaga sokkal inkább egy adott szakterületre koncentrálódik, mint a történészeké, akik a nyomtatott és írott dokumentumoknak változatos szakterületeken szétszórt nagy tömegét használják. A történészekéhez képest a klasszikus filológusok szükséglete is körülhatároltabb, és jobban összpontosul a voltaképpeni témára. Az Egyesült Államok történetének kutatói által felhasznált irodalomnak kevesebb mint egyharmada tartozik az adott szakcsoportba. Szociológiai munkákban idézett periodikák 32, könyvek 10%-a nem tartozott a szakterületre, viszont a kémiai művekben talált hivatkozások 71%-a kémiai, fizikai dolgozatokban 63% fizikai tárgyú volt. A kémikusok által használt irodalom 70%-a 10 éven belül keletkezett, a fizikusok által idézett irodalomból pedig 88% volt 10 évnél újabb keletű. Az Egyesült Államok történetéről szóló munkákban viszont a felhasznált irodalomnak csak 34%-a származott a kutatást megelőző 20 évből. Szociológiai művekben a periodikákra való hivatkozások 73, a könyvekre történt hivatkozások 67%-a származott az utolsó 10 évből. A beszédre vonatkozólag idézett irodalom 43%-a jelent meg 10 éven belül. Nagy a különbség a szakterületek közt a periodikus és a nem periodikus irodalom használatának arányát tekintve is. Kémikusok és fizikusok 90, geológusok 85, szociológusok 46, történészek pedig csak 9%-ban merítették hivatkozásaikat folyóiratokból (46% könyvekre, 12% hírlapokra, 10% kéziratokra vonatkozott.)

Találó, de — az előbbihez hasonlóan — gyakorlatilag szerény mértékben értékesíthető jellemzést ad *Butler* a humán kutató szükségleteiről, amelyeket nem annyira a téma, mint a helyi és időbeli vonatkozás határoz meg. *Shelley* életének, munkásságának tanulmányozása kapcsán pl. sokkal nagyobb szolgálatot tesz a könyvtár a korabeli harmadrendű irodalom rendelkezésre bocsátásával, mint a legjobb kritikai kiadásokkal vagy a *Shelley*ről szóló standard monográfiákkal, amelyek saját könyvespolcán is ott sorakoznak.⁷¹ (E megállapítás lényegével egyetértve, úgy gondoljuk, korfestő funkcióját a harmadrendű irodalom akkor is betöltheti, ha — mélyen a teljességi szint alatt — csak a helyes reprezentálás megkívánta mennyiségben, legjellemzőbb termékei által képviselten van jelen.)

Az igények tanulmányozása tehát még általában is sok dolgot ad, hisz a példaként említett két dolgozat — s a néhány tucat hasonló — csak egy-két

⁶⁹ Vö. International Conference on Scientific Information, Washington, 1958. Proceedings, 1—2. vol. Washington, 1959. [Több előadás.] — *Urquhart*, D. J.: The distribution and use of scientific and technical information. = *Journal of Documentation*, 3. vol. 1947/1948. 222—231. p.

⁷⁰ *Stevens*, Rolland: The study of the research use of libraries. = *Library Quarterly*, 26. vol. 1956. 43—44. p.

⁷¹ *Butler*, Pierce: The research worker's approach to books — the humanist. = *Randall*, William (ed.): The acquisition and cataloging of books, 1940. Univ. Pr. 280—281. p.

szűk szakterületre vonatkozik, megállapításait viszonylag kevés adatra alapozza, és az igényelt irodalom természetét nem vizsgálja elég sok irányból. De ha sikerülni is fog bizonyos törvényszerűségeket, egzaktabban kifejezhető tendenciákat megállapítani, a helyi feladatokkal való szoros kontaktus mindig megkívánja a közvetlenül kielégítendő szükségletek önálló tanulmányozását is. E tanulmányozás főbb módszerei:

a) A stúdium céljából, jellegéből, irodalmának méretéből és milyenségéből történő következtetés. (Polzovics említi, hogy egyes szakterületeken „ahol a tudomány művelése különösen számottevő kísérleti felszerelést és csoportos munkát igényel, a kutatás eredményei túlnyomó nagy részben kutatói jelentések formájában öltenek testet... Egy műszaki főiskolán 1957-ben létesült atomtechnikai könyvtár alapfelszerelése pl. a következőképpen alakult: mindössze 100 könyv (nagyreszt dokumentációs segédkönyvek), 900 jelentés a genfi atomkonferencia anyagából és 18 000 kutatási jelentés különféle laboratóriumokból, végül különféle dokumentációs kartonszolgálatokból a tárgykörre összeállított 95 ezer analitikus figyelőkarton.”)⁷²

b) Az érdekeltek egy csoportjának, ill. mérvadó képviselőinek megkérdezése. (Előnye a módszernek, hogy nem gépies, a szükségletek finom részleteibe, indoklásába, egyéni eltéréseibe is behatolhat — hátránya, hogy viszonylag szűk körre szorítkozik, és hogy teret ad a szubjektív megítélésnek.)

c) Kutatói napló vezetése a munkaidő felhasználására s a tanulmányozott irodalom mennyiségére és milyenségére vonatkozólag. (Egyik legmegbízhatóbb módszer, de éppen a legelfoglaltabb kutatók nem vállalkozhatnak rá, csak kevés személyre terjeszthető ki.)

d) Könyvtárhasználati elemzés (pl. egyes könyvek, kiadványtípusok, állományrészek olvasottsága, egyes olvasók, olvasói csoportok kölcsönzései, az olvasott művek megoszlása általában, tájékoztatási kérdések megoszlása stb.). (Előnye, hogy nagy mennyiségű, számszerűen kifejezhető megfigyeléshez juttat, hátránya, hogy a ténylegesen fel nem használt irodalomra is kiterjed.)

e) Irodalmi hivatkozások számlálása. (Nagy mennyiségű, ténylegesen felhasznált irodalom igen differenciált tanulmányozását teszi lehetővé.)⁷³

Az igényfelmérés eredménye csak akkor lesz felhasználható, ha a mintavétel elegendő, átlagos és jellemző eset alapján történik, és a vizsgálat minden lényeges dimenzióban megvalósul. (A használt dokumentum tárgya és tárgyának viszonya a kutatott témához, jellege, műfaja, nyelve, megjelenési ideje a bázisnak dokumentuméhoz viszonyítva.)

A dokumentumok értékének, szükségességének elbírálására alkalmazandó három „aspektus” sok-sok tényezőjével és szempontjával együtt — természetesen — szoros egységben nyilvánul meg: a kiválasztás többnyire pillanatok alatt lejátszódó komplex tudati aktus, amelyben gyűjtópontszerűen egyesülnek a dokumentum és a szükségletek egymáshoz viszonyított elemzésének sugárkötegei. Már többször mondtuk, hogy ember, megfelelő ember kell az ilyen

⁷² Polzovics Iván: i. m. 225. p.

⁷³ Dolgozatunk folytatásában közreadjuk kérdőíves és irodalmi hivatkozások alapján végzett elemzéseink eredményeit is.

igényű munkára. De ugyanilyen mértékben hangsúlyozandók azok a tényezők is, amelyek a munka egységes irányát, összefogottságát társadalmi koordináltságát biztosítják, ezek közt is elsőként a tervszerűség.⁷⁴

Nem új dolog, hogy könyvtárak, bibliográfiai szervek a gyűjtés tárgyköreit és irányelveit részletes vagy kevésbé részletes szabályzatban fektetik le. E szabályzatoknak — amelyeket helyesebb *gyűjtési tervek*nek nevezni, hisz merev szabálykénti alkalmazásuk kivihetetlen volna, és mert valóban a gyűjtemény tervrajzainak és kiépítési programjainak tekintendők — nagy fontosságot tulajdonítunk. Elkészítésük és permanens revíziójuk tudományos feladat, a gyűjtőkör irodalmának, a szükségleteknek és olvasói szokásoknak elemzésén, az egész feladat kultúrpolitikai, kultúrtörténeti mérlegelésén és az érintkező gyűjtemények és más intézmények feladataival való egyeztetésen alapszik. Két fő részből áll: a gyűjtés pozitív előírásaiból és prohibítív szakaszból. Mindkét fő rész szisztematikus rendben tartalmazza a gyűjtendő, megőrzendő, illetőleg a mellőzendő, selejtezendő témák, földrajzi, időbeli és formai kategóriák tüzetes áttekintését s azokat a szempontokat, amelyek mindezeket közelebbről is meghatározzák, árnyalják. Célszerű betűrendes mutatóval megkönnyíteni a gyűjtési terv szisztematikus részének használatát, s kiegészítésül a napi munka melléktermékeként összeálló kartotékokat vezetni a problematikusabb gyűjtési, selejtezési döntésekről, pl. egyes szerzőkről, akiknek műveit következetesen mellőzni kell.⁷⁵ Szükségesnek tartjuk továbbá, hogy a terv bevezető részében vagy függelékében helyet kapjon a gyűjteményhez tartozó dokumentumok lehetséges felhasználási eseteinek, avulási lehetőségeinek, az ismeretek kumulálódása és a publikációs átfedések miatti mellőzhetőségének áttekintése. továbbá a gyűjteményre irányuló társadalmi igények jellemzése.

Korábban említettük, hogy *a válogatás nem egyszerű aktus, hanem folyamat*. Ez — különösen a történeti visszapillantásra gondolva — magától értetődőnek látszik. Mégsem mondhatjuk, hogy ilyen folyamatos tevékenységgel a gyakorlatban találkozunk volna. Megesik ugyan, hogy egy-egy könyvtár időnként kiiktat bizonyos állományrészt vagy egyes könyveket, ha a helyhiány, költözködés, valamely központi utasítás, gyűjtőköri vagy személyi változás vagy más külső ok ennek szükségére figyelmeztet, de olyan könyvtárat, amely ezt a munkát a gyűjtés szerves részeként, folyamatosan végezné, nem ismerünk. Nem tudunk arról sem, hogy az időről időre esedékes állományrevíziót ilyen célra is kiaknáznák.⁷⁶ Ami pedig a bibliográfiákat illeti, még általánosabban érvényesül a statikus lezárttság. Általában örülünk, ha valamely tárgykörre, időszakra, földrajzi területre vonatkozólag van bibliográfiánk — s eszünkbe sem jut megvizsgálni, miféle ballasztok nehezítik esetleg használatát vagy az utókor számára való kiadását. Persze, talán így is van ez rendjén, míg az

⁷⁴ Jól átgondolt terv birtokában a válogató munka egy része tudományosan nem képzett erőkre is alapozható. Pl. egyes bibliográfiai kartotékokban célszerű lehet bizonyos évszámra régi címek rendszeres selejtezése. Ha a cédulák színe évenként változik, e művelet szinte gépiesen végezhető. Vö.: Frank, Otto: Über das Ausdünnen von Literaturkartellen. = Dokumentation — Fachbibliothek — Werkbücherei, 6. Jg. 1957—1958. 150. p.

⁷⁵ Így tartja nyilván pl. a Debreceni Egyetemi Könyvtár az olvasói katalógusokból mellőzendő irodalom alatti irodalmat,

⁷⁶ Könyvtáraink raktári állományának nem szak szerinti elrendezése távlatilag is megnehezíti a specialisták helyszíni selejtező munkáját.

irodalom előzőri bibliográfiai feltárásában is szörnyűséges hiátusok vannak: visszás dolog lenne bontani, mikor annyi az építeni való. De számolnunk kell azzal is, hogy a bibliográfiai igény hallatlan mértékben elterjedt. A *Szinnyei—Gulyás*-féle nagy bibliográfiának pl. nemcsak minden közkönyvtárban, de legtöbb humán kutató, sok művelt ember otthoni könyvespolcán is kéznél kellene lennie. Egy új kiadás válogatott formában való elkészítése nemcsak a közreadást könnyítené meg, hanem a tömeges társadalmi igényhez is jobban igazodnék. Előremutatónak tartjuk a szűrési szempont bevitelét kumulatív és retrospektív nemzeti bibliográfiánk szerkesztési processzusába.⁷⁷ Ebbe a vonalba tartoznak a különböző fokozatú válogatott bibliográfiák is. Eszményi célkitűzésként egy bibliográfiai piramis sémája jelenik meg előttünk, amelyben minden magasabb réteg az alacsonyabbnak a kor szükségleteihez mért kivonatát jelképezi. A mindenkori legfelső réteg az átlagos, mindennapi használat eszköze, de — természetesen — a szélesebb, mélyebb rétegek is megőrzendők a ritkább, átfogóbb kutatási feladatok bázisaiként.

A válogatási folyamathoz az érdemi (divatos szóval „operatív”) munka mellett a már ismertetett *elemzési, kutatási* feladatok is hozzátartoznak, legfőképpen

- a) a tudományos kutatói — általában társadalmi szükségletek és
- b) az irodalomhasználat elemzése,
- c) az ismeretek elért szintjének számontartása az egyes szakterületeken,
- d) a tudományos eredmények kumulatív folyamatának és a publikációs átfedéseknek számontartása.

E komplex feladat magas színvonalú teljesítése képesíti arra a könyvtári és bibliográfiai intézményeket, hogy megtalálják helyüket a kulturális munkamegosztásban, és betöltsék azt a funkciót a memóriahordozók társadalmi hasznosítása, megőrzése és átörökítésének szabályozása terén, amit a modern társadalom igényel, és tőlük igényel. A gyűjtés területi és tudománysszakok szerinti profilozása, összeegyeztetése, a könyvtárak és bibliográfiai intézmények munkamegosztása és együttműködése — e funkció betöltésének egyik fő feltétele — országos és nemzetközi szinten nagyrészt már megvalósult és folytonosan továbbfejlődik. A mi szempontjaink a következő vonatkozásokban sürgetik a további finomítást:

a) A gyűjtés egy országon belüli hálózati rendszerének továbbfejlesztése területi és szakkönyvtári síkon. Válgák lehetővé pl. az, hogy a felelős megőrzés feladatát bizonyos kiadványtípusok viszonylatában a nagyobb egységtől (pl. a nemzeti könyvtártól, országos szakkönyvtártól) a kisebb (pl. területi könyvtár, ágazati szakkönyvtár) átvállalhassa, mégpedig nemcsak tehermentesítésül, hanem a hasznossági érték emelése céljából is. Persze, az ellenkező irányú mozgást is szorgalmazzuk, pl. valamely befejezett kutatási feladat irodalmának áthelyezését az intézeti könyvtárból a központba.

b) A nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztése, tervszerűség és megállapodások alapjára helyezése. (Például ha Budapesten van egy jó orvostörténeti

⁷⁷ *Sebestyén Géza* szíves közlése szerint pl. az iskolai tankönyvek nem kerülnek be nemzeti bibliográfiánk kumulációjába, a helyi hatóságok utasításai pedig a retrospektív részbe.

könyvtár, részint ne hozzon egy másikat létre valamely közeli ország, részint tétessék a budapesti az egész közép-európai zóna nevében gazdájává az orvostörténeti irodalomnak. Viszont esetleg közlekedéstörténeti szak-könyvtár Magyarországon ne létesüljön.)

c) Az irodalom azonos területén folyó könyvtári és bibliográfiai gyűjtés szoros összehangolása, beleértve a megőrzési feladatok kölcsönös átvállalását.⁷⁸

Szórványos vagy nem elég hatékony kezdeményezésektől eltekintve, új feladatnak tekintendő a könyvtárak, bibliográfiai szervek és az egyéb kulturális intézmények együttműködésének megszervezése egyrészt annak érdekében, hogy a kiválasztás ösztársadalmi érvényű legyen, széles körű szakértői segítséggel jöjjön létre, de ugyanígy azért is, hogy a válogató, átörökítő, selejtező munkafolyamat valamennyi lényeges terméke eljusson a társadalom valamennyi érdekelt szektorához. Természetesen nemcsak a bibliográfiára s a megőrzött dokumentumokra gondolunk, hanem az irodalom s a használatával kapcsolatos társadalmi jelenségek tanulmányozásának eredményeire is. Már csak az, amit ez utóbbi téren eddig elértek a könyvtáros, bibliográfus kutatók, érdekes tanulságokkal járna több más kutatásterület és tevékenységi ágazat számára. A kutatások, amelyeket itt szorgalmazunk, s a belőlük leszűrhető tanulságok olyan természetűek, hogy nélkülük a könyvkiadás, a szervezett tudományos kutatómunka és — bátran mondhatjuk — a kultúrpolitika általában nem helyezkedhet a tervszerűség elegendő szilárdságú alapjára. Az együttműködés eszközei, módszerei jobbra még ezután munkálandók ki, de az eredményeinkről szóló informálást már e pillanatban is hatékonyabbá tehetnénk, ha publikációink nem szorítkoznának a könyvtári szaksajtóra.

Mondanivalónk végére érve utalunk a dolgozat előljáróban kifejezett tételeire s arra, hogy minden fejezet végén igyekeztünk a főbb következtetéseket összefoglalni.⁷⁹ Ez felment bennünket a berekesztő summázat megfogalmazása alól. Nem is összegezésül, de hogy szándékunk világosan álljon az olvasó előtt, hadd utaljunk gondolatmenetünk két központi motívumára:

a) *Fő törekvésünk mindig pozitív: a kultúrjavak megőrzése és átörökítése legyen.* Ez a legfőbb értelme a negatív előjelű munkának, az akarva-felejtés szolgálatának.

Ezért kell mindenütt a megtartás mellett dönteni, ahol kétség merül fel.

b) *Új törekvéseket propagálunk, de semmi olyan újat, ami ellenkeznék az ismert időszerű fejlődési tendenciákkal, sőt ne azokban gyökereznek.* Áll ez a fétisként felfogott teljességi kultusz elutasítására, a szaktudományi specialisták bevonására és a könyvtáros hivatás szintemelésére, valamint a párhuzamos

⁷⁸ E programpont felvetése szokatlannak látszik, pedig önkéntelenül, hallgatólagosan eddig is alakult ki munkamegosztás, pl. a nagy tömegű, praktikusán tárolható, önmaguk katalógusaként rendezhető kiadványok (pl. gyászjelentések, képes levelezőlapok) ott vannak a könyvtárban, de bibliográfiai nyilvántartásuk fel sem vetődik. E megoldás egyéb kiadványfajtákra is kiterjeszthető s meg is fordítható. (Ti. úgy, hogy ha valamely tartalmilag teljesen érdektelen irodalmi kategória létét történeti vagy statisztikai számbavétel céljára a bibliográfia megörökítette, maguk a vonatkozó dokumentumok a könyvtári gyűjteményből selejtezhettek.)

⁷⁹ E dolgozat később publikálandó második részét (amely a szerző által végzett igénykutatások és irodalomhasználati elemzések adatait s a szükséges és szükségtelen irodalom egyéb úton való konkrét számbavételét fogja tartalmazni) az itt végzett elvi, módszertani fejtegetések illusztratív függelékül szánjuk.

gyűjtést kiküszöbölő, de egyúttal a hiánytalan megtartást is biztosító kooperációra.

És még egyszer a gondolatmenetet elindító követelés: Segítsük mederbe fogni a szertelenül áradó irodalmat! Segítsük az emberi elme által befogadhatóvá tenni az általa teremtet kultúrát! A gépagyvelők korszakának baljós hirdetőivel szemben szeretnénk továbbadni meggyőződésünket: A kultúra ma is emberszabású!

István Csűry

AUSWAHL UND VOLLSTÄNDIGKEIT

(Ein dialektischer Widerspruch in der Sammeltätigkeit der Bibliothek und der Bibliographie)

1. Die Thesen der Abhandlung

a) Die Aufgaben der Bibliographie und der Bibliothek, anberaamt notwendigerweise in den Wechselbeziehungen des Ganzen der Kultur, sollen und müssen durch ihre Einbettung in die Produktion und Übermittlung der geistigen Güter erfüllt werden, in strengster Zusammenwirkung mit jenen Personen und Institutionen, die als Träger dieser Doppelfunktion zu betrachten sind, besonders aber mit der wissenschaftlichen Forschung.

b) Die Kooperation zwischen der Bibliographie und ihrer Base und Werkstatt, der Bibliothek halten wir für logisch, selbstverständlich und unvermeidlich, in der An- und Vererbung sowie Verwertung der Dokumente, die das kollektive Gedächtnis der Menschheit verkörpern.

c) Die Auswahl und die Ausscheidung erscheinen als wesentliche Elemente in der Bibliotheksarbeit, unablässig von ihrer Forschungs-, Sammlungs-, Bewahrungs-, Systematisierungs- und Verteilungstätigkeit.

d) Unter den Anstrengungen zur Aufbewahrung des kollektiven Gedächtnisses, beziehungsweise zu seiner Beschränkung auf menschenmässige Dimensionen spielt die Ausschaltung des sog. „toten“ Materials, das sich als gesellschaftlich nutzlos, entwertet oder im Prozesse der Entwertung untertauchend erweist, eine hervorragende Rolle.

e) Auswahl und Ausscheidung, sie erfordern eine organisierte und zielbewusste, sachverständige Tätigkeit. Sie sind kein einzig-einmaliger Akt, sondern ein organischer Vorgang, ein dialektisches Vorgehen.

2. Begriff der Auswahl

Wir wollen ihn in erweiterem Sinne bestimmt haben: d. h. er wird nicht als identisch mit der Auserwählung der „besten“ Bücher angenommen, wie es — zum Beispiel — im Falle der Empfehlungsbibliographien zu geschehen pflegt. Eine Auswahl mit positivem und negativem Vorzeichen ist gleichbedeutend mit der Geltendmachung der Grundsätze, die das Inständigkeitsbereich — praktisch den Gehaltskreis — der Bibliographie (Bibliothekssammlung) vorausbedingen, also mit der Verwirklichung ihrer Fundamentalfunktion in der Sammlung. Die wichtigsten Grundsätze der Sammlung:

a) das Gehaltsprinzip (nach der Gegenstands-, geographischen oder zeitlichen Beziehung des Dokuments);

b) das Formprinzip (nach der literaren oder materiellen Gestalt des Dokuments, nach seiner Sprach-, Orts-, Zeit-, Institutions- oder persönlichen Herkunft);

c) das Zwecksprinzip (je nachdem, für welche der Gruppen der Gesellschaft das Dokument in Ziel- oder Tätigkeitsbeziehung zu dienen bestimmt ist);

d) das Wertungsprinzip (dem Gehalts-, Kunst-, Museal-, Ehrfurchts- oder anderen Werte des Dokuments entsprechend);

e) das Anschauungs- und pädagogische Prinzip;

f) das Erforderlichkeitsprinzip (von der Doppelfrage, ob das Dokument neue, wesentliche Information enthält oder nicht, beziehungsweise ob dieselbe Information in einem anderen Dokument in gleichwertiger oder sogar vollkommener Form zu finden sei).

Diese Grundsätze bringt man in veränderlichen quantitativen und qualitativen Kombinationen zur Geltung. Den zuverlässigsten Stützpunkt zur Ausscheidung werden wir wohl im Prinzip f) finden.

Die Vollständigkeit der Literatur ist in jedem ihrer Gebiete immer nur eine virtuelle. Die materielle Vollständigkeit der Literatur ergibt sich in der Gesamtheit der Sammlungen (aber auch in ihr — bloss praktisch...). Eine einzelne Bibliotheks- oder bibliographische Sammlung dürfte und sollte erst dann als vollständig angenommen werden, wenn sie ihre, auf Grund der Gehalts-, Form- und Zwecksprincipe bestimmten Literaturkategorien mangelfrei enthält, und nichts von der Literatur, die zu ihrem Kreis gehört, aus irgendeinem Grunde ausschliesst. Dagegen haben wir alle Sammlungen, die als Resultate irgendwelcher Siebung auf Grund ob von einem ob von allen der Wertungs-, Anschauungs- oder Erforderlichkeitsprincipe zustandekommen, als ausgewählte Sammlung in engerem Sinne zu betrachten.

3. Historisch-geschichtliche Gestaltung und zeitgemässe Lehre der Bewahrung der Literatur sowie der Bedeutung der Vollständigkeit

In der Geschichte von Literatur, Buch, Bibliothek und Bibliographie taucht die Vorstellung von Vollständigkeit und Auswahl immer wieder auf, aber in veränderlichen Aspekten, dem bezüglichen Zeitalter entsprechend. Aus der Problemsgeschichte ist klar ersichtlich, dass die beiden — und zweifellos auch beiderleien — Ansprüche miteinander durchgehend einen dialektischen Kampf auszufechten hatten. Der Schluss davon: man muss immer solche Lösung suchen, die sich auf eine reelle, d. h. möglichst lückenlose Synthese dieser sonst so widerspruchsvollen Ansprüche gründen lässt. Abhängig und jedoch auch unabhängig von der Umwandlung der überblickten Ansichten ist der Prozess von der Bewahrung und Vernichtung der Literatur abgelaufen. Die Belehrung von diesem Prozess:

a) Das sich in der Literatur verkörpernde Kollektivbewusstsein liess sich im Laufe der Geschichte so gestalten, dass seine unnötig gewordenen Gehalten der Vergangenheit massenweise anheimfielen, während die wesentlichen Gehalte in ihm, sogar den Unbilden der Geschichte Trotz erfolgreich bietend, fortbestanden.

b) Doch dürfen wir den Fortbestand der wertvollen Literatur in diesem — scheinbar völlig „autonomen“ und bisher in der Tat fast völlig unlenkbaren — Prozess nur als Tendenz betrachten, bei weitem nicht als Gewissheit, wahrlich bloss als eine Möglichkeit, auch für die Zukunft. Massweise sind die hervorragenden Schöpfungen von ganzen Kulturen vernichtet worden und diese Gefahr ist auch heute da.

c) Neben diesem Notwendigkeitsprozess kam die bewusste Bestrebung der Gesellschaft, einen Teil oder die Ganzheit der Literatur zu erhalten oder auszuschalten — entweder als Unterstützung oder als Widerstand — zur Geltung.

d) In unserer Zeit sollen sowohl das Erhalten, wie auch die Ausschaltung wissenschaftlich begründet und institutionell stattfinden.

4. Heutige Beurteilung des Problems der Auswahl und Vollständigkeit

Die moderne Forderung der Vollständigkeit wurde einerseits durch die verhältnismässig günstige Bedingungen zu ihrer Verwirklichung (Nationalbibliotheken, Nationalbibliographien, grosse Fachbüchereien und Fachbibliographien, monumentale Handbücher, Quellensammlungen, die vollständige Organisiertheit und günstige finanzielle Versorgung der wissenschaftlichen Arbeit, technische Fortschritte, entwickeltes Verkehrswesen, usw.) andererseits durch die Bedürfnisse der Forschung hervorgerufen. Irgendein Typ oder Mass der Vollständigkeit stellen eine immanente Förderung der modernen Wissenschaftlichkeit, ein grundlegendes Kennzeichen für die Richtigkeit

der Ergebnisse dar. Die organische Entwicklung der Kenntnisse kann nur dann ihren ununterbrochenen Fortschritt bewahren und andauernd als Vorstufe zum weiteren Aufstieg dienen, wenn ihre literarische Festsetzung, wenn nötig, immer vorzufinden ist. Die Wissenschaft aber, die auf positivistischer-agnostischer Grundlage gepflegt wird, bleibt bei der Inventarisierung der Tatsachen stecken, spiegelt die Wirklichkeit in ihren Zusammenhängen, in ihrer Tiefe und in ihrer dialektischen Entwicklung nicht. Sammlung und Bewahrung der Literatur, durchdrungen von solcher Anschauung, befördern nicht, ja sogar hemmen die wissenschaftliche Forschung, das Auffinden des wesentlichen Materials, der dialektischen Knotenpunkte und Zusammenhänge. Daneben aber, dass wir im allgemeinen die Möglichkeit und Notwendigkeit zur Beschränkung des Stoffes und der Auswahl nach Wert und Nützlichkeit einsehen, soll man das Mass, die Kennzeichen der Siebung mit Betracht auf die gegebene Aufgabe bestimmen oder gar die Forderung der absoluten Vollständigkeit womöglich erfüllen.

5. Prozess der Auswahl — praktisches Vorgehen

Zur organisierten und fachmässigen Wirtschaft mit den Schätzen des Kollektivgedächtnisses ist jene Institution, jene Tätigkeitsbereich berufen, die die Sammlung und Übermittlung der Literatur auch sonst ausführt. Sie werden ausschliesslich im Besitze von Mitarbeiter genügender Anzahl und wissenschaftlicher Ausrüstung zur Erfüllung dieses Berufes fähig. Eine weitere Bedingung zur Erfolg, dass sie nicht isoliert, sondern unter Mitarbeit aller zuständigen Faktoren (wissenschaftliche und kulturelle Institutionen) arbeiten können. Die Zusammenarbeit zwischen Bibliothek und bibliographisches Institut, natürlich in Netzwerkbeziehung, muss so eng sein, dass sie, der jeweiligen Zweckmässigkeit entsprechend Sammelaufgaben einander planmässig übertragen können, ohne die erforderlichen literarischen Kategorien bei der Versorgung zu vernachlässigen. Der Sammlungsplan muss immer mit einem ausschliessendem Anhang ergänzt werden, mit dem Verzeichnis der zu beseitigenden literarischen Klassen. Im allgemeinen muss man ihn auch mit den Leitprinzipien der Ausscheidung klar stellen. Von diesen Kategorien und Leitprinzipien sollen im Plan nur diejenigen eine Rolle spielen, die prinzipiell untastbar sind und durch zweifellose, eindeutige Erfahrungen unterstützt dastehen. Über die Kriterien von Gehalt, Form, Nützlichkeit und Wertung aus haben wir noch auf die folgende Hauptmerkmale Rücksicht zu nehmen:

a) Ein jedes Dokument kann nicht nur zu seiner primären Bestimmung, sondern auch anderen, gelegentlich sehr weit liegenden Zwecken brauchbar sein.

b) Im Laufe der Geschichte verändert sich der Wert und die Art und Weise der Benützung aller Werke.

c) Ganz unabhängig von seinem Gehalt und Bestimmung, kann sich ein Dokument als organischer Teil einer gewissen Sammlung in einer ganz neuen Beziehung nützlich erweisen.

d) Ein Dokument kann auch dadurch wertvoll und Gehaltsträger werden, dass es ein irgendwie lebendiges Zubehör der Literatur bildet.

Als eine grundlegende Methode und Bedingung der Auswahl gelten die systematische und wissenschaftliche Analyse der Literaturbenützung und Literaturbedürfnisse. Die wichtigsten Forschungsgebiete sind:

a) Bedürfnisse der wissenschaftlichen Forscher — überhaupt der Gesellschaft.

b) Literaturbenützung.

c) Prozess der Akkumulation von Angaben und Tatsachen (z. B. wie sich die täglichen Wetterberichte in kumulativen Tafeln, die neuen Forschungsergebnisse in Handbüchern anhäufen.)

d) Nachweis der jeweiligen erreichten Niveaus der Kenntnisse in einzelnen Fachgebieten.

Die Schlüsse von dieser Forschung sind nicht nur in der Auswahl zu verwerten, sondern als erregende Informationen auch zu den richtgebenden Kreisen der Kulturpolitik, der Wissenschaft, der Publikation ankommen zu lassen.

Der zweite Teil dieser Studie, die später soll veröffentlicht werden, will die Angaben über die Anspruchsforschungen und Literaturbenützungsanalyse des Verfassers vorstellen, weiter die Art und Weise, wie die Registrierung der nötigen und unnötigen Literatur tatsächlich geschehen kann.

Varga Zoltánné

AZ IMPERIALIZMUS KORA ELSŐ KÉT ÉVTIZEDÉNEK KÖNYVTÁRPOLITIKAI ELŐZMÉNYEI ÉS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON

(Első közlemény)

A kapitalista fejlődés természetéből és annak ellentmondásaiból származó politikai harc művelődéspolitikai vetülete

A kiegyezés a magyar nagy- és középbirtokos osztály, valamint az általuk képviselt burzsoázia s az osztrák nagybirtok és nagytőke, illetőleg a Habsburg-ház megegyezésével felülről és befejezetlenül zárta le a magyar polgári forradalmat. A lassan kapitalizálódó és gazdálkodásában elmaradt feudális elemeket konzerváló nagybirtoknak, s a hatalmas tömegű és létszámában egyre duzzadó agrárproletáriátusnak és szegényparasztságnak a történelmi fejlődés mélyébe messze visszanyúló feszültségét az ipari kapitalizmus kifejlődésével a munkásosztály és az ipari tőke ellentéte tette bonyolultabbá. Ez a kettős ellentétpár annál erősebben éreztette hatását, mivel Magyarország ipari fejlődése távol állott attól, hogy az agrárproletáriátus hatalmas tömegeit felszívhasssa. A kiegyezést követően fokozatosan kibontakozó munkásmozgalom — a századvég agrárértékesítési válságával együtt — a XIX. század 90-es éveitől időnként ugyan megtorpanást mutató, de egészében mégis erősödő szegényparaszti és agrárproletár megmozdulásokkal találkozott össze.

Ezek az ellentétek az imperializmus viszonyai között tovább éleződtek, s jelentkezésüket elsősorban a munkásosztály nemzetközi méretekben is erősödő harca növelte, de az a körülmény is, hogy a polgári fejlődés kibontakozásával nemcsak a feudális eredetű nagybirtokosokkal néha ugyan versenyző, de alapjában véve együttműködő, sőt összeszövődő fináncoligarchia alakult ki, hanem a polgárságnak — főként ideológiai téren — a feudális maradványokkal harcba szálló és esetenként a munkásmozgalommal és agrármozgalmakkal együttműködő rétege is. Még bonyolultabbá tette a helyzetet az a körülmény, hogy már a feudalizmus válságának jelentkezésével kibontakoztak a kapitalista fejlődés folyamán tovább erősödő, a polgári fejlődés természetéből fakadó s a polgári nemzetállam kiépítésére irányuló törekvések. E törekvések Magyarországon, a soknemzetiségű államban elkerülhetetlenül éles, a történelmi fejlődés természetéből adódó ellentéteket tovább fokozták.

A kapitalista, majd a kapitalizmus imperialista fejlődés eme adottságai között különös jelentőséget nyertek a művelődéspolitikai kérdések is. Már a feudalizmus korában, a feudalizmus válságának küszöbén, ennek előrehalad-

tával pedig egyre fokozódó mértékben az uralkodó osztály egyes rétegeinek s a körük csoportosuló értelmiségnek alapvető problémájává emelkedett a növekvő árutermelés nyújtotta piaci lehetőségeknek kihasználása a termelési technika fejlesztése útján is. E törekvés megvalósítása mind a mezőgazdasági technológia, mind az ennek kibontakozását szolgáló alaptudományok kifejlesztését igényelte. Ezzel részben egy időben, de főként a XIX. század 40-es éveivel beköszöntő gyapjúértékesítési válság, s általában a mezőgazdasági árutermelés fejlődése ellenére is élesen felvetődő értékesítési nehézségek hasonló hatással voltak az iparfejlesztéssel összefüggő gyakorlati és alkalmazott tudományokra. A kapitalizmussal együtt járó hatalmas technikai fejlődés még inkább megkövetelte a tudományos élet sokrétű fejlesztését, de ekkor már a technikai fejlődést közvetve és közvetlenül elősegítő tudományok mellett az új társadalmi fejlődésből adódó bonyolult jogviszonyok, a társadalomtudományok széles körű fejlesztését igényelték. A kapitalista társadalom osztályviszonyai között az egyes társadalmi osztályok és rétegek érdekeltsége eltérő, sőt egyes esetekben ellentétes is lehetett ugyan, az új fejlődés mégis mind a szak-, mind az ideológiai ismeretek területén létrehozta azokat az iskolai és iskolán kívüli oktatási és más művelődési szerveket, amelyek e fejlődés szükségleteinek kielégítését vállalhatták. E mellett a kapitalista termeléssel párhuzamosan haladó, sőt néha ugrásszerűen meggyorsuló technikai fejlődés az uralkodó osztály számára is kívánatosá tette a munkásosztály műveltségének bővítését, de megélhetésének biztosítása erre ösztönözte a dolgozó osztályok tagjait, amennyiben tudniillik anyagi lehetőségeik ilyen irányú törekvéseik kielégítésére módot adtak. E törekvéseket részben a tankötelesek és az ifjabb korosztályok rendszeres iskolai képzésének és iskolai továbbképzésének keretei között, részint pedig a felnőttek számára szervezett iskolai megkötöttségektől független tanfolyamok segítségével érték el. A művelődési alapismeretek terjesztése mellett azonban mind az ifjúság, még inkább azonban a felnőttek tudásanyagának kialakításánál nagy szerepet játszottak az osztályharc alakulása szempontjából alapvető világnézeti kérdések is.

Az uralkodó osztályok, a nacionalizmus, sőt sovinizmus felszításával, a vallásos ideológia erősítésével, főként pedig annak a meggyőződésnek meggyökereztetésével akarták a dolgozó osztályokat befolyásuk alatt tartva a munkásmozgalmi, sőt demokratikus polgári törekvésektől is távoltartani, hogy a kapitalizmus és az imperializmus viszonyai között, tehát az osztálytársadalomban is kialakulhat az antagonista osztályok szolidaritása, és bár a létért folyó harc az emberi társadalomban is folyik, de nem az egyedek vagy az osztályok ellentéte az alapvető, hanem a „faj”-nak nevezett nemzeteké, s a küzdelemből az a nemzet kerül ki győztesen, amely saját körében a belső egységet mennél következetesebben megvalósítja. A társadalmi szolidaritás jelszavával és a hozzá kapcsolódó demagóg törekvésekkel a munkásság és agrárproletariátus harcát akarták megbontani, e módszer tehát kiegészítette az uralkodó osztályok részéről a dolgozó osztályokkal szemben sokszor véres megtorlásokig is elmerészkedő erőszakot és terrort. Az uralkodó osztályok megtévesztő törekvéseivel szemben a munkásosztály, az agrárproletariátus és a társadalmi fejlődés útját egyengető — sajnos viszonylag szűk — értelmiségi réteg a természet-

tudományos ismeretek terjesztésével és a tényleges társadalmi viszonyok s a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek — néha vulgáris materialista, más esetekben revizionista elemekkel átszőtt, de a feudális elemeket konzerváló hazai polgári fejlődéssel és ennek haszonélvezőivel szemben álló — ismertetésével járult hozzá a gazdasági és politikai harc világnézeti megalapozásához.

A könyvtáralapítással kapcsolatos felnőttoktatási törekvések a XIX. század végén

A széles körű népművelés igénye Magyarországon a felvilágosodás eszmekörének kialakulásával összefonódva jelentkezett. A feudalizmus gazdasági, társadalmi, irodalmi és politikai rendjét közvetve vagy közvetlenül támadó szépirodalmi és politikai jellegű s a francia forradalom eseményeiről tájékoztató olvasmányokat közvetítő Leseabineteket szétszórta a *Ferenc* trónra lépésével megerősödő reakció. A haladó politikai törekvéseket a magyar jakobinus mozgalom leverése után hosszú ideig szélesebb körökre kiterjedően hazai társadalmi fejlődésünk elmaradottsága miatt csaknem kizárólag a már létével is polgári törekvések hordozójaként jelentkező magyar nyelvmozgalom képviselte. A nyelvmozgalom már a XVIII. század utolsó negyedétől kezdve összeszővődött az akadémiai törekvésekkel s mindkettő a gazdasági, technikai és az ezek alapjául szolgáló természettudományos ismeretek terjesztésének igényével. A hazai művelődés fejlesztését célzó erőfeszítések már az egykorúak szemében is a társadalmi haladás ügyét szolgáló hazafiúi tettnek számítottak. E fejlődéssel a hazai uralkodó osztályok érdekei is összefonódtak ugyan, mégis az ország egész fejlődése szemszögéből is jelentős volt a Nemzeti Múzeum, a Magyar Gazdasági Egyesület, az Országos Ipari egyesület, a Természettudományi Társulat és a művelődés fejlődését és a technikai ismeretek terjesztését előmozdító más szervezetek megalkotása. *Széchenyi* kezdeményezése, a Nemzeti Kaszinó működése első szakaszában — alapítójának tervei szerint — elsősorban a feudális megkötöttségek eltávolítását célzó nézeteknek az uralkodó osztály és a kialakulóban levő gyengén fejlett hazai burzsoázia körében való terjesztésének egyik eszközeként tevékenykedett. A mintájára megyeszékhelyeken, sőt kisebb mezővárosokban, kiváltságos kerületek székhelyein megindult hasonló jellegű szervezkedések azonban ezeken az osztályokon kívül eső rétegekre is hatással voltak, s a politikai eszmék terjesztése mellett egyes helyeken kisebb könyvtáraik révén — szűkebb körben — egyes szakismereti, művelődési elemek közvetítésére is vállalkozhattak.

Az iskolán kívüli népművelés és vele együtt a könyvtárügy fejlesztésének igénye nagyobb arányokban a kiegyezés után bontakozott ki. Az első magyar közoktatásügyi miniszter, *Eötvös József* 1867. július 3-án kiadott körlevelében önkéntes népnevelési egyletek alapítását javasolta. Felhívására 24 egyesület alakult az országban, ezek azonban egy év múlva megszűntek.¹ Hasonló fel-

¹ *Déri Gyula*: Az iskolán kívüli művelődés intézményei Magyarországon. — A magyar University Extension évkönyve az 1900/01. évről, 18. l.

hívással fordult a szülővárosába, Bajára hazatért szabadsághős *Türr* István, s maga is megkezdte nyilvános előadások tartását. Példáját több vidéki város is követte (Szabadka, Szeged, Arad, Zombor, Kecskemét). *Eötvös* József értékelte *Türr*nek Baján végzett tevékenységét. *Türr* István közreműködésével és elnöklete alatt megalakították Pesten a *Központi* (Országos) *Népoktatási Kör*t. A kör és fiókjai, köztük a *Pesti Népoktatási Kör* támogatására *Eötvös* jelentős államsegélyt biztosított. A *Központi Népoktatási Kör* a fővárosban és a nagyobb vidéki városokban népoktatási köröket szervezett, kidolgozta ügyrend-jüket, és megállapította oktatási programjukat. Az ügyrend szerint a tagok a köröket sem politikai, sem felekezeti célokra nem használhatják fel, s tevékenységükből minden ilyen irányú vitát kizárnak. A körök feladatai között első helyen szerepel, hogy „művelődési célból könyv- és gyűjteménytárt alakítsanak.”² Az ország közoktatásügyi elmaradottsága következtében a lakosság 68%-a nem tudott sem írni, sem olvasni, még magában a fővárosban is a lakosság 33%-a írástudatlan volt részben iskolahiány, részben anyagi nehézségek miatt. 1870-ben az összes iskolakötelesek 50%-a nem járt iskolába. A népoktatási köröknek tehát az elemi ismeretek oktatásával kellett munkájukat kezdeniük. Ennek a feladatnak különösen eredményesen megfelelt a *Pesti Népoktatási Kör*, amely fennállásának 30 éve alatt csaknem 30 000 felnőttet tanított meg írni, olvasni. A többi kör azonban az ígért államsegély elmaradása miatt csakhamar beszüntette működését.³

A felnőttoktatásnak *Türr* és *Eötvös* mellett lelkes harcosa volt *Irányi* Dániel is. *Irányi* látta, hogy a nép kulturális nevelését a társadalom egyesületi úton nem oldhatja meg; e feladat megoldását a demokrata szabadelvű modern állam közvetlen és elsőrendű kötelességének tartotta. 1869-ben törvényjavaslatot nyújtott be, azt kívánva hogy 1870-re a felnőttek tanításának támogatására az állam 100 000 forintot biztosítson. *Eötvös* 1870-re 50 000 ft-os költségvetési előirányzatot vállalt a minisztériumi keretből oly módon, hogy a tanítóknak minden felnőtt tanítvány után 3, illetve 2 forintot juttatott jutalmul. Így indult meg az analfabéták oktatása.⁴ *Eötvös* halála után *Pauler* Tivadar 1872-ben ugyancsak felvette a költségvetésbe az 50 000 forintot. Még ez évben *Trefort* Ágoston vette át a miniszteri tárcát. *Trefort* Ágoston kultuszminiszter 1873-ra 70 000 forintra emelte ugyan az állami támogatást, de ez a hitelkeret az oktatás nagymértékű kiszélesedése következtében elégtelennek bizonyult. Ezért 1874-re nem állította be a költségvetésbe még ezt az összeget sem. Intézkedését azzal igyekezett igazolni, hogy „a felnőttek oktatásának megkísérelt módja sem a reá fordított munkának, sem az arra kiadott tetemes költségnek megfelelő eredményeket nem mutatott fel”. Szerinte inkább háziiparra kell tanítani a népet. 1875 elején kiadott rendelete a felnőttek oktatását teljesen megszüntette, mert szerinte „a magyar falusi népet, ha egy bizonyos kort elért, többé már nem lehet sikeresen oktatni írásra, olvasásra és számolásra.”⁵

² *Jancsó* Benedek: Emlékirat az iskolán kívüli oktatás szervezésének tárgyában. = A szabadoktatás országos szervezete, Bp. 1909. 28. l.

³ *Déri* Gyula: i. m. 12—13. l.

⁴ *Jancsó* Benedek: Emlékirat az iskolán kívül eső oktatás szervezésének tárgyában. 24—25. l.

⁵ *Jancsó* Benedek: i. m. 38. l.

A társadalmi alapon szervezett, de állami támogatást is élvező művelődési és népművelési körökben és egyesületekben megindult kulturális tevékenységre *Trefort* intézkedése sorvasztólag hatott. Támogatás nélkül a népoktatási körök és egyesületek önerőből nem voltak képesek a felnőttoktatási munka eredményes továbbvitelére, az analfabetizmus felszámolására, s az ismeretterjesztés széles körű szolgálatára.

Trefort rendelete elsősorban a falusi felnőttoktatás lehetőségét korlátozta. A mozgalom másik ága az értelmiség és polgárság számára rendezett ismeretterjesztő előadások formájában elevenebben élt. A városokban az anyagilag függetlenebb, a társadalom támogatását élvező egyesületek nemcsak fennmaradtak, hanem fejlődtek is. Fenntartotta és továbbfejlesztette a népszerű előadásokat a vidéki közép- és főiskolák fiatal tanárainak agilis közreműködése.⁶

A magyarországi könyvtárügynek a XIX. század nyolcvanas éveiben kialakult helyzetéről *György Aladár* munkája nyújt részletes tájékoztatást.⁷ Kimutatása szerint Budapesten és vidéken 1885-ben 330 egyleti és társulati könyvtár működött, nyilvános könyvtár viszont mindössze 36. A Magyarországon működő összes könyvtárak száma 1357 volt 5 160 729 kötettel, de e számban nem szerepelnek az 500 kötetnél kisebb nép- és iskolai könyvtárak, amelyeknek száma már ebben az időben mintegy 2 000-re tehető. A nyilvános könyvtárak könyvállománya azonban csupán 1 086 458 kötet, a 330 egyleti és társulati könyvtár állománya pedig mindössze 393 354 kötet. A hatósági, egyházi és szerzetesi könyvtárak állománya 1 504 544 kötet, a népiskolai, közép- és szakiskolai, felsőbb tanintézeti könyvtárak állománya 1 689 496 kötet.

A nyilvános könyvtárak hiánya különösen szembetűnő, ha a könyvtárak jelentékeny számát és a csaknem hatmilliós könyvállományt figyelembe vesszük. *György Aladár* is megjegyzi, hogy „bizony gyors léptekkel közeledik az az idő, midőn egy a miénknél felvilágosodottabb kor nem fogja még műveltnek tekinteni azt a nemzetet, ahol százanként létezhetnek községek nyilvános könyvtár nélkül, vagy éppen azt, hol a nyilvános könyvtárak csak ritkaságok.”⁸ Feltétlenül értékelendő véleménye szerint minden községben nyilvános jellegű, jól szervezett s vezetett könyvtárra van szükség.

A tudományos jellegű könyvtárak számát *György Aladár* 129-re teszi, a statisztikai adatközlések hiányossága miatt a könyvtárak állománygyarapodására, tartalmi megoszlására és e könyvtárak használatára vonatkozóan csak 81-ről közölhet részletes és elemző adatokat. E nagy könyvtárak közül csupán 14 nyilvános.

A társadalmi úton megindult népművelési mozgalom az 1880-as évek elején újból erőteljes fejlődésnek indult, s könyvtárügyi szempontból is eredményes tevékenységről tanúskodik. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy számos eset-

⁶ A debreceni főiskola fiatal tanárai: *Nagy Pál* és *Géresi Kálmán* pl. már 1847—75-ben tartanak előadásokat, *Nagy Pál* hetenként kétszer az iparosok „Polgári Kör”-ében természettani előadásokat, *Géresi Kálmán* 10 felolvasást tartott Shakespeare műveiről a főiskola nagytermében. = *Déri Gyula: A magyar University Extension évkönyve az 1899/1900. évről*, 37. l. és *Jancsó Benedek*: i. m. 39. l.

⁷ Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Bp. 1886. Athenaeum, 615. l.

⁸ I. m. 111. l.

ben az egyesületek működési területe, más esetekben pedig elnevezése is világosan bizonyítja: szervezőik nem kizárólag művelődési ismeretek terjesztésére törekedtek, hanem a Magyarországon élő nem magyar anyanyelvű népek elmagyarosítására is. Egymás után alakulnak és jönnek létre a különböző közművelődési egyesületek:⁹ Az Abauj-Torna vármegyei és a Kassai Közművelődési Egyesület 1886-ban, az Arany-kör Oraviczán 1882-ben, a Beregmegyei Magyar Közművelődési Egyesület 1883-ban, a Biharmegyei Népművelési Egyesület 1884-ben, a Budapesti Szépirodalmi Kör 1885-ben, a Csángó Magyar Egyesület 1883-ban, a Dunántúli Közművelődési Egyesület 1886-ban, az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület 1882-ben, a Felső-Nógrádmegyei Magyar Közművelődési Egyesület 1886-ban, a Felvidéki Magyar Közművelődési 1882-ben, a Gömörmegyei Magyar Közművelődési Egyesület 1883-ban, a Kölcsey-egyesület Aradon 1881-ben, a Körömczbányai Magyar Egyesület 1880-ban, a Magyar Irodalom- és Művészetpártoló Egyesület Nagykanizsán 1885-ben, A Magyarságot és Népművelést Sárosmegyében Terjesztő Egyesület 1882-ben, a Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület Temesvárott 1882-ben, a Máramarosi Közművelődési Egyesület 1886-ban, a Magyar Iskolaegyesület 1883-ban (1885-ben Országos Magyar Iskolaegyesület), az Orsovai Magyar Közművelődési Egyesület 1886-ban, a Pancsovai Gromon Dezső Magyar Nyelvterjesztő egyesület 1886-ban, a Magyar Közművelődési Egyesület Pozsonyban 1883-ban, a Pozsonyi Magyar Közművelődési Egyesület Modori Fiókja 1885-ben, a Pozsonyi Magyar Közművelődési Egyesület Nagyszombat Városi Fiókja 1885-ben, a Széchenyi-Társulat Szatmármegyében 1882-ben, a Torontálvármegyei Magyar Nyelvterjesztő és Közművelődési Egylet 1885-ben, s a Verseczi Magyar Nyelvterjesztő Egyesület 1885-ben.

E társaságok és egyesületek működésük körében a Magyarországon élő nem magyar anyanyelvű népek nemzeti kultúrájával szemben a magyar művelődési eredmények, elsősorban magyar nyelvű, esetenként azonban az illető nemzetiségek nyelvén való közvetítésével támogatták a magyar uralkodó osztályok magyarosító a „magyar állameszme” gondolatának erősítését előmozdító törekvéseit. A magyar kultúra terjesztésének, megismertetésének jelszavát hirdetve, a magyar sovinizmus útján haladnak. *Jancsó Benedek*, az agresszív magyarosító törekvések képviselője és a hazai feudális maradványok védelmezője félreérthetetlenül megmondja, hogy ő és elváratai az állami és nemzeti egység gondolatának sikerét elsősorban a kulturális egység hiányában látják, s azt remélik, hogy a magyar irodalom, művészet és tudomány terjesztése a magyar nyelv tanulását is megkedvelteti.¹⁰ Az egyesületek alapszabályaikban is határozottan kifejezik, hogy elsősorban a magyar nemzeti szellemű műveltség terjesztésére törekcszenek. *A Dunántúli Közművelődési Egyesület* alapszabálya szerint az egyesület célja: „Dunántúl a hazafiságnak nemzeti irányú művelődés által való fejlesztése és Dráván túl lakó magyarok nemzetiségének megóvása és pedig egyházak segélyezése, kiseddóvók, nép- és polgári iskolák gyámolítása, esetleg létesítése, népkönyvtárak és olvasókörok alkotása, valamint hazafias iratok

⁹ *Gerlőczy Károly*: A magyarországi közművelődési egyesületek élete. Bp. 1887. 105. l.

és *Sándor József*: A magyar közművelődési egyesületek. Kolozsvár, 1896. 37. l.

¹⁰ *Jancsó Benedek*: i. m. 40. l.

terjesztése”. *Perczel* Miklós főispán és *Benyovszky* Manó aláírásával kibocsátott felhívásban szintén nyíltan kimondják, hogy szemben állanak „a nemzeti-ségi harcok folytonos növekedésével, s a napról napra mindenfelől jelentkező ama törekvésekkel, melyekkel mind a magyar nemzet s a magyar állameszme, nemzeti létünk ez alapfeltételének gyengítését célozzák”... Patetikus szavakkal buzdítanak tömörülésre: „A szomszéd ég, ébredjete! A veszély nagy, tömörüljünk ellene! Leng a kibontott zászló, jelszava: Egy nemzet! Egy szív! Egy nyelv! Sorakozzunk alája, erdélyi, felvidéki s a többi testvéreink példájára.”¹¹ A Dunántúli Közművelődési Egyesület könyvtárszervezési tevékenységéről részletes tájékoztatást nyújtanak az egyesület által 1896-tól kezdve kiadott vándorkönyvtárjegyzékek. A vándorkönyvtárakról 1897-ben kiadott jegyzék bevezetője bepillantást nyújt az egyesület alapszabályában megjelölt általános működési elvekkel egybevágó könyvtárpolitikai célkitűzéseiről is: „A nemzeti művelődés terjesztésének legelső eszköze a nemzeti irodalom lévén, a Dunántúli Közművelődési Egyesület igazgató választmánya egyik legelső feladatának tekintette a jó magyar könyvek terjesztését. E célból nemcsak hazafias iratokat osztott szét ingyen a Dunántúl lakosai között, hanem könyvtárakat is szervez, és elhatározta a *Porzolt* Kálmán főtitkár által tervezett vándorkönyvtár intézményének létesítését.” Büszkén hivatkoznak arra, hogy „a könyvtárak e neme Magyarországon eddig ismeretlen volt, s a Dunántúli Közművelődési Egyesület honosította meg először.”¹² A vándorkönyvtár anyagát főleg irodalmi művekből, kevés történelmi és gazdasági művekből állították össze, „mulattató” és „hasznos” könyvek szerint csoportosítva, s arra hivatkoznak, hogy ezeket a „közönség csakugyan olvas”-sa is. A vándorkönyvtár kezelési szabályzatának 2. §-a szerint¹³ „a vándorkönyvtárak szép-irodalmi és mulattató olvasmányokat, ifjúsági műveket, népszerű nyelven írt tudományos vagy ismeretterjesztő műveket tartalmaznak a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa által megállapított jegyzék szerint”. E jegyzék kiadásakor tehát az egyesület már az Országos Tanács irányítása szerint szervezte könyvtárait. A Dunántúli Közművelődési Egyesület 1910. évi könyvtári jelentése és számadása szerint 138 nép-, vándor- és gazdasági könyvtár működött az egyesület felügyelete alatt. Ebből 89 gazdasági népkönyvtár, 31 vándorkönyvtár és 18 a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának típusa szerint készült népkönyvtár. Ezeken kívül a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa az egyesületnek három 1 000 koronás kategóriába tartozó népkönyvtárat is adományozott.¹⁴ Hasonló nacionalista jelszavak és törekvések jegyében jött létre 1882-ben az *Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület* (EMKE). (Alapszabályai 1885-ben nyertek jóváhagyást). A *Haller* Károly, kolozsvári polgármester elnökelete alatt működő ideiglenes választmány beszámolójában a minden magyar állampolgárt magába foglaló, az egységes magyar nemzet koncepcióját és a kölcsönös bizalom és testvéri érzület melegét emle-

¹¹ *Gerlőczy* Károly: i. m. 24–25. l.

¹² A Dunántúli Közművelődési Egyesület II. számú vándorkönyvtárának könyvjegyzéke. Budapest, 1898. 3–4. l.

¹³ A Dunántúli Közművelődési Egyesület V. számú vándorkönyvtárának könyvjegyzéke. Budapest, é. n. 3–4. l.

¹⁴ A Dunántúli Közművelődési Egyesület könyvtári jelentése és számadásai az 1910. egyleti évről. Budapest, 1911. 26. (5) l.

getve azt hangoztatta, hogy egy hazában lehet több nemzetiség, de nemzet csak egy lehet „s a faji egység éppen nem feltétele az egységes hazaszeretetnek”. Az egyesület alapszabályainak 2. pontja szerint céljuk „a hazafiságnak fejlesztése nemzeti művelődés által.”¹⁵ Az egyesület több szakosztálya közül a közművelődési foglalkozott a népkönyvtárak létesítésére alkalmas helyek kijelölésével s a létesítendő könyvtárak költség-előirányzatának elkészítésével. Az egyesület a népkönyvtárak alakítására külön bizottságot küldött ki. E bizottság és az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület választmánya részéről kidolgozott alapelvek e könyvtárak összeállításánál a felnőttek és az érettebb ifjúság szükségleteinek figyelembevételét kívánta meg. A kiválasztott művek összességét pedig úgy jellemezte, hogy a művek összeállításánál „a hazafias erkölcs- és ízlésnemesítő könyvek vétettek figyelembe, különös gonddal arra, hogy a vallásos érzületet sértő művek elkerültesse.”¹⁶ A bizottság hazai irodalmunkból 130 kötetet magába foglaló mintajegyzéket állított össze. Az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület keretében folyó szervező munka eredményéről a Kolozsvárott tartott 1886. évi első rendes közgyűlés számolt be. A közgyűlés elé terjesztett jelentés az előző év legjelentősebb eredményeül egész Erdély területén a fiókhálózat kiépítését jelölte meg. „Nincs egyetlen megye az alapszabályban felvett 16 közül — mondotta —, melyben megyei választmányunk, s nincs egyetlen arravaló városunk és vidékünk, melyben megfelelő körünk vagy fiókunk ne volna. A szervezkedés befejeztével Erdély vidékein 70 elnökség áll egy gondolatban arccal Budapest felé.”¹⁷ Az egyesület 1896-ban kiadott népkönyvtári könyvjegyzéke¹⁸ előszavában *Bethlen* Gábor elnök és *Sándor* József főtítkár tájékoztat arról, hogy az „EMKE igazgató választmánya az irodalmi szakosztály bevonásával átnézte a magyar könyvirodalom ismert jegyzékeit, és ennek alapján kiválogatta a nép számára legszükségesebb olvasmányokat. Alapelvül szolgált, hogy egyelőre elég a hazai termék vagyis a honismeret előmozdítása”. A jegyzékbe felvett művek aránya a következő: szépirodalmi tárgyú 45, történelmi 19 és gazdasági 35. A könyvtár irodalmi anyaga sok értékes munkát tartalmazott: *Arany* János, *Eötvös* József, *Fáy* András, *Jókai* Mór, *Jósika* Miklós, *Kisfaludy* Károly, *Mikszáth* Kálmán, *Petőfi* Sándor, *Tolnai* Lajos és *Vörösmarty* Mihály munkái s néhány a maga korában népszerű népszínmű mellett csak néhány felszínes, minden irodalmi értéket nélkülöző mű kapott helyet. A történelmi művek között viszont éppen fordított arány érvényesült, mert azok szerzői között csak elvétve kaptak helyet a maguk korában szakmai színvonalasságot képviselő szerzők népszerűsítő művei, több népszerűsítő munka viszont nemcsak a szakmai megalapozottságot nélkülözte, hanem még a kor színvonalán álló általános tájékozódást is. Elégé sokrétű a jobbára mezőgazdasági tárgyú ismeretterjesztő anyag, de néhány színvonalatlan munka ezek közt is helyet kapott. Az így összeállított „EMKE-népkönyvtárát” törzsanyagként, nyomtatott könyvtári „Alapszabályok” és „Könyvjegyzék” kíséretében küldte meg az egyesület központja a fi-

¹⁵ Tájékoztató az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesületről. Kolozsvár 1885. Stein ny. 46. l.

¹⁶ *Gulyás* Pál: A hazai népkönyvtárügy kialakulása és mai helyzete. = Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1911. 66. l.

¹⁷ *Gerlóczy* Károly: i. m. 35. l.

¹⁸ Az EMKE-népkönyvtár könyveinek jegyzéke. Kolozsvár, 1896. Gombos F. ny. 7. l.

okoknak, viszont az illetékes község feladata volt a helyiségről, a könyvek megőrzését biztosító szekrényről és a könyvtár kezeléséről való gondoskodás. A használat felügyelete a megyei, városi vagy vidéki fiókválasztmányt illette. A könyvtárfejlesztés gondját az olvasóközönségre, illetve a kezelésre hárították, s közölték: „a központ ebben a tekintetben további kötelezettséget nem vállal, és csak föltételesen és esetleg ad újabb könyveket”. Az egyesület az első évi népkönyvtári költségekre 1000 forintot, a további évekre 600 forintot irányzott elő. Az első könyvtárak 1888 őszén kerültek szétosztásra.¹⁹

Magyarosító nacionalista programmal, s a társadalmi helyzetből adódó elégedetlenség, a szocializmus néven emlegetett haladó törekvések elfojtásának célkitűzésével kezdte meg működését a nemzetiségek lakta Felvidéken 1882-ben Nyitra székhellyel a *Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület* (alapszabálya 1883. január 27-én nyert belügyminiszteri megerősítést) és 1883-ban Rimaszombat székhellyel a *Gömörmegyei Magyar Közművelődési Egyesület*. „A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület keletkezésének oka a felvidéki pánszláv mozgalomra vezethető vissza” — írta az egyesület által adott jelentés alapján *Gerlóczy Károly*.²⁰ Az egyesület alapszabályainak 3. pontja szerint is az egyesület célja: hogy „Felsőmagyarországon a hazafias szellemet ápolja és fejlessze; a magyar nyelv használatát terjessze; a közjólétet, a nevelés és oktatás nemzeti irányú fejlődését előmozdítsa”.²¹ Közgyűlési beszámolójában az egyesület vezetősége is abban jelölte meg működésük célját, hogy „a nép végleg kiragadtassék azon átkos elméletek behatása alól, melyeket hol a pánszlávizmus, hol a szocializmus, hol meg más címek és ürügyek alatt is lelkébe igyekeznek csempészni”. Az uralkodó osztályok érdekeit védő egyesület a „valláserköcsi igazságok öntudatos uralma” biztosításával akarta visszaszorítani az elnyomott osztályok helyzetük javítását célzó jogos követeléseit. A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület sovinizmustól és szociális demagógiától áthatva vallotta, hogy „legnemesebb, legtisztább, legmagasabb eszményképe: az egységes magyar nemzeti társadalom.”²² Céljuk megvalósítása érdekében a társadalomnak és a kormánynak a nemzeti művelődést erősítő együttműködését sürgette. Javasolják a Magyarországon működő összes közművelődési egyesületek egyesítését is. Amikor a Dunántúli Közművelődési Egyesület kezdeményezésére megalakul az Országos Múzeum- és Könyvtárbizottság, e szervezési munkában a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület is örömmel részt vesz, mert meggyőződése szerint e szervezetben „a nemzeti közművelődés ügye új és erőteljes szövetségest nyert”.²³

A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület könyvtárszervezési tevékenysége 1896-ban indult meg, s alapját egy 1080 kötetből álló magánadomány vetette meg.²⁴ Később állami juttatásból 200 koronás költségvetési előirányzat tette lehetővé a könyvtárfejlesztést. 1901-ben e célra már 3600 korona államsegélyt sikerült az egyesületnek biztosítania. Emellett jelentékeny adományokkal is

¹⁹ *Gulyás Pál* i. m. 66. l.

²⁰ *Gerlóczy Károly*: i. m. 37—38. l.

²¹ A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület évkönyve 1898/99. 43. l.

²² A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület évkönyve. 1895/96. 17—18. l.

²³ I. m. 26. l.

²⁴ I. m. 37. l.

gazdagodott az egyesület könyvtára. Ajándékot kapott a Magyar Tudományos Akadémiától, az Izraelita Magyar Irodalmi Társaságtól, a Statisztikai Hivaltól, ezenkívül magánosok is juttattak könyveket az egyesület kialakulóban levő könyvtárainak. Az egyesület 1897—98-i évkönyve meglegedéssel számol be könyvtárfejlesztési eredményeiről — bár megjegyzi, hogy az államsegélyek folytatólagos utalványozása terén zökkenők mutatkoztak. Az 1900—01. évi jelentés az egyesület könyvtárai számának megkétszereződéséről számol be. Ekkor már a Magyar Felvidéki Közművelődési Egyesületnek 4 közkönyvtára, 14 népkönyvtára és 3 ifjúsági könyvtára működött, s 10—15 újabb népkönyvtár szervezését is tervezték, valamennyit — az egyesület vezetői szerint — a magyar-szlovák nyelvhatáron.

A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület könyvtárlétesítő tevékenységének két évtizedes eredményeit az egyesület 1914. évi jelentése közli. Ekkorra az egyesület könyvtárainak száma 229-re emelkedett, amelyből 4 közkönyvtár, 102 népkönyvtár és 123 ifjúsági, illetve iskolai könyvtár. A könyvtárfejlesztés ily eredményei már természetesen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa közreműködésével folyósított rendszeres és emelkedő összegű államsegélyek támogatásával voltak elérhetők.²⁵

A könyvtárak állományáról, elhelyezéséről és forgalmáról közölt adatok szerint (1913. dec. 31-én) az egyesület könyvtáraiban elhelyezett összes kötetek száma: 83 482. A könyvtárak nagyságrendi megoszlását tekintve:

1 könyvtár	5000 kötetet meghaladó,
3 könyvtár	1000 kötetet meghaladó,
20 könyvtár	500 kötetet meghaladó,
205 könyvtár	500 kötetten aluli állománnyal rendelkezett.

5000 kötetet meghaladó állománya a nyitrai Központi Könyvtárnak volt (alapítási éve: 1897). E könyvtárban elhelyezett kötetek száma 5401, forgalma 1914-ben: 5120 olvasó 10 240 kötet igénybevételével.

Az 1880-as évek derekáig, néhány év alatt mintegy harminc hasonló célkitűzéssel működő egyesület és számos fiókegyesület kezdte meg a „magyar nemzeti cultura” terjesztését a Magyarországon élő népek között. E szervezetek egyik legjellegzetesebb példája a Szatmár megyei *Széchenyi-Társulat*. E társulatot 1882-ben *Kovács Lajos*, az agg békepárti politikus közreműködésével szervezték, és elsősorban magyarosító célzattal működötték.²⁶ Nyíltan ki mondja ezt a társaság célkitűzése is, amely tevékenységük fő irányát így határozta meg: „A magyar érdekek előmozdítása két irányban, úgy mint:

- a) a magyar állam eszméjének általános elismerést, s érvényt szerezni.
- b) a magyar állam gyarapítása és szilárdítása mellett a magyar nyelv ismeretét az idegen ajkú lakosok közt terjeszteni.”

A társulat jelszava is ezt a célkitűzést fogalmazza meg: „Legyen hazánk minden lakosa a magyar államiság híve, s tudjon magyarul!”

²⁵ I. m. az 1913. 14. 62. és köv. l.-ok.

²⁶ A Szatmár megyei Széchenyi Társulat Emlékkönyve 25 éves működésének évfordulója alkalmából. 1882—1907. Bp. 10., 16. és köv., 19. és köv. 135., 145. l.

A társulat elsősorban a megyében folyó oktatási tevékenység eszmei befolyásolására törekedett, ezért a néptanítók használatára kölcsön- (vándor-) könyvtárt alakított. Emellett azonban a községi olvasóköri, iskolai, népkönyvtárak, óvodák szervezését is erkölcsi és anyagi támogatásban részesítette. A társulat a szatmári püspök és a főispán irányítása alatt állott. Alakuló gyűlésén a Széchenyi-Társulat elhatározta, hogy a hasonló jellegű társulatokkal és egyletekkel összeköttetést keres, azokkal együttműködik, s ezáltal előkészíti egy országos magyar egylet megalakítását. A gyűlés a fővárosi írók és művészek budapesti szervezetéhez fordult, kérve: működjenek összekötő kapocsként a Széchenyi-Társulat és a hasonló célú társaságok között. Az egyesület vezető-sége a népkönyvtárak alapítására az 1884. évre 100 forintot szavazott meg.²⁷

Már az eddigiek is mutatják, hogy a Szatmár megyei Széchenyi Társulat is nagy jelentőséget tulajdonított a művelődéspolitikai nyújtotta eszközöknek a nemzetiségek nemzeti jellegűtől való megfosztása s nemzeti követeléseik megghiúsítása terén. A társulat 1885-ben Nagykárolyban tartott évi közgyűlésén *Schlauch* Lőrinc szatmári püspök félreérthetetlenül kimondotta, hogy szerinte is „a cultura az, melynek nevében és erejével akarja a nemzet kiküzdeni állami teljes consolidatióját, kívánja meghódítani s magához láncolni az ország minden fiát”.²⁸ Az állameszme szempontjából üdvösnek mondott intézkedéseiben kíváncsúnak nyilvánította ugyan a kormánynak nyújtott támogatást, de még a látszatát is el akarta hárítani annak, mintha „a közművelődési egyesületek vagy maga a Széchenyi-Társulat is valamely kormány-actio kifizetése volna”. *Károlyi* István felszólalásában, a közművelődés terén még határozottabban kiemelte az állam és a társulatok működésében a kölcsönös erőyes támogatásnak, mint a siker biztosítékának szükségességét.²⁹ *Károlyi* a társulatok országos egyesülését határozottan nacionalista szellemű érveléssel sürgeti, s más népek nemzeti törekvéseit elutasítva, azt kívánja: „a társadalmi erők mindenütt működő ellenörködése mellett lehetetlenné tétessék az állam-eszme aláaknázása és a fajgyűlölet rendszeres terjesztése hazánkban”.

A Széchenyi-Társulat célkitűzései megvalósításának fontos eszközeiként értékeli a könyvtárak létrehozását. Szatmár megye 1%-os pótdót szavazott meg, s egyéb kiadások mellett ebből is jelentős összeget fordított a társulat irányítása alatt működő vándorkönyvtár létesítésére.³⁰ A jelentés évében négy telepen 1143 könyvet bocsátottak forgalomba.

Az előbbiek során ismertetett egyesületek kulturális tevékenységéről és könyvtáraikról *György* Aladár statisztikai kimutatása még nem nyújt tájékoztatást. Működésüket részben bizonyára azért hagyta figyelmen kívül, mivel megalakulásukra csak a nyolcvanas évek derekán került sor, részben pedig azért is, mivel ő elsősorban az önálló könyvtárak tevékenységéről nyújtott elemző tájékoztatást. Ezeknek az egyesületeknek a működéséről mégis szükséges szólnunk, mivel működésükben, kultúrpolitikai törekvéseikben retrográd világnézeti és politikai koncepció bontakozott ki. E koncepciót a magyar

²⁷ *Gerlőczy* Károly: i. m. 74. és köv. l.

²⁸ I. m. 83. l.

²⁹ I. m. 87. l.

³⁰ I. m. 93. l.

uralkodó osztályok uralmi helyzetük megvédésére természetsszerűleg felkarolták, törekvésüket az egység és az erők összefogásának jelszavával leplezve, de ha kellett, az államhatalom anyagi, közigazgatási és erőszakszerveit is igénybevéve.

*

Szívesen használták fel a haladó társadalmi és világnézeti törekvések ellen a művelődéspolitikai eszközöket az egyházi, különösen pedig a katolikus egyházi irányítás alatt álló különböző társadalmi egyesületek. Tevékenységükben részint sovíniszta, részint valláserkölcsi jelszavakkal tömörítették tagságukat, vagy pedig a más vallásúakkal szemben tanúsított teljes elzárkózással védték világnézeti egységüket; elzárkózásuk azonban gyakran szélsőséges vallási türelmetlenséggel párosult. Hatásukat és erejüket az ilyen jellegű egyesületeknek a XIX. század végére rohamosan megnövekedett száma³¹ és erős szervezettsége biztosította. 1892-ben a *Budapesti Országos Katolikus Kör* alakulásakor az országban még alig volt 30–40 katolikus egyesület, de már 1889-ben 405 működött, 1900-ra pedig számuk meghaladta az ezret is. Ezek az egyletek és egyesületek legnagyobbbrészt közművelődési jellegűek. A katolikus körök közül különösen a püspöki székhelyen működők voltak népesek és anyagilag erősek: az esztergomi, a kalocsai, a győri, a pécsi és a szatmári. Minden katolikus körnek volt könyvtára, s volt 28 katolikus népkönyvtár is. — A katolikus legényegyletek és a katolikus földműves ifjúsági egyesületek szervezésével és irányításával a Budapesti Országos Központi Kör foglalkozott. Tevékenysége és figyelme arra is kiterjedt, hogy könyvtáraikban milyen művek legyenek. A kör *Gyürky* Ödön szerkesztésében megjelenő folyóirata a „Társulati Értesítő” és melléklete az „Elnöki Útmutató” — melyet csak a körök elnökeinek küldtek meg — meghatározta mind az ajánlott, mind a selejtezésre javasolt műveket.³² A katolikus egyesületek tevékenységében jelentkező szélsőséges felekezeti türelmetlenség, az általuk teremtett kedvezőtlen légkör nem egy esetben nehezítette a kormány helyzetét, ezért ellensúlyozásukra *Wlassics* Gyula miniszter felhívta a tanfelügyelőket egyházi irányítástól független egyesületek alapításának kezdeményezésére. Rendeletéhez a miniszter az ifjúsági egyletek alapszabályát is mintául mellékelte. A megalapítható egyesületek feladatát *Wlassics* a következőkben határozta meg: „Fő célja legyen az ilyen egyesületeknek az ifjúsági értelmi körébe illeszkedő népszerű előadások és felolvasások által főleg a hazafias szellem és erkölcsi élet ápolása, a közhasznú ismeretek népszerű terjesztése.” Nyomatékosan hangsúlyozta továbbá, hogy az ifjúsági egyesületek köréből „minden felekezeti avagy politikai kérdés még a legcsekélyebb vonatkozásban is, szigorúan kizárandó”.³³ Utasítása kiemeli az állami iskolákban szervezett ifjúsági könyvtárak fontosságát is. Az ifjúsági egyesületek célját *Déri* Gyula is abban látta, hogy a gazdasági ismétlőiskolák-

³¹ *Déri* Gyula: Az iskolán kívüli művelődés intézményei Magyarországon. = A magyar University Extension évkönyve az 1900/01. évről. 20. l.

³² *Déri* Gyula: A magyar University Extension évkönyve az 1899/1900. évről. 49. l.

³³ *Déri* Gyula: Az iskolán kívüli művelődés intézményei Magyarországon. = A magyar University Extension évkönyve az 1900/01. évről. 24–25. l.

ból kikerült ifjúság a tanító vezetése mellett „csorbitatlan befolyása alatt marad annak a nemzeties szellemnek, amelyet az iskola lehel belé”.

Darányi Ignác — mint ismeretes — több kormányban is viselte a földművelésügyi miniszter tisztségét. E minőségben többféleképpen élesen jutott kifejezésre e törekvése a közreműködésével létrejött törvényekben. Ezek végsőig fokozták a magyarországi mezőgazdasági munkásság kiszolgáltatottságát munkaadóikkal szemben. Másrészt a mezőgazdasági szakismeretek terjesztésével a munkásság munkaképességének értékét is fokozni kívánta. Úgy vélte, hogy a kistulajdonosi réteg gazdálkodási színvonalának emelésével csökkentheti a tulajdonviszonyok kiegyensúlyozatlanságából és a munkabérvizonyok teremtette feszültségből az agrárproletariátus körében mind erőteljesebben jelentkező elégedetlenséget. Ilyen megfontolásoktól vezetve adott ösztönzést az egész országra kiterjedően a gazdasági egyesületek bevonásával a népszerű gazdasági felolvasások megszervezésére. Céljának megvalósítása érdekében a 8 országos és az 53 megyei, valamint a 108 helyi gazdasági egyesülethez fordult, megnyerve ezeket a községenként tartandó népszerű gazdasági előadások rendezésére. Kezdeményezésének sikere érdekében ingyenes népkönyvtárak egész sorát állította föl, így 1898-ban 313-at. E könyvtárak száma 1901 végéig — 500 000 olvasóval — 1000-re emelkedett. Külön e könyvtárak számára számos szakkönyvet íratott. A gazdasági előadásokat használta fel az új munkástörvények ismertetésére is. Az előadások és a népszerű könyvek a gazdasági szakismeretek terjesztése mellett azt a célt szolgálták, hogy a parasztság és az agrárproletariátus előtt a különböző társadalmi kérdéseket a földbirtokos osztály érdekeinek megfelelően tárgyalják. Egyidejűleg 1897-ben *Darányival* egyetértve *Wlassics* Gyula az ismétlőiskolákban folyó tanítást gazdasági irányúvá tette.³⁴

*

A magyarországi kapitalizmusnak a kiegyezés idején meginduló fejlődése a munkásosztály számbeli erőgyarapodása következtében a hazai munkásmozgalm kialakulását eredményezte. A munkásság kezdeti szervezkedése egyleti keretekben indult meg. A kezdetben még gyengén fejlett munkásosztálynak nemcsak fejlődési elmaradottságából s magának és vezetőinek politikai iskolázatlanságából és tapasztalatlanságából eredő nehézségekkel kellett megküzdenie, hanem a hazai burzsoáziának és képviselőinek befolyásolási kísérleteivel, ezek eredménytelensége esetén pedig erőszakos fellépésével is. A korábban még eredményesnek mutakozó megosztó és belső bomlasztó kísérletek után a kormány különösen erőszakos fellépésre a párizsi kommün kiváltotta rokon-szenvtűntetések után szánta el magát. Ekkor a kormány a hazai munkásság legkiemelkedőbb vezetőinek perbe fogásával az Általános Munkásegylet működését megbénította. Az Általános Munkásegylet azonban, a kiegyezést megelőző idők hagyományát folytatva a munkásságot igyekezett szakmai szervezetekbe tömöríteni. Az Általános Munkásegyletnek perbe fogásokkal megindult szétzilálódása következtében ezek a szakmai szervezetek kínálkoztak

³⁴ I. m. 23. 1. és

A magyar University Extension évkönyve az 1899/1900. évről. 52—53. 1.

a munkásság összefogására alkalmas eszközökül. Részben munkásdalárdák, részben színjátszó körök alakulása teremtett szervezettebb érintkezési lehetőséget, még inkább azonban az önképző és önszervező egyesületek. A kormány ugyan az alapszabályok megerősítésének megtagadásával, vagy ezen eljárás körül követett gáncsoskodásával nehezítette az egyleti szervezkedést, a különböző körök azonban ennek ellenére is rendszeresen tartottak ismeretterjesztő előadásokat, s alkalmakat teremtettek a munkásoktatás és művelődés számára. E visszaesési szakaszt újabb fellendülési hullám követte. Ez összefüggött Frankel Leó hazatérésével, tevékenységével és a Magyarországi Általános Munkáspárt 1880-ban bekövetkező megszervezésével. A Frankel ellen indított per s az őt emigrációba kényszerítő terrorhullám újabb hanyatlás időszakát nyitotta meg, azonban a II. Internacionálé támogatását élvező magyarországi munkásság 1890-ben a Szociáldemokrata Párt megszervezésével — saját belső erőgyarapodásának megfelelően is — az eddigieknél szélesebb körű szervezkedést indíthatott.

A munkásmozgalommal szemben alkalmazott taktikai eljárások, még inkább a terrormódszerek, politikai szempontból is nagy jelentőségűvé emelték a munkásosztály művelődési szerveit, bár ezek az erőteljesebb politikai szervezkedést természetesen nem helyettesíthették. A magyarországi nyomdászok önképző egylete jelszóként hirdette: „Művelődéssel a szabadságért.” Közvetlen célként tagjai képzését és anyagi érdekeinek védelmét tűzte ki. A magyarországi nyomdászok és betűöntők szakegyletének könyvtára 1865-ben alakult, s állománya 1884-re 2843 kötetet tett ki, 1902-re pedig már 10 000 kötetre emelkedett.³⁵ 1868-ban az Általános Munkásegylet is létrehozta könyvtárát azzal a célkitűzéssel, hogy művelődési céljai érdekében „hasznos művekből álló” könyvtárt létesít.³⁶ Jelentős volt a budapesti vas- és fémmunkások könyvtára is, amelyben a szakmai képzést elősegítő munkák mellett a munkásmozgalom elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyaló számos írás is helyet kapott, köztük főként a Munkás Heti Krónikának a magyar nyelvű munkásirodalom kialakulásában úttörő jellegű kiadványai. A szakegyletek könyvtárfejlesztő tevékenysége sem volt azonban zökkenőmentes, mivel az uralkodó osztály hatalmi szerveinek zaklatását ezek sem kerülhették el. 1898. február 22-én például a hatóság házkutatást rendezett a szakegyesületekben, s az ott talált pénzt és könyveket lefoglalta.³⁷ A szakszervezetek megalakulásuk után mind a munkásság politikai és érdekvédelmi harcának, mind művelődésének irányítását javarészen átvették a szakegyesületektől. Ez mindenképpen a munkásmozgalom erősödését eredményezte, mert bár a szakszervezeti élet sem volt mentes az opportunista vonásoktól, a szakszervezetek a szakegyleteknél következetesebb elvi álláspontot képviseltek. A szociáldemokrata párt és a szakszervezeti szervezetek megalakulása a munkásmozgalom hatósugarának szélesedését eredményezte. A szervezett munkásság szakszervezeti tömörülésein túl behatolt a vidéki kisiparosokat, földmunkásokat, parasztokat — főként szegényparasztokat —

³⁵ Magyar Minerva II. 127. 1. és Nyilas Márta: A budapesti nyomdász-könyvtár. = Magyar Könyvszemle 1959. 163—179. 1.

³⁶ Köhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. Bp. 1959. Gondolat, Athenaeum ny. 82—83. 1.

³⁷ Nyomdász évkönyv és útikalauz 1902. 8. 1.

tömörítő egyesületekbe is. A kérdésnek a magyar uralkodó osztályok szemléletét képviselő vizsgálója³⁸ 1900-ban vidéken 84 szocialista jellegű, pontosabb megfogalmazás szerint — nyilván — szocialista befolyás alatt álló egyesületet sorol fel, amelyek művelődésterjesztő, szerény keretek között folytatott könyvtárpolitikai tevékenységükben nem nélkülözték e munkásságukat előrevivő hatásokat.

A szociáldemokrata pártalakulás főként a kubikosmunkások közvetítésével érezte hatását az agrárproletariátus szervezkedése terén is. Az alföldi agrárproletariátus életkörülményeinek megjavításáért folytatott küzdelme szorosan összefüggött a szervezkedés gócpontjául szolgáló olvasókörök engedélyezéséért vívott harccal. Egyes paraszti mozgalmak éppen ezekből indultak ki, mint például a hódmezővásárhelyi Általános Munkás Olvasóegyletből. A XIX. század 90-es éveiben Hódmezővásárhelyen nem kevesebb, mint 57 olvasókör működött.³⁹ Természetesen ezeknek nem mindegyike képviselt haladó törekvéseket. Az országos kormánysszervek és helyi hatóságok sokszor durva erőszakkal elmenő beavatkozása sem volt képes megakadályozni a hasonló munkás- és olvasókörök egész sorának alakulását. 1891-ben — hogy csak a Hódmezővásárhely közelében levőket említsük — Tótkomlóson, Pusztaföldváron, Bánfalván, Békéscsabán, Csorváson, Gyulán és más helységeken is működnek ilyen körök.

A különböző egyesületek és tudományos testületek népművelő tevékenysége országosan kibontakozó, egyre szélesebb körű működése, a külföldi népművelési irányzatok és eredmények, az University Extension mozgalom hazai megvalósítására irányuló törekvések s az a tény, hogy a különböző népművelési törekvések között egyre erősebben fejlődött és bontakozott ki a proletárpárt népművelés és a szervezett munkásság népművelő aktivitása, az uralkodó osztály kultúrpolitikusaikat is arra ösztönözte, hogy ne csak külső formák, hanem célkitűzéseik átvételével is kövessék külföldi példáikat, s a nép művelésének szükségszerűvé vált igényét a burzsoázia és a földbirtokosok gazdasági és politikai érdekeinek szolgálatába állítva elégték ki.

A népművelésnek a XIX. század végére kialakult, s jórészt az egész országot behálózó társadalmi, egyesületi keretben megvalósuló szervezetei — kivéve a munkásszervezeteket, valamint a határozottan nemzeti irányzatot képviselő nemzeti egyesületeket — társadalmi jellegükből következően egységes népművelési rendszert nem alkottak ugyan, mégis célkitűzéseik középpontjába a századfordulóra már szinte egységes alapelveként a terjedő szocialista eszmék és a forradalmi munkásmozgalom ellen vívott harcot állítják, s kultúrprogramjukban a „nemzeti” és a „valláserkölcsi” eszmék érvényesítését igyekeznek diadalra juttatni.

Az egyes jelentékenyebb, nagy területekre kiterjeszkedő közművelődési egyesületek mellett, azokkal sok tekintetben megegyező célkitűzésekkel,

³⁸ *Déri Gyula*: A magyar University Extension évkönyve az 1899/1900. évről. 131—132. l.

³⁹ *Gulyás Pál*: A hazai népkönyvtárügy kialakulása és mai helyzete. = Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1911. 65. l. és *Kiss Jenő*: Az agrárszocialista olvasókörök történetéből. = Magyar Könyvszemle 1959. 180—193. l. és *Nagy Dezső*: Egy földmunkás-egylet könyvtára 1894-ben. = Magyar Könyvszemle. 1961. 321—324. l. és *Katsányi Sándor*—*Nagy Dezső*: A ceglédi könyvtárügy története. = Magyar Könyvszemle. 1960. 408. l.

jelentős szerepet játszott az *Országos Magyar Iskolaegyesület*.⁴⁰ Az egyesület megalakítására 1882-ben tették meg az első lépéseket. Elnevezése előbb Magyar Iskola-Egyesület volt, alapszabályait a belügyminisztérium 1883. január 26-án hagyta jóvá. Később felvette az Országos címet, módosított alapszabályainak jóváhagyására 1885. évi december 16-án került sor. Alapszabálya szerint az egyesület célja: Magyarország területén, különösen pedig a nem magyar ajkú polgárok által lakott vidékeken és a fővárosban a magyar nyelv terjesztésére, a magyar szellem ébresztésére és fenntartására irányuló minden törekvés anyagi, szellemi és erkölcsi támogatása. Célja elérése érdekében az egyesület a magyar irodalom jó, olcsó és népszerű termékeinek, különösen olcsó naptáraknak kiadását, terjesztését, érdekes magyar felolvasások rendezését, olvasószobák, magyar ifjúsági és népkönyvtárak létesítését és támogatását tartotta feladatának. Kezdetől fogva hírlapi cikkek, levélváltások és személyes kapcsolatok útján arra is törekedett az egyesület, hogy minél több hasonló célú szervezet létrehozását szorgalmazza, s közleményeivel a társadalom figyelmét a közművelődési mozgalmakra irányítsa. Tevékenyen részt vett a közművelődési egyesületek megbízottainak 1885. szeptember 4-én Budapesten tartott értekezletén. Vállalta a közművelődési egyesületek kongresszusának megszervezését,⁴¹ amelynek összehívására 1887-ben került sor.⁴² Itt elhatározták az egyesületek kapcsolatának állandó fenntartását s a felmerült közös kérdések megbeszélésére országos kongresszusok rendezését. 1894 februárjában az EMKE hívott össze hasonló jellegű kongresszust Budapestre a millenniumi ünnepségek előkészítése céljából, ahová a feladat ellátására bizottságot küldtek ki.

A hazai közművelődési és tudományos egyesületek a vidéki múzeumok és könyvtárak munkáját összekapcsoló országos szervezet létrehozására, az egyesületek részéről évek óta jelentkező törekvés megvalósítására 1894 áprilisában tartott értekezleten került sor, melynek programja *Országos Múzeum és Könyvtárbizottság* megalakítása és a szervezkedési feladatok munkaprogramjának megállapítása volt. Az értekezleten a kormány és az uralkodó osztályok pártjainak több vezetője mellett az ország csaknem valamennyi közművelődési és tudományos egyesület képviselte részt vett. A megalakult országos bizottság elnökévé Széll Kálmánt, társelnökévé Andrássy Tivadart, Thaly Kálmánt, Gerlőczy Károlyt, Pulszky Ferencet, Bethlen Gábort, Károlyi Istvánt, Kuncz Adolfot választották meg. A bizottság tagjai csaknem kizárólag a három nagy közművelődési egyesület vezetői közül kerültek ki. Széll Kálmán és Porcsolt Kálmán a bizottság nevében hamarosan — különösen a vidéki könyvtárfejlesztés szempontjából — jelentős javaslattal fordult a képviselőházhoz, hogy a parlament kötelezze a kormányt, hogy mind a régészeti leletek, mind a nyomtatványok kötelező példányainak beszolgáltatása ügyében még az év folyamán terjesszen az országgyűlés elé törvényjavaslatot. A bizottság azt javasolta, hogy az egyes vármegyék területén megjelenő nyomtatványok egy

⁴⁰ Gerlőczy Károly: i. m. 59—66. l.

⁴¹ I. m. 62. l.

⁴² Sándor József: i. m. 8. l.

köteles példányát a Magyar Nemzeti Múzeumon kívül a vármegye székhelyére is küldjék meg, s ott az esetleg már működő hatósági, egyesületi vagy iskolai könyvtár gyarapítására fordítsák vagy egy később létesítendő közkönyvtár alapjaként a megyei levéltárban helyezték el.⁴³ A bizottság kezdeményezése azonban csak a nyomdatermékek tudományos célokra szolgáló kötelespéldányainak beszolgáltatásáról szóló 1897. XLI. törvénycikkben és annak végrehajtási utasításában nyert megoldást — a bizottság eredeti javaslatától némileg eltérő — olyan intézkedés formájában, hogy a nyomdatermékek 1 példányát a Magyar Nemzeti Múzeumnak (2.3 §), 1 példányát pedig a Magyar Tudományos Akadémiának (4. §), kellett beszolgáltatni,⁴⁴ a sajtórendészeti kötelespéldányokról pedig úgy intézkedtek, hogy a sajtóügyi közvádolóhoz történt beérkezésük után fél év elteltével „évenként kétszer lesznek a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megjelölendő múzeumok és könyvtárak részére a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője által kirendelt közegnek kiadandók”.⁴⁵

Az Országos Múzeum és Könyvtárbizottságnak a vidéki múzeumok és könyvtárak szervezése érdekében megindított mozgalma országos visszhangra talált. Túróczi vármegye például 20 000 forintot szavazott meg megyei múzeum és könyvtár alapítására, s több vármegyében is történt hasonló kezdeményezés, amelyeket azután az Országos Múzeum és Könyvtárbizottság is támogatott.

A bizottság szervezeti szabályzatát⁴⁶ a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1894. évi 32 538. számú rendeletével erősítette meg. Ennek rendelkezése szerint: Magyarország közművelődési, tudományos és irodalmi egyesületei, valamint közművelődési intézetei, a múzeumok, könyvtárak s általában a közművelődési célokat szolgáló gyűjtemények gyarapítása és szaporítása érdekében Országos Múzeum- és Könyvtárbizottság néven közös bizottságot alakítanak. E bizottságba a közös működésben részt venni kívánó minden egyesület egy évi időtartamra tetszés szerint 1—5 tagot kiküldhet. A bizottság évenként egy alkalommal Budapesten ülést tart, s itt az elnökség beszámol az előző év munkájáról és eredményeiről. Intézkedett arról is a szabályzat, hogy megalakulásakor a bizottság három évi időtartamra tisztikart választ. Az elnökség és a bizottság működése az ország egész területére kiterjedt, de mindenütt tiszteletben kellett tartania az illető területen működő közművelődési, tudományos vagy irodalmi egyesület autonómiáját. Ott, ahol már ilyen egyesületek korábban létesültek, új egyesületeket általában nem létesít, hanem céljait — ha közreműködésüket följajánlják — a már működő egyesületek közreműködésével igyekszik elérni. A bizottság és az elnökség kiadásait az egyesületek vagy magánosok önkéntes adakozásából, állami és hatósági segélyből fedezi. Kimondja a szabályzat, hogy mivel az Országos Múzeum- és Könyvtárbizottság nem tekinthető egyletnek, hanem csupán a már korábban engedélyezett egye-

⁴³ Magyar Könyvszemle 1894. Új folyam II. 208. l.

⁴⁴ A törvény teljes szövegét közli: Magyar Könyvszemle 1898. Új folyam, VI. k. 63—77. és Budapesti Közlöny 1897. 293. száma.

⁴⁵ Magyar Könyvszemle, 1898, 76. l.

⁴⁶ Az Országos Múzeum és Könyvtárbizottság szervezete. — A Múzeumok és Könyvtárak Országos felügyelete és gyarapítása tárgyában kibocsátott szabályzatok. Budapest. 1901. 25—28. l.

sületek kiküldötteinek közös erkölcsi testülete, a Belügyminisztérium elé terjesztendő külön alapszabályokat nem készít. Szervezeti és ügykezelési szabályzata a bizottságot alakító egyesületek önkormányzati hatáskörén belül külön állapítható meg. A vallás- és közoktatásügyi, valamint a belügyminisztert azonban felkérlik, hogy a bizottságban magukat, valamint a bizottság működési köréhez tartozó állami vagy országos jellegű intézeteket is képviseltessek.⁴⁷

A kormány kezdettől fogva szoros kapcsolatban állott a bizottsággal. *Wlassics* Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter az állandó érintkezés fenntartása végett képviselétével *Szmrecsányi* Miklós osztálytanácsost bízta meg. „A minisztert ez elhatározásában az a törekvés vezette, hogy a vidéki múzeumok és könyvtárak szervezésének ügyét állami felügyelet alatt egységes alapokra fektesse, és e nagy fontosságú kulturális mozgalomban az illetékes szakemberek befolyását hivatalos úton biztosítsa” — írja névtelenül (Sz.) a Magyar Könyv-Szemle egykorú cikkírója.⁴⁸ A miniszter ilyen irányú célkitűzései támogatták *Porzolt* Kálmánt, a bizottság titkárát abban, hogy a budapesti nagykönyvtárak vezetőit és tisztviselőit értekezletre hívja össze, kérve tőlük, hogy „a bizottságnak a közművelődés terjesztését célzó munkásságát szakavatott tanácsokkal támogassák.”⁴⁹ Az értekezletet 1895. december 4-én az Egyetemi Könyvtárban *Szilágyi* Sándor elnökletével és *Szmrecsányi* Miklós osztálytanácsos, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium képviselőjének jelenlétében tartották meg. A fővárosban működő könyvtárak részéről *Fejérfataky* László múzeumi igazgató-őr, *Heller* Ágost, a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoka, *Pauler* Gyula miniszteri tanácsos, országos főlevéltárnok, *Áldásy* Antal, *Dedek Crescens* Lajos, *Erdélyi* Pál, *Jankovich* Antal, *Küffer* Béla, *Kudora* Károly, *Máté* Sándor, *Schönherr* Gyula, *Sebestyén* Gyula és *Szimyei* József vettek részt a tanácskozásban. A Múzeum- és Könyvtárbizottságot *Porzolt* Kálmán titkár képviselte. Az általa kibocsátott meghívó arról tanúskodik, hogy a gyűlés szervezői a tárgysorozatot túlságosan bő programmal állították egybe. Napirenden a következő kérdések megvitatása szerepelt: 1. Községi könyvtárak. 2. Iskolai könyvtárak. 3. Vándor-könyvtárak. 4. Könyvtárak felügyelete. 5. Könyvtárnoki tanfolyam. 6. Könyvtárnokok helyzete. Az értekezlet azonban e gazdag programból csupán az első három tárgykört érintette, a továbbiakat pedig egy később alakítandó „könyvtári szaktestület” megvitatására hagyta; úgy vélte ugyanis, hogy ezeknek a kérdéseknek a „sikeres megoldása csakis a könyvtárügy fejlettségének a mainál előrehaladottabb stádiumában remélhető”. Kellő előmunkálatok és javaslatok hiányában a tárgyaláson felvetett kérdések sem kerültek érdemi megvitatásra, ezért egy-egy probléma további tanulmányozására egyes szakembereket kértek fel, így a törvényhatósági könyvtárak ügyére *Küffer* Bélát, a vándor-könyvtárakéra *Erdélyi* Pált, az iskolaikra *Sebestyén* Gyulát és a községi könyvtárakéra *Dedek Cr.* Lajost. Úgy döntöttek, hogy javaslataik alapján e kérdéseket az értekezlet egy későbbi ülésén tárgyaljuk meg, s az ott hozott határozatok

⁴⁷ I. m. 27—28. l.

⁴⁸ Magyar Könyvszemle 1895. Új folyam 369. l.

⁴⁹ I. m. uo.

alapján az Országos Múzeum- és Könyvtárbizottság elkészíti szervezeti szabályzatát.⁵⁰

A kormány az Országos Múzeum- és Könyvtárbizottság céljaira először 1895-ben adott 4 000 korona államsegélyt; ez az összeg azonban csupán a szervezés központi szükségleteinek a fedezésére is alig volt elég. A következő évben *Wlassics* Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter az államsegélyt 30 000 koronára emelte. Ebből az összegből mintegy 6000 korona a nagy kultúregyesületek közvetítésével a népkönyvtárak fejlesztésére jutott, míg az összeg nagyobb része a tudományos gyűjtemények segélyezésére szolgált.⁵¹ Az államsegélyek szétosztását s a segélyezett egyesületek és intézetek ellenőrzését 1897-ben a miniszter az akkor megszervezett Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsára és Országos Főfelügyelőségére bízta. A munka népkönyvtári részét az Országos Tanács vállalta magára, a tudományos közgyűjtemények irányítása és fejlesztése pedig az Országos Főfelügyelőség hatáskörébe került.

Hazai könyvtárügyünk fejlődésében fontos állomást jelent a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának és Főfelügyelőségének — már említett — megalakulása, s a velük szoros kapcsolatban működő Országos Múzeum- és Könyvtárbizottságnak (később Szövetségnek) tevékenysége. Az intézmény létrejöttét a nagy kultúregyesületek részéről közvetlenül különösen a *Széll* Kálmán elnöklete alatt működő Dunántúli Közművelődési Egyesület törekvései segítették. E mozgalom és a hazai könyvtárfejlesztés politikai jelentőségét nagyra értékelve, *Wlassics* Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter 1897-ben létrehozta az állam és a társadalmi erők összefogását, egyben az állami irányítást és felügyeletet biztosító szervezetet is. A vallás- és közoktatásügyi miniszter által készített s a múzeumok és könyvtárak országos felügyeletére és gyarapítására vonatkozó szabályzat 1897. december 10-én nyert uralkodói jóváhagyást.

E szabályzat⁵² a törvényhatósági, községi, felekezeti és egyesületi múzeumok és könyvtárak állami felügyeletét az Országos Főfelügyelőségre, társadalmi úton történő támogatását az Országos Tanácsra bízta. Az Országos Tanács az Országos Múzeum- és Könyvtárbizottság által három évre megválasztott és a miniszter által megerősített 15 tagon kívül az Országos Főfelügyelőség tagjaiból, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium illetékes ügyosztályának mindenkori főnökeiből, a Belügyminisztérium kiküldöttéből, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatójából, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójából és osztályvezetőiből, az Országos Levéltár igazgatójából, a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójából, az Országos Képtár és az Országos Iparművészeti Múzeum igazgatójából állott.

Az Országos Tanács és Főfelügyelőség felállítását elrendelő szabályzat jóváhagyásával egyidejűleg az uralkodó a múzeumok és könyvtárak főfelügyelőjévé *Fraknói* Vilmos püspököt, helyettesévé pedig három év tartamára a vallás és közoktatásügyi miniszter pedig *Szalay* Imre miniszteri tanácsost, s

⁵⁰ I. m. 370. l.

⁵¹ *Gulyás* Pál: A hazai népkönyvtárak kialakulása és mai helyzete. = Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1911. 67. l.

⁵² Közl.: Magyar Könyvszemle 1898. Új folyam 84—91. l. és: Budapesti Közlöny 1897. 293. sz.

felügyelőkké szintén három-három évre terjedő megbizatással *Krenner József*, *Hampel József*, *Fejérpataki László* egyetemi tanárokat és *Horváth Gézát* a Magyar Nemzeti Múzeum igazgató-őreit, *Radisics Jenőt*, az Országos Iparművészeti Múzeum igazgatóját és *Kammerer Ernő* országos képviselőt az Országos Képtár kormánybiztosát nevezte ki. Egyidejűleg megerősítette az Országos Múzeum- és Könyvtárbizottság közgyűlésének azt a határozatát, amely a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának elnökévé három évi megbizatással *Széll Kálmánt*, előadótikárává *Porzso Kálmánt*, tagjaivá *Andrássy Tivadart*, *Apponyi Sándort*, *Beöthy Zsoltot*, *Berzeviczy Albertet*, *Forster Gyulát*, *Gerlóczy Károlyt*, *György Aladárt*, *Hollán Ernőt*, *Kuncz Adolfot*, *Radvánszky Bélát*, *Rákosi Jenőt*, *Thaly Kálmánt* és *Zichy Jenőt* választotta meg.

A két intézmény megalakulása után első lépésként a szabályzatban kitűzött feladatok megvalósításához nélkülözhetetlen szervezési munkához látott. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa a szervezési szabályzat alapján működési körét és ügyvitelének módját saját hatáskörében részletesen meghatározta. Ügyrendje szerint az Országos Tanács hatásköre a hazai nyilvános gyűjtemények két csoportjára terjed ki. Az első csoport a tudományos jellegű gyűjteményeket (múzeumokat és könyvtárakat), a második csoport a nem tudományos jellegű, ún. közművelődési egyesületek, kaszinók és olvasóköri könyvtárait s a tudományos ismeretek népszerűsítését célzó egyéb könyvtárakat és gyűjteményeket foglalta magában. E gyűjtemények fejlesztési kérdéseinek megvizsgálására a tanács tagjaiból két szakbizottságot küldött ki. E bizottságok egyike a tudományos, másika pedig a közművelődési intézmények ügyeivel foglalkozott. E szakbizottságok megbizatásuk időtartamára tagjaik sorából elnököt választanak. A szakbizottságok feladata: a hatáskörükbe tartozó gyűjtemények nyilvántartása s javaslatlattel a tanácsnak új gyűjtemények létesítésére s a meglevők fejlesztésére. Ezeknek kellett a gyűjteményeknek állományára és gyarapítására vonatkozólag a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé javaslatokat terjeszteniük s tervezetet összeállítaniuk a tanács közvetlen rendelkezésére álló javadalom felhasználására. Feladatuk volt a gyűjteményekre vonatkozó törvények és rendeletek előkészítése is. A tanács szoros kapcsolatban együttműködik a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségével, s ennek hatáskörét érintő kérdésekben a főfelügyelőség meghallgatásával határoz. Negyedévenként legalább egy ülést tart, melyet az elnök, akadályoztatása esetén pedig a főfelügyelő vagy helyettese hív össze és vezet. A tanács tagjainak hatáskörébe tartozó közgyűjtemények felügyeletére a megfelelő szakbizottság javaslatai alapján esetenként ad megbizatást.⁵³

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa megalakulásától kezdve fő feladatának a hazai népkönyvtárak felállítását, szervezését és céltudatos fejlesztését tekintette. Ettől várta ugyanis az általános műveltség emelését, a nacionalista értelmezésű „hazafias” szellem fellendülését. E szellemben működött a tanács első elnöke, *Széll Kálmán* (1898—1901), majd miniszterré történt

⁵³ A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának ügyrendje. = A múzeumok és könyvtárak országos felügyelete, szervezése és gyarapítása tárgyában kibocsátott szabályzatok. Bp. 1901. 19—24. l.

kinevezése után, kultúrpolitikai, könyvtárpolitikai törekvéseit követve *Berzeviczy* Albert (1901—03) elnöklete és irányítása alatt. Célját részint új könyvtárak létesítésével, részint pedig a már meglevők gyarapításával akarta elérni. Működése kezdetén a korlátolt anyagi lehetőségek miatt főként a népkönyvtárak felállításával foglalkozó közművelődési egyesületeket segítette, később azonban az anyagi lehetőségek bővítésével létesített is népkönyvtárakat. Részletes kimutatást készített mind a hazai népkönyvtárakról mind a népkönyvtárakul is szolgáló iskolai könyvtárakról. Összeállítja továbbá a népkönyvtárak céljainak — szerinte — legjobban megfelelő művek jegyzékét. A népkönyvtárak egységes és céltudatos szervezését szabályozó részletes utasítást, valamint a könyvtárak számára beszerzésre ajánlott művek jegyzékének összeállítását az 1901. november 21-én tartott ülésen határozták el. A tanács a munkálatok elvégzésével a népkönyvtári albizottságot bízta meg. E bizottság elnöke *Berzeviczy* Albert, titkára *Porzolt* Kálmán, előadója *György* Aladár volt, tagjai pedig: *Ballagi* Aladár, *Bartók* József, *Beöthy* Zsolt, *Fejérfutak* László, *Ferenczi* Zoltán, *Radisics* Jenő és *Rákosi* Jenő. Továbbá igénybe vették még húsz szakértő segítségét is. A mintegy ezer művet tartalmazó könyvjegyzék anyagának csaknem 50%-a szépirodalmi tárgyú, főképpen magyar szerzők művei, a másik fele ismeretterjesztő művek jegyzéke: történelmi, földrajzi, egészségügyi, mezőgazdasági népszerűsítő művek mellett helyet kapott néhány jogi, közgazdasági, közigazgatási és természettudományi ismereteket népszerűsítő könyv is. A könyvek kiválogatásánál a bizottságok tagjai ügyeltek arra, hogy a politikai célból, az uralkodó osztályok érdekei szempontjából nemkívánatos művek ne kerüljenek bele a jegyzékbe. „Kihagytuk ebből a jegyzékből szándékosan — írja a népkönyvtárak könyveinek válogatása alapelveiről a bizottság elaborátuma — a politikai célból gyárimunkások, nemzetiségi üzemek által fenyegetett köznép számára, továbbá a közigazgatási, vagy más reformok céljából kiadott röpiratokat és alkalmi műveket.”⁵⁴

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa elhatározta, hogy csak olyan könyvtárakat ajánl a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak állami segélyben való részesítésre, melyekben lehetőleg csak a tanács által javasolt művek vannak meg. Kimondotta egyszersmind azt is, hogy új könyvek beszerzésénél kizárólag erre a jegyzékre lehet a könyvtáraknál támaszkodni. E jegyzéke alapján a tanács maga is vállalta különböző nagyságú népkönyvtárak felállítását, de nem a könyvtár létesítését biztosító anyagi fedezet juttatásával, hanem közvetlenül, összeállított könyvanyag adományozásával. Kisebb községek és tanyák számára pedig vándorkönyvtárak létesítését tervezte. Az általános könyvjegyzéken kívül, de a könyvjegyzék keretén belül, több könyvjegyzék is készült: kettő 1000 és 2000 korona értékű gyűjteményre, 3 pedig kisebb népkönyvtár számára: 500, 400, 300 korona költségelőiránnyal, végül három egymást kiegészítő könyvjegyzék a vándorkönyvtárak számára.

A tanács szakbizottsága részletesen kidolgozta a magyar népkönyvtárak szervezésének alapelveit is.⁵⁵ Ilyen irányú előkészítő munka alapján

⁵⁴ Utasítás a népkönyvtárak szervezésére. A népkönyvtárak számára ajánlható művek jegyzékével. Kiad. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa. Budapest. 1902. 16. l.

⁵⁵ Jóváhagyta a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1901. évi 89.938. sz. a rendeletével, = i. m. 7—26. l.

fogott népkönyvtárfejlesztési munkájához a tanács. Az első kész könyvtárat *Berzeviczy* elnök 1902. november 7-én mutatta be az országházban *Wlassics* Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek és a ház közoktatásügyi bizottságának.⁵⁶ Néhány év alatt az egész országra kiterjedően számottevő eredményt ért el, úgyhogy a tanács hatáskörébe 1905-ben már 300 nép- és vándorkönyvtár tartozott.⁵⁷ A következő (1907. évi) jelentés pedig már a fővárosban 17, Magyarország területén 443, Horvátországban 20, Észak-Amerikában 6 s még Konstantinápolyban is 1, a Cunard kivándorlási hajókon 4 népkönyvtár működésről ad számot.⁵⁸ E könyvtárak elhelyezéséről a tanács részben maga gondoskodott, részben a Dunántúli, a Délmagyarországi, az Erdélyi és a Felsőmagyarországi Közművelődési Egyesületek közreműködését vette igénybe. Szoros kapcsolatot tartott fenn a tanács a Földművelésügyi, és a Kereskedelmi Minisztériummal is. E két minisztérium a földművelési és ipari jellegű könyvtárak összeállításával és adományozásával fejtett ki a tanácséval sokban megegyező tevékenységet.

A *Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége* működését és feladatát az 1897-ben jóváhagyott szabályzat⁵⁹ értelmében kezdte meg. A szabályzat az országos főfelügyelőnek általában, a felügyelőknek pedig az általuk képviselt szaktudományok területén tette köteleességévé a törvényhatósági, községi, felekezeti vagy társadalmi javadalmazásból fenntartott múzeumok és a velük kapcsolatos könyvtárak helyzetének és fejlesztésének tanulmányozását s ennek alapján róluk a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez évi jelentés készítését, s szükség esetén javaslatok előterjesztését.

Az állami költségen fenntartott nyilvános múzeumok és könyvtárak közül az országos főfelügyelő és a felügyelők felügyeleti joga csak azokra terjed ki, amelyeket az országos főfelügyelő véleményének meghallgatása alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter külön utasításban megjelölt. Törvényhatósági, felekezeti, községi vagy társadalmi javadalmazásból fenntartott múzeumok és könyvtárak hivatalos felügyelete és ellenőrzése csak abban az esetben tartozott a felügyelőségre, ha a múzeum — illetve könyvtár — ehhez önként hozzájárult és a vallás- és közoktatásügyi miniszter ezt szintén engedélyezte, vagy ha a nyomdatermékek kötelespéldányaiban, vagy államsegélyben részesült. Az országos főfelügyelő vagy a felügyelők évenként legalább egyszer kötelesek meglátogatni a felügyeleti hatáskörükbe tartozó múzeumokat és könyvtárakat. Jogukban áll azok ügyviteli és pénzügyi ellenőrzése. Szabálytalanság észlelése esetén a vallás- és közoktatásügyi miniszternek azonnal jelentést kell tenniük.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének tagjai 1898-ban az egész országra kiterjedő tanulmányutakat tettek. Így szerzett tapasztalataik alapján a Főfelügyelőség részletes munkatervet terjesztett a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé, akinek jóváhagyásával meg is kezdte munkásságát. Évről évre nőtt az állami felügyeletet önként vállaló intézmények száma, termé-

⁵⁶ *Gulyás* Pál: i. m. 68. l.

⁵⁷ Magyar Könyvszemle 1906. Új folyam. XIV. k. 190. l.

⁵⁸ *Fraknói* Vilmos: Visszatekintés egy évtized munkásságára. = Múzeumi és Könyvtári Értesítő I. évf. 1907. 128. l.

⁵⁹ Magyar Könyvszemle. 1898. Új folyam. VI. 84—88. l.

szetesen a vele járó állami javadalmazás érdekében. 1898-ban 24, 1899-ben 35, 1900-ban 48, 1901-ben 52, 1902-ben 56, 1903-ban 59, 1904-ben 64, 1905-ben 68 intézmény került állami felügyelet alá. Új múzeumok és könyvtárak létesültek: Bártfán, Békéscsabán, Debrecenben, Deésen, Győrött, Hódmezővásárhelyen, Ipolyságon, Kecskeméten, Keszthelyen, Kolozsvárt, Nyitrán, Pécsen, Pozsonyban, Selmechánán, Szamosújvárt, Szekszárdon, Veszprémben és Temesváron.⁶⁰ *Fraknoi* Vilmos, 1901-től öt évi időtartamra kinevezett főfelügyelő, az Országos Főfelügyelőség tízéves munkásságáról megemlékezve, ennek munkásságát e szavakkal jellemzi: „A Főfelügyelőség fő feladatai megoldásában természetszerűen a magyar állameszme és a nemzeti kultúra hegemoniájának igazolását és erősítését tekinté irányítúje gyanánt.”

A vidéki múzeumok és könyvtárak fejlesztésére és gondozására a Főfelügyelőségnek állami pénzsegélyek álltak rendelkezésére, bár eleinte szerény összeggel, de évről évre emelkedő kerettel; így az állami költségvetésben vidéki múzeumok és könyvtárak céljaira az alábbi összegeket vették fel:

1898-ban	30 000	koronát,	1902-ben	211 500	koronát,
1899-ben	30 000	koronát,	1903-ban	242 740	koronát,
1900-ban	108 000	koronát,	1904-ben	286 380	koronát,
1901-ben	184 500	koronát,	1905-ben	346 240	koronát.

Ezen a tételeken kívül múzeumi és könyvtári építkezésre csaknem egymilliót irányzott elő az állam, s ugyanannyit tett ki a törvényhatóságok, egyesületek és magánosok felajánlásából befolyó összeg.

1905-re 68 könyvtár került a Főfelügyelőség hatáskörébe. *Fraknoi* Vilmos véleménye szerint a művelődési és tudományos igényeket a vidéken felállított önálló állami könyvtárak létesítésével kellett volna kielégíteni, erről azonban le kellett mondaniuk, mivel „még a fővárosban sincs a modern kellékeknek megfelelően rendezett ilyen könyvtárunk.” Meg kellett tehát elégedniük a jelentősebb városokban működő könyvtárak fejlesztésével. Jelentősebb anyagi támogatásban részesült többek között a pozsonyi, és a temesvári városi könyvtár, valamint a Budapesti Könyvtár-egyesület. Támogatást kaptak továbbá a budapesti, a debreceni, a pápai, a sárospataki és a szászvárosi református kollégium, a halasi és a hódmezővásárhelyi református főgimnázium, a kés-márki, a löcsei és a miskolci evangélikus egyházak könyvtárai. Pénzben nyújtott segélyeken kívül elhunyt tudósok és könyvgyűjtők könyvhagyatékának megvásárlásával is gyarapította a Főfelügyelőség a könyvtárakat.⁶¹

A Főfelügyelőség a rendelkezésre bocsátott nyomdai köteles példányokat pedig a budapesti könyvtár-egyesületi, a debreceni, győri, kassai, kolozsvári, komáromi, nagyvárad, nyíregyházi, pécsi, pozsonyi, selmechányai, szegedi, szombathelyi és temesvári könyvtárak gyarapítására fordította.⁶²

A Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelősége nagy jelentőséget tulajdonított a könyvtárkezelők szakmai képzésének, ezért a könyvtárak és egye-

⁶⁰ *Fraknoi* Vilmos: i. m. 123—124. l.

⁶¹ Arad részére a br. *Aczél*-könyvtárt 15 000 kötettel, Temesvár részére a *Baróti—Baszel* és *Berkeszty*-könyvtárakat mintegy 5000 kötettel, Pécs részére *Mátyás Flórián* könyvtárát 2380 kötettel, Pozsony részére *Hajnik* Imrét 3000 kötettel, Nyitra részére *Acsády* Ignácét 1500 kötettel, Gyula részére *Oláh* Györgyét mintegy 1300 kötettel. = i. m. 127. l.

⁶² I. m. 128. l.

múzeumi osztályok tisztviselői részére a budapesti Nemzeti Múzeumban nyári tanfolyamokat rendezett. E tanfolyamokon a szakfelügyelők és más könyvtári szakemberek gondoskodtak a résztvevők elméleti és gyakorlati képzéséről. E könyvtári tanfolyamok már 1898-ban megindultak, s hasonló tanfolyamokat csaknem évenként tartottak. A tanfolyamokra vidéki tudományos intézmények tisztviselőit is bevonták, s a behívottak anyagi támogatásban is részesültek. A rendes hallgatók mellett az előadásokon korlátozott számban önként jelentkező érdeklődők is részt vehettek.⁶³

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának és Főfelügyelőségének országos könyvtárfelmérő munkája során nyert adatokat az 1900-ban meginduló Magyar Minerva évente megjelenő kötetei ismertették meg a nyilvánossággal. A kiadvány a hazai múzeumok és könyvtárak jegyzékét és azok legfontosabb adatait tartalmazza. Az első kötet 696 könyvtár leírását adja. Adatait a Főfelügyelőség jórészt az illető intézményektől s hivatalos jelentésekből szerezte be. Az 1902-ben megjelent második évfolyam 871 gyűjtemény ismertetését adja, míg az 1902–03. évi állapotokról beszámoló harmadik a főváros és 687 vidéki város és község 1509 gyűjteményét ismerteti. Ezúttal már a szorosabb értelemben vett népkönyvtárakat is fölvetették a kiadványba, 497 népkönyvtárról adva tájékoztatást. A Magyar Minerva ötödik kötetében feltüntetett adatok az 1912. évi állapotot tükrözik. E kötet adatai szerint Magyarországon 1912-ben 1578 tudományos és közművelődési könyvtár, 2026 népkönyvtár, 3815 gazdasági népkönyvtár, tehát összesen 7419 könyvtár működött, s állományuk 10 412 377 kötet volt.

Hazai könyvtáraink fejlődése mind a könyvtárak száma, mind a könyvek mennyisége szempontjából kétségtelenül emelkedést mutat, azonban a számszerű eredményekben mutatkozó fejlődés nem jelent egyszersmind minden tekintetben kielégítő könyvtárügyi helyzetet. *Varju* Elemér kritikai értékelése⁶⁴ György Aladárnak a hazai könyvtárügyi helyzettel és eredményekkel foglalkozó művéről az 1885 után kialakult könyvtárhelyezetre is vonatkozik. A számszerűség terén elért és valóban értékelhető eredmények mellett továbbra is megállapíthatók olyan hiányosságok, melyek azt mutatják, hogy hazai könyvtárügyünk messze elmaradt a fejlettebb nyugati országok könyvtárügyi helyzetétől. A nyilvános nagy könyvtárak s a jól kiépített népkönyvtárak rendszerének hiánya és az analfabetizmus rendkívül magas aránya a korszerű, széles körű népművelést nálunk még jó időre visszaveti.

A hazai könyvtárügy következetes támogatását és fejlesztését igénylő területét alkották a tudományos jellegű könyvtárak. Még a XIX. század utolsó éveiben is joggal panaszkodtak⁶⁵, hogy a legnagyobb hazai könyvtárak sem rendelkeztek a minden nagy könyvtárban nélkülözhetetlen könyvészeti, irodalomtörténeti, paleográfiai segédkönyvek, szótárak, lexikonok, repertóriumok és szakfolyóiratok beszerzését biztosító alappal. A vidéki könyvtárak legtöbbjének helyzetét pedig az egykorú vizsgáló egyenesen siralmasnak

⁶³ A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének hatodik könyvtári szaktanfolyama. = Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1909. 171. l.

⁶⁴ *Varju* Elemér: A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. Bp. 1899. 6. és köv. l.

⁶⁵ I. m.

tüntette fel, mivel közülük több nem vagy alig gyarapszik, és nem egy „azon módon hever, amint 50—80 év előtt valamely derék mecénás oda-ajándékozta szülővárosának”. Az egyházi jellegű gyűjtemények között ritkaságnak számított a rendes évi költségvetéssel működő könyvtár, s legtöbbjük csak véletlen adomány vagy örökhagyás útján gyarapodott. A katolikus egyház kezelésében 1885-ben 257 könyvtár működött, s ezek könyvállománya meghaladta az 1 200 000 kötetet, de egy év alatt mindössze 22 639 forintot használtak fel. Mivel azonban a pannonhalmi benedekrendi könyvtár 4664, az esztergomi főegyházmegyei könyvtár 1516, a nyitrai püspökség pedig 1282 forintot költött, ezeknek az összegeknek a levonása után a többi könyvtárra csak 57 forint 40 krajcár esett s ugyanilyen számítással egy-egy görög katolikus egyházi könyvtárra 52 forint 36 krajcár, görög keletire 48 forint 66 krajcár, protestáns könyvtárra pedig 44 forint 67 krajcár.

Más könyvtáraink helyzete sem volt azonban kedvezőbb, s még a 30—40 000 kötetes könyvtáraknak sem volt anyagi fedezete irodalmunk összes értékeiből termékeinek megvásárlására, noha e célra egy egykorú szakember mintegy évi 500 forintot is elegendőnek vélt. Ekkora vagy nagyobb összeggel azonban 1885-ben 20 000 kötetnél nagyobb állományú könyvtáraink közül csupán 18 (s közülük is két magán és egy kölcsön) s a század végén is legfeljebb csak 25—30 rendelkezett. Nem volt kielégítőnek tekinthető a nyilvános könyvtárak ellátottsága sem. *Fraknoi* Vilmos visszaemlékezéseiben rámutat arra a hiányosságra, hogy Magyarországon nem voltak önálló állami könyvtárak. Összehasonlításként Olaszországra hivatkozott, ahol 16 városban volt ilyen, a „művelt közönségnek és a tudomány munkásainak szolgálatára” álló könyvtár; nálunk az állami irányítás alatt álló vidéki könyvtárak mind oktatási intézményekhez kapcsolódtak, s — a kolozsvárit kivéve — nem volt nyilvános jellegük, s olvasóhelyiségük meg állományuk sem elégítette ki az igényeket. A szegedi kivételével a törvényhatóságok és egyesületek közkönyvtárai ezzel csaknem teljesen meg-egyező képet mutattak, részben mivel állományuk és helyiségeik súlyos fogyatékosságokkal küszködtek, részint pedig mivel a rendelkezésükre álló hitelkeret volt csekély, de képzett könyvtárvezetők hiánya miatt is. Így tehát feladatukat nem tudták kellőképpen ellátni. Ezt a helyzetet lényegesen nem változtatta meg a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa útján juttatott állami támogatás sem, mivel az évenként rendelkezésre álló összeg minimális fejlesztést tett csupán lehetővé, s ez az összeg is elsősorban az uralkodó osztályok már ismertett kultúrpolitikai célkitűzéseit szolgálta.

*

A magyar kultúrpolitikának a társadalmi egyesületekben erősen megnyilatkozó sovínisza és antiszociális tevékenységével egyidejűleg a hazai nemzetiségek körében is megindult a nemzeti kulturálódás irányában történő egyesületi tevékenység. A *Matica Slovenska* túrócszentmártoni irodalmi és kiadóintézetnek mintegy 10 000 kötetes könyvtára volt; különösen szláv nyelvű művekben volt gazdag. A Nagyszebenben székelő *Astrá-nak* (Asociatiunea Transilvania), az erdélyi román nép irodalmi és közművelődési egyesületének a századfordulón 61 fiókja, könyvtára és néprajzi múzeuma volt. Az Astra nagyszebeni

könyvtárainak katalógusa is megjelent: Catalogulu bibliotecei asociatiunei transilvane:.. Sibiiu, 1895. Minden községben állítottak népkönyvtárat és fiókszervezetet. A szászág körében a Schulverein szervezet a német nemzeti kulturálódás érdekében minden német községbe eljuttatja könyvtáregységeit.

A közművelődési egyesületek magyarosító törekvéseiben rejlő veszélyeket és a nemzetiségek szabad művelődési törekvéseit támogató politikának a szükségesét a magyarság szempontjából a magyar politikusok közül *Mocsáry* Lajos hangsúlyozta. *Mocsáry* kimutatta, hogy a „kultúregység” jelszavát hirdető közművelődési mozgalom általános elmagyarosításra törekszik,⁶⁶ nyíltan kimondta, hogy az egész mozgalomban a „soviniszta magyarosító irány” testesül meg.⁶⁷ Megállapítása szerint ugyanis az egyletek a magyar kultúra terjesztésének jelszavával tulajdonképpen a magyar nyelvet akarják terjeszteni, mert el akarják érni, hogy művelődésben csakis a magyar nyelv segítségével léphessenek elő. Nem bízik a hazafias érzés egyleti úton történő terjesztésének lehetőségében sem. Hazafiságon az államhoz való ragaszkodást értve, e cél elérésére azt tartaná szükségesnek: biztosítsa a magyar állam a nemzetiségeket, hogy fennmaradásukra, fejlődésükre megadja a lehetőséget, szabadságot és jólétet nyújt számukra. A Szatmár megyei egyesület által kezdeményezett külön adót mélységesen elítéli, s annak lényegét abban látja, hogy kezdeményezői Magyarország nem magyar anyanyelvű lakosait saját pénzükön akarják nemzetiségükből kiforgatni.⁶⁸ *Mocsáry* nemcsak a magyarosító céllal alakított magyar közművelődési egyesületek szervezése ellen emelte fel szavát, hanem elítélte a Matica Slovenská túrócszentmártoni szlovák közművelődési egyesületnek a Tisza-kormány által történt feloszlását és a magyar közművelődési egyesületekével megegyező célkitűzéssel *Császka* György szepesi püspök és *Zsilinszky* Mihálynak az ev. egyház főfelügyelőjének alapítói közreműködésével létrehozott Magyarországi Tót Közművelődési Társulat működését is.⁶⁹ *Mocsáry* nézeteivel a magyarság körében nem állott egyedül, azonban ellenfelei nemcsak a vele egyetértő politikusokat, de őt magát is egyre inkább háttérbe szorították, s időnként el is szigetelték.

*

A huszadik század elején a kapitalizmus imperialista szakaszának talaján kiéleződő osztályharcoknak meg volt a maguk kultúrpolitikai vetülete is. Ezek könyvtárpolitikai vonatkozásaival dolgozatom későbbi folytatásában kívánok foglalkozni.

⁶⁶ *Mocsáry* Lajos: Néhány szó a nemzetiségi kérdésről 1886. 43—44. l. — *Mocsáry* Lajos: Válogatott írásai. Bev. *Kemény* G. Gábor. Bp. 1958. 150—151. l.

⁶⁷ *Mocsáry* Lajos: A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés. 1886. 46—49. l. uo. 151. l.

⁶⁸ I. m. 3—6. l. uo. 153—155. l.

⁶⁹ I. m. 46—49. l. uo. 151—152. l.

BIBLIOTHEKSPOLITISCHE VORGESCHICHTE UND ANFÄNGE DER ERSTEN ZWEI JAHRZEHNTE DES IMPERIALISMUS IN UNGARN

(I. Mitteilung)

Verf. weist in der Einleitung des Aufsatzes kurz auf die Entstehung der Bestrebungen der Bücherpolitik hin, die am Ende des XIX. Jahrhunderts in Ungarn zustande kamen. Die herrschenden Klassen bemühten sich, die Arbeiter auf eine der neuen Produktionsweise entsprechende Bildungsstufe zu erheben, andererseits aber trachteten sie durch diese Bestrebung die bestehenden Verhältnisse ideell zu rechtfertigen und im Kreise der arbeitenden Klassen eine Weltanschauung zu verbreiten, die ihre Vorherrschaft zu sichern vermochte. Im Rahmen der Bestrebungen der Volksbildung wird eine kurzgefasste Darstellung der bezüglichen Anregungen gegeben, wobei unter den kulturpolitischen Bestrebungen der herrschenden Klassen die chauvinistische madjarisierende Tätigkeit gegen die ungarländischen Nationalitäten behandelt wird. Weiterhin wird vom Verf. darauf hingewiesen, dass im Jahre 1885 sich 330 Vereinsbibliotheken betätigten, öffentliche Büchereien aber gab es nur 36. Zu dieser Zeit betrug die Zahl aller Bibliotheken in Ungarn 1357, ihr Bücherbestand umfasste mehr als 5 Millionen Bücher. Hier werden aber jene kleine Volksbibliotheken (etwa 2000) nicht miteingerechnet, deren Bücherbestand über 500 Bände nicht hinausging. Von 1880 an wurden in Ungarn zahlreiche Kulturvereine gegründet, die hauptsächlich mit dem Programm der Madjarisierung organisiert wurden und sich zum Ziel setzten, Büchereien von verschiedenem Typ, darunter auch Wanderbüchereien auszubauen. Die einzelnen Zweigstellen wurden anhand dieser bibliotheksfördernden Tätigkeit durch empfehlende Bücherverzeichnisse geleitet. Um den Organisationen der Arbeiter, der Agrarproletarier, der Armbauern und ihrer fortschrittlichen Büchereien entgegenzuarbeiten, wurden Verbände zu Beeinflussung der gesellschaftlichen Klassen und Schichten sowohl in der Hauptstadt, wie auch auf dem Lande gegründet. Diese gründeten ihrerseits Büchereien, die in den Dienst der oben bezeichneten Bestrebungen gestellt wurden. Die Leitung und staatliche Beförderung dieser Vereinsbibliotheken, wie auch die der staatlichen und kirchlichen Büchereien wurde von dem im Jahre 1897 gegründeten Landesrat und Aufsichtsamt der Museen und Bibliotheken, sowie von der Landeskommission für Museen und Bibliotheken übernommen. Diese Organisation förderte die Entwicklung des ungarischen Bibliothekswesens einerseits durch mit der Beaufsichtigung beauftragte Fachleute, andererseits durch Ausgaben neuerer Verzeichnisse und Veranstaltung verschiedener Fachkurse und durch die Sicherung staatlicher Unterstützungen. Diese staatlichen Organe brachten dieselben wissenschaftlichen und kulturellen Zielsetzungen zur Geltung und vertraten konsequent dieselben politischen Bestrebungen, die früher, zur Zeit der vereinzelter Vereinsorganisationen von den Mitgliedern und Vertretern der herrschenden Klasse erzielt wurden.

Die aus verschiedenen finanziellen Quellen schöpfende Bibliotheksförderung brachte bis zum Jahre 1912 7419 Büchereien zustande. Ihr Bücherbestand überschritt 10,5 Millionen Bände. Unter diesen Bibliotheken gab es 1578 wissenschaftliche und allgemeine Bildungsbibliotheken, 2026 Volksbüchereien und wiederum 3815 Volksbüchereien, welche sich auf wirtschaftliche Werke spezialisierten.

Esze Tamás

EGY FEJEZET A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC KÖNYV- ÉS IRODALOMTÖRTÉNETÉBŐL

A debreceni tipográfia termése 1703–1705

Tanulmányunkban azt a huszonöt irodalmi jellegű kiadványt ismertetjük, amelyet Debrecen város nyomdája *II. Rákóczi* Ferenc szabadságharcának első három esztendejében bocsátott ki a sajtó alól. Már korábban ismertettük a fejedelmi kancellária ama kiadványait, amelyek az említett években a debreceni tipográfiában készültek.¹

E két tanulmányunk részletmunkálata annak a tervnek, amelynek keretei között — nyomdáról nyomdára, könyvről könyvre, sőt nyomtatványról nyomtatványra haladva — számba akarjuk venni a *Rákóczi*-szabadságharc teljes nyomdai és irodalmi termését.

Az a forma, amelyet munkánk végzése közben alakítottunk ki, könyv- és irodalom-, illetve művelődéstörténeti elemek ötvözete. A kutatás és feldolgozás során arra törekedtünk, hogy az egyes kiadványokat — még az első látásra jelentéktelennek tetsző nyomtatványokat is — visszahelyezzük egykori történeti környezetükbe: fel akarjuk tárni létrejöttük okait és körülményeit, meg akarjuk magyarázni rendeltetésüket és nyomon kísérni hatásukat. Különös gondot fordítottunk a kor literátorainak: a kiadványok szerzőinek, fordítóinak és editorainak személyére, különösen olyan esetekben, amikor őket a szakirodalom nem ismeri, vagy életrajzukban hiányok mutatkoznak.

A tennivaló, amelynek elvégzésére vállalkoztunk, időben és térben körülhatárolt: munkánk rendjén csak azokat a nyomdákat és az egyes nyomdák termésében csak azokat a kiadványokat vizsgáljuk, amelyek a *Rákóczi* uralma alatt levő területeken dolgoztak, illetve jelentek meg. Különös gonddal figyeltünk arra, hogy milyen összefüggés van a művek, illetve kiadványok és a szabadságharc eseményei, törekvései között. Ama huszonöt könyvből, amelyet ezzel a módszerrel megvizsgáltunk, kettő (*Bonyhai* Márton könyve és a *Heidelbergi Káté* 1703-as kiadása) nem maradt fenn korunkra, tehát bibliográfiai leírásukat nem tudtuk nyújtani. Két könyv azután veszett el, hogy már megfordult bibliográfusok kezén, ezért könyvészeti leírásuk is megtalálható. Huszonhárom címleírást tudunk tehát produkálni, ezek közül hatnak nincs impresszuma, egy mű csonka, de impresszuma volt, álimpresszuma van egynek.

E könyvek debreceni eredetét részben a tipográfiai jegyek gondos megvizsgálásával, részben irodalmi és történeti adatok felhasználásával határoztuk meg. További könyvtári és levéltári kutatás folyamán bizonyára több debreceni kiadvány is előkerül még, s az is valószínű, hogy a debreceni kötések könyvtáblái is rejtgetnek még *Rákóczi*-korból való nyomtatványtöredékeket.

Ami a könyvek tartalmát illeti, csak három van a huszonöt között, amely nem jellegzetesen egyházi vagy teológiai kiadvány, s ezek közül is kettő kalendárium. Debrecen a 18. század elején még szín református város, amelyben a „*civitas*” és az „*ecclesia*” élete és igazgatása teljesen összefonódik. Ekklezsiája jelentőségét tekintve „*metropolitana ecclesia*”, hatása a kollégium és a tipográfia révén kiterjed az egész magyarországi reformátusságra. Kollégiumának az a rendeltetése, hogy prédikátorokat neveljen a magyar református gyülekezetek számára, tipográfiájának pedig az a feladata, hogy olyan műveket hozzon napvilágra, amelyek a kollégiumi oktatás érdekeit szolgálják (tankönyvek és disputációk), vagy pedig a gyülekezetek és a hívek igényét elégítik ki (káték, énekeskönyvek, hitvallásos, hitvitázó és kegyességi iratok, temetéskor mondott beszédek és búcsúztatók). Sehol semmi nyoma annak, hogy e puritán szigorúságú város nyomdájában ezekben az években olyan szórakoztató vagy világi jellegű könyveket bocsátottak volna ki, mint amilyenekkel pl. a löcsei Brewer-nyomda árasztotta el az országot.

Tanulmányunk meggyőzheti a jóakarátú olvasókat arról, hogy az egyházi jellegű debreceni könyvkiadás termékei nem csupán nyomda- és könyvtörténeti dokumentumok, hanem részei a régi magyar literatúrának, amelyek tájékoztatnak a kor művelődésének színvonaláról és gyakran kifejezik a kor emberének életérzését is, s egyben a *Rákóczi*-szabadságharc irodalom-, művelődés- és neveléstörténetének fontos forrásai. E kiadványok feldolgozását a magyar református egyház történetében és irodalmában járatos ember hozzáértésével végeztük, de a művek és a jelenségek értékelésében óvakodtunk az egyházi tudományosság apologetikus és polemikus tendenciáitól.

A KÖNYVEK LEÍRÁSA

1703

Leges Inclyti Reform. Collegii Debrecinensis. (Debrecini 1704.)

Végén: „Actum Debrecini die 12. Augusti 1704.”

2°, A—D = 4 iv, (1) és (8).

RMK. II. 2205. (A debreceni református kollégiumi levéltára.)

Címlap nélküli. (Címét Szabó Károly után adjuk, ha volt címlapja, ma már ismeretlen.) Fényképmásolatát lásd az 1. sz. mellékleten.

RUDIMENTA / RHETORICAE. / IN USUM / Illustris SCOLAE DE- / BREZINENSIS / succincte tradita. / EDITIO QUARTA. / PACEM TE POSCI- / MUS OMNES. / DEBRECZINI, / Apud GEORGIVM VINCZE. / Anno 1703.

8°, 43, (4).

RMK. II. 2149. (Debreceni református kollégium Nagykönyvtára.)

Címlap fényképmásolatát lásd a 2. sz. mellékleten.

RUDIMENTA / ORATORIAE, / IN USUM / ILLUSTRIS SCHO- / LAE DEBRECINIENSIS. /
Recente excusa. / DEBRECINI, / Apud GEORGIUM VINCZE. / Anno 1703.
8°, 64.

RMK. II. 2150. (Országos Széchényi Könyvtár.)

A címlap fényképmásolatát lásd a 3. sz. mellékleten.

MOLNÁR (GREGORIUS). ELEMENTA GRAMMATICAE LATINAE pro recta Scholasticae
juventutis institutione ex praecipuis Grammaticorum praeceptis. CLAUDIOPOLI. 1556. c. mű
1704-es debreceni kiadásának töredéke a debreceni református Kollégium Nagykönyvtárában.
A nyomtatvány címlaptöredék fényképmásolatát lásd a 4. és 5. sz. mellékleten.

DISSERTATIO, / DE / COGNITIONE DEI NATURALI: / Quam, / AUSPICE DEO; / Sub
Praesidio / VIRI DEI admodum REVERENDI ac CLARISSIMI / D: JOHANNIS KOCSI /
in Illustri Collegio Debrecinensi SS: / Theo: Lingv. SS. etc. Professoris et Rectoris / Primarii; /
STEPHANUS BALOG / Nobilis JAURIENSIS propugnabit. / DEBRECZINI. / Per GEORGIUM
VINCZE. / Anno 1703.

4°, A—C₂ és fél iv, (10).

RMK. II. 2146. (Országos Széchényi Könyvtár.)

A címlap fényképmásolatát lásd a 6. sz. mellékleten.

EXERTITATIO / Super Gen. XLIX. X. / quam, / AUXILIANTE DEO, / Sub Praesidio / VIRI
DEI / Admodum REVERENDI, CLARISSIMI, / D. JOHANNIS KOCSI, / In Illustri Schola
Debrecina SS. Theo. etc. / Lingv. S. Professoris et Rectoris; Ecclesiarumque Refor- / matarum,
quae sunt cis Tibiscum Superattendentis; / publice defendere conabitur / FRANCISCUS MAJOR
KOCSIENSIS / AUCTOR et DEFENSOR: / Ad diem 4. Julii An. 1703. loco horis- / que solitis. /
DEBRECINI. / Per GEORGIUM VINCZE.

4°, A—B=2 iv, (8).

RMK. II. 2147. (Országos Széchényi Könyvtár.)

A címlap fényképmásolatát lásd 7. sz. mellékleten.

DIATRIBA / DE / VIRO GERMINE / Ex Zach. 6: 12. / Quam, / DEO PROPITIO, / Sub Praesidio /
VIRIDEI Admodum REVERENDI, / CLARISSIMI, / D. JOHANNIS KOCSI, / In Illustri Schola
Debrecina SS. Theo. etc. / Lingv. S. Professoris et Rectoris; Ecclesiarumque Confes- / sioni Hel-
veticae addictarum, quae sunt cis Tibiscum / Superattendentis; publice disquisitioni subiectet /
STEPHANUS MAJOR KOCSIENSIS / Ad diem Julii loco horisque solitis; / AUCTOR et RES-
PONDENS. / DEBRECINI / Per GEORGIUM VINCZE. Anno 1703.

4°, A—B=2 iv, (8).

RMK. II. 2148. (Országos Széchényi Könyvtár.)

A címlap fényképmásolatát lásd a 8. sz. mellékleten.

CATECHISMUS CHRISTIANUS. (DEBRECEN, 1703. Vincze György.) Ismeretlen, többször is
említi a Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltárában őrzött Ráday-levéltár agentionális
gyűjteménye: *Collectio Instantiarum*.

LILIUM / HUMILITATIS, / az az, / A' Nyomoruságoknak Tö- / visse köziben bé-vettetett Is- /
ten Anyaszentegyházának / maga meg-alázása, és / KESERVES / SIRALMA. / Mellyet; az üldöz-
tetéseknek / idején, a' meg-haragutt Istennek / meg engesztelésére; a' Christus / ellenséginek meg-
szégyenítésére / és a' Sion romladozott Kö falai- / nak fel- építtetésére, ekképpen / botsát-fel az
Anyaszentegyház / magas Meny-országban. / Mellyet az Ur ditsőségére, a' Ke- / resztjén Ecclesiá-
nak hasznára, és a / meg-keseredett HIVEKNEK vigasz- / talására, ekképpen készített-el, és illy
/ formában ki-is botsátott FRANE- / QUERABAN, 1659. / TECSI MIKLOS. / DEBRECZEN-
BEN, Vincze György által, 1703.

12°.

RMK. I. 1668. (Országos Széchényi Könyvtár.)

A címlap fényképmásolatát lásd a 9. sz. mellékleten.

MENNYEI / TAR-HAZ / KULCSA. / Avagy / Oly idvösséges egyigyü El- / mékhez alkalmaztatott / IMÁDSÁGOK; / Mellyekkel / Minden Rendben, Karban, / Nyomorúságban lévő egy-igyü / Emberek, az Isten kegyelmes / TAR-HAZABAN / bé-mehetnek. / Mellyet szedett a' Szent Írás / szavaiból; NÉMETHI MIHÁLY, / a' Colosvári Ecclesiának ed- / gyik Tanítója. / Lőtsén, Bréver Samuel ált: 1679.
12°, 236, (2).

RMK. I. 1239. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

Mutatótáblája 1. lapjának fényképmásolatát lásd a 10. sz. mellékleten.

A debreceni 1703-as kiadásnak nincs címlapja, a legkorábbi, amelynek címlapja van, a lőcsei 1679-es kiadás.

Sz. DAVID PROPHE- /TANAK ékes Rythmusu / SOLTARI- / VAL. / Es a' SOLTAROKBÓL / szereztetett / DITSIRETEKKEL, / 's egyéb / Istenes ENEKEKKEL, / és HYMNUSOKKAL / tellyes Könyv. / Ezek után vannak egy né- / hány áhitatos IMADSAGOK, / Melly most ujobban sok hibás / Verseknek jó rendben való vétet- / tetésekkel meg-jobbitván ki- / botsáttattott. / DEB-RECZENBEN, / VINCZE GYÖRGY által. / 1703. Eszt.

RMK. I. 1667/a. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

A címlapot és a képscímlapot lásd a 11. és 12. mellékleten.

SIRALMAS BESZEL- / GETÉSEK / A minden testnek utára el-ment / TEKINTETES és NAGY-SÁGOS / NEHAI / REVAI IMRE / URNAK, / Nemes Thuróczi Vármegyének örökös / Fő-Ispá-nyának, etc. / ES / NEHAI TEKINTETES és NAGYSÁGOS / Dévék Ujfalu / UJFALUSI KATA / ASZONYNAK, / A' fellyebb említett Tekintetes Urnak Siralmas / Özvegyének / Ez életben meg-maradott / SZERELMESIVEL és JOAKAROIVAL, / Es / EZEKNEK AMAZOKKAL. / Nyom-tatott 1703.

Belső címlap:

Szívbeli keserves könyhullatásoknak / ARJA. / Melly / NEHAI TEKINTETES és NAGYSAGOS DE- / VEK UJFALVI / UJFALUSI KATA / Asszony ö Nagysága, / NEHAI TEKINTETES és NAGYSAGOS / REVAI IMRE Uram / Ő Nagysága, / Nemes Thuróczi Vármegye örökös Fő-Is- / pánnya etc. meg-hagyatott özvegye bódlog emlékezetü Te- / ste felett, Egyetlen egy szívbeli siralmas / LEANYATUL / TEKINTETES és NAGYSAGOS / REVAI ERSEBETH / ASSZONY-TUL, Ő NAGYSAGATUL. / Nagy keserves szíve fájdalomban Uri A- / tyafiságnak; és a több szomorú sokaságnak Szklabinya / Várának belső piaczn / gyámoltalan és nagy sze- / rentsétlen sorsa elő hozásával / siralmas- / san ki öntetett. / Anno 1701. Die 8. Maii.

A két címlap fényképmásolatait lásd a 13. és 14. mellékleten.

Leírta: Melich János, *Magyar Könyvesház. Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának, I. kötetéhez.* = Magyar Könyvszemle, XXV/1917. 98. 1.

POLYDORI VIRGULTA MYRTEA. / Divinius: / OSSIUM EXSICCATORUM / SONITUS MOTUS et CONCURSUS. / Quorum vitales auras / CELSISSIMUS SACRI ROMANI IMPERII / PRINCEPS / FRANCISCUS RAKOCZI / De Felső Vadász; / Nec non / Comitatus Sarosiensis Supremus ac Haereditarius (COMES:) Nunc vero ad erigendas avitas labentis / Patriae Hungariae libertates, ob invalescentes injurias, / sepulcrali cum cinere rixantes, misericordis Numinis / Arbitrio vocatus, digitis Coeli declaratus, / portentis multis a Deo confirmatus / ASSERTOR / In furiis jurisjurandi repagula rumpentium a longo securis / suprema SPES, ope DEI in quatuor ventis mire exluscitavit et congescit. / CUI / Ad patriae limina reduci, membra rediviva cum querelis / occursum agentes, debitumque honorem deferentes summe aggratulantur. / Author vero Apolinea quidam cithara sed Coelestis har- / moniae imagine duxit / STEPHANUS H. THASNADI, / Ad omnia indignus Nuncius Voluntatis Christi in deserto / Beregino-Borsvensi. / Debrecini, / Impres- sit GEORGIUS VINCZE. Anno 1703.

4°, A—C=3 iv, (12).

RMK. II. 2152. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

A címlap és az utolsó oldal fényképmásolatait lásd a 15. és 16. mellékleten.

A *B*-variáns az utolsó lapon: „*Humilinus Cliens et Cultor dictarum 3. Charitum Amanuens S. H. TH*”. — Lásd a *Dombay* Mihály kézirata elé kötött példányt: *RMK.* II. 252/a.

1704

PETRI RAMI / VEROMANDUI. / Regii Professoris / DIALECTI- / CAE LIBRI / DUO. / DEBRECINI, / Impressit GEORGIUS VINCZE. / Anno M. DC. XCVII. / 12°, 81, (3).

RMK. II. 1878. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

A' / Keresztyéni Hitnek fő / ágazatainak / FUNDAMEN- / TOMI; / Mellyek az Öreg- / Catechismusból rövid / Kérdésekbe, és Felele- / tekbe bé-foglaltattanak; és / elsőben BELGA nyelven / ki-botsáttattanak. / Annak-utánna a' kisde- / deknék épületekért MAGYAR / nyelvre fordíttattanak. / DEBRECZENBEN. / Nyom: VINCZE GYÖRGY által. 1704.

12°, A=1 iv, (5).

R. 492. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. *RMK.* nyilvántartásába nincs felvéve.)

Címlapjának fényképmásolatát lásd a 17. mellékleten.

MALLEUS / XV. / DILEMMATUM: / Quae, / Qmibus Dominis Qcatholicis / Evangelicos / ita nominat / in Hungaria pro Xenio novi / anni 1699. affectuosissime / juxta Gal. / 4 : 17. / Quidam obtulit: / AUTHORE GRATIANO RECHABAEQ. / THEOPOLI, / Per OBEDADAMAM NICAUEUM. / M. DCC. IV.

8°, A—K₁=9 és fél iv, (76), (1).

RMK. II. 2204. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. R. 988.)

Címlapjának és a kéziratban levő magyar fordítás fényképmásolatát lásd a 18. és 19. mellékleten.

APOLOGIA / ECCLESIAE / REFORMATAE. / Praecipua sincerae Fi- / dei Christianae capita comple- / ctens, omnesve Adversariorum / calumnias diluens; / Olim pro ECCLESIA R. / ANGLICANA conscripta, / et praelo publicata, / Per / JOANNEM JUELLUM, / Episcopum Salisburiensem, / Nunc ob raram et insignem sui utili- / tatem, pro Ecclesiis et Scholis Hun- / gariae Reformatis denuo recusa. / Impress. M. DCC. IV.

12°, 223, (7).

RMK. II. 2203. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

A címlap fényképmásolatát lásd a 20. mellékleten.

E' / SIRALOM VÖLGYEN / EDES HAZANKBAN / SION FELE OHAJTOZVA UTAZO / SOK SZEGENY / ÖZVEGYEK, / 'S / ÁRVÁK / ELESZTŐ SZELLŐJE. / Avagy / Olly halotti tisztesség-tétel, mellyben a' sérelmes szívü / Özvegyek vigasztaltatnak, mind a' békességes-tűrésnek, és Isteni félelemnek gazdag jutalmával, 's mind a' Men- / nyei tutorság alá maradott földi árvájoknak, és a' / jobb életre által költözött Férjeknek ból- / dogságának meg-gondolásával, / Melly végben ment / A' NEHAI TEKINTETES URNAK / N. SZEMERE GYÖRGY / URAMNAK, / Nemes Aba-uj, és más egynehány Vármegyének, edgyik / Fő-rend Assessorának, gyászos koporsójában való bé- / szállásának, s' a' földnek gyomrában való bé- / takaríttatásának alkalmatosságával / LOSONCZON, / A' belől meg-írt személyek által; s' közönségessé-is tétetett, / Ex Autoritate Majorum. / DEBRECZENBEN, / Nyomt. VINCZE GYÖRGY által, 1704. Eszt.

4°, 68. 1.

RMK. I. 1687. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

Címlapját lásd a 21. fényképmellékleten.

VEGSŐ BUCSUZO / Az hozzá tartozó szerelmes felekhez nyujtott / SZOZAT, / Melly / Ama' kegyességnek utaiban tellyes / világi életében járni láttatott, már az Urban / böl dogul ki-múlt NEHAI NEMZETES / MEZŐ-SZEGEDI / PURKI KATA / ASZSZONYNAK / Tisztiben serényen vigyázó, életében / egyenesen járni igyekező / TISZTELETES FERFIUNAK / KOLOSVARI ISTVAN / URAMNAK / A' Zarándi Tractusnak nehái Seniorának mostan pe- / dig a' Kis Várdai Reformata Szent Ecclesiának tizen- / egy esztendőknék el-főlyásoktul fogva hűségés Lelki Pász- /

torának kegyes Istenfélő házas-társának meg-hidege- / dett testének el takaríttatásának alkalmas-
sá- / gakor el-mondatott; és azután meglát- / tattott ujabban; és ilyen formá- / ban ki-botsáttatott. /
DEBRECENBEN. / Anno 1704.

4°, 1 iv = (4).

RMK. I. 1689/a. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

Címlapjának fényképmásolatát lásd a 22. mellékleten.

Leírta: Szabó Károly, *Régi magyar könyvészeti adalékok.* = Magyar Könyvszemle. VII/1882. 94. 1.

Uj / KALENDARIOM, / Mellyet Christus Urunk születése / után való 1704. Esztend: irt / NEU-
BARTH JANOS. / Melly Magyar Országra, Erdélyre és / egyéb Tartományokra-is alkalmaztatott. /
DEBRECENBEN. / Nyomtat: VINCZE GYÖRGY által.

16°, A—E = 5 iv, (40), (1).

RMK. I. 1688. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. R. M. I. O. 165/2.)

Címlapjának fényképmásolatát lásd a 23. mellékleten.

1705

Hit által meg-tisztított szívnek Hitbeli Tsokja, Avagy Böjti Imadtság, Melly által: Az Magyar
Hazában levő Reformatusok, és minden szentek, ez bizontalan időben nem tsak Istenhezvaló
igaz megtéréseknek bizonyos és tsalhatatlan jelét adgyak ki; hanem egyszer s' mind az Elő és Igaz
Urnak busulással telyes ortzáját azzal tsókolgatván, magoknak s Hazájoknak oltalmat, vigasz-
talást, és ellenségtül való szabadulást nyerhetnek. — Soltár Kön. II. Rész. 12. Vers. Tsókolgassá-
tok a' Fiat s a' t. (A nyomda czimere: élőfa.) Nyomtatott 1705-ben.

K—8—r. 4 sztlan lev. Megvan a *Ballagi*-könyvgyűjteményben Budapesten.

A kiadás ismeretlen. Leírta: *Ballagi* Aladár, *Adalékok Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtárához”.*
= Magyar Könyvszemle. IV/1879. 292. 1.

AZ ÉGRE / KÉZEN FOGVA VEZETŐ / KALAUZ, / Melly / A' Szent Atyáknak, és a' Böl- /
tseségnek régi szeretőinek / Reguláinak velejét fog- / lalja-bé: / Ez előtt Német országban / BONA
JÁNOS nevű / Nagy Tudós Ember által szerez- / tetett: / Mostan / Nemzete hasznáért Magyar
nyelven M. D. H. I. által, maga / költségén közönséggé tétet- / tetett. / Nyomtatott / 1705.
Esztendőben.

12°, 229, (5), (9).

RMK. I. 1701. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

Címlapjának fényképmásolatát lásd a 24. mellékleten.

A' SZENT / DAVID / KIRALYNAK / és / PROFETANAK / SZÁZ ÖTVEN / SOLTARI / A
FRANCIAI Nóták- / nak és verseknek mód- / gyokra MAGYAR ver- / sekre fordítottak és /
rendeltettek, / SZENTZI MOLNAR / ALBERT által. / Mellyek most e' szép kisded for/mában
ki-nyomtatnak. / DEBRECENBEN, / VINTZE GYÖRGY által. 1705. Esztend.

RMK. I. 1701/a. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

A címlap fényképmásolatát lásd a 25. mellékleten.

Uj és O / KALENDARIOM, / Mellyet Christus Urunk születése / után való 1706. Esztend: irt /
NEUBARTH JANOS. / Melly Magyar Országra, Erdélyre, és / egyéb Tartományokra-is alkalmaz-
tatott. / DEBRECENBEN, / Nyomtat: VINCZE GYÖRGY által.

16°, A—E = 5 iv, (40), (1).

RMK. I. 1711/b. (Országos Széchenyi Könyvtár.)

Címlapjának fényképmásolatát lásd a 26. mellékleten.

A KÖNYVEK ISMERTETÉSE

I. A kollégium

1. *Leges Collegii Debrecinensis*

A debreceni tipográfia termésének nevezetes darabja a *Leges Inclyti Reform. Collegii Debrecinensis*, a debreceni kollégium 1704-ben alkotott törvényeinek nyomtatott kiadása. Az iskola történetének egyedülálló dokumentuma ez azért, mert a korábbi, 1657. évi törvényeket nem bocsátották ki nyomtatásban.

A *Leges* 1899-ben újra publikálta a református iskolaügy múltjának nagyérdemű kutatója, Békefi Remig *A debreceni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei* c. munkájában.² Gondos elemzését nyújtotta benne az 1704-es törvényeknek, összevetve a korábbi és későbbi törvényekkel és rendeletekkel. A törvény 1704. augusztus 12-én látott napvilágot. Amidőn első, még kéziratos variánsát kifüggesztették a kollégiumban a szokott helyen, roppant konsternációt okozott az elégedetlenségre és zendülésre minden időben hajlamos kollégiumi ifjúság között. Az eseményeket abból az okmányból ismerjük, amelyet Debrecen város világi és egyházi előjárósága 1704. augusztus 22-én bocsátott ki. E híres debreceni diákszendülés lefolyásának nincs is egyéb jelentős forrása ezen az iraton kívül, amelyet a református iskolaügynek egy másik érdemes kutatója közölt a *Történelmi Tár* 1885. évfolyamában.³

Mivel a forrásokat publikálták, elégedjünk meg azzal, hogy csupán nagyjából vázoljuk az eseményeket.

¹ Esze Tamás: *A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában.* = Könyv és Könyvtár. II. Budapest, 1961. 55–98. l. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve.) Különlenyomata: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Közleményei. 26.

² Budapest, 1899. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia.

³ Török István: *Egy adat a debreceni collegium történetéhez.* 615–616. l. — A kollégium könyvtárában megvolt „1704-ből deákok kérvénye az ujalag hozott iskolai törvények félretételéről s a döntés”. (Balogh Ferencz: *A debreceni református kollégium története adattári rendszerben.* Debrecen, 1904. 127. l.) Kiss Sándor levéltáros értesítése szerint ez az irat a levéltár rendezésekor nem került elő.

Az új iskolai törvények „szokott helyre való fel függesztésének alkalmatosságával magokat egybenn ütvénn conventiculumokat csinaltanak, rendeletlen tumultusokat indítottanak, ártalmas seditiókat fovealtanak, egyben esküttenek, mellyről midönn meg kerdettenek volna, követeik által, az kiadattatott statutumokat nem acceptalni, sőt azokkal ellenkező és sok effrenis licentiara utat mutato magoktul compilalt es be adott punctumok mellett maradni, azoktul semmikeppen nem recedalni magokat resolvalták”. A zendülésnek első hulláma hamar elcsendesedett, „az ifiak, egy néhány Deputatusok által a N. Magistratust és Professor Uraimekat meg követvén kez be adással ujjab engedelmességre magukat kötelesték, és így akkor minden zenebona láttatott meg csendesítettni,” de néhány nap múlva újra lázongtak egy soraik közül kizárt ifjú érdekében. Ez a diák nem akarta tudomásul venni, hogy kizárták a kollégiumból, feljárt az órákra, erre a város főbírája elfogatta. „Az ifiak ismét tumultualodni kezdettenek . . . böcstelen szokkal illetvén” professzoraikat, a város magistratusát és kommunnitását. A prédikátorok közbenjárására a zendülésnek ez a második hulláma is lecsillapodott azzal, hogy „a Törvények revidealtatnak, az Scholának állapottyahoz képest accommodaltatvänn addendis additis, amputandis amputatis, immutandis immutatis ujjabb rendbenn le irattatnak és az egész ifiuság előtt publicaltatvänn, a ki meg tartására magát kötelezi és subscriballya, maradgyon helybenn, a kinek nem teczezik, az hová akar, szabadon mehet. . . . Ekkor a jelen valo egész ifiuság el kezdvén a Seniortul fogva az utolsoig nemine excepto sponte rendel mind a Magistratusnak, mind Professor Uraimeknak kezét advann magat azon Törvények acceptálására, observálására és az engedelmességre obligalta.” Nyilván ez a módosított törvény jelent meg nyomtatásban. De „az partalkodashoz es engedetlenseghez szokott ifiuság” még mindig nem akart megnyugodni: visszatért korábbi kívánságához, professzoraik ellen is feltámadt, s letépte a tanítás idejéről szóló hirdetésüket. A tanács ezután azt követelte az ifjúságtól, hogy szolgáltatssa ki a zendülés vezetőit és tegyen esküt a törvények megtartására. Úgy látszik, ezzel véget ért a zendülés. Debrecen város levéltárából előkerült egy instantia, amelyben egy kicsapott diák visszafogadását kéri a tanácstól a kollégiumba.⁴ De 1705 nyarán újra fellángolt. Júliusban „a scholabeli ifiuság . . . felzendülvén s conspiralván . . . meg csendesedett ugyan . . . de egy hónap múlva ujból conspiralván . . . benne 105 elmentek Böszörmény felé.”⁵ Kétségtelen, hogy „az Primariusokon, es nemely, a gonosz-bann vellek meg nem egygyező böcsülletes személyekenn kívül” az egész diákság részt vett a lázadásban, de a legderekabb diákok nem azonosították magukat az akcióval. Pl. Szilágyi András önéletírásában „szomorú és szégyenletes zendülés”-nek nevezte az egész kollégiumi ribilliót.⁶

⁴ Debrecen város levéltára. *Exhibitiones: Hatházi István* folyamodványa a tanácshoz 1704. szeptember 14-én. Szól benne „ez mostani emlékezetes Iffiuságnak fel haborodásáról, és e' miatt sokaknak kglmetek Atyai gondviselése es gratiája alól való ki maradásrul, mellyek közzül en is magamatt edgyiknek, és nem vétek nélkül Valónak alitom lenni”; s mivel a tanács „Atyai Volta sokaknak el szakadásait idegen szemmel nem nézhette”, kéri hogy neki is bocsásson meg, és fogadja vissza a kollégiumba.

⁵ Révész Imre: *Napló II. Rákóczy Ferencz magyar nemzeti szabadságharcának idejéből Debrecen városának azon kori jegyzőkönyve szerint.* = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. III/1872. 421—448. 1.

⁶ Országos Széchényi Könyvtár. Oct. Hung. 679.

A sárospataki és debreceni kollégium története tele van hasonló zavargások feljegyzésével. A református iskolatörténet tapintatosan kerüli az ilyen jelenségek leírását és elemzését,⁷ pedig ezek felderítése és megmagyarázása nélkül sohasem fogunk eljutni a kollégiumokban folyó református diákélet megismeréséhez. Mi most figyeljünk fel az augusztus 22-i irat egy mondatára: „*A mostani üdöknek forgásbann be csuszott és nagy erőbenn gyakorlott alkalmatlanságoknak insolentiáknak meg orvoslására és el tavasztatására*” alkotta meg a kollégium világi és egyházi előjárósága az 1704. évi törvényt. A „*mostani üdök*” kifejezés a Rákóczi-szabadságharcra utal. Palugyay Lénárt debreceni harmincadosnak Lipót császárhoz intézett instantiájából⁸ tudjuk, hogy a szabadságharcot előkészítő tiszaháti felkelés szegénylegény vezérei az egész Felső-Tisza vidékét behálózó szervezkedésükbe bevonták a debreceni kollégium diákságát is. Esze Tamás Rákóczi breznai kiáltványát megküldötte a kollégium ifjúságának is.⁹ A kuruc ezredek tisztikarában sűrűn találkozunk „*deák*”, pl. „*Mihály deák*” nevezetű tisztekkel, akik korábban többnyire református kollégiumok diákjai voltak.¹⁰ A katonának vagy tábori predikátornak álló debreceni ifjak csak a korábbi református tógátusok példaadását követték. Már a kuruc világ kezdetekor, 1672-ben is előfordult, hogy a szatmári iskola diákjai kiszöktek a várat ostromló kurucok közé.¹¹

A kollégiumi törvények keletkezésének és a diákzsendülések történetének vizsgálata bizonyára sok ilyen értékes adattal gazdagítaná még tudásunkat. A debreceni tipográfia egyetlen példányban fennmaradt, igénytelen külsejű, szakadozott nyomtatványa tehát sokkal több, mint iskolatörténeti emlék: a kuruc szabadságharcok erkölcsében nyers, de hazafias érzésében emelkedett diákságának dokumentumait idézi fel a múltból.

2. Iskolai könyvek

a) *Piscator Retorikája és Oratoriája*

*Piscator*nak két tankönyve jelent meg Debrecenben a szabadságharc kitörésének esztendejében: a *Rudimenta Rhetoricae* és a *Rudimenta Oratoriae*. E két kiadvány, s még *Ramus Dialektikájának* 1704. évi debreceni editiója Bethlen Gábor iskolareformját és a gyulafehérvári *Academicum Collegium* hős-korát idézi fel az utókor emlékezetében.

A fejedelemnek az volt a szándéka, hogy a gyulafehérvári iskolát német és francia iskolák mintájára akadémiává fejlessze, de tervét már nem tudta megvalósítani. A Németországból meghívott tanárok: *Alstaedt*, *Piscator* és *Bister-*

⁷ A diákzsendüléseket felsorolja Nagy Sándor: *A debreceni kollégium története*. I. k. 1. rész. Debrecen, 1940. 32—36. l. (A Debreceni Kollégium Története. A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig.) Az 1704. és 1705. évi diákzsendülést nem említi. — A diákzsendülések legjobb felsorolása: Szücs István, *Szabad királyi Debrecen város történelme*. II. Debrecen, 1871. 611—616. l.

⁸ Egykori másolata: *Collectio Hevenesiana*. IV. 28. Egyetemi Könyvtár Kéziratára. — *Thaly* teljesebb szövegű másolatát lásd: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1389. XVIII. 76. — Lásd még: Esze Tamás, *A református Esze Tamás*. Budapest, 1941. 13—15. l.

⁹ Esze Tamás: *II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa*. Századok. LXXXVIII/1954. 285—316. l.

¹⁰ Esze Tamás: *Rákóczi diákjai*. Az Út. IV/1951. 43. sz.

¹¹ Kiss Kálmán: *A szatmári reform. egyházmegye története*. Kecskemét, 1878. 802. l.

feld csak Bethlen halála után érkeztek meg Erdélybe. Terveztük, amelyet 1630. január 10-én nyújtottak be az özvegy fejedelemasszonynak: az *Articuli concernentes illustrem Transylvaniae scholam* és a *Leges Illustris Scholae Transylvaniae* sohasem valósulhatott meg a maga teljességében.¹² Terveztük 9. pontjában *Alstaedték* azt kívánták, hogy „oportet enim typographo excudendos dare libellos scholasticos, utpote Catechesim Heidelbergensem, Grammaticae latinae et graecae compendium, Rhetoricam, Logicam etc.” Három tankönyv jelent meg, kettő *Piscator* műve. Ezeket megjelenésük után még száz esztendő múltán is tanították a debreceni kollégiumban.¹³

A három idegen professzor közül éppen *Piscator*ról tudunk legkevesebbet. Bár négy könyve tanúskodik tizennyolc esztendőre terjedő, 1648-ig tartó erdélyi működéséről,¹⁴ *Zoványi* Jenő egyik teológiai lexikonába¹⁵ sem vette fel őt. Neve az iratokban mindjárt *Alstaedt* után következik,¹⁶ mert ő a „*secunda classis*” professzora, s az ő dolga többek között, hogy a „*Rudimenta Logicae et Rhetoricae proponentur*.” Így jár el *Kanizsai Pálfi* János dunántúli református püspök is a „*Trias et Triga doctorum et professorum merito veneranda*” tagjait üdvözlő levelében 1636. június 7-én, amikor két dunántúli ifjat ajánl figyelmükbe. *Piscator* tanuló társa volt 1610-ben Heidelbergben *Paraeus* keze alatt, atyjának, *Piscator* M. Jánosnak pedig Herbornban tanítványa volt.¹⁷

A *Retorika* 1703-i debreceni kiadása: *Editio Quarta*. Első kiadása Gyulafehérvárott látott napvilágot 1635-ben, *Piscator* előszavával: „*Scripti Albae-Juliae Transsylvanorum, die 22. May, An 1635. M. Philipp—Ludovicus Piscat.*” Második kiadása ismeretlen, meglétére abból következtetünk, hogy 1644-ben ugyancsak Gyulafehérvárott megjelent kiadás már *Editio Tertia*. A harmadik kiadásnak van egy 1649-ben készült váradi lenyomata is.¹⁸

Az *Oratoria* egyetlen kiadásán sincs feltüntetve, hogy hányadik editio. Nem is tudjuk eldönteni, mert hiányzanak a könyvészeti adatok: voltaképpen hány kiadásban jelent meg. Azt sem tudjuk, mikor írta szerzője. A *Retorika* és az *Oratoria*, esetleg a *Dialektika* meglevő kiadásainak összevetése megengedi azt a feltételezést, hogy e három tankönyvet mindig egy időben adták ki — előbb Gyulafehérvárott. Tehát nem lehetetlen, hogy az *Oratoria* 1645-i kiadása már a harmadik editio volt.¹⁹ Azután Váradon, végül Debrecenben jelent meg. Ennek az érvelésnek csupán az mond ellent, hogy a *Dialektikának* van egy 1697-i debreceni kiadása is, ami bizonyára magában álló editio volt,

¹² *Koncz* József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 540—558. l. (Különlenyomat a Kollégium 1883—1888. és 1894—95. iskolai évi Értesítőiből.) — Lásd még: *Szabó* Károly, *A gyulafehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata*.- Történelmi Tár. 1879. 757—805. l. és *Koncz* József: *A fehérvári főiskola történetéhez*. = Történelmi Tár. 1884. 194—201. l., továbbá *Cuno* Fr. V.: *Bistlerfeld János Henrik*. Közli: *Veneianer* Sándor. = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő. IV/1882. 295—304. l.

¹³ Csak egy adatot: a *Retorika* egyik példányának tulajdonosa *Szikszai* Benjámint volt, aki később Békésen lett prédikátor. 1767-ben subscribált a debreceni kollégiumban. *Thury* Etele: *Iskolatörténeti Adattár*. II. Pápa, 1908. 279. l.

¹⁴ Műveit felsorolja *Koncz* i. m. 557. l.

¹⁵ *Teológiai ismeretek tára*. 3. k. Mezőtúr, 1894—1901. és *Zoványi* Jenő: *Cikkei a „Teológia Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Budapest, 1940.

¹⁶ *Pl. Révész* Mihály: *Protestáns ünio és az erdélyi reformátusok*. = Figyelő. IX/1887. 167—186. l.

¹⁷ *Thury* Etele: *Református papok levelei*. 27. *Kanizsai Pálfi* János püspök a gyulafehérvári iskola professoraihoz — Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. III/1904. 77—78. l. A levél kelte: Kiskomár, 1636. január 9.

¹⁸ *RMK*. II. 719.

¹⁹ *RMK*. II. 658.

hiszen a *Retorika* kiadásai számozva vannak. Ha feltevésünk nem is helytálló, akkor is számítanunk kell arra, hogy előkerül még e három tankönyv valamelyikének eddig ismeretlen kiadása.

Bonyolítja a kiadások problémáját, hogy Szabó Károly 1. századbeli, az *RMK* átlagába tartozó kiadványnak minősítette a *Retorika* és az *Oratoria*, továbbá a *Dialektika* kiadó és évjelzés nélkül, egy kötetben kibocsátott editióját, azért mert nyomdai jegyeiben *Karancsi* betűt és díseit vélte felismerni.²⁰ De nem neki, hanem *Petrik*nek van igaza, aki az 1711 után megjelent nyomtatványok jegyzékébe vette fel mind a kettőt.²¹ *Karancsi* 1662—76 között működő debreceni műhelyének semmi nyoma rajtuk. Azt is figyelembe kell venni, hogy az 1703-i *Retorikát* éppen *Vincze* György debreceni nyomdája jelzi negyedik kiadásnak, a keltezetlen editiók csak ezután keletkezhettek.

A *Retorika* és az *Oratoria* mindegyik kiadásának azonos a szövege, némi eltérés csak a címlapon fordul elő. Mindegyik kiadás átveszi a nyomdász magamentését — *Typographus Lectori Salutem* — a görög betűk hiánya miatt. Már megvolt ez a gyulafehérvári első kiadásban is, mert mit sem használt a külföldi professzorok okos javaslata a gyulafehérvári nyomda rendbehozására: „*Typographiam sic oportet reformare, ut typographus sibi prospiciat de uno et altero, qui typos recte ordinet, quique ordinatos rite imprimat. Deinde typi ggraece ex civitatibus transilyvano saxonice, et quidam hebraici curandi sunt.*”²²

A görög betűk hiányát *Medgyesi* Pál is emlegeti a *Praxis Pietatis* 1636-i debreceni kiadásában: „*az Görög betűknek szűk voltak miat . . . Deák betűkkel*” kellett nyomtatni „*az Régi doctoroknak Mondását*”-t, „*ha hól Görög Ige fordul-elő.*”²³ Íme, megint egy adat arra, hogy a református nyomdák felszerelése elavult, de a bajt szinte egy évszázad alatt sem küszöbölik ki.

A *Retorika* 1703-i debreceni kiadása címlapjának dísz: két, egymással szembeforduló galamb, csőrükben olajfaággal, alatta ezzel a mondattal: „*Pacem te poscimus omnes*”. Ez a képecske bizonyára a régi készletből való nyomdai dísz, felhasználása a címlapon mégis arra utal, hogy a debreceni tankönyvek már a szabadságharc idejében, 1703 vége felé készültek. *Piscator* műveit *Vincze* György még 1703 végén ki tudta nyomtatni, *Ramusé* azonban már áthúzódott 1704 elejére. A városok — közöttük Debrecen is — sok keserves tapasztalaton okulva, iktóztak a háborútól, s óhajtották a békét. A *Bőjti imádságról* szólva még beszélni fogunk erről.

²⁰ *RMK*. II. 2032., 2033. és 2034.

²¹ *Petrik* Géza: *Magyarország bibliográfiája. 1712—1860. I—III.* Budapest, 1888—1891. — A debreceni református nagykönyvtárban *Piscator* két tankönyvét és *Ramusé* egybekötve találjuk meg. Nyilván azért, mert egyidőben jelentek meg. E kolligátum egyik tulajdonosa római számszavakkal tüntette fel az egyes könyvek címlapján a megjelenés feltételezett évét. Szerinte a *Dialectica* CIOICXVIII-ban, a *Rethorica* CIOICLXXXVIII-ban, az *Oratoria* Anno CIOICLXXXIV-ben jelent volna meg. Ezek az évszámjelölések tudálosok hozzávetések csupán. 1698-ban már *Vincze* György volt a debreceni tipográfus. Vessük össze a *Vincze* kiadásában megjelent *Dialectikát* ezzel a kiadással, s mindjárt felismerjük az említett évszámjelölések képtelen voltát.

²² Lásd a gyulafehérvári *Articulí concernentes* 9. pontját *Koncz* József publikációjában. = Történelmi Tár, 1884. 200. l.

²³ *Esze* Tamás: *A magyar Praxis Pietatis. Kiadástörténeti tanulmány.* Budapest, 1963. 58. l. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 36.)

b) Ramus Dialektikája

A debreceni tankönyvek sorozatába tartozik *Ramus Dialektikája* is. Az 1704-i editio már harmadik kiadása volt — eddigi ismereteink szerint — *Ramus* tankönyvvé lerövidített művének. Ebben a formájában először 1635-ben Váradon jelent meg,²⁴ meg azután 1697-ben Debrecenben, már ez is *Vincze György* sajtója alá.²⁵ E két kiadás abban különbözik egymástól, hogy az utóbbiból hiányzik *Amesius* négy tanulmánya. A *Dialektika* teljes szövegét *Martonfalvi György* adta ki, először 1658-ban Utrechtben, azután 1664-ben Debrecenben.²⁶

A jelentéktelen külsejű s kis terjedelmű debreceni *Dialektika*, a tankönyv, fontos emléke a magyar református oktatás történetének. Utolsó előtti nyomtatott dokumentuma annak a nagy hatásnak, amelyet *Ramus* gyakorolt rá *Dialektikájával*. A könyvecskét — egybefoglalva *Piscator* két tankönyvével — még egyszer kiadták Debrecenben a *Rákóczi-szabadságharc* után, alighanem a 18. század harmincas éveiben. Miként *Piscator* könyveit, a *Dialektikának* ezt az utolsó kiadását is törölni kell a *RMK* nyilvántartásából.²⁷

Ramus hatását még nem derítette fel eléggé a magyar tudomány- és pedagógiatörténet, pedig életrajzának is van magyar vonatkozása. Amidőn *János Zsigmond* „a collegium fundálásában” fáradozott, „ki hívta is végre a nagy *Petrus Ramust* Párisból, de ezt *Blandrata* és *Dávid Ferenc* meggátolták. Mert az ő általuk becsuszott idegen vallásban megütközvén *Ramus*, el nem jött.”²⁸ 1622-ben két latin nyelvtana jelent meg Lőcsén, a *Grammatica latinae rudimenta*, és a *Grammatica Latina*.²⁹ *Ramus* nevét a puritán mozgalom vezére, *Tolnai Dali* János tette ismertté hazánkban, amikor a sárospataki iskolából ki akarta küszöbölni az *Aristotelesre* hivatkozó újszolasztikus *Keckermann* logikáját, amely „merő fogalommagyarázat, iskolás tételek és üres abstractiók gyártása” volt, s helyébe *Ramus* logikáját akarta állítani.³⁰ Éppen azért támadt ellene felháborodás, „hogy a peripatetica logikát soha be nem vőtte, az *Ecclesiának* gyakor instantiájára is, hanem az *Ramus* logikájával vesztegette az idejét.”³¹ Pedig ő ekkor még nem *Ramus* eredeti művét, hanem *Bisterfeld* ramista logikáját tanította,³² de nemsokára egyenesen *Ramus* könyvét kezdte használni. Cselekedete valóban forradalmi újítás volt a magyar teológiai oktatás rendjében: azt jelentette, hogy mellőzni akarja a felekezeti polémiát. Az úttörés munkáját tehát ő végezte el, mert a *Dialecticae Libri Duo* már 1653-

²⁴ *RMK*. II. 799.

²⁵ *RMK*. II. 2034.

²⁶ *RMK*. III. 2021. és II. 1031.

²⁷ *RMK*. II. 2034., lásd a 20. sz. jegyzetet.

²⁸ *Pápai Páriz Ferenc: Romlott fal felépítése (1685)*. Közli: *Thury Etele*. = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. V/1906. 172. l.

²⁹ *Borsa Gedeon: Régi magyarországi nyomtatványok a szlovákiai gyűjteményekben*. = Magyar Könyvszemle. LXXIX/1963. 116—120. l. 27. sz.

³⁰ *Makkai Ernő: Pósházi János élete és filozófiája*. Kolozsvár, 1942. 9—10., 35. l. (Universitas Francisco-Josephina. Acta Philosophica. 3.)

³¹ *Zoványi Jenő: Adatok a magyarországi puritánus mozgalmak történetéhez*. 3. Miskolcziak egy 1642-iki memorialja. = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. X/1911. 7—9. l.

³² Lásd: *Makkai* i. m.

ban jelent meg Váradon, tankönyv gyanánt nyilván *Bisterfeld* hatására. *Ramus* logikáját három évtizeddel később *Martonfalvi* György debreceni professzor vitte győzelemre. Hogy milyen nagy hatással tanította *Ramust*, erre nézve idézhetjük az 1664. évi kiadás ajánlását a debreceni iskola coetusához: „*Nam nimis ingratus atque injurius in vos essem, si eam aliis non vobis consecrarem. Vos enim eam a primae editionis suae principio tantopere amplexati estis, ut ejus gratia e locis dissitis ad nos conflueritis; prae Logicam Peripateticam eam publice doceri volueritis, deficientibus exemplaribus describere non diffcultaveritis; eamque (quod aeterna memoria dignum pii omnes censebant) sumptibus vestris recudi curaveritis.*” De győzelme elkésett diadal volt, mert közben *Ramus* felett is eljárt az idő.

Ez a rövid vázlat is érzékelteti, milyen hiányos a magyar *Ramus*-kutatás, Feltehető, hogy a *Dialektika*, mint tankönyv, 1635—1697 között is megjelent. Hogy valóban így van-e, erre is a további kutatásnak kell felelnie. Meggondolandó azonban, hogy az erdélyi református iskolákban éppen 1639 nyarán — négy esztendővel *Bisterfeld* ramista logikája és a *Dialecticae Libri Duo* váradi kiadása után — *Keckermann* logikájának tanítását teszik kötelezővé.³³ Viszont ha az 1697-i kiadás a *Dialektika*-tankönyv első kiadása Debrecenben, meg kell majd magyaráznunk azt, hogy miért vették elő éppen 1697-ben, és miért adták ki nemsokára újra 1704-ben.

c) *Molnár Gergely latin nyelvtana*

A debreceni református Nagykönyvtárban *Huszt* István Bona-fordításának kötéséből előkerült *Molnár Gergely* latin nyelvtana 1704. évi debreceni kiadásának néhány töredéke.³⁴ A neves kolozsvári rektor *Elementa Grammaticae Latinae* c. tankönyve először 1566-ban jelent meg, s ettől kezdve 1830-ig volt használatban, és legalább harmincöt kiadást ért el még.

A debreceni töredék címlapjából csak annak alsó fele maradt meg, rajta az impresszummal és azzal a galambdíszítéssel, amellyel már a *Piscator*-féle *Retorika* 1703-i debreceni kiadásán találkoztunk. A címlapot részben az a virágdísz keretezi, amelyről már megállapítottuk, hogy a debreceni tipográfia más magyar nyomdában elő nem forduló díszítése, legalábbis még ebben a korban.

³³ 1639. június 3-án a mátyásárhelyi synodus ezeket határozta: „*I Az Alvinczi Grammatikája nyomattassék ki az iskolák számára, és a Keckerman Logikája recipiáltassék.*” Lásd: Szilágyi István, *Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatának végzéseit kivonatban.* = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. III 1872. 81. lap.

³⁴ Felfedezője, Ötvös János ismertette: *Egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1704-ből.* = Egyháztörténet. II/1959. 291—292. l. A „Palatinata Catechesis” ára a XVIII. században 34 magyar dénár volta „Mennyei Tárház Kultsá”-é csak 20 dénár. Az „Énekes Könyv”-é és az „Uj Testamentom”-é pedig 1 magyar forint és 02 dénár. (*Hellebrandt Árpád: Magyar könyvárjegyzék a 18. századból.* = Magyar Könyvszemle. Új folyam. XXV/1917. 99—102. l.

3. Disputációk

Kocsi Csergő János debreceni professzorságának emlékét három disputáció őrzi a *RMK* állományában. A keletkezés időrendjében első *Balog István* győri nemes ifjúé 1703. május 31-én, a második *Kocsi Major Ferencé* 1703. július 4-én, „*loco horisque solitis*”, a harmadik *Kocsi Major Istváné* 1703 júliusának valamelyik napján, szintén a szokásos helyen és időben készült disputáció. A szokásos hely: a kollégium auditórium, a szokásos idő — miként ezt a *Balog István* disputációján olvasható kéziratból bejegyzés³⁵ is tanúsítja — reggel nyolc óra.

A magyar református kollégiumokban is folyt a kor kedvelt pedagógiai gyakorlata, a diákot a nyilvános vitatkozásra felkészítő disputáció,³⁶ de korántsem vált nálunk olyan jelentőssé, mint azokon a nyugati akadémiákon és egyetemeken, ahová diákjaink javarésze elzarándokolt, részben azért, hogy tudományát öregbítse, de sokszor csak érdekből és hiúságból, hogy ne maradjon „*domidoctus*”, hanem elnyerje az „*admodum reverendus et clarissimus*” címet és a tekintélyesebb, jövedelmezőbb parókiát. Idehaza, Magyarországon nem vált általánossá az a nyugati szokás sem, hogy a disputációk tárgyául szolgáló értekezést — ajánlásokkal és dicsérő versekkel gazdagítva — ki-nyomassák. Igen kevés a nyomtatásban megjelent magyar disputációk száma. ezért is feltűnő, hogy *Kocsi Cs. János* professzorsága alatt hármat is kiadtak *Vincze György* nyomdájában 1703-ban, a kuruc szabadságharc kitörésének esztendejében.

Kocsi Cs. János életrajzából³⁷ elég annyit megemlítenünk, hogy 1694-től a teológia és a szent nyelvek, a héber, és a görög nyelv professzora Debrecenben, s bár 1700 nyarán megválasztották a tiszántúli református egyházkerület püspökévé, professzori tisztét még 1703-ban is viselte. Alighanem testvére vagy közeli atyafija volt a híres gályarab-predikátornak, *Kocsi Csergő Bálint*-nak. Az a két *Major* nevű diák, aki az ő praesessége alatt disputált, szintén a Komárom megyei Kocsról került a kollégiumba, s ezért vették fel subscriptiójuk alkalmával — a kor szokása szerint — családi nevük mellé szülőfalujuk nevét is. Valószínű, hogy *Kocsi Cs. János* velük is atyafiságban volt. Dunántúli. győri származású volt *Balog István* is. A szülőföld szeretetének és az atyafiságos győri indulatnak bizonyára része volt abban, hogy éppen három dunántúli diák disputációja jelent meg nyomtatásban *Kocsi Cs. János* professzorsága alatt Debrecenben.

A disputációnak két fajtáját kell megkülönböztetni: a gyakoribb az volt, amikor a vita alapjául szolgáló dolgozat nem a respondens diák tolla alól került ki, hanem a disputáción elnöklő professor fogalmazta meg, s a diák csupán csak előadója és védelmezője volt az előterjesztett dolgozatnak. S feladata csak

³⁵ Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányán található.

³⁶ A disputációkra nézve lásd: *Zoványi Jenő, A főiskolai disputatiók és szerzőik.* = *Protestáns Szemle.* XLV/1936. 12—16. l., továbbá *Kristóf György: Erdélyi magyar diák. Albensis Nagy János disputája a Heidelbergi egyetemen 1617-ben és a szászvárosi református Kun-kollégium heidelbergi kolligátuma. Adalék a magyar ifjúság külföldi tanulmányozásának történetéhez.* Kolozsvár, 1945. (Universitas Hungarica Kolozsvár. Acta Philosophica. 9.)

³⁷ *Zoványi: Cikkei.*...

az volt, hogy megvédelmezze az opponens diákok érvelésével szemben a disputáció tételeit. Ennyi volt a feladata Balog Istvánnak is, tehát ő csupán respondens volt. A munkálat: *Dissertatio De Cognitione Dei Naturali* professzorának munkája. Hogy mégis kinyomathatta, ez Balog István társadalmi rangjának köszönhető: nemesi származású és előkelő ifjú volt, apja kapitánya volt a győri magyar katonaságnak.³⁸ Nem érdemének, hanem társadalmi rangjának köszönhette azt a tizennégy latin nyelvű üdvözlő verset is, amellyel kiadványát diáktársai megtisztelték.³⁹ De közülük egyiket mégis inkább a rokonai szeretet diktálta: *Hatvani* János fogadott testvére volt Balog Istvánnak. Nincs helyünk arra, hogy itt mondjuk el azokat az érdekes életrajzi adatokat, amelyeket e tizennégy debreceni diákról összegyűjtöttünk. Csupán *Csekei P.* Miklósról szólnunk. Nagykőrösi rektor volt, amikor 1705-ben „*Isten ditsősségének tovább való elő mozditására igyekezvén Accademiákra*”, a fejedelemtől „*Belgiomi utytyára*” útlevelet és segítséget kért, mert „*immár induló félben vagyok*”. 1705-ben a franekeri, 1706-ban az utrechti egyetemen tanult. 1709 június 29-én a kállói közzsinton Beregújfaluba ordinálták.⁴⁰ *Czegledi* András nevű diáktársával együtt vállalt két disputációjáról *Turóczi—Trostler* József is ír a *Magyar cartesianusok* c. tanulmányában.⁴¹

Balog István disszertációja ama „*racionalis orthodoxia*” terméke, amely a 17. század végén elterjedt már Európa-szerte. Tizenkét pontban foglalja össze a *teologia naturalis* tételeit; a disszertációhoz függesztett „*corrolariák*”, amelyek szintén megvitatásra ajánlott tételek, lazán függenek össze a disszertációval, s olykor mintha ellent is mondanának a benne megfogalmazott teológiai szemléletnek. Mikor Balog István disputációja végbement Debrecenben, a beregi Tiszaháton már kibontották a felkelő szegénylegények *Rákóczi* lobogóit, július 18-án a fejedelem átkelt a Tiszán, s július 27-én meghódolt előtte Debrecen városa. A kuruc háború hírére a győri kapitány a két fiúért három lovas katonát küldött Debrecenbe, akik október 9-re haza is érkeztek velük Győrbe. A három katona közül az egyik maga is literátus ember volt, s érdekes híreket szereztek kalandos útjuk folyamán a kurucokról.⁴² *Kocsi Major* Ferenc és *Kocsi Major* István nemcsak respondensei, hanem auctoraik is voltak annak a dolgozatnak, amelyet a disputáción megvittak. Disszertációik a kor tudományos színvonalán álló exegetikai dolgozatok. Egyéb irodalmi munkásságukról nem tudunk, s *Zoványi* Jenő nem éppen jelentős disputációjukért vette fel őket

³⁸ *Napló a Rákóczi-korból, 1702—1708.* Kazinczy Gábor másolata az eredeti latin szövegből. Lásd: *Lukinich* Imre, *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése.* = Akadémiai Értesítő. XLV/1935. 81. l. — A kézirat leírása téves, az említett napló jezsuita atyák naplószerű történeti feljegyzéseinek felettébb gyarló másolata.

³⁹ Mivel Balogh István disputációjának könyvészeti leírásából hiányzik az üdvözlő versek felsorolása, a szerzők nevét közöljük: Mathias *Szepsi* illustris scholae Debr. 'enior; Nicolaus P. *Csekei* S. K. R.; Georgius P. *Szikszai* p. t. Illustris Collegii Debr. Contrascriba ejusdemque Biblio-Tecarius; Georgius *Comaromi*, p. t. Civ. Scholae Debr.; Petrus *Jenei* p. t. Civ. Sch. Debr.; Stepha. *Enyedi* p. t. J. S. D. Eximiis; Stephanus S. *Naszalyi* C. S. D.; Johannes *Fejer Comaromi*, C. S. D.; Michael *Egri* C. S. D.; Johannes *Hatvani* de Debr. Scholae Patriae Civis; Jacobus C. *Csuzi*, SS. Theol. et Phil. Studiosus Nobilis Papensis; Stephanus *Oroszi* Nob. Papensis S. S. Theol. et Phil. Studiosus; Andreas *Kazaj*, Nobilis Comaromiensis S. S. Theol. et Phil. Stud.; Samuel *Deak* Nobilis de Boros Jenő S. S. Theol. et. Phil. Stud.

⁴⁰ Életrajzát lásd: *Esze* Tamás, *Jeltelen sírok. Levéltári adatok református lelképásztorok életéhez 1638—1708.* Debrecen 1941. 3. l. (Theológiai Tanulmányok. 69.)

⁴¹ Budapest, 1933. 9—10. l. Minerva Könyvtár. XLIII.

a magyar protestáns teológiai írók lexikonába.⁴³ A disszertációk ajánlásaiban sincs semmi figyelemre méltó: István Debrecen egyházi, Ferenc a város világi előjáróinak ajánlotta munkáját. Mintha az ajánlással is pártfogókat akartak volna keresni a szülőföldjüktől a kuruc háború miatt elszakadt dunántúli diákok.

A két testvér együtt járta a peregrináció útját: 1703. október 21-én iratkoztak be a franekeri, 1704. október 7-én az odera-frankfurti egyetemre. 1705. június 18-án együtt respondeáltak *Disputatio Theologica De Scriptura Sacra* címmel Frankfurtban,⁴⁴ s még ugyanebben az évben együtt tértek haza. Életrajzi adataik 1705—13-ig, illetve 1716-ig hiányoznak az őket említő irodalomban. István később nevezetes emberré vált: 1722-ben püspökévé választotta a Felső-Duna melléki református egyházkerület. Ferenc nevével a *Rákóczi-szabadságharc* aktáiban találkozunk: az érsekújvári reformátusok predikátora volt azokban az években, amíg a vár *Rákóczi* kurucait uralta. Küzdelmes szolgálata volt, mert a várbeli katolikusok megakadályozták a szécsényi országgyűlés vallásügyi articulussainak végrehajtását Újvárott: „*declarálták az catholicusok ottan magokat, hogy készebbek magokat egy halomba vágatni, hogy sem ottan templomok legyen az calvinistaságnak*”. A református vitélző rend hiába küzdött azért, hogy felépíthessék templomukat, parókiájukat és iskolájukat a hajdani funduson, „*kit birtak, minekelőtte a török újvárt meg nem vette, mellyet sereg templomának hívnak*”, hiába hivatkoztak *Lorántffy* Zsuzsánna adománylevelére, és hiába járt közbe a fejedelemnél érdekükben *Esze* Tamás brigadéros. A fejedelem azzal fejezte ki jóindulatát *Kocsi Major* Ferenc iránt, hogy 1706. szeptember 12-én 60 forintot adományozott neki.⁴⁵ Ezt az összeget *Almás* István „*Udvari Reformatus Praedicator*” vette fel *Kocsi* Ferenc részére. Ebből az érdekes adatból tudjuk, hogy *Vay* Ádám udvari marsall predikátora, *Almás* István pásztorolta a kuruc udvartartás református tagjait.⁴⁶

II. Az eklézsia

1. Hitvallásos és hitvitázó iratok

a) *Heidelbergi Káték*

Azokban az iratokban, amelyeket 1747-től kezdve a *Helytartó Tanács* bocsátott ki a magyar reformátusok egyik hitvallásos könyve, a *Heidelbergi Káté* ellen azzal az érveléssel, hogy a Káté egyes kérdéseire adott válaszok sértik a katolikus egyház tanainak és liturgiájának hitelét és méltóságát, egy

⁴² Lásd a 38. sz. jegyzetben említett kézirat 1703. október 24-i bejegyzését. — *Balog* János kapitány győri házára nézve lásd: *Villányi* Szaniszló, *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyok a XVI. és XVII. században*. Győr, 1882. 186. l.

⁴³ *Cikkei...* közé.

⁴⁴ *RMK*. III. 4505.

⁴⁵ Az érsekújvári helyzetre nézve lásd: *Esze* Tamás, *A református Esze Tamás*, Budapest, 1941. 15—17. l.

⁴⁶ *Esze* Tamás: *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében*. Egyháztörténet. I. 1943. 77. l.

olyan kiadás említésével is találkozunk, amely 1703-ban Debrecenben jelent meg Vincze György nyomdájában.

A harcnak első hulláma a Káté ellen a Helytartó Tanács 1747. december 22-i rendeletével indult meg, és 1748. október 18-án kelt újabb leíratával folytatódott.⁴⁷ Az 1747-i rendelet még csak Debrecen városának szól, s arra szólítja fel a tanácsot, hogy kobozza el a káté valamennyi példányát mind a tipográfiában, mind a könyvkereskedőknél, mivel a katolikus egyházat a 80. kérdésre adott feleletben bálványimádással vádolja. A Helytartó Tanács nem volt tisztában azzal, hogy a református tanítás nemzetközi érvényű és tekintélyű hitvallása, az 1563-ban szerkesztett ún. *Heidelbergi Káté* (*Catechesis Palatina*) ellen indított harcot, mert a káté címét így jelölte meg: *Catechismus Christianus*, amelyet „*in duplici editione auctoribus Francisco Miskolczi et altero Francisco Szárászi imprimi consuevit*”. A város válaszában megmagyarázta a Helytartó Tanácsnak, hogy Szárászi Ferenc debreceni prédikátor 1604-ben fordította le és adta ki a kátét Debrecenben, s ennek a fordításnak egyik lenyomata jelent meg Debrecenben 1703-ban nem Miskolczi Ferenc, hanem Vincze György tipográfiájában.⁴⁸

Az 1731-ben megjelent káté nem a teljes katekizmus volt, hanem az ún. *Kiskáté*, a *Fundamenta Religionis Christianae*, amelyet először a holland református egyház fogadott el hitvallásos könyvének az 1619-ben tartott dordrechti zsinatán, s amely először „*belga*” nyelven látott napvilágot. Az 1703-i Vincze György-féle *Heidelbergi Káténak* egyetlen példánya sem maradt fenn korunkra, de megjelenését nincs okunk kétségbe vonni.⁴⁹ Létezésére abból is következtethetünk, hogy 1704-ben szabályos impresszummal Vincze György kiadta a *Kiskátét*, mely a szabadságharc folyamán 1709-ben valahol még egyszer napvilágot látott.⁵⁰ 1704-i *Kiskáté* unikumpéldányát Ráth György írta le 1884-ben a *Magyar Könyvszemlében*,⁵¹ s a mai napig is megvan a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.

Amidőn 1757-ben a Helytartó Tanács — első kísérletének kudarca után — megint harcot indított a káté ellen, most már a vármegyékhez intézett rendeletével, ismét az 1703-i debreceni kiadás összeszedését követelte.⁵² Akciójáról a káté sorsát féltő Szabolcs vármegye ezeket írta „*A Heidelbergi Káté Apológiája s oltalmazó irás*” c. munkálatában: „*Féltő, hogy sok hejeken az minden egyébbe editiokra is fog extendaltatni. Külömben akár egyik, akár másik editio*

⁴⁷ Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, Ráday-levéltár, Archivum Agentiale, *Collectio Instantiarum*, IV. 639., 640—641.

⁴⁸ Uo. 651—659.

⁴⁹ A tiszántúli református egyházkerület 1701. szeptember 18-án tartott huszti generális szinódusán szokatlanul kemény eszközökkel tette kötelezővé a *Heidelbergi Káté* vasárnap esti magyarázását és a falusi rektoroknak elrendelte, hogy minden héten kétszer leckét kell mondaniuk belőle a prédikátornak. Ez a két rendelkezés kelendő könyvvé tette a kátét, szükségessé vált tehát újabb kiadása. Lásd: *Maklári Pap Lajos, A Huszton tartott generális zsinat végzései*, Sárospataki Füzetek, III/1859. 282—284. l.

⁵⁰ RMK, I. 1769.

⁵¹ *Adalékok Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtárához”*, IX:1884. 119. l.

⁵² Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, Ráday-levéltár, Archivum Agentiale, *Collectio Instantiarum*, V. 641—642.

légyen mind egy, mert egyikben csak a van, a mi a másikban és az edgyik el szedését bizonyosan követni fogja a többinek is el szedettetése.”⁵³

Megkockáztathatnánk azt a feltevést, hogy a Helytartó Tanács azért fordult a *Heidelbergi Káté* 1703-i debreceni kiadása ellen, mert ebben a kritikus 80. kérdésre adott feleletet — amelyben „átkozott bálványimádás”-nak mondják a katolikusok miséjét — még sértőbb szavakkal átfogalmazták annak az indulatnak a hatása alatt, amely a tiszai reformátusságot a szabadságharc első esztendejében eltöltötte az elszenvedett sérelmek miatt a katolikus egyházzal szemben. Ezt a feltevést azonban el kell ejtenünk, hiszen az említett szabolcsi *Apologia* nyilván mondja érvelésének 5. pontjában: „Mi ebben a könyvben semmi változást soha nem tettünk, hogy az innovatioért arra volnánk méltok, hogy ettől megfosztassunk, hanem úgy bírjuk és úgy tartjuk mostis minden szavaira nézve, mint eleinten kezünkben vettük”.

Az üldözésnek azokban az évtizedeiben, amelyek 1747-től 1786-ig, illetve az 1791-i pozsonyi országgyűlésig terjedtek, keletkeztek azok a hamis impreszumú kátékiadások, amelyek olyan sok gondot okoznak a kutatóknak, amikor a *Heidelbergi Káté* két változatának hiteles bibliográfiáját akarják összeállítani.

b) Kocsi Csergő János Malleusa

A szenvedélyes hitviták a 17. század utolsó két évtizedében elcsendesedtek, de a felekezeti polémiának a század utolsó esztendejében megkezdődött Szentiványi Márton *Quindecim Dilemmata omnibus Dominis A catholicis in Hungaria Pro Xenio Novi Anni 1699 affectuosissime oblata* c. munkájával⁵⁴ egy utolsó hullámverése, amely éppen Kocsi Csergő János 1704-ben megjelent *Malleus XV. dilemmatum, Quae, Omnibus Dominis A catholicis (Evangelicos ita nominat) in Hungaria pro Xenio novis Anni 1699. affectuosissime (juxta Gal. 4: 17.) Quidam obtulit: Authore Gratiano Rehabaeo* c. válasziratával ért véget. Ebből az új vitairodalomból már hiányzik a korábbi polemikus munkák gúnyos hangja, dühösködése és személyeskedő indulata. Nyelvében és módszerében is különbözik tőle: nyelve latin, módszere pedig skolasztikus. Érdeklődést kelt a haza határain túl is, annyira, hogy a magyar *Szentiványi* támadásra főképpen külföldi teológusok reflektálnak, s alighanem egyetlen magyar válasz készül reá, a debreceni református professzor és püspöké, Kocsi Csergő Jánosé.

Serfőző József kitűnő *Szentiványi*-monográfiája alapján⁵⁵ idézzük fel röviden e vita legfontosabb mozzanatait. 1699 elején jelenik meg a *Quindecim Dilemmata*. A mű maga ismeretlen, egy evangélikus szerző, Klein Sámuel említi *Nachrichten* c. műve I. kötetében.⁵⁶ Nem volt terjedelmes munka, mindössze két ívre terjedt. Tizenöt dilemmán keresztül polemizál azokkal a protestáns történelmi, dogmatikai és etikai tételekkel, amelyekben a

⁵³ Szövege az *Adnexa* elhagyásával megjelent: Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok. XXXIX/1896. 810—813. l.

⁵⁴ RMK. II. 1975.

reformáció kezdete óta áthidalhatatlan különbség állott fenn a katolicizmus és a protestantizmus között. Az volt a célja, hogy a protestáns nemesség latin nyelvben és teológiában járatos tagjait megnyerje a katolikus egyház számára. 1700 elején jelentkezett az első válasz *Szentiványi* támadására, az *Echthron Dóra Adóra seu Xenia Romano-Catholicorum Justo Pretio Aestimata et Xenii Protestantium Pari Affectu Relata* c. munka, szerzőjét nem ismerjük, a „*Timotheus Philolethus*„ álnév mögé rejtett el a nyilvánosság elől. Ez az álnév nem ismeretlen a magyar református egyháztörténetben: amidőn ugyanis *Szatmári Pap* Zsigmond kolozsvári első prédikátor remonstrantizmussal vádolja a tiszántúli egyházkerület püspökét, *Zoványi* Györgyöt, így írja alá nevét: „*Timotheus Philolethus*”⁵⁷ Valószínűnek látszik, hogy valamelyik elődjétől a kolozsvári prédikátorságban vette át ezt az álnevet, s az sem lehetetlen, hogy a *Quindecim Dilemmata* első támadója Kolozsvárott szolgáló református prédikátor volt. *Szentiványi* lebecsülte ezt a munkát, s ezt mondta róla: „*nihili spectant ad propositum, nihilque faciunt ad Status quaestionum, quae in his dilemmatibus proponuntur*”, és *Responsa non Responsa* c. emlegette 1700-ban megjelent feleletében.⁵⁸ 1702-ben megint érkezett egy válaszirat a *Quindecim Dilemmata*-ra, amelyben *Goerizius* königsbergi tanár támadta *Szentiványit* az „*Alma Prussiorum Albertina Regio—Montana Academica*” nevében. 1703-ban *Szentiványi* erre a könyvre is válaszolt. Könyvének címe: *Lutheranicum nihil ad Rem, nihil ad Propositum, seu Ludicrae Responsiones cujusdam Lutherani Regio—Montani Academici, Ad XV. Catholicorum Dilemmata Refutatae*.⁵⁹

Kocsi Csörgő János vitáirata, a *Malleus XV. dilemmatum* c. válaszának keletkezéséről maga a szerző tájékoztat bennünket a jóakarató olvasóhoz intézett előszavában. 1699. április 27-én került kezébe *Szentiványi* vitaindító munkája, s június 13-ra már el is készítette válaszát. Sok kegyes és tudós férfi biztatta arra, hogy munkáját nyomtatásban is adja közre, de ő sok házi gondjával és elfoglaltságával mentette magát. A magyar protestantizmus és Debrecen város századvégi, illetve századeleji kritikus helyzetében talán nem is lett volna okos dolog művének publikálása. Őt *Szentiványi* nem vádolhatta volna azzal, ha a kuruc szabadságharc és a halála meg nem akadályozza a válaszadásban, hogy eltér a tárgytól, és vonakodik a vitaanyag gondos tételezésétől, mert szinte szóról szóra ellenfele téziseire válaszol, amikor pl. az „*apostolica successióról*”, a *Luther* és *Kálvin* előtti igaz hitről vagy a szentekről értekezik. Munkáját ő is álnéven, *Gratianus Rehabaeus* néven írta s adta ki — élve a kuruc háború nyújtotta szabadsággal — Theopolisban, az Isten városában, azaz Debrecenben. A *Rehabaeus* névvel az Ószövetség zsidó puri-

⁵⁵ *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben.* = Jezsuita Történeti Évkönyv. Budapest, 1941 5—175. l. Kilencedik fejezete: *Hívták és üniö.* 94—120. l.

⁵⁶ *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn.* Leipzig, 1789. 439—440. l. Ő sem autopszia alapján említi a művet.

⁵⁷ A „*Philalethes*” álnévet *Medgyesi Pál* is használta. L.: *Miklós Ödön: Ki a „Trecentumviratus” szerzője?* = Magyar Könyvszemle. Új folyam. XXIV/1916. 256—258. l.

⁵⁸ *RMK.* II. 2027.

⁵⁹ *RMK.* II. 2188.

tánjaira, a rehabilitákra⁶⁰ utalt, a *Gratianus* keresztnévvel pedig aligha a középkor híres egyházjogászára, hanem bizonyára a magyar református egyház kegyességére gondolt. *Kocsi Csergő* János munkájának hatását mélyítette el *Juellus Apológiájának* debreceni kiadása a következő esztendőben.

Azt, hogy az álnév valóban *Kocsi Csergő* János nevét takarja, már *Szabó Károly* is megjegyezte a *Bethlen* Kata könyveinek *Bod Péter* által készített lasjtroma alapján, amelyben e munka magyar fordításban így van leírva: *Gratianus Rehabeus (Kocsi János) Tizenöt Dilemmák Pörölye*.⁶¹ A könyvnek nincs impresszuma, címe a kiadót így jelöli meg — nyilván megint apologetikus szándékkal —: *Per Obedadam Nicaeum. Kocsi Csergő* János vitairatának népszerűségére vall, hogy a *Bod Péter* által leírt magyar fordításán kívül még egy készült: *Amaz Hires Tizenöt Dilemmának Kalapátsa Mellyeket Minden Aatholicusoknak (így nevezi az Evangyelicusokat) Magyar Országban 1699 esztendőben Ujj Esztendői ajándekul tiszta szível (a szerint ami vagyon Gal. 4. 17) Offerált egy valaki. Gratianus Rehabaeus Theopolisban. Obedadamus által. MDCCIV*.⁶²

Könyvészeti érdekessége az, hogy a lapszámozást a nyomdász elvétette. Erről így emlékezett meg a *Corrigendában*: „*Postquam prima, ut vocant, plaga esset impressa, animadvertimus paginarum frontibus, more solito, non esse appositos numeros, qui tandem nec sequentibus commode potuerunt apponi*”. Ez a durva tévedés azt a véleményt erősíti, hogy *Vincze György* nyomtatványai „*a debreceni műhely nagy hanyatlásáról*” tanúskodnak.

c) *Juellus Apológiája*

1704-ben — első megjelenése után száznegyvenkét esztendővel — adták ki Magyarországon, Debrecenben *Joannes Juellus* (*John Jewell*, 1522—71) salisburyi anglikán püspök⁶³ nagy tekintélyű, sokat emlegetett könyvét, az *Apologia pro ecclesia Anglicanái, Debreceni Ember Pál — Dobozi István* debreceni főbíró nevében írt — előbeszédével „*pro Ecclesiis et Scholis Hungariae Reformatis*”.

A könyv először 1562-ben látott napvilágot latin és angol nyelven. Művében a szerző az anglikán egyház apostoli eredetét bizonyította, mondván, hogy tanításai, szervezete és liturgiája megvoltak már az őskereszténységben is. Az angol refoimáció tehát nem teremtett új vallást, a régit újította fel, az ősi egyházat, amelyet Krisztus apostolai és az egyházatyák alapítottak. Fel kellett újítani, mert az igaz egyház hosszú időre elmerült a római egyház „*hagyományainak és hiábavalóságainak áradatában*”. „*Végre pedig erre a Világnak*

⁶⁰ A magyar *Bibliai Lexikon* (Budapest, 1931) szerint a „*rékábíták*” aszketikus életű kananeus törzs. „*Jeremiás évszázadok múlva is híveknek találta őket, 35: 1—19. s megígérte nekik, hogy nem fogatkozik el Jónadáb házából, aki Isten előtt álljon mindenkor*”. Ez az idézet is nyilvánvalóvá teszi, hogy *Kocsi Csergő* János miért nevezte magát „*Rehabaeus*”-nak.

⁶¹ *Szádeczky Kardoss Lajos: Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata Gräfnő írásai és levelezése. 1700—1759. Budapest, 1923. II. 598. l.*

⁶² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Hung. 660. — Szeremlei János: *Szilágyi András naplójából. (1683—1732)* = Debreceni Protestáns Lap. VII/1887. 33—34., 40—41. l.

szugolyájára is, amellyben mi, a Magyaroknak felette elnyomorított maradéki sátorozunk, eljutott” ez a könyv, olvassuk az előszóban. „De igen ritkán, és az ezeredikütl is közölünk alig láttatott ez a meg-gyújtatott világosság; és a mi Ekklesiáinknak igen kevés világosságot nyújthatott”. Hogy „ez az, épen aranyhoz hasonlítandó könyvetske” jóval debreceni megjelenése előtt valóban eljutott hazánkba, ezt az is bizonyítja, hogy Pázmány Péter érvelt ellene és vele „Az mostan tamat uy tudomaniok hamissaganak Tiiz nilvan valo bizonisaga” c. íratában, s cáfolni igyekezett Balásfi Tamás is a „Csepregi Iskolá”-ban. Juellus nevét a magyar protestánsok a *Praxis Pietatis*ből is ismerték.⁶³

A magyar kiadás inkább átdolgozása, mint editiója az eredetinek. Hogy az eredeti szövege a magyar református környezetben milyen mértékű változást szenvedett, erről az előszó nyújt tájékoztatást: „A Titulust, melyet az Autor nevezetessen tsak az Angliai Ekklesiának tulajdonított, az egész Reformáta Ekklesiára, (mellynek ügye óltalmaztatik ez könyvetskében) ruháztuk. Annakokáért, mind a könyvnek kezdetin és homlokán, mind mindenütt a felső márgóján, így akartuk ezt olvastatni: A REFORMATA EKKLESIAK APOLOGIAJA. Némellyeket igen keveseket, mellyek vagy az Angliai Ekklesiára egyenesebben néznek; vagy az akkori idők mivóltához, az az, ez előtt száz nyóltzvan három esztendővel levő dolgokhoz jobban vóltak alkalmaztatnak, némelly szótskát vagy el-hagyván, vagy a sententziák közzé egy vagy két szót bétévén, vagy egy kitsint meg-fordítván: mindazonáltal az Apológiái, vagy Maga-mentségéből álló dolognak valósága, melly az egész Reformáta Ekklesiának közönséges hasznára, és javára vagyon, mindenütt szentül, igazán, egészen, és változás nélkül” megmaradt.

Még tisztázásra váró kérdés, hogy ki volt a magyar kiadás editora. Az előszó alatt ez a névjelzés olvasható: „S. D.” Szabó Károly a *RMK*-ban ezt a monogrammot így magyarázza: „Ember Pál előbeszédével, Dobozi István neve alatt”. Honnan tudta meg Szabó Károly, hogy *Debreceni Ember Pálnak* köze van a *Juellus* kiadáshoz? Minden bizonnyal az *Apologia* debreceni kiadásának magyargar fordításából, amelyet *Tussai János* készített, s 1748-ban jelent meg.⁶⁴ Még ezután kell felderitenünk: mi köze volt *Dobozi Istvánnak* a mű kiadásához, milyen forrásra támaszkodott *Tussai*, amikor az előszót s nyilván a mű átdolgozását *Debreceni Ember Pálnak* tulajdonította.

A *Juellus*-kiadás egy hosszú múltra visszatekintő irodalmi harc magyar vetületének utolsó, jelentős dokumentuma. Nemcsak Angliában és másutt, hanem Magyarországon is sokat vitatkoztak a protestantizmus eredetének kérdéséről. A magyar protestantizmus teológiai irodalmának gyengeségére vall, hogy miként *Pázmány Péter Hodegosára*, erre a kérdésre sem tudott felelni a maga erejéből egy olyan munkában, amely teljességre törekvő, méltó válasz lett volna.

⁶³ Rövid méltatását lásd: *Berg Pál, Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Budapest, 1946. 72–74. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. XXI.)

⁶⁴ Szintén *Berg Pál* adatgyűjtését használtuk fel.

⁶⁵ Rövidített címléírása: *A Reformatá Ekklesiának Apológiája vagy Maga-mentsége. Mellyben bé-foglaltatnak az igaz Keresztény Hitnek s Vallásnak, nevezetesebb Ágazati: és az ellenkezőknek minden ellen-vetési, és káromlási meg-főltatnak ... Tussai-Uj-Falusi Tussai János által. — A Tussai-féle fordítást 1930-ban újra ki akarta adni Mózes Sándor kiskőrösi ügyvéd. Lásd: Új könyvek születése. -- Kálvinista Szemle: XI.1930. 188. l.*

hanem megelégedett azzal, hogy egy régi anglikán apologetikus iratot dolgozott át, amidőn — a *Rákóczi*-szabadságharc első éveiben — kezdett magához térni évtizedek óta tartó aléltságból. Hogy a protestáns egyházak eredetének kérdése milyen nyugtalanító probléma volt a 18. század derekán, a vértelen ellenreformáció évtizedeiben, erre nézve *Tussai* fordítása a bizonyosság. Az 1704-i debreceni latin nyelvű kiadás predikátorok és rektorok számára készült. *Tussai* fordítása a létében fenyegetett magyar református egyház laikus híveit akarta hitükben erősíteni.

2. Kegyességi iratok

a) *A Lilium Humilitatis és a Mennyei Tárház Kulcsa*

A szabadságharc első évében, 1703-ban adták ki Debrecenben egybekötve a 17. század változásokban és szenvedésekben bővelkedő második felének két legnépszerűbb református kegyességi könyvét: a *Mennyei Tárház Kulcsát* és a *Lilium Humilitatist*. Szinte bizonyos — bár feltevésünket nem tudjuk adattal támogatni —, hogy e régi művek közös kiadására azért gondolt a debreceni nyomda, mert az új kuruc háború megint időszerűvé tette megjelenésüket.

A régebbi a *Lilium Humilitatis*, egy nagy nemzeti dráma irodalmi dokumentuma. A "nyomorúságoknak Tövisse köziben be-véttetett Isten Anyaszent-egyházanak maga meg-alázása, és keserves Siralma" akkor következett be, amikor II. *Rákóczi* György szerencsétlen lengyelországi támadása s nyomában a török bosszúálló hadjárata következtében összeomlott *Bethlen* Gábor és I. *Rákóczi* György hatalmas és tekintélyes Transylvániája, s megrendült Erdély államegyháza, a református egyház is. Erdély katasztrófája következtében kibontakozott a viszonylagosan békés félszázad után egy új török háború, s benne elveszett Erdély kulcsa: Várad és a Felvidéké: Érsekújvár. Az egész nemzetet megalázó és kétségbeejtő vaskvári béke után a *Wesselényi*-összeesküvés következett, s ennek kudarca után kialakult a nemzet fegyveres ellenállása a *Habsburg*-uralom ellen: megszületett a kuruc világ, s tartott négy évtizeden át, a szatmári békekötésig.

E válságban, a kuruc világ évtizedeiben fonódott össze a köztudatban és az irodalomban a nemzeti és a vallásszabadság eszméje. A kor jellemző műfaja a protestáns jeremiád, jajongás a haza és az egyház sorsán, hol kétségbeeséssel, hol reménykedéssel, de mindig önváddal, bűnbánattal és az erkölcsi megjobbulás igényével. A verses jeremiádokat gyűjtögeti és megbecsüli az irodalomtudomány, de a jeremiádok stílusában szerzett prózai emlékekre, prédikációkra, elmélkedésekre és imádságokra semmi figyelmet sem fordított, pedig ezek is a kor lírai vallomásai a magyarság rettenetes helyzetéről, benne az emberi élet bizonytalanságáról és szenvedéseiről.

E prózai jeremiád-irodalom legelső terméke a *Lilium Humilitatis*. 1703-i debreceni editiója a mű ötödik kiadása. Különös könyv, mert aki írta, egy *Técsi* Miklós nevű franekeri diák, aki aztán nyomtalanul tűnik el szemünk elől,

nem tapasztalatban, csak lélekben élte át hazájának pusztulását.⁶⁶ Imádság-sorozatának „*A Keresztýén Olvasóhoz*” intézett előszavában ezt írja: „*Hogy ez kis Munkával meg-mutatnám, hogy noha ez rettenetes Istennek látogatásiban Tenéked és Tinéktek, test szerint nem voltam szenvedő tarsatok, mind azon-által lelkemben sirattam és keserültem, az Joseph örökségének ilyen nagy romlását.*” A szerző „*az Isten haragos ostorának el-fordításáért*” könyörög könyvében, s voltaképpen ezt a gondolatot variálja mind a tizenhét könyör-gésben, híven a protestáns történelemszemlélethez, amely a török hódolt-ságban és a fel-fellobbanó török háborúban Isten ítéletét látta. A nyolcadik imádságban „*a Pogányoknak reánk el-szánt gonosz igyekezeteknek el-fordí-tásáért*” könyörög, a tizenötödikben pedig „*az Isten el-oszlattatott népének haza való hozattatásáért.*” Ezek az Erdélyre zúduló török seregeknek és tatár hordáknak s a tatár rabságban sýnylódó magyaroknak a költészetből jól ismert vonásait idézik az olvasók emlékezetébe.

Első kiadása 1659-ben Franekerben jelent meg,⁶⁷ a második 1675-ben Kolozsvárott.⁶⁸ Második kiadását a gályarabper és a kuruc világ fellobbanása tette időszerűvé. 1679-ben kétszer jelenik meg: Lőcsén és Kolozsvárott,⁶⁹ tehát egy időben a nagy pestisjárvánnyal is, amely jobban pusztított, mint a had-viselés, amelynek olyan gyönyörű irodalmi emléke maradt, mint az *Óh keserves gyászba öltözött szép hazám* c. eschatologikus ének.⁷⁰ Jött a *Rákóczi-szabadság-harc*, amely nemcsak dicsőséget hozott, hanem szenvedést is, és a kor embere, aki egészen a vallás kategóriáiban, érzés- és gondolatvilágában élt, megint rákívt a *Lilium Humilitatis*ra.

De a *Lilium Humilitatis* népszerűségét ebben az időben már megkisebbítette egy másik imádsággyűjtemény, a *Mennyei Tárház Kulcsa*, amelyet Németi Mihály, „*a Colosvári Ecclesiának edgyik Tanítója*”, azaz lekipásztora szerzett.⁷¹ Ez a könyv már egészen a kuruc világ könyve. 1672-ben zajlik az első kuruc támadás, 1673-ban jelenik meg először a mű, utoljára pedig három évvel a szatmári békekötés előtt: 1708-ban. Közben hat kiadást ért meg.⁷² A benne foglalt könyörgésekről találóan mondja szerzőjük, hogy „*egyigyű Elmékhez al-kalmaztatott Imádságok*”. Nem szárnyalnak, hanem kézen fogva vezetik az embert nehéz élete útján minden bajában. Hogy mit szenvedett e nehéz évtizedek-ben a közrendű ember, arról jó tájékoztatást nyújt nekünk a könyv harmadik része: „*A kivált-képpen való időben mondandó Imádságokról*” c. gyűjteménye. Dögghalál, drágaság és éhség, hadas idő, várakban és városokban ostromlott emberek szorongása, természeti csapások, szárazság és égháború idején mondták ezeket az imádságokat, amelyek között van két böjti imádság is a rendszeres böjti napon vagy a „*dög-halálkori*” böjtölés idején. Hogy teljesebb legyen a kor képe, és mindenki megtalálja a könyvben, amire szüksége van,

⁶⁶ Életrajzi adatait lásd: Zoványi, *Cikkei*...

⁶⁷ RMK. I. 939.

⁶⁸ RMK. I. 1153.

⁶⁹ RMK. I. 1235., 1240.

⁷⁰ Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. I. Pest, 1872. 72—75. l.

⁷¹ Életrajzi adatait lásd: Zoványi, *Cikkei*...

⁷² RMK. I. 1194, 1239, 1262, 1332, 1666, 1716.

a negyedik részben, az „*Úton járók imádságokról*” c. gyűjteményben előkerül a bujdosók és számkivetésben levők imádsága. Az útonjárók könyörgései a kuruc kor bujdosóköltészetét jelenítik meg az olvasók emlékezetében. Mert a kor útonjárói nemcsak a kereskedők, a vagabundus katonák és peregrinus diákok, hanem „*útonjáró*” mindenki, aki útnak indul ebben a veszélyekkel teli korban, mert nem tudhatja, lesz-e megérkezése. Az ilyen imádságok némely sora olykor a kurucok bujdosó költészetét juttatja eszünkbe: „*Csak az Isten tudja, hol lesz nyugvásom*”.

A *Lilium Humilitatis* és a *Menyei Tárház Kulcsa* értékes, erős hajtása a kuruc kor irodalmának. Vallásos irodalom, mint a biblikus ihletésű jeremiád vagy a bujdosóének, de éppúgy irodalom, s egyiket nehéz megérteni a másik nélkül. A kuruc kor imádsága, ha az irodalom mértékét alkalmazzuk rá, prózában elmondott líra. E sajátos „*költészet*” legkiemelkedőbb alkotása a „*Várbeli népnek könyörgése a kuruc Simontornyán*” a kuruc világ alkonyán.⁷³

A *Menyei Tárház Kulcsa* 1703-i debreceni kiadásából hiányzik 10 levél a vele egy kötetben kiadott *Lilium Humilitatis* címlapja azonban megvan, s ezért teljesen bizonyos az, hogy az előbbinek is volt 1703-i debreceni edíciója.

b) A Böjti Imádság

Debreceni nyomtatvány az 1705-ben kiadott *Böjti imádság*. Ballagi Aladár könyvtárában volt meg, s leírását tulajdonosa 1879-ben közölte is a *Magyar Könyvszemlében*. Azóta nyoma veszett, nyilván akkor, amikor Ballagi könyvtárát örökösei eladták a Langer-antikváriumnak. A könyvecske debreceni eredetére Ballagi abból következtetett, hogy címlapján „*a nyomda címere élőfa*”.

Az előfadíszítéssel — amelyet egyáltalán nem minősíthetünk a debreceni nyomda címerének⁷⁴ — elég gyakran találkozunk debreceni könyveken. Előfordul pl. záródíszként a *RMK* I. 1435. sz. könyvön, van azonban egy korábbi változata is: *RMK* II. 1316., ám ezen a fa rajza más, bár hozzá igen hasonló, s a fa két oldalára osztva ez a szó olvasható: *VI — TAE*.

Egy elveszett nyomtatvány műhelyéről elképzelt nyomdai díszítés alapján nem lehet hiteles véleményt adni. Ha tartalmát vizsgáljuk, sokkal biztosabb eredményre juthatunk.

A *Böjti imádság*ot a szabadságharc első éveiben abban a meggyőződésben írták és adták közre, hogy ez a rövid imádság „*ez bizonytalan időben . . . Istenhez való igaz megtéréseknek bizonyos és tsalhatatlan jele*”, s akik élnek vele, azok „*magoknak s Hazájoknak oltalmat, vigasztalást, és ellenségtől való szabadulást nyerhetnek.*”

⁷³ Kiadta Esze Tamás: *Várbeli népnek könyörgése a kuruc Simontornyán 1709-ben és 1710-ben*. (Különlenyomat a Református Egyház 1952. március 15-i, 6. számából.)

⁷⁴ „*Időszakonként fordulnak elő a debreceni nyomtatványok címlapján is emblémák, melyek nyomdai jelvényül szolgálhattak volna. . . Ezek azonban nem tekinthetők állandó jelvénynek, mert egy és ugyanaz a nyomtató sem használja őket következetesen kiadványai címlapján.*” Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története. 1561—1911*. Debrecen, 1911. 169—170. 1.

Ez a kuruc háború terheit hordozó, nyomorúságait szenvedő Debrecen hangja: „*a tűz-víz között megütközött*” református polgárvárosé, amely korántsem lelkesedett az új kuruc világért, s ebben is, akárcsak a török háborúban vagy *Thököly* szabadságharcában és a népi kurucság felkeléseiben, Isten büntetését látta, és — a kor szemlélete szerint — őt akarta megengesztelni, hogy minél hamarabb véget érjen. Az engesztelés eszköze pedig bűjt és imádság.

A 17. és 18. század református magyarja korántsem idegenkedett annyira a rendszeres bűjtöléstől, mint a későbbi korok reformátussága.⁷⁵ De a bűjtölést főként akkor gyakorolta, amikor a hazát vagy a közösséget pusztító háború sújtotta, vagy természeti csapások érték a népet. A protestánsok magatartására nézve a bűjt dolgában igen találó *Bzenszky* Rudolf jezsuita páter csúfolódó megjegyzése: „*Már évek óta bűjtölnek a lutheránusok e nagy baj elfordítása miatt, akik pedig az apostolok által megszabott bűjtöket gyűlölik. Későbbben egész Erdélyben ilyen bűjtöléseket folytattak az eretnekek szükségből; egyik évben csak vasárnapon, másik évben minden hónap egy vasárnapján.*”⁷⁶ Ismeretes *I. Apafi* Mihály erdélyi fejedelem bűjti rendelete.⁷⁷ Az erdélyi bűjtöt éppen a szabadságharcot megelőző esztendőben oldották fel.⁷⁸

A hagyományos vallásos meggyőződésből és egyházi gyakorlatból született meg — mindjárt a szabadságharc első esztendejében — Debrecen város bűjti mozgalma, amely hamar áterjedt az egész tiszántúli reformátusságra. Íme a város 1704. február 4-én hozott határozata: „*Istennek sokféle látogatási forogván szegény nemzetünkön mind az ellenség fegyvere által, mind az apró gyermekeken az irtóztató megemésztő himlő, fogy mindennap nemzetünk, sokak bujdosásra jutottanak. Méltónak ítéltetik hát, hogy Isten ilyen nagy haragjának engesztelésére s velünk való jótéteményeinek meghálálására minden hónapnak első szombatján közönséges bűjt celebráltassék és azokon a napokon háromszor legyen cultus a templomokban, az étel, ital is megtilalmaztassék.*”⁷⁹

Debrecen bűjti akciójának konkrét oka is volt: a puritán város, különösen tanácsa és tiszta erkölcsű főbírája, *Dobozi* István mélységesen felháborodott a kuruc főtisztek és ezereskapitányok mulatozásain és kicsapongásain: „*Nem volna még ideje az urak sok vendégeskedésének, táncolásának s afféléknek! Éjjel-nappali könyörgés, bűjtölés volna tisztunk!*”⁸⁰ s meg volt győződve arról, hogy ezek idézték fel Isten haragját, ezért a járvány, az inség és a nyomorúság.

Debrecen példáját elsőnek a hajdú városok követték, s 1704. július 4-én Vámspércsen tartott gyűlésükben elhatározták: „*minden szerdán, ételtől, italtól és munkától való tartózkodás mellett, bűjtöljön a nép és a kapuk bezá-*

⁷⁵ Lásd: *Kiss Bertalan, A bűjt és a bűjti urvacsora.* = Debreceni Protestáns Lap. VIII/1888. 126—127. l.

⁷⁶ *Banner* János: *Erdély leírása a XVII. századból.* *Bzenszky* Rudolf jezsuita feljegyzései. = A jászberényi magy. királyi állami főgimnázium értesítője az 1912—1913. iskolai évről. 1913. 28. l.

⁷⁷ *Koncz* József: *Apafi Mihály levele a máramarosmegyei főtisztekhez 1672. jul. 9.* = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő. III/1881. 371—372. l.

⁷⁸ *Veszprémi* István erdélyi református püspök pástorlevele 1702. január 5-én Gyulafehérvárról a hunyadi református egyházmegyének. *Baló* Benjámin: *Első közlés a v. hunyadzarándi reform. egyhm. levéltárából.* = Sárospataki Füzetek. VII/1863. 55—58. l.

⁷⁹ Lásd *Révész* Imrénék az 5. sz. jegyzetben idézett publikációját, 433. l.

⁸⁰ Levele *Budai* István generálisnak Debrecenből 1704. február 16-án. *Archivum Rákócziánium*. I. Budapest, 1873. 296. l.

ratván, három nap egymásután ájtatoskodásra szenteltessék; a lelkipásztorok pedig megkerestessenek, hogy híveikkel együtt Istenhez búzgó imákat bocsássanak s annak szent színe előtt a nemzetről újabb szerencsétlenségek elhárításáért, a seregek csüggedés nélküli kitartásáért és az ősi szabadságnak visszaállításáért... esedezzenek.”⁸¹

A református prédikátorok kérésére 1705-ben Ugocsa vármegye rendelt el böjtöt: „Minden hónap első napja böjtöléssel és imádkozással ünnepeltessék, hogy így Isten a haza fegyveres ügyét szerencsésen vezérelje.”⁸² Valószínű, hogy ekképpen járt el a többi tiszántúli vármegye is, hiszen ebben az időben a Tiszántúl csaknem szín református terület volt.

A mozgalmat betetőzte a tiszántúli református egyházkerület Tarpán tartott generális szinódusa 1705. június 21—22-én. A zsinat határozatainak 4. pontja kimondotta: „Minden holnapnak első napján böjtölés legyen Méltóságos Fejedelem Kegyelmes Urunk ő Nagysága parantsolatjából; de nem a holnapnak feltétele szerint, hanem a kalendárium szerint; é pedig legyen kemény büntetés és fenyték alatt, a mint ő Nagysága is megparantsolta, a böjti napnak reggeli óráján böjthöz illendő tanítás legyen, délben pedig böjthöz illendő éneklet és könyörgés, délyest ismét prédikállás.”⁸³ A tarpai határozat Rákóczi böjti rendeletére hivatkozik, de hivatkozhatott volna példájára is. A fejedelem a hét első napján szigorú böjtöt tartott: „Erősen megfogadtam, hogy a hétfői napot ezentul mindig megböjtölöm kenyeren és vizen: tudniillik hétfő volt az a nap is, amelyiken elfogtak, meg az is, amelyiken erre a helyre bebörtönöztek.” Később azonban szabadulásának napján, pénteki napon böjtölt „hazánk fegyverének örvendetes kimenetelég az ellenünk felgerjedett Isteni Felség haragjának csendesítésére és enyhítésére”.⁸⁴ A fejedelem 1705-ben kiadott rendelete⁸⁵ folytán a tiszántúli reformátusok böjti mozgalma hivatalos programmá vált, s ezért pl. Gömör vármegyében 1705. december 10-én „más megyék példájára” havonként egy böjti napot jelöltek ki.⁸⁶

Íme, ez a történeti előzménye az elveszett Böjti imádságnak. Látjuk, miért adták ki a debreceniek a tarpai zsinattal és Rákóczi rendeletével egy időben a *Hit által meg-tisztított szívnek Hitbeli Tsokját*. A böjti mozgalom kiterjedéséről arra kell következtetnünk, hogy nagy példányszámban adták ki, hiszen 1707-ben Hodosi Sámuel veszprémi esperes keményen szól a közönséges böjti napot meg nem tartók ellen. Körlevelében egészen Rákóczi gondolatai szerint ír a böjtről: „Istennek azért szenteljük, hogy már valaha édes nemzetünk ellen régtől fogva lobogó s nemzetünket emészto haragját véle megenyhíthetnének és búzgó könyörgésünkkel éles és ellenünk villogó fegyverét kezéből letétethet-

⁸¹ Sillye Gábor: *Hajdúmegye történeti viszonyai*. Debrecen, 1882. 47—48. l. (Hajdú megye leírása, a magyar orvosok és természetvizsgálók 1882. Debreczenben tartott XXII-dik nagy gyűlésének alkalmából.)

⁸² Lehoczky Tivadar: *Beregvármegye monographiája*. I. Ungvár, 1881. 219—220. l.

⁸³ Ivanyos Lajos: *Az 1705. évi Tarpai Zsinat végzése*. = Református Egyház. VII/1955. 248—250. l.

⁸⁴ Az idézetek Rákóczi Vallomásaiból valók.

⁸⁵ A rendelet szövege még eddig nem került elő.

⁸⁶ Mikulik József: *A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története. 1520—1740*. Pozsony, 1917. 119. l. (Magyar Protestáns Történelmi Emlékek. II.)

nénk.”⁸⁷ Korábban a felsőörsi patialis gyűlés foglalkozott a böjt dolgával — a kor erkölcsére nézve rendkívül jellemző végzésében.⁸⁸

A Rákóczi-kor nagy böjti mozgalmát a trencsényi csatavesztés után a sárospataki országgyűlés 14. statutuma törvényerőre emelte. E statutum kimondja, hogy „a háboruszkodás egész tartama alatt mindenik pénteki napot alázatos kegyességben és a töredelmes szív bünbánatát megszentelő foglalatosságban, bárminő ételnek-italnak magunkhoz való vételétől tartózkodásban, minden társas gyönyörűségnek eltávoztatásában reggeltől estig eltölteni kötelesek mind a közösségek, mind az egyesek.”⁸⁹ Az akció utolsó emléke Károlyi Sándor generális rendelete. 1709. május 3-án megparancsolta, hogy a sárospataki határozatot a vármegyék tisztjei és az egyházi rendek hirdessék ki, az ellenszegülőket pedig büntessék meg.⁹⁰

Foglalkoznunk kell még azzal a kérdéssel, ki volt a *Böjti imádság* szerzője. Minden valószínűség szerint a tiszántúli református egyházkerület püspöke: Kocsi Cs. János. Egy másik böjti alkalommal ugyanis az egyházkerület zsinata úgy rendelkezett, hogy a böjti imádságot — amelyet bizonyára liturgikus szöveggéknél használtak a református istentiszteleteken — maga a püspök készítse el. Így történt ez 1705-ben is.⁹¹

c) Az Égre Kézen Fogva Vezető Kalauz

Az a könyv, amelyet Huszti István 1704-ben lefordított, 1705-ben pedig kiadott Debrecenben, Bona János kardinális⁹² könyve: *Manuductio Ad Coelum Medullam continens Sanctorum Patrum et veterum Philosophorum*, jó fél-századra összefonódott a Rákóczi-ház történetével. Először a maga korának híres jezsuita literátora, Tarnóczy István fordította le magyarra, és művét a konvertita Báthory Zsófia fejedelemasszonynak, II. Rákóczi György özvegyének ajánlotta.⁹³ 1703-ban eredeti latin szövegében jelenik meg Kolozsvárott.⁹⁴ 1704-ben református ember ülteti át a magyar literatúrába, s művét a fejedelem udvari marsalljának, Vay Ádámnak és feleségének, Zay Annának ajánlja. A katolikus aszketikus irodalomnak ez a remekbe készült alkotása református emberek lelki támasza volt okos, gyakorlatias és szükséges taná-

⁸⁷ Esze Tamás: *Jeltelen sírok*, 4—5. l.

⁸⁸ Demjén Márton: *Másolat a sárkeresztési ev. reform. egyház anyakönyvéből. Deliberata Synodi Partialis Anno 1707 Dje 28. Junii Felső Örsini Celebratae.* = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXIX/1886. 436—439. l.

⁸⁹ 1708 december 18-án. Lásd: Thaly Kálmán: *Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve*. Budapest, 1901. 288. l. A határozat végrehajtása érdekében kibocsátott rendeletet = 1709. január 3-án publikálták Borsod vármegyében. Lévai József: *A zborói vagy makovcai egyház irományaiból* = Sárospataki Füzetek. VI/1862. 350—352. l.

⁹⁰ Heves vármegye levéltára. Anno 1709. No. 66.

⁹¹ A böjti mozgalom történetére nézve lásd még Esze Tamás cikkét: *A hűség és helytállás példái.* = Az Út. V/1952. 43. sz.

⁹² Bonára és *Manuductiójára* nézve lásd: Gulyás István: *A XVII. század katolikus aszketikus irodalma*. Budapest, 1939. (Palaestra Calasactiana. 26.)

⁹³ A-variánsát a nagyszombati jezsuita atyák Szegedi Ferenc egri püspöknek ajánlották. — A kettős ajánlásnak egy másik példáját (*Drexelius: De aeternitate*) lásd: Esze Tamás, *Magyar Napraforgóvirág.* = Egyháztörténet. I/1943. 332—333. l.

⁹⁴ RMK. II. 2154.

csaival a *Rákóczi-szabadságharc* éveiben. Rodostóban, az emigráció sötét és keserű éveiben, eredeti latin szövege *Rákóczit* vigasztalta és erősítette.⁹⁵ *Bona* könyvét hazai hatása is érdemessé teszi arra, hogy foglalkozzunk vele. Érdekes filológiai feladat lenne összevetni a katolikus és a református fordítás szövegét egymással és az eredetivel, illetve ennek kolozsvári kiadásával.

Mivel a református fordítás Debrecenben látott napvilágot, különös gonddal kell foglalkoznunk fordítójának személyével. *Huszt* István korának igen nevezetes orvosa volt; külföldről való hazatérése után, az 1695—99 évek között *Apafi* Mihály erdélyi fejedelem és felesége, *Bethlen* Kata udvari orvosa volt. Mikor az ifjú fejedelmet Bécsbe vitték, *Huszt* megvált szolgálatától. Ekkor Debrecenbe került a városhoz, mint „*Medicinae Doctor et Phisicus Liberae Regiaeque Civitatis Debrecen ordinarius*”. Mikor megválasztják a debreceni kollégium filozófiaprofesszorává, és 1700. május 14-én beiktatják professzori tisztjébe, már ezt a címet használja nyomtatásban is megjelent beköszöntő beszédének címlapján.⁹⁶ Professzorsága mellett megtartja városi hivatalát is; működésének apróbb mozzanatairól maradtak is feljegyzések a város jegyzőkönyvében. *Bona*-fordításának címlapján már csak „*Medicinae Doctor*”-nak írja magát, nyilván azért, mert megvált a várostól. Megvált a kollégiumtól is, mert 1704. május 7-től már nem ő, hanem *Debreceni Herceg János* a filozófiaprofesszor a kollégiumban.⁹⁷ Életrajzát *Veszprémi István* írta meg a *Succincta Medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia* c. műve II. kötetében, de csak 1700-ig.⁹⁸ Az ő nyomán halad *Zoltai Lajos* *A város tisztifőorvosai* c. dolgozatában, s *Huszt* életrajzát ezzel a mondattal fejezi be: „*Ez a derék ember hamar és úgy szólván nyomtalanul tűnik el szemünk elől, fiatalon, 33 éves korában.*”⁹⁹ Nem tűnik el, s nyomot hagy maga után a *Rákóczi-szabadságharc* történetében.

A fejedelem megbízásából több ízben jár Moldvában. Diplomáciai megbízása aligha lehetett, orvosi szolgálatát igényelték a Moldvába szorult erdélyi magyarok vagy éppen a moldvai előkelőségek. Az első ilyen adatunk 1706. március 3-ról való, *Rákóczi* parancsát említi, hogy egy *Décsei* nevű ember „*Mikesné Aszszonyomhoz az Doctort vigye be Moldvába*”. Ekkor a fejedelem levelét vitte *Bay* Andrásához.¹⁰⁰ 1706. július 4-én magának *Huszt*nak ad parancsot *Rákóczi*: „*Mennyen a Jászvári Püspök gyógyítására, Román Vásárra, Moldovában.*”¹⁰¹ 1706. december 1-én *Huszt* így emlékezik meg moldvai szolgálatáról: „*E nyaronis mikor mas ithon aratott, kaszalt, Kegyelmes Urunk parantsolatyabul Nemzetünk javaert Moldovai 8 Havasokat kettzer kelleter nekem*

⁹⁵ *Zolnai Béla: II. Rákóczi Ferenc könyvtára.* Budapest, 1926. (Különlenyomat a Magyar Bibliophil Szemle 1925/26. évfolyamából.)

⁹⁶ *RMK.* II. 1990.

⁹⁷ *Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza.* Második száz. Első rész. Fordította *Kövári Aladár.* Budapest, 1962. 187. l. (Orvostörténeti Könyvek.)

⁹⁸ *Uo.* 203—212. l.

⁹⁹ *A régi Debrecenből.* Debrecen, 1936. 11—16. l. (Különlenyomat a Debreceni Képes Kalendárium 1937. évi folyamából.)

¹⁰⁰ *Gróf Pekri Lőrinc* erdélyi kuruc generális jelentései a fejedelemnek 1706. március 3- és március 22-én *Huszt*ról. Országos Levéltár. *Rákóczi-szabadságharc levéltára.* II. 2. e/A.

¹⁰¹ A fejedelem rendelete *Huszt*nak és *Darvai Ferenc* máramarosi alispánnak. Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tára. *Protocollum Rákócziánium. 1703—1706.* Fol. Hung. 978. 369. v.

altal hagmon: melyetis joakaratombul ket loert nem tselekedném tsak magam hasznaért, mivel kitsiny hijja lön hogj pleuritisben nem estem.”¹⁰² 1708 júniusából megint van adatunk moldvai küldetéséről: „Máramarosi doctor Huszti Istvánnak Moldvában leendő útjára költségül adjon száz magyar forintokat Kegyelmed”, parancsolja a fejedelem Kismarjai Albert dési kamaraispánnak.¹⁰³

Egyik moldvai útjából származott az a hosszadalmas és keserves ügye, amelyről több dokumentum maradt fenn a Károlyi-nemzetség levéltárában, s köztük az az értékes önéletrajzi adatokat tartalmazó levél is, amely legfontosabb forrása Huszti István forgolódásának a kurucok között. Két jó lovat vásárolt magának Moldvában ezüst- és aranypénzen, s ezeket Csűri Miklós, Szűcs János illetve Károlyi Sándor lovas ezredének főhadnagya megvásárolta tőle 180 magyar ezüst Ft-ért, de végül mégis csak rézpénzt akart fizetni érte. Huszti felháborította Csűri családsága: „két holnapigjartam Moldovában azokon a kegyetlen havasokon Kegyelmes Urunk ö Nagysága commissiojabul e nyaron, a let volna faradtságomnak haszna, ha valamely jo Uramnak oly penzen a mint vettem el adhattam volna.” A levél rávilágít a szabadságharcnak a rézpénz okozta gazdasági válságára: „nem rez pinzert hadakozunk, hanem Libertasert, jól lehet rezzel hadakozunk. En Angliában fekete on pinztis lattam, mais nallam vagjon, de volt betsületi, ezen penig semmit sem vehetni, csak egy poltrara orvossagotis.” Említi a kuruc vitélző rend számára Nyíri András, Kárándi Mihály és Bessenyei Zsigmond regimentjében való orvosi szolgálatát: „Uramnak, Hadnagyoknak, köz Katonaknak hüsegesen administralt szolgálatomat, boromat, kenyeremet, petsenyemet ugj annyira, ha szinten Hadakban nem laktam, de Hadi Médicus voltam es vagyok mostis, mert a ki kivanja szolgálatomat senkitülis meg nem vonszom.”¹⁰⁴ Gyógyította Károlyi Sándor nagybeteg fiát, Lászlót is, s ezért Barkóczy Krisztina, a generális felesége meleg szavakkal ajánlotta Huszti ura pártfogásába.¹⁰⁵

Életrajzának kutatása során előkerült néhány családi vonatkozású szerződése, ezekből megtudjuk, hogy feleségét Mokcsai Annának hívták, és sógora — valószínűleg nőtestvérének férje — Füleki Horváth Gergely gönci predikátor volt.¹⁰⁶ Ötrendbeli, külföldi akadémiákon kiadott disszertációinak ajánlásából feltárul előttünk szellemi környezete is. Orvosi tudományát neves egyetemeken szerezte: 1693-ban disszertációsorozata jelent meg Leydenben (*Dissertatio physiologica*. Pars I—IV). Dedicációiban három olyan ember nevével is találkozunk, akik írók voltak, éspedig a világi rendből: a *pars primát* Bethlen Miklós erdélyi kancellárnak, a *secundát* többek között a költő Fráter Istvánnak,

¹⁰² Dolhárólírt levelében Károlyi Sándor generálishoz. Gróf Károlyi-nemzetség levéltára. Kuruckori iratok. Irregestrata.

¹⁰³ Archivum Rákócziánum. II. 615.

¹⁰⁴ Ezek a részletek is a 102. sz. jegyzetben említett levélből valók. — Csűri Miklós személyére nézve lásd: Máramaros vármegye gyűlésének 1707. május 4-én hozott határozatát. Gróf Károlyi-nemzetség levéltára. Kuruckori iratok. 1707. Máj. Fasc. 1. A. 6. *Új Mustra* címén Károlyi, illetve Szűcs János ezerének kimutatása. Uo. Irregestrata. Az életrajzi adatok összefoglalását l.: Esze Tamás: *A fejedelem orvosa*. = Az Út. VI. 1953. 30. sz.

¹⁰⁵ 1706. január 11-én és december 5-én Gelénésről írt levelében. Gróf Károlyi-nemzetség levéltára. Kuruckori iratok. 1706. Dec. Fasc. 1. A. No. 7., illetve Irregestrata.

¹⁰⁶ „Az Marczinfalusi korcsmabéli résznek Huszti István Uramtul való vételéről szollo levél.” Keltezése: 1707. november 7. Országos Levéltár. Múzeumi letét. Törzsanyag.

Huszt vára vicekapitányának¹⁰⁷ ajánlja, a *tertiában* előfordul *Bethlen* Mihály¹⁰⁸ és *Újhelyi* István¹⁰⁹ neve, s neves literátorokkal találkozunk azok között is, akiket az egyházi rendből tisztelt meg dedikációjával. A *tertiában* említi apját, a „legjobb apát”, *Szabó K.* Istvánt, a huszti nemesek hadnagyát. 1694-ben Lipcsében tanul, itt is jelenik meg disszertációja,¹¹⁰ 1695-ben Halleban, itt már kettő.¹¹¹ Az utóbbit, a *Dissertatio Sollemnist* — doktori disszertációját — *Apafi* Mihály erdélyi fejedelemnek dedikálja az *Academica Fridericana* kiváló tanítványa. E nyomtatvány 1705-ben Halleban újra megjelent.¹¹² Máramaros ebben az időben Erdélyhez tartozott, Huszt főkapitánya *Bethlen* Miklós, érthető azért, hogy amikor *Huszt* hazatér peregrinációjából, az ifjú fejedelem fogadja maga mellé orvosának. Egyházi tekintetben azonban Huszt a tiszántúli kerület máramarosi traktusába tartozik. Természetes, hogy az erdélyi nemzeti fejedelemség bukása után Debrecen kínálja meg tisztséggel és katedrával. Professzorságának emlékét őrzi *Debreceni Bárány* Miklós disputációja, „*Praeside Stephano Huszti*”.¹¹³

Bona-fordításán kívül még egy *Arndt*-fordítása jelent meg. Művét ifjabb *Apafi* Mihály feleségének, *Bethlen* Katának ajánlja mint „*alázatos szolgálja orvos Doctora*. 1698. *Böjtmás hava 16-án*”. E könyvnek is része lehetett abban, hogy a fejedelem már Bécsben — ez esztendő július 20-án megajándékozta őt egy huszti nemesi fundussal.¹¹⁴

Arndt (1555—1621), ez a roppant népszerű evangélikus aszketikus teológus nagy hatással volt a magyar protestánsokra, nemcsak az evangélikusokra, hanem a reformátusokra is. *Arndt*-ot fordítja, vagy a korábbi fordításokat revideálja az evangélikus *Petrőczy* Kata Szidónia, *Bél* Mátyás, *Vázsonyi* Márton, *Bárány* György,¹¹⁵ s a református *Huszt* István, *Pekri* Lőrinc és *Dániel* Ferenc.¹¹⁶ Különösnek tűnhetik fel, hogy a debreceni református kollégium professzora egy katolikus bíboros s egy evangélikus teológus művét ülteti át a magyar irodalomba. Ebből azonban egyáltalán ne következtessünk felekezeti indifferen-tizmusra, hiszen *Huszt* két református kortársa, *Komáromi* János és a *Tofaeus*-tanítvány *Újhelyi* István a jezsuita *Drexel* kegyességi könyvét fordítja magyarra¹¹⁷ anélkül, hogy ez a cselekedetük a legcsekélyebb közeledést is jelentette volna a katolikus egyházhoz, s nem is zavarta meg református olvasóinak felekezeti önérzetét vagy teológiai hittudatát. *Huszt* törekedett

¹⁰⁷ *Alszeghy* Zsolt: *K. Fráter István versei Teleki Mihályhoz 1684-ből.* = Irodalomtörténeti Közlemények. XXVII/1917 201—214. l.

¹⁰⁸ Peregrinációs naplója az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában van: Oct. Hung. 1261. *Tisza* István ismerte: = Magyar Figyelő. I/1911. 281—297. l.

¹⁰⁹ *Esze* Tamás: *Magyar Napraforgóvirág.* Egyháztörténet. 330—334. l.

¹¹⁰ *RMK.* III. 3881.

¹¹¹ *RMK.* III. 3941., 3942.

¹¹² *RMK.* III. 4508.

¹¹³ *RMK.* II. 1991.

¹¹⁴ Az ajándékozó oklevelet *Wesprémi* július 14-i dátummal említi. i. m. 207. l. Eredetije előkerült. Országos Levéltár Múzeumi letét. Törzssanyag.

¹¹⁵ *Arndt* művei magyar fordításainak jegyzéke megtalálható *A Pallus Nagy Lexikonában*. II. Budapest, 1893. 137—138. l.

¹¹⁶ *Pekri*, illetve *Dániel* Ferenc *Arndt*-fordítására nézve lásd: *Esze* Tamás, *A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában.* = Magyar Könyvszemle. LXXI/1955. 288—289. l.

¹¹⁷ Lásd a 109. sz. jegyzetben említett tanulmányt.

is arra, hogy elsimítsa a mű katolikus terminológiáját. Katolikust egyszer sem mond, hanem mindenütt „christianus”-t s a fordítás címlapján a szerzőt csupán „Nagy Tudós Ember”-nek nevezi. Magyarországra nézve is érvényes Carl Hollnak az a megállapítása, hogy a protestantizmus sokat kölcsönzött a katolikus kegyességi irodalomból, s kiemelkedő alkotásait kivéve, az átlagos természetben egyenértékű műveket nem alkotott. S arról se feledkezzünk meg, hogy a 17. század végén hazánkban is lejárt a nyilvános és szenvedélyes hitviták kora, s a legjobbakban felülkerekedett az a meggyőződés, hogy nem az ortodox hitvallás, hanem az erkölcsi magatartás hitelesíti az emberek keresztyénységét. Ez a felekezeti kegyességi irodalom Rákóczi unióra törekvő valláspolitikáját is támogatta. Ennek az irenikus irányzatnak, amelyet nevezhetünk keresztyén humanizmusnak is, kiemelkedő képviselője az orvosdoktor Huszti István. Magatartásának és műveinek részletes vizsgálata rendjén bizonyára felismernénk benne a debreceni felvilágosodás korai képviselőjét.¹¹⁸

Figyelemre méltó a könyv ajánlása. Fordítását újesztendei ajándéknak szánta a „Régi, Nagy emlekezetű Vaji Háznak”: „Mióltától fogva a Tekintetes, Régi, Nagy emlekezetű Vaji Háznak Isten kegyelméből mostan élő tselédinek, ő Kegyelmekek között Kegyelmednek, és a Kegyelmed szerelmeseinek, tsekély állapotom szerint esmérettségébe estem; sok okok kényszergettenek arra, hogy Kegyelmednek és szerelmesinek, ha egyébbel nem-is, jó emlékezettel kedveskedjem.”¹¹⁹ A Vay-család már Huszti korábbi fordítását, a *Paradicsomkertecskét* is kedvelte, s most az előszóban Huszti megígéri, hogy más fordításokkal is fog kedveskedni pártfogóinak. A Rákóczi-szabadságharc zűrzavarai között aligha juthatott ideje arra, hogy irodalommal foglalkozzék, valószínű, hogy nem is élte túl a szabadságharcot, talán a nagy pestisjárványban vesztette életét. Bona-fordításának emlékét Bél Mátyás tartotta fenn azzal, hogy 1724-ben Nürnbergben a könyv általa megjavított szövegét újra kiadta.¹²⁰

3. Énekeskönyvek

A református egyházi éneklés történetének¹²¹ legnagyobb eseménye az volt, hogy Szenczi Molnár Albert magyarra fordította, és 1607-ben Herbornban kiadta *Szent David Kiralynac s Prophetanac Szaz ötven Soltarit* kottákkal.¹²² A ma is használatban levő református énekeskönyv úgy alakult ki, hogy Szenczi Molnár zsoltárfordításának egyes kiadásait kiegészítették ún. dicséretekkel. Olyan sok kiadást ért meg az idők folyamán, hogy bibliográfiáját a mai napig se tudtuk megközelítő pontossággal összeállítani. Vannak

¹¹⁸ Huszti leydeni disszertációjának második részében Descartes-ot „princeps ille philosophorum”-nak nevezi. Turóczi-Trostler i. m. 12. l.

¹¹⁹ Vay Ádám és felesége, Zay Anna életrajzát lásd Szinnyei-ben és *A Pallas Nagy Lexikonában*, XVI. Budapest, 1897. 726–728.

¹²⁰ Ez a kiadása megvolt Árya Bethlen Kata könyvtárában is. Lásd: Lukinich Imre—Köblös Zoltán, *Gróf Bethlen Kata könyveinek katalógusa*. = Erdélyi Múzeum. Új folyam. II/1907. 33.

¹²¹ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Budapest, 1960. (Református Egyházi Könyvtár. XXV.)

¹²² RMK. I. 407.

olyan kiadásai, amelyek kottákkal jelentek meg, de vannak olyanok is, amelyek a zsolttároltárnak és a dicséreteknél csupán a szövegét tartalmzták. Az elmúlt évek folyamán az énekeskönyvnek két olyan kiadása került elő, amely a Rákóczi-szabadságharc éveiben Debrecenben, Vincze György nyomdájában készült. Az egyik 1703-ban jelent meg, címlapján ezzel az érdekes megjegyzéssel: „Melly most ujobban sok hibás Verseknél jó rendbe való vétettetésekkkel megjobbitván ki btsáttattott”. Ezzel a disztinkcióval először a szintén Debrecenben, 1699-ben kiadott énekeskönyvben találkozunk,¹²³ ugyanezt szóról szóra megtaláljuk az 1700-i debreceni kiadású énekeskönyv címlapján is.¹²⁴ A két utóbbi kiadás között az a különbség, hogy az 1699-i énekeskönyv még kottákat ígér az énekekhez, de az ígéretet a könyvben nem teljesíti, az 1700-i kiadás pedig már nem is ígéri meg a dallamokat. Még senki sem vizsgálta meg, mit jelent a „Verseknél jó rendbe való vétettetések”, üzleti propaganda volt-e a revízió bejelentése a címlapon, vagy valóban megjobbitották a szöveget, s milyen mértékben jobbitották meg. Lehetséges, hogy csak a botrányosabb sajtóhibákat küszöbölte ki a tipográfus, de az sem lehetetlen, bár nem valószínű, hogy valaki — talán valamelyik debreceni prédikátor — filológiai munkát végzett a szövegeken.

A zsolttároltárokat tartalmazó résznek külön képes címlapja van. Valamennyi zsolttár kottákkal van közölve ebben a kiadásban, s két kottát találunk a dicséretek között is. A kiadványnak nem az volt a rendeltetése, hogy templomi énekeskönyv legyen csupán, sokkal inkább iskolai és házi használatra készült. Ezért egészült ki — de már címlapok nélkül — harmincnégy lapra terjedő *Buzgó Imadsagokkal* és a *Kisdedeknek való Catechismussal*, azaz Syderius János közismert kátejával.

Egyetlen példányát ismerjük, eredetileg Farkas István könyve volt 1708-ban, 1721-ben pedig a nagyszombati jezsuita kollégium birtokába került.

A másik énekeskönyv főként templomi használatra készülhetett. 1705-ben megjelent szegényes — mert kották nélküli — kiadása az 1699. évi „szép kisded formában” kinyomtatott debreceni énekeskönyvnek a változata, amely „az Amstelodamban 1684-dik Esztendőben ki-nyomtatott kitsiny Soltáros Könyvnek példájára,¹²⁵ hasonló kisded formában mi-is itt Debreczenben ki-nyomtatott volt, a b. eml. és mind a két Hazának nagy hasznossal szolgált M. Tótfalusi Kis Miklós Uram accomodálván a maga kisded formában való kótáit”. A tipográfus az idők mostohaságával menti magát ezért a kiadásért: „eddig olyan apró Kótákat nem szerezhettünk, és azonban sokan kívánták az illy könnyen kézben hordozható kisded Soltáros könyvet, mostan ujjolag kóták nélkül-is ki-nyomtatottuk, vedd jó néven ezaránt- való fáradságunkat Kegy. Olvaso”. Egy ígérettel vigasztalja olvasóit Vincze György: „ha Istennek tetszik, kótákkal ékesebb, és szebb formában nyomtatandoval-is igyekezzünk kedveskedni”. Ezt az ígéretét már nem tudta megvalósítani. Még ebben az évben bekövetkezett Debrecen katasztrófája, a város kiürítése, s a nyomda is széthullott a garázda kuruc és a német katonák kezén.

¹²³ RMK. I. 1536.

¹²⁴ RMK. I. 1553.

¹²⁵ RMK. I. 1345.

A kuruc szabadságharc viszontagságai azt is megakadályozták, hogy a tiszántúli református egyházkerület valóra váltsa a tarpai zsinaton hozott ama határozatát, hogy „a *Gradualt* ujjonnan ki kell nyomattatni”.¹²⁶ Ebben az időben a debreceni templomokban még javában használták az I. Rákóczi György által adományozott *Öreg Gradualt*. A város pusztulásáról szóló tudósításban ugyanis azt olvassuk, hogy a kántor a Nagytemplomban hagyta énekes- és passzióskönyvét, amelyet a német katonák széttéptek.¹²⁷

Az énekeskönyvnek ez a „*kised*” kiadása is unikum. Egykori tulajdonosa értékes bejegyzését tartalmazza: „*Pataki Peter Imadságos és Enekes Könyvecskéje el ne merje lopni senkiis mint a Másikat. Löcsén Vetem A. 1707. 3. Jan.*” Figyelemre méltó, hogy tulajdonosa az énekeskönyvet Löcsén vásárolta, nem egészen másfél esztendővel a debreceni tipográfia pusztulása után, aligha magánszemélytől, bizonyára a löcsei könyvkereskedésben. Mikor Debrecen feldúlták, a kollégium könyvtárának egy részét elhurcolták; nem ez lett a sorsa a debreceni tipográfia raktári készletének is? Főként az 1705-i zsolnártkiadásra és az 1706-i kalendáriumra gondolunk.

Érdekes, hogy Pataki Péter énekeskönyvét „*Imadságos és Enekes Könyvecské*”-nek mondja, holott csak két imádságot tartalmaz három számozatlan lapon, az „*Uton-Jaroknak Reggeli Imádságát*” és az „*Uton-jároknak Estvéli Imádságát*”-t.¹²⁸

4. Halotti pompa

a) Szegény özvegyek és árvák Élesztő Szellője

Annak a történetírónak, aki majd egyszer meg fogja írni a magyar birtokos nemesség 17. és 18. századbeli életének társadalmi rajzát, sokat kell foglalkoznia majd a kor legnevezetesebb társas eseményével: a temetéssel. Legelső mozzanata a koporsóba tétel, azután rendszerint hosszú időre volt még szükség, amíg a távoli vidékekről összegyülekezett a rokonság a temetési szertartásra. A gyászszertartás a „*szomorú Ház*”-nál kezdődött, és — amikor főrangú vagy tekintélyesebb nemes urat temettek — mindig a templomban fejeződött be, mert a halottat a templom kriptájában helyezték örök nyugalomra. Sok olyan végrendelettel találkozunk az említett századokban, amelyekben a testamentumot tevő meghagyja, hogy illendő módon, pompával temessék, s ritka az olyan végső rendelkezés, amelyben a világtól búcsúzó ember egyszerű temetést rendelt magának. Előkelő nemesi házakban nemzedékről nemzedékre öröklődő közmeggyőződés volt az, hogy a halott emlékét meg kell örökíteni. Száz meg száz olyan kiadvánnyal találkozunk, amelyben a gyászoló család nyomtatásban is emlékeztetéssé tette a „*halotti tisztességtételt*”-t. Háborús időben persze felettébb ritkák az ilyen kiadványok, de békességes időkben is találkozunk olyan editiókkal, amelyek csupán a végső tisztességtétel egyetlen

¹²⁶ Lásd Iványos Lajos idézett cikkét.

¹²⁷ Révész Imre idézett publikációja.

¹²⁸ Nem azonosak a *Mennyei Tárház* *Kulcs*ában található hasonló imádságokkal.

mozzanatát, a halott nevében elmondott búcsúzó verset örökítették át az utókorra.¹²⁹

1703. május 11-én halt meg Szemere György, „Nemes Aba-uj, és más egy-nehány Vármegyéknek, edgyik Főrend Assessora”, s a következő esztendőben jelent meg feleségének, „Nemzetes, Nagysagos Bossanyi Kristina Aszszony” kívánságára Vincze György tipográfiajában a teljes temetési folyamatot megőrző kiadvány: *E Siralom Völgyen Edes Hazánkban Sion Fele Ohajtozva Utazo Sok Szegeny Özvegyek s Árvák Elesztő Szellője*.

A könyvecske névtelen szerkesztője ajánlással látta el a kiadványt. Idézzük néhány sorát: „Minékünk-is e fő-tzélunk ezen tsekély munkácskánkban, s mint hogy a kegyelmed kívánságára s költségével lát világot, lehessen-is a kegyelmed lelkének élesztő szellője, s édes hazánknak kesergő szívű mostani sok özvegyeinek kegyelmeddel edgyütt hathatós vigasztalója szent indulattal kívánnuk”.

A kiadvány hasznos művelődéstörténeti dokumentum, mert a hosszú temetési szertartás minden mozzanatára kiterjed, és szinte minden szót megőrkített, ami a temetésen elhangzott, még az „Oratio előtt el-énekeltetett Versek”-et is közli.

Az ajánlás után a könyvecskében Polgári Gáspár losonci első prédikátor rövid elmélkedése következik, „melly Prédikáltatott a testnek koporsójában való beszállittatásának alkalmatosságával”.

Polgári Gáspár elmélkedését Nagyváti János rimaszombati prédikátor halotti beszéde követte, „mikor . . . az Idvezült Ur, Losonci szomorú házához, minden rendek nagy Sereggel össze gyűlvén . . . az Idvezült Ur Házában, a fényes Mennysorországban, az Özvegyek Árvák Istenéhez így botsátotta-fel szavait”-olvassuk a prédikációt bevezető sorokban.

Nagyváti János prédikációjával még nem ért véget a „szomorú Ház”-nál való akció: folytatódott Polgári Gáspár prédikációjával. Ennek végeztével a „meghidegedett test”-et kivitték a házból, s a ház előtt Tarczali Sámuel rimaszombati iskolamester mondott „rövid magyar Oratio”-t. Az oráció előtt énekelték az említett kétstrófás verset a 42. zsoltár dallamára. Ez az ének egyetlen énekeskönyvből sem került elő.

A templomban a halott „sötét koporsóban zárt hideg teste felett, kész sirjánál” elkantálták a „Magyar Rhithmusok”-at, vagyis a halott nevében elmondott búcsúzó éneket. Az ének szerzője nincs feltüntetve, bizonyos, hogy ez is Tarczali munkája volt.

Bár az efféle magyar ritmusok többnyire gyenge versezetek, s nem emelkedik az átlag fölé Tarczalié sem, mégis értékesek, mert olyan családtörténeti adatokat tartalmaznak, amelyeket más forrásból összeszedni nehéz feladat lenne. Szemere György halotti búcsúzója ezeket a rokonsaládokat sorolja fel — a rokoni fokozatok rendjében — a Szemere és Bossányi családon való

¹²⁹ A háború miatt nem jelent meg nyomtatásban a kor egy előkelő származású református tudósának halotti búcsúzója. Címe: *Rythmi Exequiales super obitu admodum Reverendj ac Clarissimi Domini Johannis Nadányi Pie in Domino obdormientis. Anno 1707. Die 18. July*. A búcsúzó Szikszai P. Sámuel munkája, részleteket közöl belőle Oláh József: *Nagybajomi papok emlékezete*. = Sárospataki Füzetek. II/1859. 884. 1.

atyafiságon kívül: *Ilosvai, Vay, Váradi, Bethlen, Teleki, Zay, Tussai, Török, Mocsári, Litasi* és *Darvas*. A losonci végtisztességen tehát a Tizenhárom Vármegye legelőkelőbb református nemesei gyülekeztek össze, s ott voltak az erdélyi rokoncsaládok képviselői is. Mikor *Szemere* Györgyöt temették, még csak híre lengedezett *Rákóczi* szabadságharcának, amikor az „*Élesztő Szellő*” napvilágot látott, a búcsúzóban említett férfiak már *Rákóczi* kardja alatt harcoltak a hazáért és a szabadságért: *Vay* Ádám a fejedelem udvari marsallja, s a felsorolt nemesurak között ezerskapitányokat találunk, a halott testvér-bátyja, *Szemere* László különösen kedvelt brigadéros a *Rákóczi*nak, *Darvas* Ferencnek pedig districtualis főkomissziáriusi tisztséget adományozott a fejedelem.

De nevezetes ember volt az a prédikátor is, aki *Szemere* György hamvai felett elsőnek prédikált: *Polgári* Gáspár. 1706-ban jelent meg *Mérges Golyóbis* c. prédikációja a „*Magyar Vitéz meg-gyászolásra méltó mérges Káromkodása*” ellen. E nevezetes prédikáció megírására *Polgárit Rákóczi* ama rendelete ösztönözte, amelyben harcot indított a kuruc hadseregben divatozó szörnyű káromkodások ellen.¹³⁹ Lőcsei, majd kolozsvári kiadása valószínűleg a fejedelem támogatásával jelent meg.

Nem annyira híres, mint inkább hírhedt emberré vált a temetés másik aktora, *Nagyváti* János rimaszombati prédikátor,¹³¹ aki személyével és ügyeivel többször zavarta magát a fejedelmet is. A rimaszombati iskolamester, *Tarczali* Sámuel életét nem ismerjük.

b) Végső Búcsúzó

A református temetési szertartás elmaradhatatlan része ebben az időben — és még sokáig — a halotti búcsúzó, a „*szomorúságnak éneki zengő beszédével az el-maradott s árvahodott és már meg-keseredett szívü s lelkü feleknek s atyafiaknak megszóllittatása*”, mintegy a halott képviselésében a temetésen.¹³² Már mondtuk: a legtöbb búcsúzó minden művészi érték nélkül való verselés, iskolamesterek és diákok sablonos verses tákolmánya, de a döcögő sorok és kénrímek között olykor mégis találkozunk kitűnő strófákkal, amelyek a legtöbb esetben közeli vagy távoli irodalmi reminiscenciák, s fel-felbukkannak bennük kéziratos költészetünk, olykor népköltészetünk költői kifejezései, fordulatai. Sablonszerű a búcsúzó szerkezete is: a halotti gyülekezet megszólítása után elmélkedés következik — történeti és bibliai példákkal gazdagítva — az élet mulandóságáról és a síron túli élet reménységéről, s rendszerint a keserűség hangja erősebb, nem pedig a reménységé.¹³³

¹³⁰ Esze Tamás: *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében*. 70—71.

¹³¹ A körülötte támadt bonyodalmakra nézve lásd: Esze Tamás, *Jeltelen sírok*, 10—11. l.

¹³² A búcsúzó tartását a szatmárnémeti zsinat 1646-ban eltiltotta 8. sz. határozatával: „*Rhytmi vero inutiles non declamentur*”. Révész Imre: *A szatmár-németi zsinat végzése, eddig ösmeretlen szerkezetökben*. = Sárospataki Füzetek. IV/1860. 246. l. De ezt a rendelkezést — mint *Nadányi* János és *Kolozsvári* István esete mutatja — még a prédikátorcsaládok sem tartották meg.

¹³³ Esze Tamás: *Aranysemek az iszapban. A halotti búcsúzókról*. Az Út. VII/1954. 29. sz.

A műfaj tipikus példája „*Nehai Nemzetes Mező-Szegedi Purki Kata Asszony*” *Vegső Bucsúzója*, „*az hozzá tartozó szerelmes felekhez nyújtott Szózat*”-a. A búcsúzót különösen érdekessé teszi számunkra a halott személye: „*kegyes Istenfélő házastársa*” volt *Kolozsvári Istvánnak*, „*a Zarándi Tractusnak néhai Seniorjának mostan pedig a Kis-Várdai Reformata Szent Ecclesiának tizenegy esztendőnek el-folyásoktul fogva hűséges Lelki Pásztorának*”. Büszke volt származására is, a mezőszegedi *Purki*-familia:

Regi hirrel nével tündöklő Purki ház
Mellyet a jók nyelve meg ditsér nem aláz.

Férje az ő kívánságának engedelmeskedett, amikor nyomtatásban kiadta a *Vegső Bucsúzót*: „*magának-is életben létekor kívánsága szerint nem tartám alávaló dolognak az ő végső szavait az istenes szüléknek az el-követésre írás által emlekezetben hadni*”. Érdekes, hogy a búcsúzó szövegét a kiadás előtt átvizsgálta, s erről a címlapon is megemlékezett: „*El-mondatott, és azután meg-láttatott ujjabban, és ilyen formában ki-botsátatott*”.

A végtisztességet tevő gyülekezet megszólítása: „*Tekintetes Nemes Uri fő-Gyűlés*.” Az elmélkedés vezérlő gondolata: az élet szakadatlan bujdosás, s a tételt ótestamentumi példák szemléltetik. Idézzünk belőle három strófát:

Valaki bé-jöttél ember e világra,
Lehajol alattad ültél gyenge ágra
Menny-el ámbár meszsze és sok s nagy országra,
De nem találsz földön az örök jószágra.

.....

Isák Rebekával mikoron utazott,
Sokáig egy helyben ritkán mulatozott,
Allapottyok sokszor bal-sorsra változott,
Rebeka a Mennyben azért ohajtozott.

.....

Canahánnak földén a Ráchel meg-hala,
Az uton a sirban Ephratánál szálla,
Hol vig nélkül laknék olly helyt nem találá,
Jó Urához azért a Mennyben járula.

E strófákban a világtól búcsúzó asszony és férje arra a küzdelmes harminc esztendőre tekintenek vissza, amelyet együtt töltöttek. A népes és a református egyház múltjában nagy jelentőségű zarándi egyházmegye a nagy török háborúk viszontagságai között összeomlott, s megmaradt hat ekkleziáját a tiszántúli egyházkerület 1702. július 2—3-án tartott nyírbátori zsinatán a makói esperes inspekciója alá rendelte.¹³⁴ Tizenhét évvel korábban, 1685 őszén *Apafi Mihály* erdélyi fejedelemhez intézett levelében — *Hunyadi András* bihari esperes társaságában — már keserűen panaszkodik sorsukról, amely rájuk, a „*nyomorult sorsú és keserves állapotú hódoltságiakra*” szakadt a nagy török háború szenvedései között.¹³⁵ *Kolozsvári István* a zarándi egyházmegyé-

¹³⁴ Lásd a tiszántúli református egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyvét az egyházkerület levéltárában.

¹³⁵ A levél keltezése: „*Szölösi Congregationkban die 16. Octobris 1685*”. Szövegét lásd: *Török—Magyarkori Allam-Okmánytár*. VII. Pest, 1872. 101—102. l.

ből 1693-ban a kisvárdai ekkleziába került prédikátornak.¹³⁶ Fennmaradt *Rákóczi*hoz intézett folyamodványa, amelyben azt panaszolta, hogy hívei elfogytak „ez közönséges Istent néző hadakozásban”, esztendőnként való fizetése is elapadt, nem tudja mivel táplálni gyermekeit.¹³⁷ A *Vegső Bucsuzó*ból tudjuk, hogy négy fia és két leánya maradt *Purki* Katával való házasságából. s a legidősebb fiú, Benjamin 1703 óta tógátus diákja volt a debreceni kollégiumnak.¹³⁸ Folyamodványában magát a fejedelem „régí szolgálni igyekező szegény szolgájá”-nak írja.

Purki Kata búcsúzójának vizsgálata Szeged történetének egy felettébb homályos részletére irányítja figyelmünket. *Debreceni Ember* Pál bizonyága szerint a szegedi református eklézsia a Duna melléki egyházkerület kecskeméti traktusába tartozott, és valamikor protestáns tipográfiája is volt.¹³⁹ A szegedi nyomdának problémája mostanában megint felszínre került,¹⁴⁰ de református gyülekezetével senki sem foglalkozik,¹⁴¹ pedig a szegedi palánkok magyar lakossága — amelyet *Rákóczi* Szeged eredménytelen ostroma után 1704-ben áttelepített — és nagyszámú katonasága jórészt a református vallást követte.¹⁴² A mezőszegedi nemes *Purki*-házzal és a búcsúzóban említett szegedi atyafiság tagjainak: *Szegedi* Ilona s Anna, *Sózó* Dániel, *Gellért* István és *Lázár* Istvánné nevével eddig csak *Purki* Kata *Vegső Bucsuzójában* találkoztunk.

c) *Siralmas Beszélgetések*

A debreceni tipográfia református nyomda volt ebben az időben, s valamennyi kiadványa, amely 1703—05 között keletkezett, valamilyen módon református: vagy a szerzője, vagy a fordítója, vagy az editora református ember. Csak egy olyan könyv akad a huszonöt közül, amelyik nem református, hanem evangélikus eredetű: a *Siralmas Beszélgetések*. Bennük ama búcsúzó versek foglalnak helyet, amelyekben 1688-ban *Révai* Imrétől, Turóc vármegye örökös főispánjától és majd 1701-ben feleségétől, *Újfalusi* Katától búcsúzott el házanépe. Csak sejtjük, kinek a közvetítésével kerültek ezek a búcsúzó versek 1703-ban Turócból a távoli Debrecenbe, s kinek a megbízásából nyomatta ki a debreceni tipográfus. A nyomtatványnak nincs impresszuma. keletkezéséről a címlapnak csupán ennyi mondanivalója van: „Nyomatott 1703.” Mégis kétségtelenül debreceni nyomtatvány, mert valóságos gyűjte-

¹³⁶ „A Kis-Várdai Reformata Szent Ecclesiának tizenegy esztendőnek el-folyásuktul jogva hűséges Lelki Pásztorá”. olvassuk a címlapon. — Vay Mihály gyürei prédikátor elleni alaptalan vádaskodása miatt egy időre állásától megfosztottak. E sokáig húzódó ügy akit lád a tiszántúli református egyházkerület és a szabolcsi egyházmegye legrégibb jegyző-könyveiben.

¹³⁷ Esze Tamás: *Református prédikátorok folyamodványai II. Rákóczi Ferenchez*. Budapest, 1951. 6. l. (Különlennyomat a Református Egyház III. (1951.) évfolyamának 23—24. számaiból.)

¹³⁸ Thury Etele: *Iskolatörténeti Adattár. II. Pápa, 1908. 185. l.*

¹³⁹ *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 648. l.

¹⁴⁰ Dörnyei Sándor: *A XVI. századi szegedi nyomda kérdése*. = Magyar Könyvszemle. LXXIX/1963, 357—362. l.

¹⁴¹ Reizner János rövid összefoglalása: *Szeged története*. III. Szeged, 1900. 33—36. l. annyira hiányos, hogy 1652—1743 között csupán egyetlen adatot említ.

¹⁴² Esze Tamás: *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében*. 70.

ménye a debreceni nyomdára e korban jellemző iniciáléknak, záródíszeknek és líneáknak. Legjellemzőbb díszítő eleme az a kicsiny virágdísz, amelyet 1682-től kezdve figyelhetünk meg a debreceni tipográfiából kikerült nyomtatványokon, s amelyet egyetlen magyarországi nyomda sem használt sem előbb, sem később.

A kiadványnak voltaképpen kettős címlapja van. Az egész verssorozatot összefoglaló címlap után a Révai Imre „*hólt Teste felett mondatott versek*” következnek, amelyet a szerző „*Szklabinya várában elhagyatott szomorú özvegyé*”-nek, Újfalusi Kata asszonynak, s leányának, Révai Erzsébet asszonynak szájába adott az 1688. január 15-én végbement temetésén. A hosszú magyar búcsúzó vers után egy tíz soros latin vers következik: *Crux Christi Vita Piorum*.

A belső címlap főcíme: *Szívbeli keserves könyhullatásoknak ARJA, mely REVAI ERSEBETH asszonytul ... nagy keserves szíve fájdalmában ... siralmasan ki-öntetett anyja, Révai Imréné Újfalusi Kata temetésén 1701. május 8-án. A gyászversek hosszú sorozata Révai Erzsébet panaszával kezdődik. Érdeemes idézni ama három strófáját, amelyben a gyászoló asszony megemlékezik keserves ifjúságáról:*

Szánd-meg oh Ur Isten! szánd-meg ezt mennyégből!
Hogy Iffiu koromban mingyárt véletlenül,
Szörnyű bánatoknak mérges sepreiből
Nagy mértékkel ittam keserüségből.

Mihelyett én még tsak öszve adattattam
Én édes Urammal, már kéntelen voltam
Más földre bujdosni, s házamat el-hattam
Édes szüleimtől meszsze távoztattam.

Vólt dolgom nem egyéb hanem szomorkodni
Nagy zokogásokkal éjjel nappal sirni,
Én édes szüleim után kesergeni,
Az idegen földön rab módgyára járni,

s még ezt a két verszakot is:

Miként a Gerlitze az Társát el-vesztvén
Száraz ágakra száll keservesen nyögván,
Szomjuságát zavart vizekkel enyhítvén,
Szüntelen nyög társán igen keseregván.

Ugy kell énnékem-is siralmas napokat
Szives nyögésekben töltenem órákat,
Szomorú sorsomban siratom magamat,
Nem-is halgathatok vigasságos szókat.

Válaszul e keserves búcsúzásra elhangzik az „*Anyai vigasztalás*”, majd megint Révai Erzsébet asszony „*Keserves és siralmas sorsárul való Istenes panasz*” szólal meg, amelyből megtudjuk, hogy a gyászoló asszony a bujdosó Petrőczy István kuruc generális felesége. Ezekben a strófákban nem is anyját, hanem önmagát siratja:

Volt-é ezen Földön? volt-é ez világon?
 Lész-é az föld színén ki úgy ne zokogjon
 Mint fán kis Gerlitze, vagy Veréb a házon,
 Vagy mint magán lakó Pellikán pusztákon?

Láttzik sem Házas Társ sem Özvegy nem vagyok
 Sem Leány, sem Árva, fájdalmim melly nagyok,
 Noha törvény szerint Felesége vagyok,
 Ki hoszszas és meszsze bujdosásban forog.

Újra az „*Anyai vigasztaló Felelet*” szólal meg. Így folyik tovább még egy darabig az anya és a leány párbeszéde, majd a halott „*Tekintetes és Nagyságos Petrotzi Istvan Uramtul mostanság bujdosásban lévő kedves vejétül, butsuzik. Inti, térjen meg a császár hűségére:*

Hűségedet tars-meg Római Tsászárnak
 Hóltig meg-kegyelmez bizonynal higy annak
 Hasznát lám nem látod sok bujdosásidnak
 Keserves vagy azzal kedves leányomnak.

Végül az elköltözött elköszön „*Kedves Attyafiaitul, Nagy Jó Uraitul, és igaz jó Akaróitul*” s „*Kedves hű szolgálaitul, és szolgálóitul, szegény jobbágyitul és Szklabinya várátul kedves lakó helyétül*”.

Azért idéztünk strófákat, hogy példákkal is bizonyítsuk: a *Siralmas Beszélések* messze kiemelkedik a búcsúzó versek sekélyes „*költészeté*”-ből, a halott anyát és a bujdosó férjet sirató asszony kesergése valóságos költészet, olykor mintha *Petróczi Kata* Szidónia hangját hallanánk.

Felvetődik bennünk az a gondolat: nem maga szerezte-e ezeket a verseket *Révai Erzsébet*. *Kovács Sándor* professzor, az evangélikusok neves historikusa a *Zay—Ugróczi Zay-könyvtárból* kiadta *Petróczi István és Révai Erzsébet* ama leveleit, amelyeket 1690—99 között írtak egymásnak.¹⁴³ A gyűjtemény 38. darabja *Révai Erzsébet* hosszú verses levele urához. Nótajelzéssel is el van látva: „*Von Gott will ich nicht lassen*”, a magyar énekeskönyvekben: „*Istentől el nem állok*.” A tizedik strófáját idézzük:

Bézem már nem sokára
 Fordul nyárra az tél,
 És felhőknek utánna
 Szép fényes nap felkélly.
 Isten békeséghe!l
 Az földi lakosokat
 S megháldgya buidosokat
 Megh tölti örömmel.

Ez az ének válasz *Petróczi István* rövidebb versére, amely bizony elég gyengén sikerült verszet.¹⁴⁴

Petróczi István 1704. július 12-én érkezett be havasalföldi bujdosásából Erdélybe, a *Rákóczi*t fejedelemmé választó gyulaféhevári országgyűlésre.

¹⁴³ *II. Petróczi István és Révai Erzsébet levelei 1690—1699*. Budapest, 1916. = Magyar Protestáns Történelmi Emlékek. I.

¹⁴⁴ A vers a 10. levél melléklete: *Pozserovicza*, 28. *Marty* 1962.

Révai Erzsébet barátságos viszonyban volt a fejedelem erdélyi megbízottjával, Radvánszky Jánossal,¹⁴⁵ s lehetséges, Radvánszky magával vitte őt Erdélybe, hogy férjével ott találkozassék. Sőt még arra is gondolhatunk, hogy az asszony, aki „az édes számkivetett urának megjövetelét szíveszakadva reménylette”, Szklabinya várából áthúzódott a Rákóczi uralma alatt levő országrészbe, s maga intézte a *Siralmas Beszélgetések* debreceni kiadásának ügyét.

Az a keserűségében boldog házastársi idill, amelynek olyan megható dokumentuma az említett levelezés, szégyennel és siralommal teli tragédiává változott: Petrőczy Istvánhoz megérkezett az az asszony gyermekeivel együtt, akivel együtt élt Havasalföldében. „Szánja meg Isten keserves sorsomat — írja a feleség 1707-ben Radvánszkyknak —, csak azt bánom, hogy érte valaha legkisebbik but is szenvedtem, bár úgy jártam volna, az mint hozzám illett, most nem fájna szívem, hogy keserűségben töltöttem ifjuságomnak virágát.”¹⁴⁶

III. Bonyhai Márton elveszett könyve

A debreceni nyomda Rákóczi korabeli nyomtatványai között csak egy olyan könyv van, amely iránt még napjainkban is érdeklődik az irodalomtudomány; szerzőjét, Bonyhai Márton vámospércsi rektort még az új *Magyar irodalmi lexikon* is nyilvántartja.¹⁴⁷

Művéből egyetlen példány sem maradt fenn korunkra, nevezetességét éppen ennek köszönheti: a kutatók időnként találgatják, vajon mi lehetett benne. Dézsi Lajos ezt írta: „Csak gyanítjuk, hogy valami sikamlós tárgyú elbeszélés vagy monda lehetett, mert ilyenek iránt viseltetett leginkább ellenszenvvel az egyház.”¹⁴⁸ Ványi Ferenc viszont — különös, hogy éppen Dézsire hivatkozva — ezt írja lexikonában: „Bonyhai Márton egyházi író, 1700 körül cáfolatot írt Pázmány Kalauza ellen, melyet az egyházi hatóság eltiltott.”¹⁴⁹

Bonyhai Márton könyvével a tiszántúli református egyházkerület 1705. június 21—22-én Tarpán tartott zsinaton foglalkozott. Határozatának szó szerinti szövege így hangzik: „Martinus Bonyhai Rector Scholae Vamos Percziensis ut gravem et difficilem sustineat poenam, Sanctae Synodo Partiali Debrecinensi injungitur, eo quod posthabita Cl. D. Superattendentis prohibitione impirimi curavit libellum nullius momenti.”¹⁵⁰

Hogy a könyvet valóban Debrecenben nyomták, erre nézve bizonyítékul

¹⁴⁵ Pl. Révai Erzsébet nevében ő folyamodik Rákóczihoz. R. Kiss István: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása*. Budapest, 1906. 149. l. (Közlémények a br. Radvánszky család levéltárából. V. k. 4. sz.)

¹⁴⁶ Révai Erzsébet leveleit Radvánszky Jánoshoz közli: Deák Farkas, *Magyar hölgyek levelei. 1515—1709*. Budapest, 1879. 406—430. l.

¹⁴⁷ Megjelent I. k. Budapest, 1963. — Foglalkozik vele Gulyás is, III. 877. l.

¹⁴⁸ Dézsi Lajos: *Bonyhai Márton egy ismeretlen műve 1705 körül*. = Magyar Könyvszemle. III/1895. 288. l.

¹⁴⁹ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Budapest, 1926. — A lexikon figyelemmel kívül hagyta Zoványi Jenő cikkét (*Rég: könyvek romjai és nyomai*. = Magyar Könyvszemle. Új folyam. XXXVI/1929. 88—89. l.), pedig alighanem ő közelítette meg a valóságot: „Bizonyosan azzal mentegetőzött a nyomdász, hogy oly kicsiny könyvnél fölöslegesnek találta az approbiatiót. A könyvnek magának a legnagyobb valószínűséggel egyházi érdekűnek kellett lennie.”

¹⁵⁰ Lásd a tiszántúli református egyházkerület legrégibb jegyzőkönyvében az egyházkerület levéltárában.

szolgál a már említett zsinat határozatainak következő pontja: „*Typographus Debrecinensis, nullum opus majus vel minus sine approbatione Clarissimi Superattendentis vel Senioris alicujus imprimere ausit, alias excommunicatus esto.*”¹⁵¹

Ha ezt a két szöveget helyesen értelmezzük, meg tudjuk közelíteni a problémát, de előbb vessünk egy pillantást *Bonyhai Márton* személyére. Vámospércs a debreceni kollégium egyik partikulája volt,¹⁵² de *Bonyhai Márton* neve nem fordul elő a subscribált debreceni diákok névsorában,¹⁵³ alighanem Erdélyből került a Tiszántúltra, talán éppen mint exuláns, a *Rákóczi-szabadságharc* idején. Fiatal ember lehetett, hiszen a rektori tisztelet a gyülekezetek iskoláiban a kollégiumból kikerült diákok töltötték be, legfeljebb három esztendőn át. Honnan vett volna egy ifjú ember olyan rengeteg tudományt és időt olyan óriási feladat elvégzésére, amellyel annak idején sem a magyar evangélikus, sem a magyar református egyház nem tudott eredményesen megbirkózni: *Pázmány Hodegosának* megcáfolására.¹⁵⁴ Különben is a zsinati határozat egy olyan könyvecskéről: *libellus nullius momenti* beszél, amelynek tehát nincs semmi jelentősége. Nem lehet érvelni ama másik feltevés mellett sem, hogy *Bonyhai Márton* munkája talán „*valami sikamlós tárgyú elbeszélés vagy monda*” feldolgozása lett volna. A református diákokat valóban érdekelte a világi tárgyú poézis: *Nánási Fodor János* azt írja remek önéletírásában a pataki kollégiumban eltöltött diákéveiről szólva, hogy „*szerелем énekeket ... a kuruc világban sokakat szoktunk énekelni, kárhozatunkra.*”¹⁵⁵ S volt olvasóközönsége az érdekes világi történeteknek is, ilyenekkel bőven el is látta az olvasókat a lőcsei nyomda. Annak azonban semmi nyoma, hogy Debrecenben, a város nyomdájában a tipografus ilyenfajta könyvecskék készítésére vállalkozott volna, s különösen nem 1705-ben, amikor a puritán szigorúságú város — megrendülve a háborúval járó nyomorúságok láttán — kemény böjtöt parancsolt magára. Elképzelhetetlen, hogy a *Böjti Imádsággal* egy időben sikamlós tárgyú vagy szórakoztató könyvet adjanak ki Debrecenben, sőt éppen a maga neve alatt, a böjti mozgalmat kezdeményező hajdú városok egyikében az iskola rektora.

Bonyhai Márton munkája alighanem a kor magyar református irodalmának jellegzetes terméke: prédikáció formájában megjelenő elmélkedés lehetett, s talán éppen abból az alkalomból, hogy a hajdú városok 1704. július 4-én Vámospércsen tartott gyűlésében határozták el a böjtölést. A könyvecske nem ütötte meg a mértéket, egyházi engedély nélkül jelent meg, ezért a zsinati

¹⁵¹ E határozatban voltaképpen a szatmárnémeti zsinat 9. sz. határozatát ismétli meg. lásd *Révész Imre* 132. sz. jegyzetben idézett publikációját.

¹⁵² *Baresa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme*, I. Debrecen, 1906. 249. l., továbbá u. ő: *A debreceni kollégium és partikulái*, Debrecen, 1905.

¹⁵³ Lásd a tógátus diákok névsorát *Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár*, II.

¹⁵⁴ *A Hodegos-cáfolat történetének jó összefoglalása Szlávik Mátyás dolgozata: Képek Pázmány és elleneinek polemikából*, = *Protestáns Szemle*, V/1893, 80–102. l.

¹⁵⁵ *Fodor János református lelkész önéletrajza a múlt század közepéből*, Közli *Hoffer Endre*, = *Egyházi és Iskolai Figyelmező*, VIII/1877. 288. l.

atyák lecsaptak rája. Jogszerűen jártak el: *Bonyhai* Márton kikerülte az egyházi cenzúrárt.¹⁵⁶

Nem egészen bizonyos, hogy *Bonyhai* könyve 1705-ben jelent meg. 1702 nyarától 1705 nyaráig nem volt generális színódus a Tiszántúlon, tehát nem is foglalkozhatott *Bonyhai* könyvével. Mégis valószínű, hogy a kuruc világban látott napvilágot, mert a háború meglazította az egyházi fegyelmet is. A nyomdászt illető súlyos fenyegetés a tarpai zsinat szelleméből következett: a zsinatnak az volt a célja, hogy rendet teremtsen a zilált egyházi viszonyok között.

IV. Tasnádi István latin énekei

Tasnádi H. István terjedelmes latin nyelvű verse, a *Polydori Virgulta Myrtea* egyik darabja a 17. és 18. század terjedelmében jelentős, tartalmában sekélyes, a korra jellemző, de csekély értékű vagy éppen értéktelen *aggratulatoria*-irodalomnak. Ama művek egyike, amelyben egy literátor a kor cicomás és nehézkes latin stílusában megénekelt valamely esemény vagy évforduló alkalmával egy nagy urat abban a reményben, hogy pártfogót szerez, jutalmat vagy előmenetelt nyer fáradozásáért. Ez a különös költészet kivirágzott a *Rákóczi*-szabadságharc idején is, gondoljunk *Csuzi Cseh József Bercsényit*, *Csuzi és Almási Benjámin Rákóczit* magasztaló latin nyelvű verseire.¹⁵⁷ A *Rákóczi*-kor *aggratulatoria*-költészete azonban kiemelkedik e műfaj általában értéktelen termékei közül, mert ezek nemzeti közmeggyőződést fejeztek ki: a nemzet örömét azon, hogy méltó vezére támadt a *Habsburg*-elnyomás reménytelen évtizedei után, s a közösség reménységét is a jobb jövő felől. A *Rákóczi*-kori *aggratulatoriák* is a kor iskolás, barokk poetikai stílusában készültek, többnyire *Ovidius* modorában, s telve vannak mitológiai parádéval, de mert a bennük megszólaló érzés őszinte, mélyből fakadó, költészet tör elő bennük a forma merev keretei, az irodalmi konvenció fazisai közül. Különösen érvényes ez *Tasnádi* versére, amely a kuruc kor *aggratulatoria*-irodalmának legjobb alkotása.

Mint történeti forrás is jelentős. Századok múltán is frissen érzékelteti a magyarság lelkesedését, hódolatát és bizalmát vezére iránt s ama meggyőződését, hogy az új kuruc szabadságharc örökre véget vet a *Habsburg*-uralom szörnyűségeinek. Azokban a forró napokban született, amikor *Rákóczi* megérkezett a haza határához, kitört a hegyekből, s a Beszkidekből alászállva a Tisza partján termett, megvívta és megnyerte első csatáját, s a folyón átkelve, hadai előzölötték az alföldi tájakat. A vers nehézkes, tömör latin soraiból az a tűz lobban fel, mint a *Csinom Palkó* híres énekéből. *Tasnádi* verse a *Rákóczi*-szabad-

¹⁵⁶ A protestáns egyházi cenzúrára lásd *Schermann* Egyed vázlatos tanulmányát: *A protestáns cenzúra teljes kialakulása*. = Pannonhalmi Szemle. VI/1931. 213—227. 1. Idézi a tarpai színódus határozatait. Megemlíti *Gyöngyösi István* derecskei prédikátor 1706-ban történt esetét is, akit egy pasquillus miatt fosztottak meg tisztségétől. Ez azonban nem cenzúratörténeti adat, mert a pasquillust nem nyomtatták ki, hanem szerzője kéziratban terjesztette. — A feketeadói semi-generalis zsinat 1680. február 25-én tartott ülésén a tiszántúli református egyházkerület újra megparancsolta 2. határozatában: „*Akárki mindjárt, mindent ne nyomtattasson.*” Révész Imre: *Adatok a tiszántúli ref. egyházkerület múltjából*. = Sárospataki Füzetek. IV/1860. 147. 1.

¹⁵⁷ A *Csúziról* és *Almásiról* szóló tanulmányokat az *Irodalomtörténeti Közlemények* következő számai fogják közölni.

ságharc első jelentős irodalmi terméke és a *Rákóczi-kultusz* első irodalmi dokumentuma.

Megpróbáljuk visszaadni tartalmi fordításban a mű rettenetesen bonyolult latin címét: *Polydorus mirtuszágacska, avagy az elszáradt csontok megszólalása, megmozdulása és összegyülekezése, amelyeknek éltető levegőt Felsővadászi Rákóczi Ferenc, a szent római birodalom felséges hercege és Sáros vármegye örökös főispánja adott, aki a könyörülő istenség elrendeléséből elhívott, az ég ujmutatásából kijelöltetett és Isten sok csodája által megerősített védelmezőjévé a haldokló magyar haza ősi szabadságának helyreállítására, a jogtalanságok megszüntetésére, aki már régen a legnagyobb remény a bosszúállás akadályainak megszüntetésére, s akinek — midőn a haza határához megérkezett — a megelevenedett és a világ négy tájáról összegyülekezett csontok tiszteletet adnak, most pedig Apollo lantjával, de égi harmóniával versbe foglalta Tasnádi H. István, Krisztus akaratának mindenben méltatlan hírnöke az elhagyott bergei Borsován.* Már maga a könyv címe is érzékelteti velünk a mű szerzőjének, a borsovai református prédikátornak és az egész prédikatori rendnek két forrásból, a Bibliából és az ókori mitológiából összeötvöződő műveltségét és a kuruc publicisztika történet szemléletét *Rákóczi szabadságharcának* eredetéről s jelentőségéről: *Rákóczit „a haldokló szabadság utolsó sóhajai”* ébresztették rá történeti felelősségére, akciójával egy halódó nemzetet támasztott életre, műve a *rediviva libertas*.

Tekintsük meg a könyv szerkezetét is, mert nem csupán a tárgyalt latin verset tartalmazza, hanem toldalékai is vannak. A vers nagy terjedelmű: négy részre tagolódik, s összesen 468, disztichonban és hexameterben írt sorból áll. Íme a részek summája:

1. *Aplausus miri Cyclops misteria querit.*
2. *Argus ei causas satagit numerare latentes.*
3. *Herus cum Patria plausus dant mutua verba.*
4. *Jam citat hoc fungi calamo symplasma Poetam,
Res variasque monens satagit spe claudere metam.*

A vers stílusának és hangulatának érzékeltetésére hadd idézzünk eredetiben és *Geréb* László szabadon való fordításában néhány sort belőle:

Az öröm hangja:

At qui laetitiae nectar testatur ubique
Navia! castra parat fulgens equitatus in armis,
Summa sibi plausu resonant et Pergama Regni,
Alcidamae bronchos acuentes in melos austrant.
Tellus incepto cantu saltando choreas
Sorte beat celeres, Tuba provocat alma lepores.
Unde litare sibi cupit haec fortuna serena?
Nixa nimis laetis facies rerum favet unde?
Arcanam plausus seriem mihi pandere surge.

Ámde a nektárát így szerte ki hordja örömmek?
 Felkészít ragyogó tábort lovakon, kopíáson?
 Országunk minden várába kizeng az örömszaj;
 Lám, torkot köszörül s nótáznak a herkulesek mind.
 Hallja a hangot a föld s fürgén vigadozva keringél
 Táncra. A kellemetes kürttől riadoznak a nyúlfiúk.
 Ezt jó jelnek mért gondolja a tünde szerencse?
 Minden ugyan mért kél ettől egyszerre örömré?
 Titkos okát ennek mondd el nekem, ime, sietvést!

A felkelés:

Antea constratos sine fineque damna patratos
 Salvos imbelles; Acheronta movere rebelles;
 Nam patriis bellis pressos exire procellis
 Cernitur armatis Hunnorum sanguine natis,
 Prospera bella ciens eimbellibus Omnipotens Ens
 Gratificatur agris Patriae cum sanguine sacris,
 Sic ovis ipsa reddit drachmis quas Teuto coegit.
 Ast cur terra meas sonitu recrepante choreas?
 Dicis: subsultor quia vindicat hostibus ultor,
 Nos non contristas diademati flectere cristas
 Ast satagis solito Patria generosius ullo.

Bú hol előbb járda, kinnal vala és tele kárral,
 Mely gyámoltalan áll, Acheront mozdítva, rebellál;
 Belharcok dúlván, felkelt már, vészei múltán
 S látjuk, hunnoknak fegyvert maradékai fognak.
 Hadra sikert itten gyámoltalanoknak az isten
 Ad s vérrel szentelt haza földje évégre kegyet nyert:
 Drahma, juh így tér meg, amit elragadott ama német!
 Kérde: A tánc s nóta mért hangzik e földön azóta?
 Bosszúálló támadt, ellen leverője, hadának,
 S nemcsak bús harcos koszorút nyertünk sisakunkon,
 Több s nemesebb, ami lön, rendkívüli a honi földön.

A fejedelem:

Excubitor summus mortales inter et unus
 Arbiter Argus ego; quas sic tibi pandere pergo:
 Deliciae mentis Germen Patriaeque cadentis
 Gemma, decus morum, consessor primus Hunnorum
 Unus erat, toto virtus dignissima voto.
 Stemmata Regalis Decoris Cui cerne sub alis.

Legfőbb hírszerző lévén s a világon az első,
 Én Argus! S néked most folytatom így a regémet:
 Az, kinek újjonga elménk, romló haza sarja,
 Dísz, erkölcs gyöngye, fő méltóság viselője,
 Virtusa páratlan, de akárki megegyezik abban,
 Nézheti mindenki, hogy címere mily fejedelmi.

A versnek három toldaléka van, s mind a három a fejedelem magasztalása a kor sajtáságos irodalmi eszközeivel. Az első rajongó dicsőítése a fejedelem személyének és történeti jelentőségének:

Quod superat PRINCEPS, hostis quos invidet annos
MAGNE: Tibi Regnum vel decus atque polum

A második toldalék egy anagramma, a kor kedves, szellemi játszadozása a szavakkal. Rengeteg anagramma készült a szabadságharc jelmondatából: *Pro Patria et Libertate*, hol kuruc, hol labanc értelmezéssel. *Tasnádi Rákóczi* nevéből készített anagrammát:

Anagramma ex hoc Celebri Nomine:
FRANCISCUS RACOCIUS
Tale:
Fiscus crura consina.

Rákóczi neve szent név, a vele szemben álló *Habsburg*-hatalom megszemélyesítője a Fiscus, az embertelen és telhetetlen kamarai igazgatás, amely valóban koldussá tette Magyarországot, s még a nemességet is anyagi válságba sodorta azzal, hogy jobbágyait nyomorba döntötte, s a kiváltságos rendeket is megterhelte a hadi adóval, a porcióval. A harmadik: *Ad extremum*, a fejedelemhez intézett apoteózis, amelyben mintegy elbúcsúzik tőle könyve végén. Ebből is idézzünk néhány sort:

Nostra fluant semper charitionia dona recenter,
Digna Tuis meritis DUX immortalis Honoris.

A vers szerzőjéről eddig csak annyit tudtunk, amennyit a címben mondott el önmagáról: „*Ad omnia indignus Nuncius Voluntatis Christi in deserto Bereginoborsovensi.*”, azaz református prédikátor Bereg vármegyében, a beregi egyházmegyéhez tartozó Borsován. Életének eseményeit nyomon tudjuk követni egészen a szabadságharc végéig. A debreceni kollégium diákja volt, s 1690. február 19-én subscribált.¹⁵⁸ 1697-ben ordinálták Borsovára.¹⁵⁹ 1706-ban — valószínűleg már korábban is — *Kajdi* István mezei gyalogezredének tábori prédikátora volt. A regiment kedvelte, hiszen 1706. február 20-án azt kérte a fejedelemtől, hogy ajándékozza meg *Pap* János gazdátlanná vált beregszászi házával. Már birtokolta is a házat, amikor Beregszász városa és *Pap* János atyjafia tiltakozott a ház elidegenítése ellen. Amidőn *Kajdi* István 1707. május 3-án leköszönt ezereskapitányságáról, ő is megvált a regimenttől. 1708 elején Munkács várában az őrség református katonáinak volt a prédikátora.¹⁶⁰

Könyvét *Kajdi* Istvánnak ajánlotta. *Kajdi* borsovai nemesúr volt, nevével gyakran találkozunk Bereg vármegye történetében. Úgy került mindjárt kezdetben a felkelők közé, hogy a kurucok elfogták, s megeskették arra, hogy mihelyt *Rákóczi* Lengyelországból kijő, hűségére fog állani. Ígéretének eleget is tett, s 1703. július 16-án a kurucok oldalán harcolt a tiszabecsi csatában. Rövid ajánlásában *Tasnádi* magasztaló szavakkal emlékezik meg vitézségéről: „*Te contemperatum unum Individuum animo exultabunde tueamur; quae nisi scirem stupori ferendo non essem, cur, in bivio Fati praesentis nolens perdiu adulari, in medio Phalangum effuso Abelis sanguine commixtarum nuper admodum, ultro primum eminuisti, ubi per fidem in justum Deum, et Clementem*

¹⁵⁸ Thury Etele: *Iskolatörténeti Adattár*, II. 168. 1.

¹⁵⁹ A beregi református egyházmegye legrégebbi jegyzőkönyve szerint. A második világháborúban elpusztult.

¹⁶⁰ Esze Tamás: *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében*.

Principem mediantibus Pegasi tui unguis, inter mille sequentes catapultas, et glandes sulphureo-ignigenas servatus es.”

Tasnádi könyvének megjelenésekor *Kajdi* hadibíróként szolgálta a fejedelmet, egészen 1704. augusztus 18-ig, amikor Rákóczi reá bízta a bűnei miatt kivégzett *Kiss* Albert gyalogezredét. Ő is népszerű volt katonái között, akárcsak prédikátora. Rákóczi így emlékezik meg róla: „*Az való, hogy a köz nép elméjével, szívével nyelve által igen bír.*” Egyik későbbi leveléből arra következtethetünk, hogy józan és tiszta életű ember volt, rászolgált prédikátora ragaszkodására. Barokk retorikájának ellenére is hitelesnek tekinthetjük *Tasnádi* róla írt sorait.¹⁶¹

A *Polydori Virgulta Myrteaból* egy variánst is nyilvántart az Országos Széchényi Könyvtár. Az *Ad extremum* ezzel az üdvözlő formulával zárul:

CELSISSIMAE CLEMENTIAE

Humilimus Cliens et Cultor dictarum

3 Charitatum Amannensis

Staphanus H. Thasnadi.

A variáns csak abban különbözik az eredetitől, hogy csupán kezdőbetűit közli *Tasnádi* nevének: *St. H. T.*, s ennek következtében a záradék egy nyomtatott sorral megrövidült.

V. Kalendáriumok

A Rákóczi-szabadságharc korából fennmaradt levelekben gyakorta előfordul az a kérés, hogy a címzett szerezzen és küldjön kalendáriumot a levélírónak. Az egyik kuruc ezereskapitány levelében azt olvassuk, hogy bizonytalan a keltezésben, mert nincsen kalendáriuma. A kor embere számára azonban a kalendárium több, mint időtjelző naptár, mert olvasója *prognosztikonjából* akar tájékozódni az elkövetkezendő dolgokról is: az időjárásról és a történelem változásairól. Eszköze lehet a jövőmondásnak is. A kuruc főgenerális, *Bercsényi* Miklós kalendáriumát böngészgetve következtet a hadi szerencse változásaira. Ha a naptárban a *V/C* betűjellel találkozik, így oldja fel: „*Vincit Curuc*”, ha pedig az *SS* rövidítéssel, akkor ezt a császári hadsereg várható győzelméről szóló *auspiciumnak* tekinti: „*Superat Soldat*”.¹⁶² Naptárában az olvasó gyakran találkozott rövid, de velős mondásokkal, általános érvényű erkölcsi és gazdasági tanácsokkal. De olvashatott benne érdekes, anekdotikus történeteket is, s a kalendárium idézte emlékezetébe a közeli és távoli történelem legjelentősebb dátumait, s benne lelte meg jegyzékét a vásároknak, amelyeket akkor még „*sokadalmak*”-nak neveztek, és nemcsak az adásvétel, hanem a társas együttélés alkalmai is voltak. Benne tulajdonosa a nyomtatott lapok között levő üres levelekre jegyezte fel bevételeit és kiadásait, állatainak számát vagy cselédeinek konvencióját, de nem ritkán fontos politikai vagy

¹⁶¹ Esze Tamás: *Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710.* Budapest, 1955. 188. l.

¹⁶² *Thaly* Kálmán: *Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-korban. Kultúrtörténeti tanulmány.* (Irodalom- és művelődéstörténeti Tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. 63–64., 91.

katonai események leírását vagy tulajdon életének eseményeit. Egész naptár-sorozatok maradtak fenn korunkra naplószerű bejegyzésekkel. A kuruc világból említsük meg példaképpen *Károlyi* Sándor generális naptári bejegyzéseit.

A magyarországi naptárakról sok értékes bibliográfiai közlemény és monográfia készült, de még senki sem írta meg a naptáriródalom összefoglaló történetét. Még sok homályos, tisztázásra váró kérdés van a *Rákóczi*-szabadságharc naptáriródmájában is.¹⁶⁴ A kutatás legelső feladata, hogy az elérhető teljességig állítsuk össze az egyes nyomdák által készített naptárak sorozatait.

A kor erősen felekezetieskedő jellegű vallásossága kifejezésre jutott a naptár-használatban is. Katolikus ember nagyszombati kalendáriumot használt, a református debrecenit. Országos hírneve és tekintélye volt a lőcsei kalendáriumnak, de ezt is inkább csak protestánsok használták. A lőcsei kalendárium tekintélyére rendkívül jellemző az az adat, hogy egy debreceni eredetű s egy darabig Debrecen város szolgálatában álló tipografus, *Töltési* István imitált lőcsei kalendáriumokat állított elő a labanc magyarok számára a király birtokában levő Komárom városában, és aztán komáromi naptárait is lőcsei mintára készítette.¹⁶⁵ A kuruc területeken megjelent naptáraknak is mindig maradt valami labanc jellege, mert a históriát nem a kuruc történet szemlélet szerint fogalmazták meg, hanem valami óvatoskodó közömbösséggel, mintha nem is folynék Magyarországon nemzeti szabadságharc a *Habsburg*-uralom ellen. *Rákóczi* az 1704-i lőcsei kalendáriumot emiatt el is koboztatta,¹⁶⁶ de éppen a fennmaradt debreceni naptárak bizonyítják, hogy e drákói intézkedésből a nyomdák nemigen okultak.

Csak két debreceni naptár maradt fenn a *Rákóczi*-szabadságharc idejéből, az 1704. és az 1706. évre szóló kalendárium. Az 1703-i és az 1705-i még nem került elő, talán örökre elveszett.

Az 1704. évre szóló kalendáriumnak *Thaly* Kálmán egy olyan példányát használta, amely a kurucok egyik districtualis főkommisszáriusának, *Darvas* Ferencnek a tulajdona volt, s tele van nagyértékű történeti feljegyzéssel.¹⁶⁷ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő másik példánya *Dolhai* György huszti főkapitány gazdasági bejegyzéseit tartalmazza, pl. „*hajtatam Dolharul az Andrásyoknak 35 ménes lovat*”. Recept is található benne a moslák készítéséről.

Idézzünk példaképpen kettőt a naptár havi rigmusaiból:

Január;	Nyárban ha kapartál, mostan vigadozva lakozzál, Ha pedig aluttál, nézzed üressen a tál.
Dec.	Mit didergesz oda ki szakadozott tzondra gubába, Bak, bárány, s róka-bür melegit, s illik szür.

¹⁶³ Pl. *Jakab Elek: A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben.* Budapest, 1881. (Értekezések a Történettudományok Köréből. IX.), továbbá: *Kovács Imre. Régi magyar kalendáriumok 1711-ig.* Debrecen, é. n. 20. l.

¹⁶⁴ Lásd pl. *Thaly Kálmán publikációját: II. Rákóczi Ferenc Dr. Kochanszky Mihály krakkói egyetemi tanárnak naptárkiadási engedélyt ad Magyarországon.* = Történelmi Tár. 1879. 399. l.

¹⁶⁵ *Baranyay József: A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története.* Komárom, 1914. 11. 20. l. (Különlenyomat a Komáromi Újság 1913–1914. évfolyamából.) — *Töltési István: „Astrologus et Bibliopola” engedélyt naptár kiadására lásd: Országos Levéltár. Kancelláriai levéltár. Originales Referadae.* No. 12. ex Canc. Refer. 1705. jelzet alatt.

¹⁶⁶ *Thaly Kálmán: Rákóczi és a sajtószabadság.* = Magyar Könyvszemle. V/1880. 394. l.

¹⁶⁷ Adatait *Thaly Kálmán* használta: *A székesi gróf Beresényi család. 1470–1835.* III. Budapest, 1898. 133. l.

A „*Rövid astrológiai vizsgálat*” első része az évszakokról, a második a nap- és holdfogyatkozásról, a harmadik a békességről és háborúságról, a negyedik a betegségekről, az ötödik a föld terméseiről mond jövendölést.

Figyelemre méltó „*A békességről és háborúságról*” való jövendölése, mert a Tiszántúl böjti mozgalmának hangulatát árasztja erkölcstörténetileg is érdekes soraiban: „*Amint ebben az Esztendőben az Egnek forgásiból a Békesség és Háborúság felől vélekedhetünk, inkább békességesnek, mint háborúságosnak láttatik lenni. A Saturnusnak és Jupiternek hatodfél szegü fénye szerinte kedvező jelentőséget tulajdonít. . . . Vajha jól tselekednénk, ha mi magunkat és a bűnös világnak állapotját vizsgálók és a szent Irásnak Prognosticumit ellenébe tennők, hogy az igazi Penitencia tartásra térnének. Tsak nézzünk-el, miképpen a régi tökéletesség, hűség és emberség le-vesztenek légyen; ellenbe pedig az idegen országi hamisság, hitelenség, kevélység sokféle köntösben való gyönyörködés, igasságtalanság, a szegényeknek nyomorgattatások, és kivált az istentelenség szerteszélyvel elhatalmaztanak. Ha ezeket jó módjával meg-fontoljuk, kevés jót prognosticálhatunk belőle. Makab. 2: Könyv: 4. rész: olvassuk, hogy minek utánna a Sidók az ő Attyuknak szokásaikat elhagyták, és az idegeneken kaptanak, annak árrát meg is fizették, mert az Isten azokat támasztotta reájok, kiknek tselekedeteket majmoskodva követték, hogy őket büntessék. Ezt könnyen alkalmaztathatni. Az Ur Isten könyörüljön rajtunk, és az imitt amott lévő kevés Istenfélőkért kegyelmezzen meg nekünk, tartsa meg nálunk a jó Békességet, és segítse-meg a meg nyomorodott országokat és helyeket, meliyeik háborúságokba elegyedtenek, minden rossz jövendöléseket, mellyeket az égből vélhetnénk, ellenségeinkre fordítsa, hogy meg-rémüljenek, hátra térjenek, és hirtelen meg-piruljanak*” Az időjárásról szóló jövendölés ezzel a könyörgéssel zárul: „*Adjon az Isten alkalmas időben való esőket és töltse-bé az Országot az ő áldásával, Amen*”, mert miként az 1706-ra szóló naptár „*Magyar Chronicá*”-jában olvassuk, az „1703. és 4-ben, Rendkívül való nagy szárazság vólt egész nyáron, Magyar Országnak leg-nagyob részeiben”.

Érdekes históriácskákat találunk ebben a kalendáriumban, mert — mint a naptár szerkesztője írja az egyik levélen — „*e levél ürességében tettszék e Históriaikkal kedveskednem az Olvasónak*”.

A Rákóczi-szabadságharc költészetét is gazdagítja ez a naptár,¹⁶⁸ a történetek között ez a vers olvasható:

Melly régen áll hozzád a békesség háttal,
Árva Haza, Sárt gyursz a Jákób Házával,
Mert zörgött a Christus, míg feje harmattal
Meg-tölt, de nem valál hozzá indulattal.

Azért tüled el-ment szomorúságában,
De nem nézvén vétked meg elő jött mostan,
Tanully magad kárán, nyiss altót hát gyorsan,
Köszönd-meg s adj hálát, hogy élj boldogságban.

¹⁶⁸ Esze Tamás: *Egy 250 esztendő kalendárium.* = Az Út. IX/1956. 13. sz.

A „*Magyar Chronica. A Magyar Nemzetnek emlékezetes viselt dolgainról*” mindenestől fogva labancos írás. Thökölyi 1690-i zernyesti győzelméről, Erdély fejedelemségéről ez a mondanivalója: „*Item: Erdély Országa egynéhány ízben az ellenségtől meg-szorongattatik, de az ő Felsége Romai Császár vigyázó vitéz fegyvere által megszabadittatik*”. A spanyol örökösödési háborúban is az osztrák sikereket emeli ki. Nincs is olyan Rákóczi-kori naptár, amely megemlékezne pl. a szomolányi kuruc győzelemről.

Az 1706. évre szóló debreceni kalendáriumnak az a nevezetessége, hogy tulajdonosa labanc katolikus magyar volt, aki a naptár üres lapjaira „*Az marsirozásinknak annotatioja*” címen elmondja *Stahremberg* császári generális ama hadjáratát, amelynek során visszafoglalta a kurucoktól Esztergomot. Feljegyzései október 1-től november 7-ig terjednek, s történeti forrásértékűek.

Ebből is hadd idézzünk néhány verset a hónapokat köszöntő tanácsokból:

Február: Ally! Ország Mihály! vászon köpönyegbe ne sétálly.
Etszakára meg szállly, jo meleg a sut, ott hály.

Május: Már szállást zöld bokor hálást ad mindenüt állást,
Bujdosó bátya szobát, ott keres hát kalyibát.

1705 a válság esztendeje volt a Rákóczi-szabadságharc történetében. Nagy tervek és erős reménységek omlottak össze azokban a hónapokban, amikor az 1706-ra szóló naptárt a tipográfiában összeállították. Békevágy töltötte el az emberek szívét, de „*A Békességről és Haborusagrol*” szóló prognosztikon-jában a csillagok állásából a naptárkészítő-mester azt jövendölte, hogy „*a békességes tanácskozások az hadakozáshoz szokot embereknek vért szomjuhozó szándékok miatt meg-háborittatnak. . . . Ezeket az három felső Plánétákat — Saturnus, Jupiter és Mars — leg bóldogtalanabb és ellenkező tsillagzásban láttyuk; kiváltképpen őszszel, a mikor Saturnus és Márs egymást nem tsak az hoszszu őszvejövéskor akadályozzák, hanem ártalmas négy-szegű fénnel és ellenbe jövással más Plánétákhoz deturbállják. . . . És így a több ártalmas tsillagzások-is egyebet hadakozásoknál, pártolkodásoknál és veszedelmeknél nem jelentenek.*” A jövendölés teljesedett, 1706 őszén *Rabutin* erdélyi generális megindult Kassa ostromára, s hadjáratának kudarca után a megint kiüresített Debrecenbe telepedett be hadseregével téli szállásra.

Idézzünk ízelítőül néhány erkölcsi mondást a kalendáriumból: „*Ritka az a gazdagság, mely mások kára, szegényeknek veritéke nélkül, egyszóval igazán gyűjtetik, melyért száll az Istennek átka kire-kire. . . . A titkos csalárdság nagyobb a nyilvánvaló lopásnál*”.

A „*Magyar Chronicá*”-ban a hadi eseményeket természeti jelenségek említése pótolja: „*Ismét: 28. Febr. Nagy mennydörgés hallatott a Tiszán innen, melylyen igen álmétkodtak, a kik hallották. . . . Ismét: Septemberben, A Jeg-eső a Váradí és egyéb hegyeken-is sok károkat téssen két ízben*”. A históriácskáiban sincs semmi célzás a szabadságharcra. A debreceni kalendáriumokat is óvatos polgárok és nem bátor hazafiak szerkesztették.

A debreceni nyomda Rákóczi-kori történetének epilógusa Herczegszőlősi István kemecei predikátor folyamodványa¹⁶⁹ a fejedelemhez. Ezt írja benne: „Ez munkácskát Felségednek dedikáltam és a Felséged fejedelmi dicsősséges neve alatt akarom is világra bocsátani, alázatosan kérem Felségedet, mint nékem nagy jó kegyelmes uramat, méltóztassék (ha tovább nem is), avagy csak praefatióját ezen munkácskának kegyelmessen meg olvasni. Noha nem ilyen üszögében, hanem jól el készülve, nyomtatásban kell vala ez munkácskát Felségednek bé mutatnom (mellynek eddig való ki jövetelire nagy lelkü emberek voltanak ösztönim), de a sok körülem lévő szükség, szegénység és ennek ki nyomtattatására való tehetetlenség, a debreczeni typographiának is a németek miatt való el praedaltatása, ebbéli szándékomban meg gátolt”. Az a „munkácska”, amelyet a predikátor még a nyomda pusztulása előtt akart kinyomtatni Debrecenben, előkerült a nagykállói református egyházközség levéltárából. Ez a címe: *Némely Szent Irásbéli Locusoknak igaz, helyes és valóságos magyarázattya, és azokból ki jöhető controversiáknak értelmes meg fejtegetése, és ismét azokra lehető objekciókra helyes és illendő meg felelés. Mellyek irattak, és nem kevés munkával, edgyszer is, mászsor is, edgyűnнен is, másunnan is, ilyen formában öszve szedegettettek Herczeg-Szölősy István Ibrányi Ecclesia méltatlan Lelki Tanítója által, Ibrányban. Anno Domini 1704.*¹⁷⁰ A könyv azért nem jelenhetett meg, mert a debreceni nyomdát előbb a kurucok, aztán az 1705. október 20-át követő napokban a németek annyira feldúlták és tönkretették, hogy a szabadságharc viszontagságai között nem is lehetett többé helyreállítani, s csak a szatmári békekötés után, 1712-ben kezdhetette meg újra működését.

Nem tudunk egyetérteni Csűrös Ferencnek, a tipográfia monográfusának feltevésével, aki lehetségesnek tartja, hogy „a nyomda, bármily nyomorúságos viszonyok között is, tengődött valahogy s ha mást nem, a városi nyomtatványokat bizonyára itt nyomtatták az összeszedezett betűkészlettel.”¹⁷¹ 1712-ben valósággal újraalapították a nyomdát, régi díszítő- és betűkészletéből alig maradt meg valami. Az 1706. évre kibocsátott kalendáriummal lezárult a nyomda első nagy korszaka. Mi e kornak utolsó kiadványairól számolunk be. Nyomtalanul eltűnik szemünk elől Vincze György könyvnyomató is. Utódának, Miskolczi Ferencnek működésével is csak 1712-ben találkozunk először Debrecenben. Miskolczi a kuruc szabadságharc idején a Lőcsei Brewer-nyomda tipográfusa volt, s főként az ő keze alól kerültek ki a debreceni nyomda pusztulása után a Rákóczi-szabadságharc további éveinek református nyomtatványai.¹⁷²

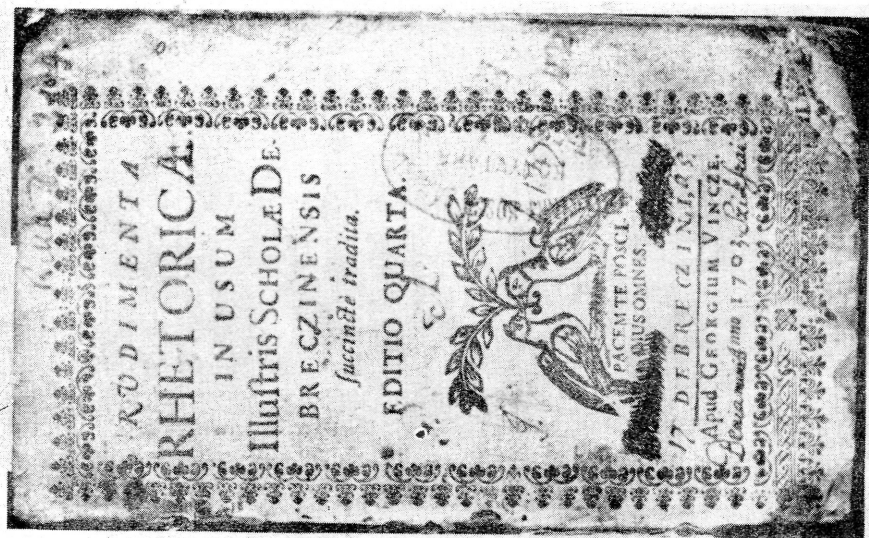
¹⁶⁹ Esze Tamás: *Református prédikátorok folyamodványai II. Rákóczi Ferenchez*, 11. l., továbbá ua.: *Herczegszőlősi István emlékezete*. Az Út. VI/1953. 5. sz. — Thaly Kálmán páblikációja alapján (Magyar Könyvszemle. 1895. 190. l.) újból kiadta Kovács Máté: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, az államalapítástól 1849-ig*. Budapest, 1963. 204–205. l.

¹⁷⁰ E kéziratos munkájának egyik lapján fennmaradt Ibrányi Lászlóné, Bélaváry Éva „temetése végtiszíntetűre nyomtatott chárta” szövege. Lásd: Görömbei Péter, *Halotti énekek a XVIII-ik század első éveiből s még valami*. = Sárospataki Lapok. I/1882. 302–303. l.

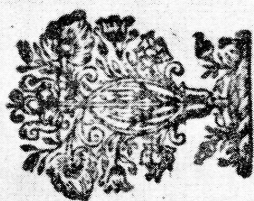
¹⁷¹ Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*, 174. l.

¹⁷² Miskolczi Ferencre nézve lásd: Esze Tamás, *Egy ároni család*. = Az Út. IX/1956. 16. sz.

MOS STEPHANUS DOBOZI,
Judex-Primarius, Georgius C-Co-
maronli, Tribuus Plebis, Johan-
nes Pofalaki, Nicolaus Pap, Andreas
B. Thuri, Samuel Dioszeghi, Paulus
Palagyi, Johannes Veresmarti, Stephanus
Páfpók, Johannes Katona, Stephanus
Alonori, Johannes Tikos, Georgius Szabo-
hofzlai, Johannes Váci, Johannes Csa-
tári, Seniores; Stephanus Lévai, Pau-
lus Tholdi Vice Notarij, ac tota Commu-
tas Libere Regiaqz Civitatis Debrecen;
 Damus pro memoria, tenore presentium, signifi-
 cantes quibus expedit universis Quod posteaquam
 cum Reverendis ac Clarissimis Dominis Johanne Ko-
 esi Ecclesiarum Reformatarum Cis-Iybscanarum Su-
 perintendente, & Scholae Nostrae Rectore, ac Professo-
 re, Johanne K. Debreczeni, Iacobs Debreczeninlis Se-
 niore, Thoma Vereseghazi, Michaele Rapotha,
 Stephano Padjai, Paulo E. Debreczeni, & Georgio
 Vccsei, Ecclesiae Nostrae Ministris; Michaele Vlai,
 Johanne Debreczeni & Georgio Kecskeméti inder
 Scholae nostrae Rectoribus & Professoribus simul con-
 sultati, nonnullas inordinatas tumultuationes, con-
 spirationes, seditiones, aliosq; intolerabiles excessus, per
 Scholasticam juventutem, ob aetatem juvenilem,

RUDIMENTA
ORATORIAE,
IN USUM
ILLUSTISCHOL.
LÆDEBRECI-
NENSIS
Recentior excusa.

DEBRECINI,
Apud GEORGIUM VINCEZ.
Anno 1703.

3. sz. melléklet

ELEMENTA
GRAM-
MATICÆ

LATINÆ,
Pro rectâ institutione Ju-
venutis Scholasticæ, et prolixio-
rum Grammaticarum Præceptis, in
breve Compendium contrahita.

GREGORIO MOLNAR.
pæ memorat.
Nunc adeo exactis præceptis fuctis, & a
pluribus quibus latet, ut mendis
purgata & locupletata.

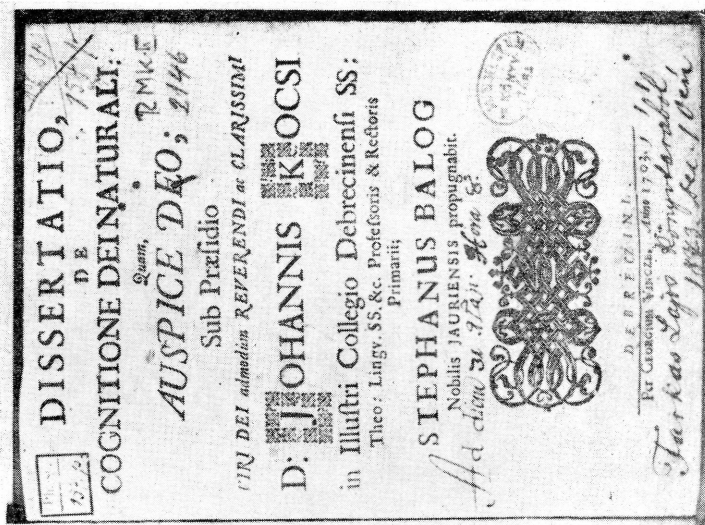

CORONÆ.
Apud LUCAM SEILERUM, M.D.
per Michaelern Heitzdörffer.
Anno MDCCIII.

4. sz. melléklet

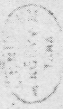

5. sz. melléklet

6. sz. melléklet

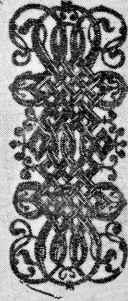
EXERCITATIO
Super Gen. XLIX. X.
Quam,
AUXILIANTE DEO,
Sub Praefidio
VIRI DEI
ALMODIUM REVERENDI, CLARISSIMI,
D. JOHANNIS KOCSI,
In Illustri Schola Debrecina SS. Theo. &
Lingv. S. Professoris & Rectoris, Ecclesiarumque Refor-
matarum, quae sunt cis Tibiscum Superattendentis;
publice defendere conabitur
FRANCISCUS MAJOR KOCSIENSIS
ACTOR & DEFENSOR
Ad diem 4 Julii An. 1703. loco horif-
quo solitis.

DEBRECINI
PER GEORGIVM VINCEZ. Anno 1703.
*Steph. Kocsy Kingold
vocat. 1703. Dec. 10. 1703*

7. sz. melléklet

DIATRIBA
DE
VIRO GERMINÉ
Ex Zach. 6: 12.
Quam,
DEO PROPHETIO,
Sub Praefidio
VIRI DEI ALMODIUM REVERENDI, CLARISSIMI,
D. JOHANNIS KOCSI,
In Illustri Schola Debrecina SS. Theo. &
Lingv. S. Professoris & Rectoris, Ecclesiarumque Confe-
ssioni Helveticæ addictarum, quae sunt cis Tibiscum
Superattendentis publice aliquoties habileet
STEPHANUS MAJOR KOCSIENSIS
Ad diem 4 Julii An. 1703. loco horif-
quo solitis.
ACTOR & RESPONDENS.

DEBRECINI
PER GEORGIVM VINCEZ. Anno 1703.
*Steph. Kocsy Kingold
vocat. 1703. Dec. 10. 1703*

8. sz. melléklet

LILLIUM
MILITARY

32.32a

A Nyomorúágoknak Tö-
vüle körében be-vétetett if-
ten Anyaispentyházának
magas meg-alkála, és

RESERVES.

SIR A. L. M. A.

Mellett; az üldözéseinek
időjén, a meg-haragult Istennek
meg engesztelése; a' Christus
ellenlőinek meg-fegyveritése
a' Szent romlazozt Köfalai-
nak fel-építése,ekkeppen
bőve-fel a' Anyaföldi-
magas Meny-otzfában

Melyet az Ur-áldozságra, a Ke-
zeleni Ecclesiának köszönöm, és a
szegény-kegyelme HUENKER vigá-
zolására, elképzel képzett el, és illi-
jornának k-i-i borsított FRANZ-
QUERABAN, 1619.

TECSI MIKLOS.

DEFREZZENBN.

Vincze György által, 1793.

MENYEI TARHAZ
KULTSANA K
MUTATO TABLAJA.

I, R E SZ.

A' Mindemapi Imadsagokró!

Reggeli köznapi Imádság. I. ev. I.

Magyarországi Evangélikusok

Imprimi 4

Magnos embeveret

Közeli Könyvregés után való fo-

hízkodás.	14
-----------	----

Élve Templon. ba menésk. Im: 14

Évelik Kónyorges uran v. tonal	12: 16
A négy Csemekelet. Dece Tonal.	16

Az önkormányzatok feladatainak megnevezése és az ezekhez tartozó költségvetési kiadások főösszege

Etelelőz való Imádság.

Étel után való ivásig.

Oskolaáro'sz tudolo Inak:

szűz anyóv eladó Leányvak lm: 25

Hazi Gazda (széki közl. Reg. I. m. 29)

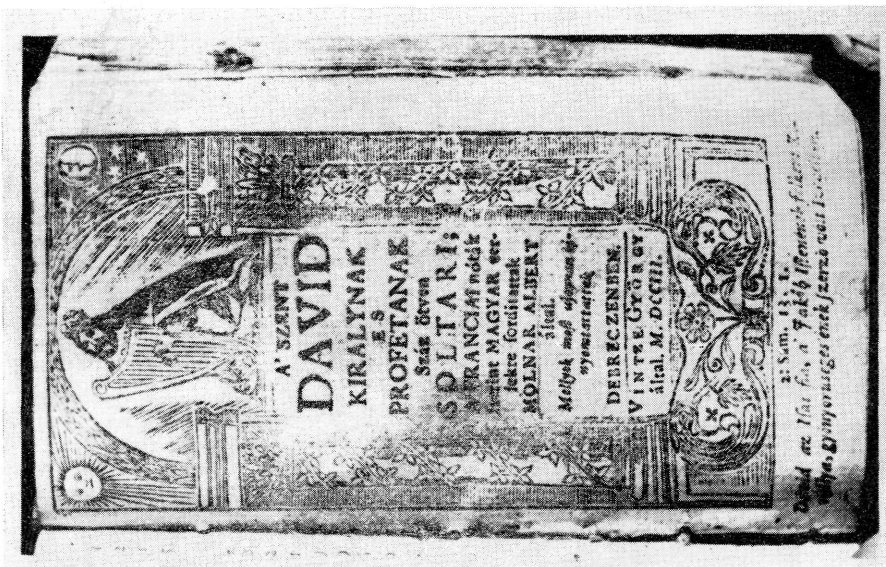
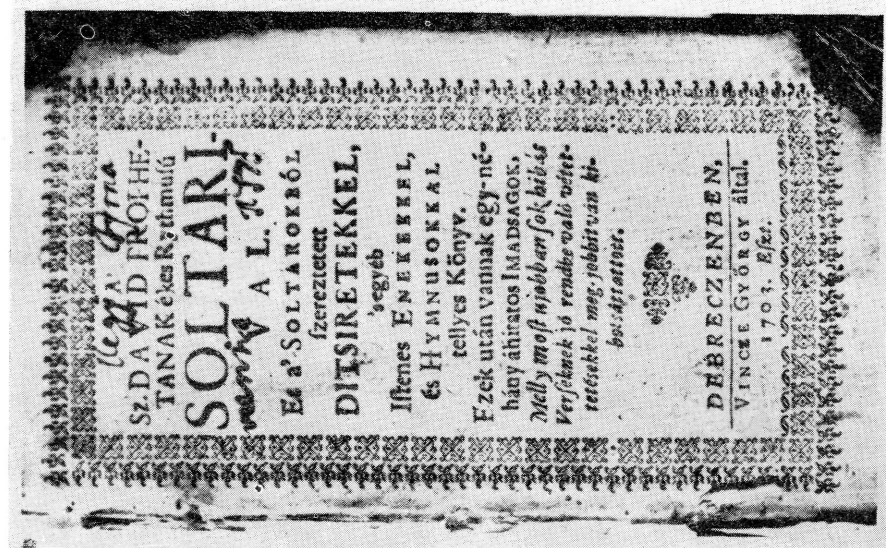
Házi Gazdának eselédikörrel-

véli Imáds:

Magnos Underack. Twenty Five.

10

1

SIRALMAS BESZÉL-
GETÉSEK

A minden testnek utára elment

TEKINTETES és NAGYSÁGOS
NEHAI

REVAI IMRE

URNAK,

Nemes Thuróc Vármegyének örökös
Fő-lipányának, &c.

ÉS

NEHAI TEKINTETES és NAGYSÁGOS
Dévék Ujfalú

JFALUSI ATA

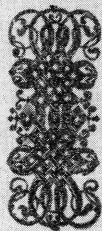
ASZONYNAK.

A' fellyebb említett Tekintetes Urnak Siralmas
Örvégynék

Ez életben megmaradott

SZERELMESIVEL és JOAKARÓIVAL.

ÉS
EZERNEK AMAZONKAL

Nyitván 1704

13. sz. melléklet

Szibeli keferves könyvtulajdonosoknak
ARJA.

Nelly

NEHAI TEKINTETES és NAGYSÁGOS DE-
FERVÁLYI

JFALUSI ATA

Aszöny ö Nagysága,

NEHAI TEKINTETES és NAGYSÁGOS

REVAI IMRE Uram

ö Nagysága,

Nemes Thuróc Vármegye örökös Fő-lipányának, meg-hagyatott Örvégye boldog emlékeztető Te-
fő leltér. Egyetlen egy írtbeli írtalmas

LEANYATUL

TEKINTETES és NAGYSÁGOS

REVAI ERSEBETH

ASZONYTUL. ö NAGYSÁGATUL.

Nagy keferves ízve fájdalomában Uri A-
tyátságok; és a' több éneműd írt-aszának Székely-
Vármék belső piarzin írt-aszának nagy írt-
remseken forsa és írt-aszának írtalmas

Árny 1704. Die 8. Máj.

14. sz. melléklet

POLYDORI VIRGULTA MYRTAEA.
Divinus:
OSSEM EXSICCATORUM
SONITUS MOTUS & CONCURSUS.
Quorum vitales auras

CELSISSIMUS SACRI ROMANI IMPERII
PRINCEPS
FRANCISCUS RAKOCZI
Nec non
De Felső Vadász;

Comitatus Sarcophagus Supremus ac Hereditarius

C O M E S:

Nunc verò ad erigendas avitas labantis
 Partiz Hungaricæ libertates, ob invalescentes iniurias,
 sepulchrali cum cinere rixantes, misericordius Numinis
 Arbitrio vocatus, digitis Cæli declaratus,
potentius multis a Deo confirmatus

A S S E R T O R

In furis iuriturandi repagula rumpentium à longo securis
 fagere SPES, epe Da in quatuor tenuis mitæstiaxavit & congegit.

C U I

Ad patralissima reduci, membra rediura cum querelis
 occurrant agerent, debuerunt bonorum incertitas fuisse aggerata,
 Autor verò Apollinea quidem citata sed Cæcis hinc
 monæ lingue garit.

STEPHANUS H. THASNADI,
Bereginus-Beregin.
 Ad omnia indiguit Natus Volens Orbis in delicto

DEBRECENI,
scripta **GRACIA VINCEN** *Augusti 1703.*

15. sz. melléklet

XO

Tu quoque das iterare motus, sine ferre querelas!
 Parte genas mactare meas modo Zoile liras,
 Ut Domino-tua vota cito mittat Apollo.

Aff adversa polo torum discordia iusto!
 Tuque Phalanx sitiens calido de sanguine fontes
 Infantis Picbis; medtos ruitura per hostes:
 Quos aurique famés, censis vesana cupido
 Urget, suppresso dum merget vulnere letho:
 Pymalionis hydrops, hila cuius nescia fundi,
 Flectant terra, proles, necdum potuere mederi:
 Flectite corda Pluriges, philarchi flectite frontes,
 Gestibus & mites Pyladi vos sitis Oreites.
 Cor veniat simplex, adamas de pectore triplex.
 Ah mat; ut mirus vigeat quoque patria virtus.
 MAGNE Tuius portus sit DUX occasus & ortus,
 Si modo quæ reitent, ea mox Tibi gaudia præsent.
 Associata Tuis vireat Gens Celtica pactis,
Penorum Martis superans arbitria ventis,
 Et licet inferias hostis sibi vester amaris.
 Nostra fluant semper charitonia dona recenter,
 Digna Tuis meritis DUX immortalis Honoris.
 Has, itæz Charles Partiz cecinare Sororum.
 Atq; vovent PRINCEPS Tibi Maxime (vive) legendum

CELSISSIMÆ CLEMENTIÆ

Humilissimus Client & Coler dilectissimus
Stephanus Bereginus
STEPHANUS H. THASNADI,
Bereginus-Beregin.

16. sz. melléklet

M A L L E U S
XV.
DILEMMATUM.

Quæ,
Omnibus Dominis Acatolicis (Evangelicos
ita nominat) in Hungaria pro Xenio novi
anni 1898. affectuosissime (juxta Gal.
4. 17.) Quidam obtulit:

AUTHORE
GRATIANO RECHABÆO.

THEOPOLI.
PER OBEDADAM NICÆUM,
M. DCC IV.

18. sz. melléklet

A'
Keresztényi Hitnek fő
alapjainak

FUNDAMENTUM.

T O M. I.

Melley az Öreg-

Catechismusból rövid

Kérdésekbe, és Felele-

tekbe be-foglaltatának; és

elsőben BELGA nyelven

ki-bosáttatának.

Annak-utánna a' kisde-

dének épületek ért MAGYAR

nyelvire fordítottának.

DEBRECZENBEN.

Nyomt: VINCZE GYÖRGY ALIJA.

1704.

17. sz. melléklet

Hung.

16

SAVAZ

Silvot

DE VSA KA
KSA PATSA

Melyeket minden Achatolok
 soknak így nevezi, az öngyógyító
 kővel, nagyvár, Országban 1699. eszté
 bében Lipp Csztendőő ajándékul
 adotta, s mivel a d. e. eme kő nagy-
 ssege, és mialaki

RATIANUS DEHADEUS

Thompson, J. S. 11

FOR C. H. D. 322

W DCC 13

APOLOGIA
ECCLESIAE
REFORMATAE.

Præcipua syncræ Fi-
dei Christianæ capita comple-
ctens, ornatæ Adversariorum
calumnias diluens;

Olím pro ECCLESIA R.
ANGLICANÁ conscripta,
& praelo publicata,

100

JOANNEM JUELLUM,
Episcopum Saurburensen,

Nam ob raram & insignem sui utilitatem, pro Ecclesiis & Scholis Hungaricis peremptis denuo recusa.

Impress: M. DCC. IV.

SIRALOM VÖLGYEN
EDES HAZANKBAN
SION FELE OHAJTOZVA UTAZO
SOK SZEGENY

ÖZVEGYEK,

ÁRVÁK
ELESZTŐ SZELLŐJE.

Arany
Oly halotti tisztelettel, melyben a' szerelmes szívű
Ovegyek vigasztaltnak, mind a' beképes-tűrésnek
és híven félelemnek gazdag jurelmával, s' mind a' Men-
nyei tőrorság alá maradt földi árvájaknak, és a'
jobb életre által költözött Férjeknek böl-
dogágának meg-gondolással,

Meily végben ment
A NEHAI TÉKINTETES ÚRNAK
N. SZEMERE GYÖRGY
URAMNAK,

Nemes Aba-új, és más egynehány Vármegyéknek, edgyik
Fő-rend *Assessor*ának, gyalgos koporsójában való be-
szállásának, s' a' földnek gyomrában való be-
takarításának alkalomságával
LOSONCZON,

A' belső meg-intézmények által: ködséféfé-istétent,
Ex *Cherissime* Napjának,

DEBRECZENBEN,
Nyomat, VINCE GRÖBEI által, 1794. Ész.

3. H. 01. J. 1000

V E G S Ő B Ő C S Ū Z Ő

Az hozzá tartozó szerelmes felekhez nyujtott
SZOZAT,

Meily

Ama' kegyefségnek utáiban tellyes
világi életében járnai lártatott, már az Urban
böldögül ki-múlt

NEHAI NEMZETES
MEZŐ-SZEGEDI
PURKIKATÁ

ASZSZONYNAK

Tízfében férénynen vigyázó, életében
egyeselen járnai gyckező

TISZTELETES FERFIHÁZ
KOLOSVARISVAN
URAMNAK

A' Zarándi *Trádu*nak néhai *Senior*ának mostan pe-
dig a' Kis *Vérdei Reformata Szent-Ecclesiá*nak tizen-
egy efrendőinek eh-folyókaiul fogva bőséges Leiki *Paiz-*
*tor*ának kégya hitmélő bázis-társának meg-hideg-
dett telének el takarításának alkalomságával,
gakor el-szondatott; és azután meg-lá-
tszott újabban, és ilyen forma-
ban ki-borítatott.

DEBRECZENBEN
Éves 1794.

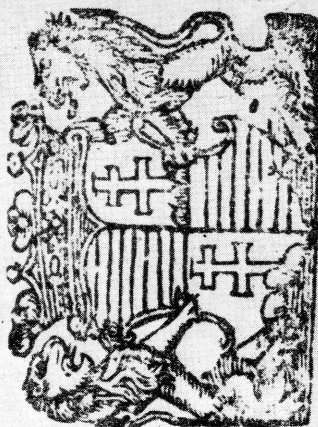
Uj 20

KALENDARIOM,

Mellyet Christus Urunk születése
után való 1704. Esztendő: irt

NIUBARTH JANOS.

Melly Magyar Országra, Erdélyre és
egyéb Tartományokra is alkalmazott.

DEBRECZENBEN.

Nyomatott: VINCEZ GYÖRGY ált.

A Z É G R E
KÉZEN FOGVA VEZETŐ
KALAUZ,

Melly

Szent Atyáknak, és a Böl-
teségnek régi Szeretőinek
Reguláinak velejét fog-
lalja - bé:

Ez előtt Németh Istvánban

ONAJÁNOS, nevű
Nagy Tudós Ember által kész-
tetett:

Mohon

Amzete baszdért Magyar
nyelven M. D. H. I. által, maga
költészen közönségese tette.

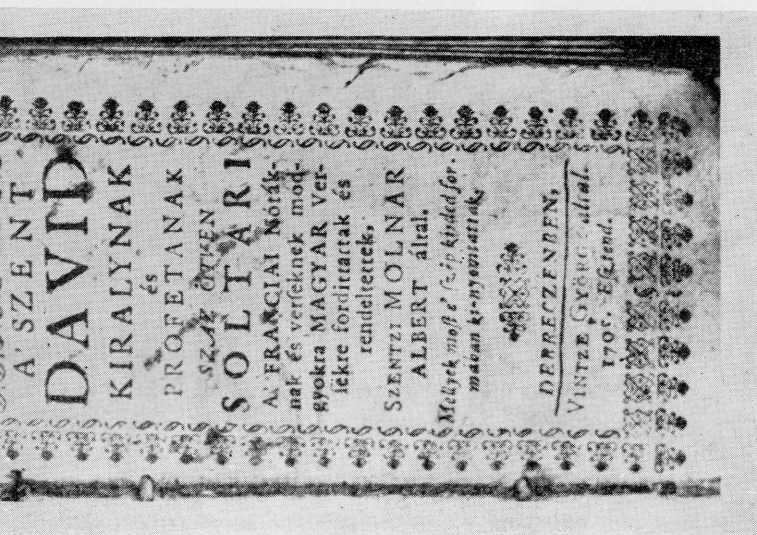
terett,

Beni, Lincze

Nyomatott:

1705. Esztendőben.

25. sz. melléklet

26. sz. melléklet

LITERARY PRINTS OF DEBRECEN 1703—1705

(Summary)

The study gives a survey of the publications of Debrecen printing-press edited from 1703 to 1705. In these years — i. e. in the earliest years of *Rákóczi's* war of independence fought against the *Habsburg* regime for national independence — the town of Debrecen was entirely a Calvinist one having effect on the whole of the Hungarian Reformed Church through its College and its printing-press. Debrecen came under the rule of the insurgents in summer 1703 and the printing-press of Debrecen had published twenty five books until 1705 when it became destroyed by *Leopold* Ist's army marching through Debrecen. Two of the 25 books are calendars, one of them is a poem of wordly subject and the others are either publications for College instruction (College laws, school-books, dissertations) or they were designed to meet requirements of congregations and believers (catechisms, hymn books, polemic writings and books of piety as well as sermons and farewell speeches at funerals). We find two editions of the *Heidelberg Catechism* among the publications of the Debrecen printing-press from that time and it was a complete edition of 1703 which gave an opportunity later for the *Habsburg* regime to start an action against the use of *Heidelberg Catechism*. The famous Hungarian physician of that age *István Huszti* who had visited England too, translated into Hungarian the famous book of Cardinal *Bona* (*Manuductio Ad Coleum Medullam continens Sanctorum Patrum et veterum Philosophorum*) and the Hung. reformed historian of the age well known also abroad, *Pál Debreceni Ember* revised the Anglican Bishop *Juellus*: *Apology* for the use of Hungarian reformed congregations and church schools. The only poem of wordly subject preacher *István Tasnádi's* lengthy latin poem praises Prince Francis *Rákóczi* and the war of independence led by him.

VÁRADI SZABÓ JÁNOS
1783—1864

Lengyel Imre

MÉHES SÁMUEL ÉS VÁRADI SZABÓ JÁNOS*

Adalék az Erdélyi Híradó történetéhez

I.

Az Erdélyi Híradó, az első erdélyi magyar nyelvű politikai hírlap élettörténete (1827. dec. 29—1848. máj. 30.) szorosan egybeforrt Méhes Sámuel (1785—1852) nevével. A Pethe Ferenc alapította hírlapot Méhes 58 éves korától 73 éves koráig irányította — ha időnként csak névlegesen is — mint szerkesztő és kiadó abban a két nevezetes évtizedben (1830—40), amikor a haladó eszmék fejlődése Erdélyben is egyre nagyobb lendületet vett. Ebben a fejlődésben jelentős szerepe volt a sajtó irányítóinak, akik a fennálló történelmi helyzet nyújtotta lehetőségekhez mérten az események iránti érdeklődés felkeltésével, egységes közvélemény kialakításával, a tömegek hangulatának formálásával működtek közre a társadalmi fejlődés folyamatában.

A magyar sajtótörténet kutatói Méhes Sámuel szerepét és egyéniségét szívesen hozzák kapcsolatba Kulcsár Istvánéval.¹ Az összehasonlítás — bár bizonyos fáziskülönbség van kettőjük működése között, hiszen Kulcsár a század elején működött, Méhes pedig negyedszázaddal később — feltétlenül megokolt: mindkét szerkesztő hasznos munkás volt a maga területén.

Az Erdélyi Híradó történetében életirói három korszakot különböztetnek meg.² Az első korszak, a hősi küzdelmek ideje az 1827. dec. 29-én megjelent első számtól kezdve 1831-ig tart; ekkor Pethe Ferenc a küzdelembé belefáradva lemond a lap szerkesztéséről, és Méhes Sámuel lép a küzdőtérre, aki bécsi és heidelbergi tanulmányai után, 1809-től a kolozsvári főiskola tanára lett, majd 1829-től kezdve könyvvizsgáló is volt. Jakab Elek jellemzése szerint „Méhes lelkében éltek a kor magasb eszméi s azon szép hivatás, hogy azok

*Megemlékezés halálának 100. évfordulóján

¹ „Erdély Kulcsárja volt, a hazafiságnak éppen olyan lelkes ébresztője ott, mint Kulcsár az anyaországban. Erdemeik sokban egyezők: ugyanolyan jelentősége volt Magyarországon Kulcsár István Hazai és Külföldi Tudósításainak a Hasznos Mulatságokkal együtt, mint Erdélyben az Erdélyi Híradónak a Nemzeti Tarsalkodóval.” Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. Bp. 1887. 119. l. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története (1827—1848). Erdélyi Tudományos Füzetek. 43. sz. Cluj-Kolozsvár, 1932. 17. l.

² Jakab Elek: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. X. köt. IX. sz. 1882. Bp. 1882. — Hofbauer László i. m. — Ürmösy Lajos, Musnai: Erdély irányadó lapja (1830—40-es években). Kolozsvár, 1907.

megvalósulásának a kis országban főszköze lapja legyen, fedhetetlen polgári jelleme, független állása, tekintélyes vagyona következtében csaknem keresetlenül esett osztályrészébe. Szeretetreméltósága s elveinek mérsékeltisége kedveltette őt...”.³

Méhes nem volt ugyan kiemelkedő politikus, sem kiváló publicista, munkatársait azonban ügyesen választotta meg az 1830-as évek mozgalmas, politikai és társadalmi átalakulásokra készülő időszakának haladó szellemű tanárai, közéleti egyéniségei sorából, akik közül elég *Szász Károly*, *Dózsa Elek*, *Brassai Sámuel*, *Wesselényi Miklós*, a *Kemények* és *Zeyk Dániel* nevét említenünk.

A lap *Méhes* irányította korszakának jelentős időszaka kezdődött 1842-ben, amikor *Kemény Zsigmond* és *Kovács Lajos* írták cikkeiket heves ellenzéki szellemben az Erdélyi Híradó számára a korszerű reformok megvalósítása érdekében. Mellettük *Kriza János*, *Krizsbay Miklós* és *Ocsvai Ferenc* voltak a legszorgalmasabb munkatársak. De 1847-ben megkezdődött a hanyatlás; sajnos újabb lendület *Méhes* elöregedése s a lap anyagi alapjainak megingása folytán még az 1848-as események forró napjaiban sem következett be. *Méhes* 1848. máj. 16-án elbúcsúzik az Erdélyi Híradó olvasóitól, s ugyanekkor jelentkezik új szerkesztőként és kiadóként *Ocsvai Ferenc*. 1848. jún. 1-én a lap címében is változás áll be: Kolozsvári Híradó a neve 1848. nov. 9-én történt teljes megszűnéséig. A lap élettörténetének ilyen fordulatából arra következtethetünk, hogy Erdély első állandó magyar nyelvű politikai hírlapjának a sorsa szorosan összefüggött *Méhes Sámuel* személyével, akinek hasznos tevékenységét Kolozsvár közönsége azzal hálálta meg, hogy 1848-ban hajlott kora ellenére a város első magyar képviselőjévé választotta.

II.

*Méhes Sámuel*t sirig tartó barátság fűzte *Váradi Szabó János*hoz, *Pestalozzi* nevelési nézeteinek kiváló magyar képviselőjéhez, aki külföldi tanulmányai (1807—11) befejeztével, majd a *Vay* családnál folytatott nevelői munkássága (1811—29) után, 1830-ban Debrecenbe került a Salétromház felügyelői, később főfelügyelői tisztségébe, s ilyen minőségében mind országos, mind helyi viszonylatban fontos szerepet játszott. 1816-ban tanítványainak nevelése során alkalma nyílt arra, hogy a század eleji Pest társadalmi életével, korának kiemelkedő egyéniségeivel megismerkedjék, s *Pestalozzi* közvetlen környezetében szerzett kitűnő nevelési tapasztalatait írásban és szóban a magyar nevelésügy rendelkezésére bocsássa.⁴ Az 1820-as években a Bécsben fontos kultúrközvetítő szerepet betöltő, magyar diákokból álló középnevelési és értelmiségi réteggel került szoros kapcsolatba. 1830-tól kezdve Debrecen-

³ *Jakab Elek* i. m. 58. l.

⁴ L. bővebben *Lengyel Imre*: Újabb adatok Pestalozzi magyarországi hatásának értékeléséhez. — Könyv és Könyvtár Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. II. Bp. 1961. 149—167. l. — *Ua.*: Nemzedékek találkozása Pestalozzi szellemében. — Könyv és Könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. III. Bp. 1963. 141—153. l.

ben fejtett ki értékes tevékenységet: hivatali elfoglaltsága mellett a város és a Kollégium ügyeiben hallatta szavát, értékes könyvtárával, összeköttetéseivel, kiterjedt levelezésével szolgálta a művelődés, a nevelés ügyét 1864-ben bekövetkezett haláláig.⁵

Méhes Sámuel és Váradi Szabó János barátsága fiatal korukban, külföldi tanulmányútjuk során Heidelbergben jött létre. *Méhes* már 1806-ban megkezdte külföldi tanulmányait, s rövid bécsi tartózkodás után jutott el Heidelbergbe, ahol 1807 szeptemberében a tanári pályát választotta, és 1809 tavaszáig főleg természettudományi tárgyakat hallgatott. Vele tartott *Bereczki János* is, a későbbi kolozsvári professzor (szül. 1780-ban). Az új benyomásokról *Méhes Sámuel* lelkes szavakban számol be naplójában: „Mi meglepő vala rám nézve Heidelbergra s az ottani lelki éledelet? Minő contrast az elhagyott fő — s ezen kis város közt? Ott elveszett az ember a tömegbe, a tanulási céltől inkább félre, a gyönyörűségek örvényébe vezetett — itt ellenben a tanítók valának a főszemélyek s a tanulók magokat a polgárok felett képzelve, ezekkel, éreztetik, hogy az egyetem első, s a filisterek nagyobbára tőlük veszik élelmeket. . . . Nem lehet leírni minő lelki éledelet vala e kis városba, mint ösztöngött mindent, kibe nemesebb érzés vala minden körültre való a gondolkodásra, a lelki kifejlődésre. . . . A szünórakon való sétálásaink közti beszédeink tárgya is mindig tudományos vala. Heidelbergra különben igen szép fekvésű hely: a szép szőlőhegyek mellett foly a Neckár folyó vize s a város oldalát mossa; egyfelől a legszebb vidék és út, mind gyümölcsfák közt (Bergstrasse) Darmstadt és Frankfurt felé, másfelől a kies Schweitzingeni kert s csak másfél órai távolság a Rajna melletti szép Manheim. Heidelbergában a régi vár omladéka, e felett a szép vári kert, a város felett meredek kősziklára emelkedve, honnan az alatta folyó Neckár s a messze téren látszó Rajna romantisch tekintetet adnak.”

Váradi Szabó János szintén ez idő tájban, 1807-től 1810-ig volt a heidelbergi egyetem hallgatója. Bár őt elsősorban a neveléstudomány érdekelte, szükség-szerűen foglalkoznia kellett az egyes szaktárgyak anyagával is. *Méhes* főleg természettudományi előadásokat hallgatott. Biztos azonban, hogy a legtöbb előadáson a magyar fiúk együttesen vettek részt. Együtt látogatták pl. K. Ch. *Langsdorf* matematikai, technikai és csillagászati előadásait, hiszen a professzor családjához személyes kapcsolatok is fűzték őket. A természettudományok leíró ágát ekkor *Kastner* és *Schelver* adta elő, a botanikus pedig *Zuccarini* volt, aki már *Linné* rendszere szerint tanított. A filozófiai előadásokat J. Fr. *Fries*, Kant híve, valamint J. *Görres*, Schelling követője tartották.

Méhes naplójában tanulmányairól így számol be: „Három iskolai cursusok alatt hallgattam Németország egyik első matematikusától, *Langsdorftól* különböző matematikai tudományokat, *Suchowtól* a chémiát, természet-történetét s építés mesterségét, *Böchtől* philosophia történetét, *Daubtól* antropológiát, *Schreibertől* statistikát stb.” A közös élmények, tanulmányok, barátok erős szálakkal kapcsolják egymáshoz őket. *Méhes* fontosnak tartja,

⁵ Idevonatkozólag I. *Lengyel* Imre: *Váradi Szabó János könyvtára*. = Könyv és Könyvtár. Könyvtártudomány és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 11. Bp. 1963. 81—118. 1.

hogy erről is írjon: „Barátaim kevesen voltak, *Bereczki* Jánossal fél évig együtt laktam, ezután e derék *Szabó* Jánossal egy évig, ki ma is egyenes jó barátom, ezen kívül társalkodtam *Suchow* és *Langsdorf* fiaival.”

Mindkét magyar fiú nagy igyekezettel és jó eredménnyel képviselte hazáját az egyetemen, hiszen *Méhes* 1808-ban „De respiratione animalium...”, *Váradi Szabó* pedig 1810-ben „Descriptio Persici Imperii ex Strabonis...” című munkájával a badeni nagyherceg pályadíját nyerte el. A pályázat elnyerésével kapcsolatos ünnepekről is van szó *Méhes* naplójában: „Estve *Bereczki* s *Szabó* barátimmal a Zentner vendéglőjébe, de már a földszinti szobákba sieték, barátimat 1783-beli renusival megvendéglendő.”⁶

Az ifjúkori barátság további gyümölcsei a férfikorban értek meg. Mindketten a tevékeny élet feladatai közben idézik fel közös élményeik emlékét, s az új életviszonyok közt levelezés, szórványos személyi látogatás során cserélik ki gondolataikat, és segítik egymást életcéljaik elérésében. Mivel mindketten fontos közéleti tevékenységet fejtettek ki, levelezésükből a kor törekvéseinek megértéséhez, tisztábban látásához és értékeléséhez hasznos szempontokat nyerhetünk.

III.

Méhes Sámuel és *Váradi Szabó* János levelezéséből a Debreceni Egyetemi Könyvtár kéziratári különgyűjteményében 18 levél van meg. Sajnálatos módon azonban csak *Méhes* Sámuelnek *Váradi Szabó* Jánoshoz intézett levelei állnak rendelkezésre. *Méhes* Sámuel az 1820-as évek közepétől (az első levél 1825. ápr. 12-én kelt) 1848-ig terjedő időben (az utolsó levél keltezése 1848. dec. 3.) kereste fel barátját ezekkel a levelekkel, bár biztosra vehető, hogy már előbb is levelezésben állottak. Ebben a politikai és társadalmi fejlődés szempontjából annyira jelentős korszakban *Méhes* részben mint szerkesztő, részben mint jóbarát jelentkezik, s ennek megfelelően lapja, az Erdélyi Híradó problémáiról, az erdélyi közélet eseményeiről, valamint családi életének apró, sokszor egészen bizalmas jellegű mozzanatairól számol be. Sajnos több levélről hiányzik a keltezés, de az ismertetett eseményekből, egyes személyek neveiből vagy más körülményből több-kevesebb pontossággal következtetni lehet a levél írásának időpontjára.

Az Erdélyi Híradó ügyéről először 1832. októberében esik szó. *Méhes* ekkor nevelési tárgyú tanulmány írására kéri fel barátját, ezenkívül néhány saját cikkére hívja fel a figyelmet. Egy hónap múlva újabb szívességre kéri. *Váradi Szabó* Jánoshoz külföldi és hazai könyvkereskedőkkel, szerkesztőkkel fennálló összeköttetései miatt sokan fordulnak könyv- vagy folyóiratrendelésekkel kapcsolatos kérésekkel. Az 1820-as években *Kiss* Imre, a salétrominspektorságban elődje, *Fazekas* Mihály, a Lúdas Matyi költője, *Hutka* István, a *Vay* család jogtanácsosa kéri meg arra, hogy számukra valamilyen könyvet, folyóiratot, lapot szerezzen meg. *Méhes* Sámuel egyenesen azzal bízta meg, hogy az Erdélyi Híradó előfizetési díjait gyűjtse össze Deb-

⁶ Idézi *Török* István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. II. köt. 130. és kk. l. Az előbbi idézetek is innen valók.

recenből és vidékéről; *Méhes* megígéri, hogy a pénzt arravaló emberrel elhozhatja a januári vásár alkalmával. Tájékoztatja saját előfizetésének időtartamáról, amiből megtudjuk, hogy *Váradi Szabó* János több külföldi és hazai sajtótermék mellett az Erdélyi Híradóra is előfizetett. *Méhes* megkéri még, hogy a Debrecenben állomásozó ulánus ezred orvosát, *Hideges* Jánost keresse meg — aki egyébként szintén a lap előfizetői közé tartozott —, és beszélje rá arra, hogy írjon cikket az Erdélyi Híradó melléklapja, a Társalkodó számára. A cikk közvetítését is *Váradi Szabó* Jánosra bízta. *Váradi Szabó* előfizetője volt a Társalkodónak is; történik rá hivatkozás, hogy azt címére elküldték. *Váradi Szabó* János a megbízatásokat a lehetőség szerint teljesítette.

Méhes Sámuel, aki egész hírlapírói és — mondhatjuk — politikai pályafutása alatt az unió híve volt, hiszen emiatt retorzióval is élt vele szemben a kormányzat, arra törekedett, hogy Erdély elszigeteltségének enyhítésére ablakot nyisson Magyarország felé. Ezért 1838 végén azzal a kéréssel fordult *Váradi Szabó* Jánoshoz, hogy debreceni tudósító felkérésében legyen segítségére. Hogy e kérdéssel kapcsolatosan elsősorban *Váradi Szabó*ra gondolt, kitetszik eme megjegyzéséből „tudom magad nem érkezel”. A debreceni tudósító felkérésével az Erdélyi Híradó hírszolgálatának meggyorsítását tervezi, mert a pesti magyar újságokkal megkapja ugyan a debreceni tudósításokat is, de ez az út jóval hosszabb ideig tart. Az a kívánsága, hogy a tudósítás ne csak Debrecenről szóljon, hanem a környék eseményeiről is, sőt a Bihar megyében történetekről is. Célzást tesz a tudósító személyére: a Város- és Egyházkerületi nyomda vezetőjének, *Tóth* Lajosnak a nevét említi. De szó lehetne a Jelenkor vagy a Hazai Tudósítások levelezőjéről is. Ezzel a kért désszel két levelében foglalkozik *Méhes*: „... szeretném a' Híradót tökéletesíteni” — hangzik az indokolás. A feltételeket is közli: „... ki mindent mi szépet és rutat — köz tudatra érdekest Debreczen és környékén hall azt nekem meg írja — a' posta pénzt örömetst fizetem — 's egyébbel nem újsággommal minden melléklapjaival együtt örömetst szolgálnék az ily levelezőnek”. Itt *Méhes* utal arra, hogy *Tóth* Lajos — emlékezete szerint — „erre egyszer ajánlotta készségét”.

Tóth Lajos 1832 óta vezette a debreceni nyomda ügyeit provizori minőségben. Előzőleg Budán, Bécsben és Lipcsében dolgozott, ahonnan 1827-ben tért vissza Debrecenbe. Öt évig nagybátyja, *Tóth* Ferenc mellett működött. Mozgékony ember lehetett, s összeköttetésben állhatott az országrész nagyobb nyomdáival. *Méhes*, aki a kolozsvári nyomdaviszonyokról többször írt cikket a Társalkodóban, valószínűleg személyesen is ismerhette, különben nem állította volna róla, hogy „arra valo ügyes embernek esmérem”. — Az kétségtelen, hogy debreceni működése nem volt egészen kifogástalan.⁷

Méhesnek a vidéki levelezők beszervezésére fordított igyekezete — legalábbis magyarországi viszonylatban — nem járhatott kielégítő eredménnyel, mert a tudósítók sorában főleg erdélyiek neve szerepel, s elvértve találkozunk a

⁷ Benda Kálmán—Irinyi Károly: A négyszáz éves debreceni nyomda (1561—1961). Bp. 1961. 126. és kk. l.

Királyhágón túli területről való tudósítók nevével, pl. 1844—45-ben *Török Antal* Biharból, *Csiky Sándor* Hevesből tudósít.⁸

Az Erdélyi Híradó belső ügyei közé tartozik *Szilágyi* Ferenc (1797—1876) kolozsvári tanár lapszerkesztői ambíciója. Szilágyi, aki előzőleg, tehát az 1830-as években az Erdélyi Híradó munkatársa volt, már korán elárulta újság alapítására vonatkozó eltökélt szándékát; ez azonban csak 1841-ben valósult meg a Mult és Jelen című hirlap megindításával. *Méhes* már 1838. nov. 26-án kelt levelében közli *Várad*i Szabó Jánossal: „Prof. Szilágyi is akar ki adni itt politikai újságot. — Ez a' Hírnök fija akar lenni — az én újságom megbuktatására törekszik — ez nagyon rossz veszedelmes Ember — én nekem eleitől óta igen sok bosszuságot okozott”. Az ellentét, ami 1838-ban fennállott, később még inkább kiélesedett, és nyílt ellenségeskedéssé fajult. Az Erdélyi Híradó 1844. jún. 28-i számában *Méhes* „Mult és Jelennek felelek” című cikkében felsorolja *Szilágyi* vele szemben emelt vádjait: „Tetszett a Mult és Jelen szerkesztőjének lapja megindulása óta csekély személyemet, segédeimet s lapomat folytonosan gúny s gyanúsítások tárgyává tenni. Eddigi modorához híven, most is az előfizetési idő beállításával 48—49. számjai hat tömött hasábjain velem bibelődik s amint személyemet gúnyolja, így lapomat revolutio pártolójának s a kormány ellenségének kiáltja”.⁹ A vádakból kitűnik az is, hogy *Méhes* hallgatólagosan a haladó eszmék, az unió, a politikai és társadalmi reformok mellett foglalt állást, amiből megfelelő sarkítással a liberalizmuson jóval túlmenő kormányellenes magatartás is kivehető.

Ez a kritikai szellem a fennálló kormányzattal szemben *Várad*i Szabó Jánoshoz írt leveleiből is kicsendül olyan részekben, ahol a reformkori Erdély történetének eseményeiről beszél. 1831. jan. 15-i levelében néhány haladó szellemű erdélyi ifjú párizsi látogatásáról ír: „Mostan itten töllünk egy néhány Ifiak vagynak Párisban, B[áró] Kemény [Domokos], Grof Béli [Ferenc], Báró Wesselényi [Farkas], Báró Bánffy [János], Zeyk [József], Balog [Pál] — Farkas [Bölöni Farkas Sándor] — jelen vagynak a' Kamorák üléseiben — nagy enthusiaszussal írnak ottan levő dolgokról — Magam is szeretném ott lenni — Jelen voltanak a' Lafajett tiszteletére adott ebédén is — Az öreg Lafajett maga köszönte el érettek a' poharat azon kívánsággal hogy az ottan vett tapasztalásokat 's érzéseket hazájok javára fordíthassák”. Az út egyik résztvevője, *Bölöni Farkas* Sándor naplójában így számol be ezekről az eseményekről: „Párizsban riadtunk fel [1830.] dec. 3-án ezer szép remény s ezer vágyódások közt s ime legelső napom is mely örömmel teli s mely meglepő volt! Én még a szobába voltam fáradságom miatt s gr. Bélivel belépik hozzám Balog Pál, régi barátom, Wesselényi Farkas Zeyk József, s említék, hogy br. Kemény Domokos és br. Bánffy János itt vannak. Mely kedves társaság! Párizsba sohasem volt egyszer hét erdélyi utazó.”¹⁰

A leírásból a kamarai látogatás sem maradhat ki: „... dec. 14-én. A deputatusok kamarája. Midőn beléptünk a tribünbe, épen hevesen folyt a véle-

⁸ *Ürmösy* Lajos, *Musnai* i. m. 90. és kk. l.

⁹ *Idézi Ürmösy* Lajos i. m. 65. és kk. l.

¹⁰ *Bölöni Farkas* Sándor: *Nyugateurópai utazás*. Erdélyi ritkaságok. Szerk. *Jancsó* Elemér. Minerva kiadás. Kolozsvár. 67. l.

kedés valamely tárgyról, a praeses nem győzött csengetni, hogy lecsendesedjenek. Ez a zsidóság, teméidek fő alatt, a szála pompássága és különössége egészen megleptek. Ekkor a Nemzeti Gárda organisatiójáról folyt az értekezés. Sok most a nevezetes fő a Kamarában, de sok elaggott vén fő is van...¹¹ A francia nép forradalmi megmozdulásának számos jelenete közül egyik legmegrázóbb esemény: a búcsú Lafayette-től; az erdélyi utazók ennek is szemtanúi lehettek: „... Még tegnap elfutott volt a hír, hogy Lafayette... lemondott... meghatározta az ifjúság, hogy követséget küldjön Lafayettéhez bánatját kijelenteni. Én is a Deputatio közt mentem... Mi az udvaron gyűltünk, körbe állottunk. Lejött az öreg körünkbe... Egy ifjú elmondta a követség célját... Azután az öreg szólt, ajánlta magát az ifjoknak köszönve érzéseiket. Hullottak a könnyek s elvetemedett szív volt, mely nem dobogott... Rendre szorította az öreg mindenkinek a kezét, s szent és magos érzéssel hagytuk el a helyet s a nagy embert (Európának most a legnagyobb emberét!)...¹²

Az 1830-as francia forradalom, ennek belgiumi és lengyelországi kisugárzásai, *Széchenyi* István és *Wesselényi* Miklós írásai felrázták az erdélyi közéletet tespedtségéből, valóságos szellemi forrongás korszaka következett be. *Méhes* Sámuel leveleiben állandóan tájékoztatja most már debreceni lakos barátját az eseményekről. A kormány elnyomó politikájával szemben egyre erősödő ellenzék főleg két fronton intézett támadást a kormány ellen: a megyegyűléseken és a reformátusok egyházi főigazgatóságának nagygyűlésén. 1833. ápr. 21-én kelt levelében közli *Méhes* a „népes” főkonsistoriális ülés határozatait, többek között a magyar nyelvnek a főiskolai oktatásba való általános bevezetéséről, az új képviseleti rendszerről, „az Ekleziák papjai’s küldöttjei titkos szokatolás útján választanak ki minden születésre, rangra, birtokra való tekintet nélkül 4—6 képviselőt”. Az udvar 1833. márc. 24-én nevezte ki br. *Vlassich* Ferenc horvát bánt Erdélybe polgári és katonai biztossá. *Méhes* nem késik az értesítéssel: „Horváth országai Bán B. Vlasits ő Ex[cellenciá]ja — írja ugyanebben a levelében — mint rendkívüli Királyi Biztos’s ő Felsége Plenipotentiariusza itten van Kolosvárt — 2d Maji az egész országban minden vármegyébe ugyan azon napon fognak köz gyűlést tartani — hol fel fog azon két Rescriptum olvastatni melyet magával hozott. — A’ vármegyéket réa akarják bírni hogy nemely határozásaikat vonnyák vissza...” Hiába volt *Vlassich* viszonylagos engedékenysége, a program népszerűtlensége, de főleg *Wesselényi* Miklós radikális föllépése és több megyében kifejtett agitációja a királyi biztos helyzetét Erdélyben lehetetlenné tette úgyannyira, hogy még ugyanezen év decemberében visszarendelték. Az ideges hangulat azonban 1834 elején érte el tetőfokát, amikor véres összeütközésre is került sor a katonaság és polgárság között.

Az elkeseredett hangú megnyilatkozásoknak és a rákövetkező megtorlásnak egyik fontos eseménye volt az ellenzék kimagasló egyénisége, *Szász* Károly nagyenyedi tanár elleni eljárás. *Méhes* már az Erdélyi Híradó első

¹¹ Uo. 73. és kk. l.

¹² Uo. 82. és kk. l.

éveiben jelentős szerephez juttatta *Szász* Károlyt: nemcsak tudósítója volt a lapnak, hanem hozzá küldték be Enyed környékéről a Híradóba szánt cikkeket. Nem csoda aztán, hogy *Méhes* debreceni barátját levélben tájékoztatja a *Szász* elleni akció állásáról, amely a nagyenyedi Kollégium belső életét alaposan felkavarva, csaknem egy évtizedig tartott, és az erdélyi fő-kormányshoz is eljutott. A végső tárgyalás az 1834-ben Erdélybe küldött *Estei Ferdinánd* herceg elnökletével folyt. A levél hangjából kicsendül, hogy *Méhes* főleg a *Szász* ellen vádaskodó enyedi tanárok ellen háborodik fel. Ugyanitt utal arra, hogy az ifjúság vezetői körében is súlyos belharcok folytak, aminek hullámai az egész fiatalságot állandó feszültségben és izgalomban tartották.¹³

A nagyenyedi fiatalság mozgolódása egyébként is figyelmet érdemel, mert ahogyan *Trócsányi* Zsolt írja: „A Bethlen-kollégium az ellenzék előretolt állása, aztán esztendőig dühvel ostromlott végvára, majd az új erjedés egyik góca. S emellett Herkules-bölcső is ...”¹⁴ Az 1830-as években az önképzőkörben és olvasótársaságban működő ifjúság több ízben kifejezést adott ellenzéki szellemének, s hiába oszlatták fel ezeket az egyesüléseket, a *Szász* Károly ellen folytatott vádaskodások során a kormányshoz az ifjúság magatartását is szigorúan megvizsgálta. Még a vizsgálatok folyamán fölelevenednek illegális formában a megszüntetett egyesületek, s az egyik, 1839 végén lefolytatott vizsgálat során súlyosan elmarasztalják az ifjúsági mozgalmak egyik vezérét, *Finta* Károlyt azért, mert a diákok újabb haladó szellemű szervezetének a tervét fogalmazta meg.

Méhes Sámuel a kicsapott enyedi diák érdekében *Váradi Szabó* Jánosnak ír, és megkéri, hogy *Finta* Károlynak a debreceni Kollégiumba való felvétele érdekében mindent kövessen el. *Fintáról* levelében ezt a tájékoztatást adja: „*Finta* Károly nemes születésű igen szegén árva, ki gyermek korától óta igen becsületes jó igyekezetű ’s tanulásába is különösen kitetsző vala — mindenek szerettek — és soha büntetést sem szenvedett. . . valami ifiúi gondatlan hibás iratába — a’ meg ítéltetett Kossut—Tormási ’s Lovasiak aránt magát melegen nyilatkoztatta. . .” Emlékezteti *Méhes* barátját arra, hogy „egy Debreczenből ki utasított Ifjut” készséggel felvettek a nagyenyedi Kollégiumba, aki „... most Pest vármegye rendes Physicussa Barra István”.¹⁵ Tanulótársai versben búcsúztak el *Fintától*, amely az enyedi diákok közt kézzől kézzel járt:

Finta Károlyhoz

Ifjú! emberiség, haza s szent jog-ügy bajnoka küzdél!

Buknod kelle korán zsoldosok or kezitől.

Számüzetél — de ügy s cél sértetlen maradának.

Távol is érték küzdj, s égi babér övezend.

¹³ A részleteket l. „A’ Nagy Enyedi Ev. Ref. Fő Oskolában mutatkozott események nyilvános előterjesztése” c. műben. H. és év n. Újabban *Trócsányi* Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831—1841). Irodalomtörténeti Füzetek. 9. sz. Bp. 1957.

¹⁴ *Trócsányi* Zsolt i. m. 7. l.

¹⁵ Sajnos a debreceni Kollégium anyakönyveiben egyik eseményről sincs feljegyzés. *Kiss* Sándor kollégiumi levéltáros szíves szóbeli közlése.

Szép ész, jó lélek, s deli testet dúsan öröklél,
hatni tanulj okosan, s nemzeded áldani fog.¹⁶

Finta igyekezett megfelelni a belé helyezett bizalomnak; irodalmi téren is működött. Versei jelentek meg a Regélő Pesti Divatlapban (1842), a Tavaszban (1845), az Életképekben (1848), az Unió Zsebkönyvben, fordított Victor Hugótól stb.

Ezek után az csak természetes, hogy az erdélyi közéletben történő minden változástól azonnal tudósítja *Méhes Váradi Szabó* Jánost. Példája ennek az Ms 32/680. sz. levél, amelyben az új gubernium és kormányhivatalok betöltéséről ad tájékoztatást. Itt az akkor általános felekezeti elfogultságon alapuló szemlélet mellett — amely abban nyilatkozik meg, hogy a nevek mellett a vallási hovatartozást is feltünteti — érdekes *Méhesnek* az a megjegyzése, amelyet *Nopcsa* Elek udvari kancellár nevéhez fűz: „erre a' Statusra a' Bécsi grof Teleki Josefet kívántuk volna”. Ez az óhajítás 1842-ben valóra vált, és azt bizonyítja, hogy a reformkori erdélyi politikusok nagy következetességgel harcoltak kitűzött céljaik megvalósításáért.

Méhes Sámuel 1809-ben megkezdett, 34 évig tartó tanári működése alatt — miközben 1820-tól 1825-ig és 1832-től 1836-ig a Kollégium igazgatója is volt —, valamint hosszú szerkesztői pályafutása alatt számos közéleti nagysággal és még több alacsonyabb rendű és rangú emberrel állt közvetlen kapcsolatban. Ennek a nagy népszerűségnek köszönhette, hogy Kolozsvár városa 1841-ben országgyűlési követté választotta. Ugyanez a megtiszteltetés érte az 1846 augusztusában lefolyt választások alkalmával. De fontos szerepet játszott az 1848-as események idején is. Márc. 21-én a pesti márc. 15-i események hatására Kolozsváron összehívott közgyűlésen ő terjesztette elő a fölrati javaslatot, amiért este fáklyászenével ünnepezték. Örömmel vett részt eleinte a pesti országgyűlés tanácskozásain, ahol eddigi eszméihez híven az unió gondolata mellett szállt síkra. Egészségi állapota azonban később egyre rosszabbodott. Hiába utazott Füredre gyógyulást keresni. Szeptember közepén ott van az országgyűlési tárgyalásokon, de már a beteg ember pesszimizmusával itéli meg az eseményeket. 1848. szept. 14-én így tájékoztatja *Váradi Szabó* Jánost az országgyűlés hangulatáról: „Mint Kolosvár képviselője itt mulatok — a'mint egészségem szünetlen gyenge, így kedélyem rossz az itteni hangulat miatt. — Fejülről a' legrosszabb indulat — benn semmi erő — sem népbbe, sem katonaságba nem lehet bizalom. A' képviselet nem méltányolja a' körülményeket, hanyat homlok rohan a' veszélybe.” S ami legjobban fáj neki, „Erdélyt eszre sem veszik 's a' reakció meg semmisíti az uniót”. A megfáradt ember pesszimizmusának megnyilvánulásai ezek a szavak.

Hangulata, egészségi állapota még rosszabb az utolsó itt közölt levélben, amelyet Pestről 1848. dec. 3-án írt *Váradi Szabó* Jánosnak: „Barátom az én egészségem nagyon [me]gromlott — nem is járok ki — különben fen vagyok — testi lelki fáradtság egyaránt árt — ... végrendeletemet is megtettem. —” A közélet ecsetelésére csak ez a jellemző mondata jut: „... tudositlak hogy a'

¹⁶ Idézi *Trócsányi* Zsolt i. m. 75. l.

szerencsétlen Erdély 's Kolosvár állapotja csendes — magam hazamegyek — ...”

A dolog természetéből és a levélforma jellegéből folyik, hogy a levelek számos személyes vonatkozást tartalmaznak, amelyek teljesebbé teszik a levélíró *Méhes* Sámuel életkörülményeiről, családi helyzetéről, jelleméről alkotott képet, s ezért érdemes a levelek idevágó adatait is áttekinteni. Az egymás iránt tanúsított baráti érzés számos megnyilatkozását találjuk a levelekben. A fiatalkori élmények hangulata sűrűn kicsendül belőlük: „Jolesnék ha ... a régi jó együtt töltött órákat egymásnak esziben juttathatnok”. 1828-ban szinte panaszkodva említi: „... már szintén 20 esztendeje mióta nem láttalak...” Pedig a széles ismeretségi körrel rendelkező *Méhes* Sámuelnek alig van barátja *Váradi Szabó* Jánoson kívül. Ezért írja ugyanebben az évben bizonyos keserűséggel: „... rajtad kívül még tsak egy Emberem vala megbizott Barátom Erdély Generalis Perceptora *Bodor* Pál, de ezt is elvesztém ezen a' nyáron”. 1830-ban valamivel enyhültebb hangon beszél erről a kérdésről: „...Kolosvárt Barát hijával is vagyok — ... Most rajtad kívül tsak egy vagyon ez is Enyeden lakik ottan Juris Professor.” Nevét nem említi meg, de itt másról, mint *Szász* Károlyról, az Erdélyi Híradó munkatársáról nem lehet szó. *Szász* Károly ekkor Nagyenyeden jogi előadásokat tartott, az Akadémia levelező tagja lett, s 1834-től kezdve kitűnő politikai szónoklataival az erdélyi országgyűléseken az ellenzék elismert vezére.

A kolozsvári jóbarát, *Méhes* aggódva tartja szemmel debreceni barátjának egészségi állapotát, s a távolból is minden valószínűség szerint helyesen állapítja meg *Váradi Szabó* János betegségének diagnózisát: „Sajnálom barátom betegeskedésedet — ennek ugyan nagyobb része hypochondria — de a'reánk nézve mind egy ha a' rossz képzeletünkben is vagyon ha mi aztat valóságnak hisszük...” — írja barátjának 1825-ben. Mindjárt gyógyszert is ajánl: „A' beteges és Nervosus Embernek... jó az utazás — nem hogy ártana...”

A meleg baráti érzés magyarázza, hogy *Méhes* szerette volna, ha térbelileg közelebb kerülhetek volna. Ebből a levelezésből tudjuk meg, hogy *Váradi Szabó* Jánost nemcsak a sárospataki és debreceni professzorsággal kínálták meg, hanem Kolozsváron is professzor lehetett volna: „... már kétszer is ki lehetett volna tsinálni hogy nállunk Professor legyél — az öreg Szilágyi [Ferenc, 1762—1828] meg halván, helyébe jött Enyedről Hegedüs [Sámuel, 1781—1844], ez egy gazdag Papságra menván helyében lett a' nyáron Salamon [József, 1790—1871] Professor.” — írja *Méhes* Sámuel 1830. aug. 23-án kelt levelében.

Ha már ezek a reménységek elhervadtak, *Méhes* minden alkalmat megragad, hogy *Váradi Szabó* Jánossal találkozzék. 1828 augusztusában két hetet tölt Debrecenben „Erdély Krözsusa”, gr. *Rhédey* Ádám kíséretében, de hiába remélte a találkozást, *Váradi Szabó* János még ekkor Zsolcán tartózkodott. Itt panasolja el, hogy előbb kereste már Patakon és Debrecenben is. 1830. augusztusában az erdélyi ellenzék kiváló vezérével, B. *Kemény* Dénessel Miskolcon, mindössze egy félórányi távolságra van Zsolcától, barátja tartózkodási helyétől, de sietős az útjuk Bécsbe, s nem találkozhatnak. *Méhes* ekkor október elejéig volt Bécsben. Közben megfordult Pozsonyban is, ahol az

országgyűlésen meghallgatta *Váradi Szabó* János tanítványának, *B. Vay* Miklósnak a beszédeit: „... nekem mindenké fellett tetszett — a’ tudomány okossággal a’ materia szép formában volt beszédeiben. — Szabad beszédéhez szép fontolással tudta szavait választani — sokszor jutottál eszembe. —” Barátja neveltjének egyébként már 1825-i erdélyi útja alkalmával is jó hírét vette, s helyesen értékelte azt 1825. ápr. 12-i levelében: „Az Ifiu Bároban ugy látszik hogy a’ szép s e’ mellett épségben maradt test ki mivel lélekkel ’s fain érzéssel vagyon párosodva — társasági alkalmaztatása szerencsés, a modestiát illendő bátorsággal elegyíti. — Mindeneknek it meg nyerte tetszéseket — ezt hallottam valamint itt helybeliektől így Enyedi és M[aros]vásárhelyi Barátaimtól is. — El töltött idődet nem sajnálhatod mert az gazdag u’sorát ígér...” 1933. ápr. 21-i levelében jelzi, hogy ismét Bécsbe készül a nyáron fia meglátogatására: „... — ha magamra megyek utam Debreczen felé vészem hogy téged meglátogassalak — de ha társaságban megyek ugy ezt bajosan tehetem — mert az utat Pestre Váradról nem szokták Debreczen felé venni.” Nem valószínű, hogy ez a látogatás olyan formában létrejött volna, ahogy *Méhes* szerette volna, mert az év utolsó hónapjában megismétli ígérését, amit főleg azért szeretne már beváltani, mert közben Olaszországban járt: „Szerettem volna veled — a’ föld minden termékét ’s embereit magában foglaló Triesti eleven kikötőről — a’ tengerben lebegő Velenczéről annak pompás Templomairol Markus piaczaról — Dogék palotájáról — Veronaban levő pompás amphiteatrumról — a’ szép kerthez hasonló olasz földről beszélni — de nem valál otthon. — Nekem azon kevés idő mit barátságos házadnál tölthettem nagyon jól esett régi barátsági érzésink meg ujtására.” 1839. elején megint ígéri: „... a’ nyáron Bécs felé menve — ha lehet meglátogatlak”. Ugyanilyen szándékkal indul hazafelé Pestről Kolozsvárra 1848 szeptemberében, amint 14-i levelében közli: „Én innen indulni akarok vasárnap (17a) reggel, ’s e’szerint reményilem hétfőn estvére nállad lehetek. Utazom nőmmel — egy napot bucsura nállad mulatnék.” Ez a látogatás, amint alább közölt utolsó leveléből kitűnik, nem jöhetett létre, minthogy *Váradi Szabó* János is Pesten tartózkodott, de elkerülték egymást: „Sept[ember] 16k együtt valánk itt ’s még sem találhatánk egymásra — más nap indultam — hozzád menék vala — de mivel Pesten nem találkoztunk — a’ gőz szekeren sem — ezt gondolám elmaradál”. Itt is kiszalad száján a vallomás: „Bár éltünkbe még egyszer találkozánk, ’s bucsut vennénk egymástól.” Nem valószínű hogy erre sor kerülhetett volna, mert *Méhes* a debreceni országgyűlés üléseire betegsége miatt már nem jöhetett el. Az elnyomás éveiben részben életerejének hanyatlása, részben egyéb okok miatt is bizonyára még nehezebbé vált a két jóbarát személyes találkozása.

Méhes Sámuelnek *Váradi Szabó* Jánoshoz intézett leveleiből barátságuk megnyilvánulásának számos bizonyítékát idézhetnénk még: különböző szíveességekre kéri meg egymást, *Méhes* „asszúbort,” majd szőlővesszőt kér a Tállyán szőlőbirtokkal rendelkező *Váradi Szabó* Jánostól, aki viszont földgömb vásárlásával bizza meg kolozsvári barátját. Így derül ki, hogy *Váradi Szabó* János az 1820-as években barátságban volt a kolozsvári professzorok közül *Tunyogi Csapó* János jogtanárral is. Ismeretségük valószínűleg Bécsben

jött létre, ahol *Tunyogi Csapó* jogi tanulmányokat folytatott. Az egyik levélben *Méhes* üzenetet küld *Váradi Szabó* útján Szathmári kerületi táblai ülnöknek földvásárlás ügyében. *Méhes* ui. 1828 óta megbízást kapott a „Csókásiáno-Inczedianus successorok” Szabolcs megyei jószágának bérbeadásával kapcsolatosan, amelyet később a debreceni özv. *Beck* Pálné szül. *Bárczay* Anna vett bérbe.¹⁷

Természetesen se szeri, se száma a családi kapcsolatokra, viszonyokra utaló megjegyzéseknek. 1825. áprilisában *Méhes* betegségről panaszkodik: „Házam népe még most is beteges — Feleségem [*Deáki Theresia*] egy Léányom ’s a Nagyobbik Fiamra [*György*, szül. 1814. ápr. 29.] nézve ma is nagyon bizonytalan jövőndő fenyeget.” 1828. augusztusában már második felesége elhunytáról értesíti barátját: „... elvesztettem szeretett felségemet 826 10 Martii [életírói szerint márc. 11-én] — ez helyett meg álda az ég 827-ben [jún. 4-én *Benkner* Karolinával] egy mással — kivel hasonlóképpen boldog valék ’s ezt is el veszttem gyermek ágyban — 828 — 10 Martii egy virtuosos engemet ’s árvaímat szerető valóságos Derék jo Feleség Anya és Gazdasszony vala. — Esmét árván vagyok. —” Az újabb feleségjelölről így ír *Váradi Szabó* Jánosnak 1830 augusztusában: „A’ közelebbi tavasszal szintén el vevék feleségül egy szép ifiu Sweitzer léányt — ki mivel — és jo karakterü volt — tsak olyan busultam — hogy a’ házasság reménytelen el maradt. —” 1833-ban is *Váradi Szabó* Jánosnak nyilatkozik meg az eszményi hitvestársról: „... nem néztem én annyira a’ szépséget — mint azt hogy egésséges test mellett legyen egésséges ész tiszta ártatlan erkölcs — ki gondos takarékos gazdasszonyságát nagy láрма nélkül vigye, ’s kinek egy kisebb több mívelése legyen mint nálunk a’ közép rendü classisból való léányoknak szokott lenni — ne a’ városi pletykákban de a’ valóságban — s’ házíságba találja örömét — ilyen volt mind két meg holt feleségem. — Ilyent esmértem meg Bécsben le jövetelem előtt csak 5 nappal — ott semmi nyilatkozást nem tettem — az után a’ dolgot főztem magamban — ezért szerettem volna ’s feleségeddel erről is beszélni — denique magamat meghatároztam — holnap után 10-a Bécsben indulok, ’s Karácson másod napján ... a’ Sekretarius Szentgyörgyiné Testvérét [*Kirchlehner* (Karolinát, 1833. dec. 26-án, szül. 1805. febr. 8., meghalt 1840 ápr. 6-án] el veszem —”. Mindjárt hozzáteszi: „Én Barátom szeretném uj feleségemmel Debreczen felé jöni — de felette sietnem kell. . .” Negyedik felesége, akiről egyébként a közölt levelekben feljegyzés nincs, *Albertina Robert*, svájci származású volt. 1842-ben vette feleségül (meghalt 1857 áprilisában).

Gyermekei sorsáról, fejlődéséről is mindig beszámol *Méhes* barátjának. 1830 augusztusában ezt közli barátjával: „Én a’ fiamat [*Sámuel*, szül. 1816. jún. 7] viszem magammal Bétsben hogy az Ingenieur Academiába’ bé adjam — a’ koronázásra Posonyban is be fordulok. . .” Ugyanez év novemberében már többet tud mondani: „Én a’ fiamat bé adám az Ingenieur Academiában — a 2ik Classisban 3-diknak vették, külömben meg lennék elégedve sorsával, akármely nagy áldozatba kerüljön a’ tartása — de azon akademiában felette

¹⁷ Idevonatközlőlag és *Méhes* életadataira nézve I. *Török* István i. m. II. k. 152. és kk. l.

nagy erőre kapott az erköltsi romlottság...” Gyermekai számára Bécsben vásárol zongorát, mint *Kazinczy* Ferenc. Azonban a gyász gyakran felkeresi házatáját, 1825. nov. 25-én közli barátjával: „Nekem a nyáron igen kedves egyetlen leányom meg holt Január havában — már a’ 14-ik esztendőbe járt — ritka tulajdonságokkal birt — nagyon szép esze — erőss érzése, különösen kedves maga alkalmaztatása — idején feljül való erőss szolid karaktere — nemetül jól beszelt — klavirozott igen jó érzéssel enekelt — engem mindennek felett szeretett — már a’ ház költségeit mind ő vitte — hogy ez nekem fájdalmas csapás képzelheted.” — 1833-ban újabb gyászesetről közöl tudósítást: fia, *György* 19 éves korában (szül. 1814. ápr. 29.) szintén eltávozik az élők sorából, „mindég első eminens volt” — jegyzi meg szomorú szívvel. 1838 ismét gyászt hozott számára: *Sámuel* nevű fia (szül. 1816. jún. 7.), a bécsi Akadémia tisztjelöltje is meghalt. A fájdalmas szívű apa így ír fiáról: „Erőss egészséges szép ifju — soha beteg sem volt — az ezrednek disze ugy erköltsében — mind lelki tehetségeiben — tisztí kiformalásában ki tűnő — Ezredese mint tulajdon fiját szerette — a’ tisztí karnak kedveltje — az egész ezredben nem vala kibe anyí remény viritott volna...”

Méhes, a melegszívű emberbarát, aki minden tekintetben annyi hasznos munkát végzett, alapítványokat tett, minden jó törekvést mind anyagilag, mind eszmeileg támogatott, élete végére meglehetősen magára maradt, s 1852 tavaszán, miután végrendeletében vagyonának legnagyobb részét kollegiumi alapítványokra és a város szegényeinek javára hagyta, befejezte munkás életét.

IV.

Méhes *Sámuel*nek *Váradi Szabó János*hoz intézett leveleiből teljesebbé válik az a kép, amit életírói róla alkottak. Ezek a levelek kétségtelenül azt bizonyítják, hogy *Méhes*, aki az unió eszméjének megvalósításáért olyan sokat tett, minden kapcsolatot annak az érdekében igyekezett felhasználni, hogy az Erdélyi Híradó kényszerű elszigeteltségéből kiemelkedve minél inkább az egész ország ügyéről és eseményeiről tájékoztassa olvasóit. Ennek a célnak a szolgálatában ifjúkori barátságát is eszközként használta fel. Minden igyekezete oda irányult, hogy a reformkori Erdélyt kiemelje abból az elzárt-ságból, amelybe az uralkodó ház saját helyzetének biztosítása céljából ezt az országrészt belekényszerítette. A levelekből igazolást nyerünk arra nézve is, hogy bár a cenzúra egyre növekvő szigora *Méhes* *Sámuel* szerkesztői munkáját nagyon megnehezítette, egyéb tevékenységében, de még inkább megánéletének számos megnyilvánulásában a haladó törekvések híve és támogatója volt. Ebből a szempontból is, de néhány életrajzi adat rögzítése szempontjából is ezek a levelek méltán tarthatnak számot érdeklődésünkre.

Méhes *Sámuel* levele *Váradi Szabó János*hoz Alsózsoltára, Kolozsvár, 1825. április 12. Kolozsvár, 1812, április 12-kén:

Kedves Barátom!

E[zen] E[sztdendő] Januárius 22-kén irt leveledet szokott résztvétellel vettem valójában most megdorgálnálak oly hosszas halgatásodért, ha kedves Neveltedben [Vay Miklós ifj.] való nagy meg-

elégedésem ezen hibádat el nem felejtetné. — Az Ifiu Bároban ugy látszik hogy a' szép 's e' mellett épségben maradt test ki mivel lélekkel 's fain érzéssel vagyon párosodva — társasági alkalmaztatása szerencsés, a modestiát illendő bátorsággal elegyíti. — Mindeneknek it meg nyerte a'hol csak megfordult tetszéseket — ezt hallottam valamint itt helybeliektől így [Nagy]Enyedi és M[aros]-vásárhelyi Barátaimtól is. — El töltött idődet nem sajnálhatod mert az gazdag u'sorát ígér Nemzedeknek Vallásodnak — De akármely készületű, érzésű 's munkás Nevelő is eztet csak ott viheti véghez a'hol a' Nevelő fáradozását oly művelésű Atya és Anya segítik. — Sajnálom Barátom betegeskedésedet — ennek ugyan nagyobb része hypocondria — de a' réánk nézve mind egy ha a' rossz képzeletünkben is vagyon ha mi aztat valóságnak hisszük. — Megvallom hogy többször ohajtottam mind gondolnád — hogy valahára már személyesen is találkozassunk, ha te ezt csak fél ennyire is kívántad volna — bajosan hiszem hogy meg ne tehetted volna. — A' Beteges és Nervosus Embernek még jo az utazás — nem hogy ártana — hanem te is örömet maradtál el — Hogy ritkán irsz az is hiba — a' legjobb Barátok is hidegülnék — ha avagy csak írásban nem folytatják társalkodásokat. — Jól esnék ha vagy egykor a' régi jó együtt töltött órákat egymásnak esziben juttathatnók. — Nekem is Barátom sokak a' kedvetlenségeim. — Házam népe még most is beteges — Feleségem egy Léányom 's a Nagybobbik Fiamra nézve ma is nagyon bizonytalan jövődő fenyeget. — E' mellett vagy két esztendőktől fogva sok hivatalbeli kedvetlenségeket kell szenvednem; ez okon a' télen egy méltatlan meg bántatásom miatt még jelenttem is magamat a' Papságra fel szenteltetem — Meg bántam — de késő vissza vonni ígéretem mert szégyenelném azt — Csak ugyan hivatalomat el nem hagyom. —

Az Ifiu Herepei [Károly, 1802—1871] Kolosvári Pap — ő az én utasításomnál fogva oly szencsés volt hogy Passust kapott volt a' Német Országi utazásra 's per Dresda Lipsia Jena Göttinga Frankfurt Mainz-Heidelberga — München szerencsésen meg is tette a' mult nyáron és őszön utazását. — Beteges feleségem tisztel vagyok igaz barátod

Méhes Sámuel

à Monsieur Monsieur Jean de Szabó
mon cher ami

'Soltza

Debreceni Egyetemi Könyvtár (DEK) Kézirattári Különgyűjteménye. Ms 32/2146.

Méhes Sámuel levele Várad Szabó Jánoshoz Alsózsoltcára. Debrecen, 1828. aug. 23.

Debretzen. 828 Aug. 23-kán.

Kedves Barátom!

Valójában nem tudom mit gondoljak felölled, hogy egyeztessem meg mostani arántam valo viseletedet régebben tapasztalt érzésszel. — Én nekem egyenesen irhatom, hogy ámbátor már szintén 20 esztendeje miolta nem láttalak, 's a' költsönösön kiterélt gondolatok 's érzések kezdett barátságunkat nem erősíthették — még is mindég oly elevenen érzetem arántad hogy rajtad kívül még tsak egy Emberem vala megbízott Barátom Erdély Generalis Perceptor Bodor Pál, de ezt is el vesztém ezen a' nyáron. — Egyszer Patakon most pedig itten Debretzenben reményltem hogy láthatlak de meg tsalatkoztam. — Több esztendőktől fogva nem irtál nekem — az olta mind ketten sok változásokon estünk keresztül — te örömdetéseken én pedig igen szomorúakon — Te meg nyerted életed boldogságára azt a' mit én kétszeresen el vesztettem. Jol esik mind az örömben mind a keserűségben ha az Ember érzéseit a' részt vevő szízel közölheti — még is eztet el mulattad. — Valyon mások aránt is oly hideg vagy é! De talán azt mondod én sem irtam. — Én mikor a' derék Ifiu B[áró] Vay Miklós benn jára attol is irtam neked de te nem is válaszoltál, te tudtad hogy én Kolosvárt lakom, tudtad az utat is melyen irhattál volna, még sem tetted; én azt sem tudtam hol laksz! mi modon? 's hová irhassak neked? itten hallottam meg, hogy meg házasodtál — 's hogy Soltzán laksz — nem gondolok hibáiddal — írok 's azzal büntetek — hogy magadban szálván szégyeneld meg magad. — Én el vesztettem szeretett feleségemet 826 -- 10 Martii — ez helyett meg álda az ég 827-ben egy mással — kivel hasonlóképpen boldog valék 's ezt is el vesztém gyermek

agyban — 828 — 10 Martii egy virtuos engemet 's árváimat szerető valóságos Derék jó Feleség Anya és Gazdaasszony vala. — Esmét árván vagyok. — Milyen feleséged? — vagynak-e Gyermeked? esmeretlenül tsokolom kedveseidet. — Én vagy 2 hetet mulattam itten — Gr. Rhédey Ádám ő N[agy]ságával jöttem vala ki — de indulunk — élj jó egészséggel 's emlékezz meg néha boldog érzéseidben tégedet igazán szerető

Barátoadról
Méhesről.

Tekintetes Szabó János Urnak
barátságosan

'Soltzán

DEK Ms 32/367.

—

3.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Alsózsoltára. Miskolc, 1830. aug. 23.

Miskoltz. 830. Augustus 23-kán.

Kedves Barátom!

Képzelheted mely nehezen essék az, hogy alig vagyok tölled fél orányi távolságra 's még sem ölelhetlek — de hijában nem minden kívánságink vagynak hatalmunkban. — Más társaságában vagyok, tsak a' delet töltjük itten, 's tovább utazunk — B[áró] Kemény Dénesnek kivel vagyok utja siető — ha Fiákert kaptam volna — ki mentem volna ebédre. — Isten tudja mikor lehetek hozzád többé oly közel. — Nagy vágyodásom lett volna Szeretett Familiádat, Kedves Feleségedet 's Gyermekedet meg esmérni. Én a' fiamat viszem magammal Bétsben hogy az Ingenieur Académiába bé adjam — a' koronázásra Posonyban is be fordulok — 's valami October közepe táján indulok vissza. — A' közelebbi tavasszal szintén el vevék feleségül egy szép ifiu Sweitzer léányt — ki mivel — és jo karakterű volt — tsak olyan nem nekem való volt — azért most már azon örvendek, a'min akkor nagyon busultam — hogy a' házasság reménytelen el maradt. — Szeretném ha közelebb laknál hozzánk; ha gondoltam volna hogy kedved lenne hozzánk jöni — már kétszer is ki lehetett volna tsinálni hogy nállunk Professor legyél — az öreg Szilágyi [Ferenc, 1762—1828] helyébe jött [Nagy] Enyedről Hegedüs [Sámuel, 1781—1844], ez egy gazdag Papságra menvén helyébe lett a' nyáron Salamon [József, 1790—1871] Zilahi Professor. — Éngemet a' nyáron szintén Generalis Notariusnak választának, kinek Erdélyben a' Püspökségre választás nélkül valo egyenes következése vagyon. — Nagy bajom vagyon a' szegény kis léányom nevelésével — Kolosvárt Barát hijával is vagyok — tudod so[k] a' jo Embere az Embernek, de kevés a'kit egész értelmében Barát-nak lehetne tartani.—Vagy kettő volt,de meg holtak.—Most rajtat kívül tsak egyvagyon ez is [Nagy]-Enyeden lakik ottan Juris Professor [Szász Károly id. 1798—1853]. — Barátom tsak ugyan gyakrabban kellene irni egymásnak, hogy régi barátságunk ottan ottan [!] elevenítő táplálást kapjon. — Ha együtt nem lehetünk testiképpen, lelkiképpen társalkodjunk — különben egészen holtak vagyunk egymásra nézve. — Mivel most az idő azt mutatja hogy jo bor leszen — ha a' Hegyalján szüretelsz — készitess számomra egy Göntzi kis hordó asszu szőlőt — a' kis hordót előre meg vasaltatván. — Ird meg nekem Bétsben mennyi pénz kell réá mintegy — 's én azonnal innen vagy Pestről assignatiot küldök hogy valamely Miskoltzi kereskedő kezedhez szolgáltatssa. — Adressáld a' levelet Bétsben az Erdélyi Udvari Cancelláriára mert így meg kapom — vagy 10ik Octoberig ottan leszek. — Azután a' jövő esztendőben fogok én modot találni a' bé vitetésében. — Feleségedet (ha te vagy is inkább ő meg engedné) tsokolom vagyok holtig

egyenes szerető Barátod
Méhes

Tekintetes Szabó János Urnak barátságos tisztelettel

Also 'Soltzán

DEK Ms 32/368.

—

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. Kolozsvár, 1830. nov. 25.

Kolozsvár. 830. Novemb. 25-kén.

Kedves Barátom!

Leveledet Bétsben barátságos szeretettel vettem. — Posonyban nagy örömmel halgattam a' B[áró] Vay Miklós beszédeit. — nekem mindeneké fellelt tetszett — a' tudomány okossággal a' materia szép formában volt beszédeiben — Szabad beszédéhez szép fontolással tudta szavait választani — sokszor jutottál eszembe. — Én a' fiamat bé adam az Ingenieur Akademiában — a' 2ik Classisban 3-díknak vették, külömben meg lennék elégedve sorsával, akármely nagy áldozatba kerüljön tartása — de azon akademiában felett nagy erőre kapott az erköltsi romlottság — majd minden Gyermekek vagy Onanista — vagy Pederasta — szintén vissza hozám fiamat — bizom álhatatosságában. — Bétsben az időmet külömben jól töltöttem. — Már ha Debretzenben fogsz lakni — én is inkább meg látogathatlak. — Hát tsináltál e' asszusziót? Mivel vagyok adósod? tudositts — azonnal köszönettel meg küldöm. — Ha tsináltál és ottan hoztad — jó lenne a' Debretzeni vásár alkalmatosságával el hozatni — ugyan olyankor ide is sok alkalmatosság adódik — egy biztos alkalmasosságra reá biznám. — Feleségedet tisztelem tsokolom vagyok

igaz barátod
Méhes Sámuel

Tekintetes Nemes Szabó János Urnak

barátságos tisztelettel

Debretzenben

A' Báró Vay Miklós Ur ö N[agy]s[á]lga Salétrom főző házánál

DEK Ms 32/369.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. Kolozsvár, 1831. jan. 15.

Kedves Barátom!

E[zen] E[sz]tendő] Januarius 9-kén irt leveledet is vettem minekelötte az elsőre is még válaszolhatam volna. Köszönöm szívesen az asszusziólló készítettésében bé bizonyított barátsági készségedet mivel külömben is mind orvosságra a' Hegyaljai asszuszióllóra szükségem vagyon ez előttem becses nem is speculatio volt benne tzélom hanem önnön házi szükségem. — Ez okon reám nézve is a' bé küldése nem siető mert ugy is vagy 5 esztendeig nem használok — Külömben is Septemvir M[é]ltósá[g]o[s] Szilassi [József, 1792—1854] Ur hozzám oly jó indulattal bir, hogy számomra majd minden esztendőben küld egy néhány üveg Tokait — Tunyogi [Csapó János, 1790—1865] is szíves köszönettel vészi barátságodat — 's mihelyt tudosittatik árra aránt azonnal meg küldi, kivált szeretné ha jó zsirosan lenne készítve, hogy több esztendőig lehetne meg tartani. — Azért ha a' Sz[ent] György napi vásárkor küldödik is bé, sem reá sem reám nézve éppen nem léssen késő. — Az én dolgaim tsak a' magok minden-napi egyszerűségekből folynak. — A' Fiamat Samut Bétsben hagyám az Ingenieur Academiában — Külömben jó helyt lenne, mert Temperamentuma és esze oda való — az Onaniatol és Pederastiatol ritka ment — ez nagyon nyughatatlanit — mert én a' Fiamat lelkében és testében ártatlanul adam által. — Tovább 6 esztendeig kell hogy ottan legyen — 's minden esztendőben belé kerül vagy 1700 forintban. — Vagyon ithon egy fiam és egy leányom — mind a' kettő jo 's ugyan fáin érzésü — most musikára is taníttatván őket — mert egy jo Klavirt hoztam számokra Bétsből. — A' házasság kényes dolog — kétszer nagyon jól találtam volt — a' bizonyos jo állapotom bajosan tserélem a' bizonytalannal. — A' Svájtzter léánnyal nem bánom hogy fel bomlott szövetségem. — Külömben ártatlan — jo erköltsü volt — de nem egyezett természetével az enyimmal — 's utoljára ki jött hogy engemet nem szeretett, 's tsak a' helytelen szemérmességgel mentette, hogy ez helyett nekem mindég azt mondotta hogy szeret. — Bajos egy Ifiu Szép Feleség pretensioit teljesíteni — ki az Embert nem szereti — azért azon időtől — olta soha sem is kívántam meg ujjitani velle barátságom.

Barátom mi a' Cholerától felünk mert Hazánkhoz három oldalról közelget — Gallicia—Moldova és Oláh Ország felől — 's a' mi rosszabb még majd semmi velmet sem tudunk ellene. — A' Lengyel mozgásoktól nem annyira félünk mint a' hazában az Oláhok ki üthető nyughatatlanságától. — Mostan itten töllünk egy néhány Ifiak vagynak Párisban, B[áró] Kemény [Domokos], Grof Béli [Ferenc], Báró Wesselényi [Farkas], Báró Bánffy [János], Zeyk [József], Balog [Pál] — [Böloni] Farkas [Sándor] — jelen vagynak a' Kamorák üléseiben — nagy enthusiasmmal irnak ottan lévő dolgokról — Magam is szeretném ottan lenni — Jelen voltanak a' Lafajett [Marie Joseph Paul Roch Yves Gilbert Motier du Lafayette, 1757—1834] tiszteletére adott ebéden is — Az öreg Lafajett maga köszönte el érettek a' poharat azon kívánsággal hogy az ottan vett tapasztalásokat 's érzéseket hazájok javára fordithassák. — Feleségedet tisztelem 's Gyermekeidet tsokolom. — Szívemből örvendek a' B[áró] Vay Miklós promotioján, nekem valójában ő tetszett leg inkább az Ország Gyűlésén — sajnálom hogy ottan közelebbi esmeretségében nem juthattam — vagyok

igaz barátod

Méhes

Kolosvár 831 15k Januarii

DEK Ms 32/676.

6.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. [Kolosvár], 1832. okt. 3.

Kedves Barátom!

Nagyon rég várom leveled — semmit sem tudok rollad — 's familiádról hát a' Társalkodóban miért nem irsz — kérlek írjál a' nevelés tárgyában — ugyan kérlek ne feleltsd el. — Esmerkedjél meg Grof Rhedey Ádámmal mond meg azt irtam hogy sem a' házában sem Mikeháza nincs semmi baj — most a' Groff a' vásáron ott van. — Debreczenben a' Piaristáktól mert vagy kettőnek jár az Erdélyi] Hirado — kérsd el azon számot melyben a' Küiküllő V[ár]megyei Mászkalás [?] van — 's a' mostanit melyben a' Pápa encyklich levelére irtam reflexiot. — Sietve — Feleségedet tisztelen

832. 3-a oct.

barátod

Méhes

Tekintetes Szabó János Urnak

a' Cs. K. Saletrom Fábrika Inspektorának Debreczenben

DEK Ms 32/683.

7.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. Kolosvár, 1832. nov. 25.

Kedves Barátom!

Mivel az Előfizetőket sok helyeken a' Posták is nagyon taxálják, bátorkodtam kitenni hogy Debreczenben nálad is le tehetik a' pénzt — te ha fizetnek csak tarcsad magadnal, a' Januáriusi vásárkor igazitok én hozzád Kolosvári Embert ki a' pénzt elhozza. Te ne fizess a' jövő fel esztendőre — mert ezen esztendő elején ambátor egész esztendőre fizetl volt — még is a' második fel esztendőre ujbol fizetl. — Nekem a nyáron igen kedves egyetlen leányom meg holt Január havába — már a' 14ik esztendőbe járt — ritka tulajdonságokkal birt — nagyon szép esze — erőss érzése, különösen kedves maga alkalmaztatása — idején feljül való erőss solid karaktere — nemetül jól beszelt — klavirozott igen jo éezéssel enekelt — engem mindenek felett szeretett — már a' ház költségeit mind ő vitte — hogy ez nekem fájdalmas csapás képzelheted. — Feleségedet tisztelem

Kolosvár 832. Nov. 25.

[Utóirat] Az Uhlanus Ezerednél van egy Hideges János nevezetű Orvos, kérlek találkozzál evel, 's mond meg hogy a' jövő esztendőben is örömmel fogok számára Társalkodóval kedveskedni — 's ki kérem hogy ezután is örvendeztessen munkájival — melyeket nincsen miért küldjön Postán, csak adja által neked, mert oda igazítottk én Kolosvári biztos alkalmatosságot.

DEK Ms 32/677.

8.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. [Kolozsvár,] 1833. ápr. 21.

Kedves Barátom!

Már két rendbeli leveleidet barátságos indulattal vettem. Két nagyon ritka szép tulajdonokkal bírt gyermekeim véletlen el veszése oly kedvetlen állapotban helyeztetett — hogy írni nem vala kedvem. Mind a' fiam ki 19 esztendő, mind léányom ki 13 $\frac{1}{2}$ esztendő valának engemet mindenek felett szerettek, különös elmebeli talentummal, minden jóra szépre kész lélekkel szelid magokat kedveltető magaviselettel tették magokat mindenek előtt kedvessé — egyik sem kapott soha is büntetést — kötelességeiket velek született nyájassággal tették — fiam mindég első Eminens volt éppen most végezné törvényes cursussát — a' Musikára énekre is mind kettőnek kitetsző talentuma volt — e' mellett igen szép gyermekek is voltak — de erről már halgatok. — Bécsben levő fiam Samu most az Ingenieur academiába a' 4dik Classisban van, Conduitje igen jó, mindenek szeretik, gradussába 6-dik ha lévén regimenthez megyen melyhez inkább lenne vonszodása 2 esztendő mulva mint Tiszt ki lép, ha az Ingenieur Corpsba megyen ugy esztendővel későbbre ottan leszen hadnagy — ez utolsót én inkább szeretném. — Ezen fiam más természetű mind a' más kettő volt, nem oly érzékeny, de nagyon vig, magát mindenütt otthon találja, bátor, szerencsés maga alkalmaztatása, eszes — de ennek inkább kell a' regula — azonban engedelmes — egésséges — jo erkölcsű — de nagyon eleven — ez a' nyáron fogja a' 17 esztendőt betölteni. — Én a' nyáron Juliusba Bécsbe szándékozom fiam látogatására — ha magamra megyek utam Debreczen felé vészem hogy téged meg látogassalak — de ha társaságban megyek ugy ezt bajosan tehetem — mert az utat Pestre Váradról nem szokták Debreczen felé venni. Egy uttal mint újság iro nemely hazai dolgokat is akartam velled közölni.

1., Mostan népes Fő Consistorialis üléseink valának, 's ezekben a' többek között fontos határozások tétettek. *a.* A' Papjaink fel szabadittatnak hogy a' Katholikusokat 6 héti tanítás nélkül be vehessék. — *b.* A' magyar nyelv — bé vetetik minden iskoláinkba a' felsőbb minden tudományok tanítására — ezen kívül mindenütt a' gyermekek számára 4 magyar classisok állittatnak fel. — *c.* Meg határoztatott a' Fő Consistoriumban a' Patronusok között kik birjanak szozatolás jussával — ezután nem leszen születésénél fogva patronus — hanem minden papi megyében, (milyen Erdélyben 17 van) az Eklesiák papjai s' küldöttjei titkos szozatolás utján választanak ki minden születésre rangra, birtokra valo tekintet nélkül 4—6 — képviselőt ki tettel patronus. — 2., Horváth országi Bán B[áró] Vlasits [Ferenc] ő Ex[cellenciá]lja mint rendkívüli Királyi Biztos 's ő Felsőge Plenipotentiariusza itten van Kolosvárt — 2d Maji az egész országban minden vármegyébe ugyan azon napon fognak közgyűlést tartani — hol fel fog azon két Rescriptum olvastatni melyet magával hozott. — A vármegyéket réa akarják birni hogy nemely határozásaikat vonnyák vissza ilyenek — a' 6 héti tanítás eltörlése. — A' katona fogásnak ország gyűlése rendelésén kívül lett meg tiltatása — nemely Vármegyében a' sajto szabadságnak tett határozás — s a [többi]. Kedves Feleségedet tiszttelem

833. — Apr. 21kén.

igaz barátod

Méhes.

DEK Ms 32/370.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. [Kolozsvár, ?] 1833. dec. 8.

Kedves Barátom!

Nov. 25kén irt leveledet barátságos szeretettel vettem — nagyon el köteleztél barátsággoddal hogy azon tokaki szőlő vesszőket küldötted — a'mint a' következőkből még inkább meg érted. — Barátom nekem gondolatomban volt eddig is a' házasság, mert én a' házi dolgokra ügyelni nem szeretem — de vénségemre igen magamra is maradnék — de a' házassági érzése kész szívem is van — egyetlen egy fíjam katonai pályán lévén — töllem mintegy örökre el van szakadva — csak nem láttatva kedvem szerént valót — nem néztem én annyira a' szépséget — mint azt hogy egészséges test mellett legyen egészséges ész tiszta ártatlan erkölcs — ki gondos takarékos gazdasszonyságát nagy láрма nélkül vigye, s' kinek egy kisebb több mívelése legyen mint nállunk a' közép rendű classisból való leányoknak szokott lenni — ne a' városi pletykákban de a' valóságban — 's háziságba találja örömet — ilyen volt mind két meg holt feleségem. — Ilyent esmértem meg Bécsben le jövetelem előtt csak 5 nappal — ott semmi nyilatkozást nem tettem — az után a' dolgot főztem magamban — ezért szerettem volna a feleségeddel erről is beszélni — denique magamat meghatároztam — holnap után 10-a Bécsben indulok, 's Karácson másod napján ha az Isten éltet a' Secretarius Szentgyörgyiné Testvérét el veszem — 's vélle az esztendő vége felébe indulok. — E' során te Barátom a'mit nem is gondoltál — az én Apósom számára küldötted a' szőlő vesszőket — úgy e' nagy ujságot írek? — Én Barátom szeretném uj feleségemmel Debreczen felé jöni — de felette sietnem kell hivatali foglalatosságimra nézve — sz' össze is sokat mulattam — az ut is rossz — Jan. 7-re itthon akarok lenni — ezért nem kerülhetek. — Máskor talán lessz módom véletek megesmertetni. — Szerettem volna vélled — a' föld minden termékét 's embereit magában foglaló [áthúзва: eleven] Triesti eleven kikötőről — a' tengerben lebegő Velenczéről annak pompás Templomairól Markus piaczárol — Dogék palotájárol — Veronaban levő pompás amphitheatrumról — a' szép kerthez hasonló olasz földről beszélni — de nem valál otthon. — Nekem azon kevés idő mit barátságos házadnál tölthettem nagyon jól esett régi barátsági érzéseink meg ujitására. — Kedves Feleségedet gyermekeidet csokolom

833. — Decemb. 8-kán

hiv barátod

Méhes

DEK Ms 32/371.

—

Törödék *Méhes Sámuel* leveléből *Váradi Szabó Jánoshoz* Debrecenbe. [Kolozsvár, 1836.]

Vége a, Szász [Károly id. 1798—1853] ellen folytatodott nagy investigatio a' Gub[ernium]ba a' H[erce]lg [Estei Ferdinánd] presidiuma alatt referálódott. — a' referens gr[óf] Lázár [László] 's gr[óf] Bethlen Elek ki egyszersmind investigator volt 's Hollos azon véleménybe voltak hogy vettessen fiscalis actio alá, 's hivatalából amvocaltasson — ekkor Cons[iliarius] Szentgyörgyi [Imre] úgy kívánván hogy a' b[áró] Kemény Ferenc separatum votuma olvastasson fel — ekkor többen mint Szentgyörgyi, Konrád, Nopcsa [László], Gál László — 's Kornis [János] azt mondák, nem lehet fiscalis actio alá vetni. — A' Herceg úgy ennunciált „Szász ellen semmi be bizonyitva nincs, ellene fiscalis actiot rendelni, ötet büntetni nem lehet; azonban ambátor bizonyitva nincs, de a' gyanu fen marad hogy [liberalis ansichtjeivel: ez áthúзва, helyette:] principiumaival az ifjuságra káros befolyással lehet, Enyedről tétesék más helyre — de mivel ez a Gub[ernium] activitásán feljűl van, elhatározás végett terjesztessen ő Felsőgéhez. — Ezen ítélet ellen Cons[iliarius] Sz[ent]Györgyi és Konrád (lutheranus) separatum votumot jelentettek — mivel a' Professorookról valo rendelkezés csak a' Fő Consistorium utján eshetik. — Mikor ez meg esett minjárt másnap ugyan azon 5 Professorok, 2 Péterffy [Albert, 1800—1850 és László, 1782—1848], Csorja [Ferenc, 1782—1843] — Baricz [János] és Kovács [József] a' H[erce]lgnek egy ő Felsőgéhez intézett folyamodásokba fel adták Curatoraikat 's az Ifjuságot—hogy Curatoraik az Austriai haz iránt ellenséges 's demagogisch principumokkal birnak 's az ifjuságra káros be folyással vannak, ezért az Enyedi ifjak demoralizáltak s tolvajok — gyilkosok — Kik előbb árulói voltak Tanító társoknak — most árulóji Elöljáróiknak s az Ifjuságnak. —

— — — —

Én Május elején feleségemtől Bécsbe szándékozom — s meg lehet hogy utamat Debreczen felé vezsem — ambátor nagyon sietek. —

Kérlek az idezárt árjegyzéket add által Debreczen várossa Notoriusának — 's ha meg fizetnek küld el.

Kolosvár várossa követi utasításába be tette hogy Gubernatornak H[erce]g Ferdinándot válasszák.

DEK Ms 32/681.

—

11.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debreczenbe. [Kolozsvár, 1837. ?]

Kedves Barátom!

A Radics és Tanker [?] Urak részéről — Hirado árába 837 nov 's 838 első felére küldött 20 pengő forintokat vettem. — Most éppen nagy Fő Consistorialis üléseink vannak azért többet nem írhat

DEK Ms 32/682.

—

barátod

Méhes

12.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debreczenbe. [Kolozsvár, 1836. ?]

Kedves Barátom!

Ditrichtől küldött pénzt a' Debreczeni hirdetésére, — s' egy újság árába köszönettel vettem. Hogy Bécsbe jártam erről már neked írtam volt. — Már két hónapja hogy Diétán szünet van — 25k September ujból elkezdődnek a' gyűlések — fontos újságul írhatom az új Gubernium a' Statusok választása aránt ő Felsége által már ki van nevezve — következő módon

1. Gubernator grof Kornis János Ex[cellenciá]ja katolikus
2. Udvari Cancellar Nopcsa [Elek] ő Ex[cellenciá]ja — katolikus erre a' Statusra a' Bécsi grof Teleki Josefet kívántuk volna
3. Fő Prov. Comissarius — Bédeus [József] — most udvari tanácsos Lutheranus
4. Thesaurarius gr[óf] Rédey Ádám Reformatus
5. Prov. Cancellarius gr[óf] Lázár László — Catol.
6. Exactorius Praeses Augustinovic [Pál] Unitarius Kir[ályi] Tábla praesességre 's Statusok elnökségére új választás kívántatik.

Új Consiliariusok.

1. Gál László Catholikus
2. b[áró] Kemény Ferencz Ref. ki hivataláról a' mult Dieta el osztatásakor le mondott volt.
3. Szentgyörgyi Imre — Reform.
4. gr[óf] Miko Imre — Reform. most udvari titoknok
5. Lészai Lajos — Reform. most Gub[erniumi] Titoknok
6. b[áró] Bruckenthal Josef ifju Lutheranus most udvari titoknok
7. Pap Sámuel — Catholicus most Titoknok.
8. Conrád András Lutheranus most Gubernialis ideiglenes Tanácsos. Itélő mester Donát Sándor. — Cancellar Mike lett minister 's keresztet kap — Béli István és b[áró] Bruckenthal régi de most nem választott Gub[ernialis] Tanácsosok pensiot és keresztet kapnak.

barátod

Méhes.

DEK Ms 32/680.

—

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. Kolozsvár, 1838. nov. 26.

Kedves Barátom!

Ezen levelem főbb célja azon kérés szerezz nekem Debreczenben az Erd[élyi] Híradó számára egy levelezőt. — Tudom magad nem érkezel. — A' Ref. Collegium Typorafiaja [!] Igazgatóját arra való ügyes embernek esmérem — kérd meg nevemben — ha ez nem vállalná mást — ha egyebbel nem, ujság lapjaival hálás köszönetül szívesen szolgálnék. — Ide ugyan a' Pesti magyar ujságokkal eljönnek a' Debreczeni tudósítások is — de még onnan Pestre megy a' levél — onnan ide az újság addig ki adhatnak. — Nem bánám én, ha ugyan az lenne is a' levelező ki a' Jelenkoré — vagy Haz[ai] Tudósításoké — csak azt szeretném, hogy ne csak éppen azt írná meg mi Debreczenben történik — hanem a' mi a' környékbe — sőt ha valami Bihar v[árme]gyei dolgot is értene. — Prof. Szilágyi [Ferenc, ifj., 1797—1876] is akar ki adni itt politikai ujságot. — Ez a' Hírnök fia akar lenni — az én ujságom meg buktatására törekszik — ez nagyon rossz veszedelmes Ember — én nekem eleitől óta igen sok bosszuságot okozott. — Kedves Feleségedet csokolom

barátod

M[éhes Sámuel]

DEK Ms 32/372.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. [Kolozsvár, 1839 jan. ?]

Kedves Barátom!

Az új évbe légy boldog kedves házad népével együtt 's tarcs meg továbbra is szeretetedbe — ha egyéb ok nem lenne is olykor olykor csak írni kell — hogy elevenítődjön ujuljon a' régi jó barátság — Mind csak szeretném a' Híradót tökéletesíteni — Debreczen ide közel van — 's hamarabb ki adhatnám az onnan való tudósítást ha egyenesen venném — mintha előbb azt a' pesti ujságokból kell meritnem. Ezért kérek javasolj valami szorgalmas levelezőt — 's kérd meg is reá — ki mindent mi szépet és rutat — köztudatra érdekest — Debreczen és környékén hall azt nekem meg írja — a' posta pénzt örömet fizetem — 's ha egyebbel nem ujsággal minden mellék lapjaival együtt örömet szolgálnék az ily levelezőnek. — Collegium érdemes Typografussa Thot Ur — úgy emlékezem erre egyszer ajánlotta készségét — ezt én is esmérem — ügyes ember. — Kérek kérd meg erre nevemben — az ide zárt kis czédulám kérek szolgáltsd kezéhez — Distr[ictualis] Adsector Szathmari Urnak

barátod

Méhes

[Utóirat] Nem érkezem Adsector Tek[intetes] Szatmári Urnak írni — míg irhatnék kérek ha találkozol tiszteletem mellett mond meg — hogy azon puszta beli részekből még eladók a' Szilassi Susceptorok meg akarják magok részekre vásárolni. —

DEK Ms 32/375.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. [Kolozsvár, 1839. elején]

Kedves Barátom!

[Kolozsvá]rt. [sérült] 1840. jan. 29.

Bánatomba résztvevő irásodat vettem. — Köszönöm. — Ha szegény fiamat [Sámuel, meghalt 1838. dec. 7-én] esmerted volna — úgy tudhatnád melytanylani vesztesém. — Eröss egészséges szép ifju — soha beteg sem volt — az ezrednek disze — úgy erköltsében — mind lelki tehetségeiben — tisztí kiformálásában ki tűnő — Ezredese mint tulajdon fiját szerette — a' tisztí karnak kedveltje — az egész ezredben nem vala kibe anyi remény viritott volna. — Soha nekem egy pillanatnyi kedvetlenséget sem okozott — még csak meg sem intettem soha is. — Maga viselete oly kedveltető nyá-

jas — hogy mindenütt hol csak meg fordult szerették. — Költségeiben rendtartó. — Most Aprilisba haza jött volna — 's már 22 éves korába fő hadnagyságra vala ki nézése — s a [többi]. — Mind ezek már hijába valók — a' nyáron Bécs felé menve — ha lehet meg látogatlak. — Oly Globust milyenről írtál. — Filtsnél meg néztem szép tiszta — az árra 18 pengő forint — pakolása mint egy 4 v[áltó] p[engő] kr[ajcár] — ha kívánod küldök egyet számodra

barátod

Méhes

DEK Ms 32/374.

—

16.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. Kolozsvár, 1840. jan. 29.
[Kolozsvár]t. [sérült] 1840. jan. 29.

Kedves Barátom!

Leveledből örömmel értettem hogy nevelted a' derék b[áró] Vaj Miklós ur választatott segéd Fő Curatora — ezen alkalmat megragadva kérlek hatos befolyásod leg előbb használd egy szerencsétlen ifjú boldogítására. — Ez Finta Károly nemes születésű igen szegén árva, ki gyermek korától óta igen becsületes jó igyekezetű 's tanulásába is különösen kitetsző vala mindenek szerették — és soha büntetést sem szenvedett — Enyedi diák vala — közelebből valami ifiui gondatlan hibás iratába — a' meg ítéltetett Kossut — Tormási 's Lovasiak aránt magát melegen nyilatkoztatta, ezen ábrándozását egy barátjának mutatta, ez figyelmezteté, hogy azt másnak ne mutassa, mert az balmagyarázatra, 's nekie kárára fordulhatna — az ifju meg is fogadá a' jo tanácsot — 's azon iratott másnak senkinek többé nem mutatva fére tette. Egy rossz tanuló ifju ezt tőlle ellopva másokkal közölte — 's ezért ő consilium abeundit kapott — Tudod Barátom mely kényesek az Enyedi Collegium környülállásai tudod minő Professorok vannak ott a' többekkel szembe, ha Enyeden az Előljárók ezt nem tették volna — mindjárt azzal vádoltattak volna hogy ők az e'féle gondolkodást pártfogolják — magok is jóvá hagyják innen következett hogy ő Consilium abeundit kapott — Azonban meg jegyzem hogy nállunk a' Consilium abeundi nem kicsapást téssen, hanem az olyan-nak el utasítását — kinek ott helybe való többi maradását — azon társaságra nézve tette nem engedi. De más helyre az ily ifjat be lehet venni — nállunk is — Mint írák az Ifju különben igen jó moralis karakterű és jo tanulo — Ezen büntetés reá nézve moralis halál. — Kövess el mindent mellette — ezen levelemet olyan Embernek — Előljáronak kiben bizol meg is mutathatod — de levelemet másnál ne hadd — tudod sok a' rossz ember — a' leg szentebb szándékot is fére facsarhatnák. — Azt is megemlitheted hogy egy Debreczenből ki utasított Ifjut be vettünk volt, itt magát igen becsületesen viselte, 's most Pest vármegye rendes Physicussa Barra István. — Kedves feleségem mind szünet nélkül — beteg — állapotja nekem sok nyugtalanító — jövőndőtől rettegtető pillanatokot okoz. — Maradok

igaz barátod

Méhes Sámuel

DEK Ms 32/679.

—

17.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. Pest, 1848. szept. 14.

Pest. — Sept. 14 — 848.

Kedves Barátom!

Mint Kolosvár képviselője itt mulatok — a'mint egészségem szünetlen gyenge, így kedélyem rossz az itteni hangulat miatt. — Fejűről a' legrosszabb indulat — benn semmi erő — sem népbe, sem katonaságba nem lehet bízalom. — A' képviselet nem méltányolja a' környülményeket, hanyat

homlok rohan a' veszélybe. — Kossuth tánczoltathatja mint nekie tetszik. — Alig válalá tegnapelőtt gr[óf] Battyányi [Lajos] a' ministeri elnökséget magára, ma már a' Madarász [László] ehojára a' ház bizalmatlanságot kiabál, Kossuthot kívánja — ma estig igéri vár még Battyányi után lássa mit teszen. — Ha nem jo Battyányi 's Dictatort akarnak meg valik mit teend Austria? Erdélyt eszre sem veszik 's a' reactio meg semmisíti az uniot. — Da hadjuk e' kedvetlen politikát. — Még egyszer éltemben látni akarnálak, amint innen utam Debreczen felé venném. — Korona ör b[í]ró] W[ay] M[iklós] ő Ex[cellenciá]ja még ösztönözött volt, ki felé is Debreczen felé utaznom. Én innen indulni akarok vasárnap (17-a) reggel, 's e'szerint reményem hétfőn estvére nállad lehetek. Utazom nőmmel — egy napot bucsura nállad mulatnék. — Ha akkor nem lehetsz hon — ezen levelem vételével azonnal irj Szolnokra a' Szarvas vendéglőbe meg keresem leveled — mert ha hon nem leszel — egyenesen per Tur-Zsáka utazom — 's két nappal hamarább honn leendek. — Kedves nődöt nőmmel (ha esmer[e]tlen is) csokolja

barátod

Méhes

DEK Ms 32/373.

18.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debreczenbe. Pest, 1848. dec. 3.

Kedves Barátom!

Pest. Decz. 3. 848

Tegnap irtam neked egy ifju ajánlása iránt — de mivel a' máii időben a' levelek bizonytalanok ujából irok — 's kivált a' tokaji bor vásárlása tekintetéből [me]g jobbitom. — Barátom az én egészégem nagyon [me]gromlott — nem is járok ki — különben fen vagyok — testi lelki fáradtság egyaránt árt — még a' levél irás is — ezért röviden irok — végrendeletemet is megírtam. — Kérlek vásárolj [beszúrva: minél előbb] számomra ha lehet [beszúrva: inter Consilium] Becknétöl — mert ennek igen jók vannak, 's ha tudtára adatod nekem kell, még örömeoseb ad — egy átalag — fél hordó — jo esztendő beli — lehet [példának] o[káért] 841 v[a]lgy 846 — csak jó legyen 5 puttonos tokai asszut — ha igen jo vigyázat alatt vonasd le butelákra — felét jól ládába pakolva küldjék hozzám fel ide — más fele maradjon nállad még tudositlak hogy a' szerencsétlen Erdély 's Kolosvár állapotja csendes — magam haza megyek — 's azt ott használhatom — ha készen le van vonva — nem igen drágán butelákba lehetne találni vagy 30 iczét azt sem bánám — 10 iczét Cons[iliarius] Szen[t]györgyinek adnék — mivel egy háznál egy emeleten vagyok szállva Fő ut Herenstrasse 30dik szám 1ső emelet. A' Ládát Liedemanhoz kell küldeni — az árát azonnal meg küldöm — vagy a' kifizetést utaltasd Liedemanhoz. [Beszúrva: igazítsd — mint leg jobbnak tartod —] Egy uttal tudositls hogy lehet 5 puttonos idei 848ki tokait venni. — Bár éltünkbe még egyszer találkozánk, 's bucsut vennénk egymástól. Sept[ember] 16k együtt valánk itt 's még sem találhatánk egymásra más nap indultam — hozzád menék vala — de mivel Pesten nem találkoztunk — a' gőz szekeren sem — ezt gondolám elmaradál — pedig a' jo b[í]ró] Vaynak is meg ígertem hogy feléd megyek jo nődöt feleségemmel együtt csokolja

barátod

Méhes

[Utóirat:] Leveled nem bérmentesítém — hogy e' veszélyes időbbe meg menjen — tétesd az árjegyzékbe Ha átalagba veszed az Ó asszut — minek utánna ő az ott maradt felét is üvegekre le vontad, vásárolj valami igen jó érmelleyéki bort 's ezt tölcsed a' Seprőre legyen másolás, — Midőn a' dolgok jól le csilapodnak 's én is Kolozsvárt leszek akkor az ott maradt üvegeket 's másást le küldheted. Mint irtam az egész költségedet assignaltassad valamely oda való kereskedővel ide Liedemanhoz vagy másához akárkihez, kinek külömben is ide küldeni való pénze lenne — én azonnal kifizetem

M[éhes] S[ámuel]

DEK Ms 32/684.

Kedves Barnabás!

Ms. 32/677

Chvál az Előfizetőket, sok helyeken a Postán
is nagyon társalgás, bútorhadalom hírtelen
hoz. Debrecenben máltán is lelték az a
peúrt - te ha híresnek csak tartasz
magadnál, a Jánosvási vásártól
igazán az horvát Kolozsvári lumbos
hi a peúrt el hozza. Te ne híres a
jóvő fel efendőre - nem eren gírádú
elegén ambátor egeff efendőre híres
fel volt - még is a madárd fel gírádú
Dőre újhol híres. - Nekem a nagy
ron igen kedves igazán egy leányom
még holt. Lámás lumbos - már a
14es efendőre járt - titha híres.
Sárgal biot - nagyon lép efi -
erős erőre, kútvös kedves maga
allalmaztatva - idégén felgít
való erős sötét charadere - nem
kül jól befelo - klavírora igen
jó sorfel lumbos - nagyon munda
neh flett híres - már a ház
kútvöséig munda ő híres - hoz
er nekem fáj dolmas csapás
M.

Méhes Sámuel levele Váradi Szabó Jánoshoz Debrecenbe. Kolozsvár, 1832. nov. 25.

képrölheted. — Tisztelettel
felém

ezai barátság

Chebe,

Polosvári 822.

Nov. 25-én

Az Uhlarszki Pártól van ez Hidvég
János nevezetű Orvosi kért
találkorról, és mond
meg hogy a jövő évről is
örömmel fogadlak. Tár:
szalkodival kedves kedmi- és ki
kerem hogy erőtani is öröme
tepen munkájával - melyeket
micsen micsen Pálján Postán,
csak adja alant utca, micsen
oda igazított és Polosvári
biztos alkalmatosságot.

IMRE LENGYEL:

SÁMUEL MÉHES UND JÁNOS SZABÓ VON VÁRAD*

Beiträge zur Geschichte der Zeitung „Erdélyi Hiradó“

(Auszug)

Sámuel Méhes (1785—1852) redigierte die erste siebenbürgische Zeitung in ungarischer Sprache „Erdélyi Hiradó“ (1827—1848). Während seiner Universitätsstudien in Heidelberg (1807—1809) schloss er enge Freundschaft mit János Szabó von Várad, dem ersten Anhänger der pädagogischen Lehrmethode *Pestalozzis* in Ungarn. Obwohl ihre Lebenswege nach den Universitätsjahren im Ausland auseinander gingen, bestand ein anregender Briefwechsel zwischen ihnen.

Die hier mitgeteilten Briefe, die alle von S. Méhes geschrieben wurden, umfassen etwas mehr als zwei Jahrzehnte des vorigen Jahrhunderts; die Jahre 1825—1848 waren im der Geschichte Ungarns und auch Siebenbürgens sehr bedeutend, da der Weg zum Freiheitskrieg 1848—49 durch die Reformbewegungen in diesen Jahrzehnten angebahnt wurde. Als Redakteur und Aufleger der Zeitung „Erdélyi Hiradó“ wandte sich Méhes mit verschiedenen Bitten im Interesse seiner Zeitung an János Szabó von Várad, der Abonnenten für die Zeitung in Debrecen und Umgebung sammelte, Berichterstatte anregte und in jeder Beziehung seinem Freund behilflich war. S. Méhes berichtete seinen Freund, der seit dem Jahre 1830 als Leiter der Salpeterfabrik in Debrecen tätig war, über die Reformbewegungen der Zeit, die Kämpfe der Opposition gegen die Regierung und überhaupt die Ereignisse des politischen Lebens in Siebenbürgen, unter denen der Prozess gegen Károly Szász den Professor von Nagyenyed ein besonderes Interesse erweckte. Natürlich fehlte die Beschreibung persönlicher Erlebnisse, des Familienlebens usw. aus den Briefen nicht, die hie und da auch bisher unbekannte Angaben enthielten.

Den Abschluss des Briefwechsels bilden die Briefe, die aus Pest an den Freund in Debrecen von S. Méhes gerichtet wurden, der als Vertreter seiner Stadt Kolozsvár (Klausenburg) an den Sitzungen des Parlaments im Jahre 1848 teilnahm.

* Zum Gedenken der 100. Jahreswende seines Todes.

Némedi Lajosné

A MAGYAR NYELVŰ KÖNYV A „DEÁKTALANOK” SZOLGÁLATÁBAN

1711—1780*

Pápai Páriz Ferenc latin egyháztörténeti műve magyar fordításának¹ *Boros-Jenei Bernárd* Jánoshoz intézett ajánlásában olvassuk: „Deákul ezelőtt azért írtam vala, hogy azzal kiváltképpen az idegen nemzeteknek tennék eleget, kiknek, ...amint kik közöttük jártak, jól tudják, nem szűnik arról való panaszuk, hogy minékünk, magyaroknak vallásunk kezdete és folyása felől semmi írásunk nincsen...” Azt is megokolja, miért fordítja eredetileg latin nyelven írt munkáját magyarra: a pártfogó „azt deákul látván, mind maga eránt megszerette, mind pedig, hogy a magyar nemzet kedvéért magyar nyelven szólana, és így azoknak kezük között is, kik a deákot nem értenék, hasznosan forogna...” A szerzőt „a magyarul való kiadásra nógatván” a művet saját költségén ki is nyomatta. Az ajánlás tanúsága szerint a jó szándék, a „költség” megvolt, sőt, íme elkészült ennek illendő nyugtázása is. *Pápai Páriz* könyvének magyar nyelvű fordítása mégsem jelenhetett meg, kinyomtatását Caraffa dúlása miatt nem lehetett elvégezni.

A szerzőnek könyvéhez fűzött magyarázata több szempontból is érdekes. Az 1685-ből keltezett ajánlás sűrítetten tartalmazza azokat a könyvtörténeti és irodalomtörténeti motívumokat, amelyek a magyarországi latin és magyar nyelvű irodalom, egyszersmind a latin és magyar nyelvű könyv helyzetét, jellegét, sorsát a XVII. század utolsó negyedében, de még sokkal inkább *Pápai Páriz* működése után, a XVIII. században meghatározták. A latin nyelvű mű írásakor *Pápai Páriz* a külföldre gondolt, s a külföldet járó magyarok tapasztalataiból indult ki: propagandisztikus szándék és hazafiúi önértzet vezérelte, mint később a XVIII. században a „historia litteraria” latinul író magyar szerzőit. Be akarta bizonyítani a külföld előtt, hogy a magyarság nemcsak a kard, hanem a toll forгатásához is ért. — Saját munkáját

* Az idézeteket, amelyekre a dolgozat megállapításai támaszkodnak, ahol külön utalás nincs, mindenütt az ajánlásokból, illetve előbeszédekből vettem. — A szövegrészleteket és címléírásokat mindenütt mai írásban adtam. Az eredeti helyesírást csak ott tartottam meg, ahol az írásmód szorosabban összefügg a régies hangalakkal, vagy ott, ahol ezt a szöveg tartalma, stílusárnyalata megkívánta.

¹ Romlott fal felépítése (1685). Közli *Thury Etele*. = Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 5. évf. Bp. 1906. 129—181. l. (A Magyar Prot. Irodalmi Társaság Kiadványai.)

magyarra fordítván a deákul nem tudókhhoz szól, azoknak *hasznokra*. A könyv, főleg a magyar nyelvű könyv, egyre nehezebbé váló sorsát példázó tipikus motívumok: a mecenás, aki vállalja a nyomtatás költségeit, sőt, előzőleg már ösztönzést is adott a könyv megírására; a közviszonyok, amelyeknek okán a mű mégis kéziratban maradt.

E dolgozat vizsgálódásának anyagát a XVIII. századból meríti. Célja a magyar nyelvű könyv XVIII. századi társadalmi szerepének megvilágításához néhány szemponttal hozzájárulni. A *Pápai Páriz*-idézet, ha csak kiragadott példa is, arra a kétféle egymástól jól megkülönböztethető írói szándékra világít rá, amely a magyarországi latin, ill. magyar nyelvű irodalom egymás mellett élésében jutott kifejezésre. A hazai latin nyelvűség elöretörésével, a latin nyelvű könyvek mennyiségi fölényének a növekedésével a magyar nyelvű könyvnek még inkább, mint az előző századokban, *külön* feladatává vált az, hogy a „deáktalan magyarok”, az „együgyűek”, „gyengék” olvasmányigényeit, esetleg tudásszomját elégítse ki. *Pápai Páriz* nyilatkozata azért is jellemző, mert a latin nyelvű könyvtermelésnek már a XVII. század végén jelentkező elöretörése idején hangzik el.

1711 után a magyar nyelvű irodalom külön feladatának a betöltése is problematikusává vált: a rendiség konzerválása a latin nyelvet olyan kizárólagos jogokhoz juttatta a nemzeti művelődésben, hogy a magyar nyelvű könyv egyelőre mintha létjogosultságát is elvesztette volna. Hogyan alakult a sorsa, hogyan töltötte be a „deáktalan magyarok”-hoz fordulva azt a szerepet, mely osztályrészéül jutott? Milyen indítékok vezették azokat, akik az „együgyűek” vagy a „köznép” kezébe könyvet akartak adni? Lényegében ezek azok a kérdések, amelyek e tanulmány gondolatmenetét meghatározzák.

I.

Csapodi Csaba adatai szerint² a hazai magyar nyelvű kiadványoknak mind az abszolút száma, mind pedig az összes hazai nyomtatványokhoz, elsősorban a latin nyelvűekhez való mennyiségi viszonyát mutató arányszáma 1631—40 közt érte el a tetőpontot. Ebben az évtizedben 265 hazai nyomtatvány közül 94 volt latin és 136 magyar nyelvű. Az egész magyarországi könyvtermésből a latin nyelvűek százalékos részesedése 35,4, a magyaroké viszont 51,3 volt. — 1641 után azonban a hazai latin nyelvű nyomtatványok gyarapodásának üteme gyorsabb, mint a magyar nyelvűeké. 1711—40 közt a magyar nyelvű nyomtatványok száma a hazai összterméshez és különösképpen a latin nyelvűekhez viszonyítva fokozatosan eléri a mélypontot.

A latin és a magyar nyelvű nyomtatványok viszonya abszolút számokban kifejezve és részesedésük a hazai össztermésből:

	latin			magyar	
1711—20	207	(64,5%)		72	(22,4%)
1721—30	358	(65,8%)		111	(20,4%)
1731—40	464	(68,7%)		131	(19,4%)

² A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. = Magyar Könyvszemle, 1946. 98—104. I. — A XVIII. századi könyvtermelésre vonatkozó számszerű adatokat a továbbiakban is innen meritem.

A nyomtatványok számadatai nyilvánvalóan csak bizonyos fenntartással alkalmazhatók a hazai irodalom helyzetének jellemzésére. Hiszen a magyarországi irodalmi életben azok a könyvek is döntő szerepet játszottak, amelyek külföldön jelentek meg. Ez azonban főleg a XVI. és XVII. századra vonatkozhatik. 1711 után egyre nehezebbé vált a külföldön nyomott könyvek hazaszállítása. Gondoljunk például a *Komáromi Csipkés* György bibliafordítása leideni kiadásának a történetére!³ Mennél inkább a hazai gyér számú nyomdára voltak utalva a magyarországi szerzők 1711 után, annál inkább jellemezhetik a könyvtörténet számadatai egyszersmind a hazai szellemi élet, főleg a magyar nyelvű irodalmi kultúra mostoha sorsát. Az okok közismertek: az 1711-i kompromisszum a magyarországi rendiség és a Habsburg-hatalom közt és ennek a kompromisszumnak anyagi és ideológiai következményei. Jezsuita cenzúra kötötte gúzsba a szellemi életet. A függetlenségi hagyományok bő áradású folyama bűvópatakká vált: kéziratos énekeskönyvekbe rejtőzött. *Apáczai, Misztótfalusi Kiss* Miklós még Hollandiából hozták magukkal a korszerű művelődési törekvéseket, és ezeknek megvalósításáért küzdve váltak a magyar nyelvű demokratikus kultúra harcosaivá. 1711 után a magyar nyelvű művelődés alig-alig kap ilyen ösztönzéseket. A harcoss puritanizmus nyomába a hatalom iránt lojálisabb pietizmus lép, a külső rend megváltoztatására is irányuló szándék helyébe a belső, főleg vallásos érzelmi reform igénye.

A hazai nyomdák története a jezsuita kézen levő nyomdák kivételével (Nagyszombat, Kassa, Kolozsvár) a létükért folytatott harcok története: harc az egyre kötelezőbbé váló szabadalmakért egymás közt is, a kormányzattal is, létük anyagi feltételeiért is. Jelentősebb jövedelmet a kalendáriumok hozhatnak vagy a régi idők népolvasmányainak új kiadásai meg tankönyvek, imádságos- és énekeskönyvek. Az ilyeneket az országos vásárok alkalmával jól el lehet adni. Az igényesebb művek szerzői mecenás után néznek, a kockázatot a nyomdász nem vállalhatja. Mikor *Szathmári Pap Zsigmond* 1541-ben kiadja *Nádudvari Péter uram prédikációit*, a következőképpen panasolja fel a szerte az országban uralkodó irodalmi, művelődési, könyvkiadási viszonyokat:

... sok drága elme csak otthon rozsdásul,

Nem palléroztatik, s végre megcsorbásul,

Sok szép írás ismét mollyal sógorosul...

.....

A könyvnyomtató is nem nagy becsben vagyon,

Fél, kevés munka is rajta ne maradjon.⁴

Bertalanfi Pál jezsuita hitszónok, több magyar nyelvű könyv szerzője sincs megelégedve, jöllehet a katolikus hitbuzgalmi könyvek szerzőinek kevesebb okuk lehetett a panaszra: „... igen nehéz ám ott könyveket írni, és azokat egy dicséretes és láttatos állapotra hozni, hol némely finnyás és negédes elmék, minek előtte jól lássák az írónak a munkáját, máris a jó folya-

³ L. *Szimonidesz* Lajos: A debreceni biblia viszontagságai és elnyomása. = Egyháztörténet, 1945. 65–91. l.

⁴ Néhai tiszt. tudós férjfiúnak, N. P. uramnak... nyolcvannégy prédikációi... amelyeket... világ eleibe bocsátott *Szathmári Pap Zsigmond*. Kolozsvárott, 1741.

matjának akadályára reá olvassák a magyar agg szót: ocsu húsnak híg a leve.”⁵

Bod Péter, a magyar nyelvű „*Historia litteraria*” fanatikus apostola úgy érzi a század dereka táján, mikor az erdélyi püspökök életrajzát írja meg, hogy anyagát „sokszor megromlott hazánknak füstös szemetei és szennyes kőporai közül” szedegeti össze. — „... az írások is olykor, amelyekből lehetne kitanulnunk a régi dolgokat, füstbe mentenek és hamuvá lettenek. Elégge megmenthet engemet ennek meggondolása az értelmes emberek előtt, ha a dolgok nem úgy lésznek leírva, amint kellett volna, hanem csak amint lehetett, ilyen török égette, tatár hammazta országban”, mondja műve előbeszédében.⁶ Ha az adatgyűjtő nagy vállalkozására világítottak rá ezek a szavak, melyek egyben *Bod Péter* történeti helyzetérzését is kifejezték, „*Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon*”-ának ajánlásában a nemzeti művelődés, a könyvkultúra terjedésének akadályait foglalja egybe olyan demokratikus szemlélettel és keserűséggel, hogy a mai kor olvasója egy Csokonai-előd társadalombírálatát hallja ki a panaszból: „mely nehéz a mi hazánkban csak egy néhány levélből álló könyvecskét is kinyomtattatni, nyilván vagy az: mert akik szeretnék a könyveket, azok pénzetlenek, akiknek pedig tehetségek vagy az, azok többire egyébre fordítják, s így ha mit nyomtatna is a könyvnyomtató, a pénz beléveszne, hanem ha valaki egészen vészi a munkát magához”.⁷

Ennél tömörebben senki sem fogalmazta meg akkor a könyvírás és könyvkiadás elé tornyosuló akadályokat. *Apáczai* szellemi örököse általánosíthatta így csupán saját és író társai nemcsak irodalmi, hanem társadalmi tapasztalatait is. Hozzá kell tennünk: a helyzetet elsősorban az mérhette így fel, aki hazafias meggyőződésből és nevelő szándékból írt magyarul, s még inkább az a *Bod Péter*, akinél a hazafias meggyőződés és nevelő szándék tudósigénnyel is összekapcsolódott. A cenzúrát mint akadályt nem említette, mert nem említhette. Pedig ennek üldözését is megtapasztalta: egy 1768-i királyi leirat megparancsolta az erdélyi főkormányshéknak a *Smirnai Szent Polikárus* és a *Magyar Athenas* lefoglalását, használatának betiltását.

Csapodi adatai szerint a magyar nyelvű nyomtatványok gyarapodási üteme 1741 után válik kissé erőteljesebbé, s így a magyar nyelvű könyv is lassan jelentékenyebb szerephez jut a hazai művelődésben. A nyomtatványok szaporodásának okát részben a nyomdák számának növekedésében kell keresnünk: a század elején csak 7, a század végén már 40 nyomda működött Magyarországon. Mivel a nyomdák számára a legmagasabb jövedelmet a kalendáriumok, ponyván árusított népolvasmányok, imádságos- és énekeskönyvek eladása jelentette, a magyar nyelvű nyomtatványok mennyiségi növekedését elsősorban az ilyen kiadványok magyarazzák. Csak másodsorban éreztethette hatását a magyar nyelvű könyvek mennyiségére a század máso-

⁵ Keresztyén bölcsesség, avagy az okos és istenes keresztyén életre mindenféle üdvösséges oktatások. Nagyszombatban, 1754.

⁶ Smirnai szent Polikárus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek históriájok... H. n. 1766.

⁷ Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon... Kolozsvár, 1746.

dik felében felvirágzó magyar nyelvű gazdasági ismereteket közlő irodalom. Ennek célkitűzései több szempontból egybeestek a bécsi kormányzatnak azon törekvésével, hogy Magyarország ésszerűbb mezőgazdasági kultúra és jobb egészségügyi ellátás révén a fejlődő osztrák ipar szilárdabb nyersanyag-termelő bázisa legyen, és több katonát tudjon kiállítani. A lassan meginduló szépirodalmi, fordítói tevékenység csak még később válhatott a hazai magyar nyelvű könyvtermelés lényeges mennyiségi tényezőjévé.

A Gellert-fordító *Tordai Sámuel* 1772-ben már az átmeneti állapotot érzi meg: *A svétziai grófné* előszavában jellemzi a könyvkultúra XVIII. századi helyzetét, de már meglát valamit a lassú változásból is: „A könyvek nálunk többire csak azoknak kellenek, akiknek hivataljok és szolgálatjok hozza magával, hogy azokat forgassák és tanulják. Mi többire, igaz, elégnek tartjuk, ha az iskolákban annyit tanultunk, hogy azon csekély tudományunk által magunkat is ez vagy amaz hivatalra vagy szolgálatra alkalmaztathatjuk, és azután az olvasásnak s tanulásnak csaknem éppen végbúcsút adunk, és következésképpen semmire nagyobb fősvényiségnek indulatjával pénzünket ki nem adjuk, mint ez vagy amaz könyv megvételére.”⁸ Úgy látja azonban, mintha egy néhány esztendő óta már többen írnának és olvasnának.

A korszakhatárt nem 1772, hanem 1780 táján érezzük. 1781—90 közt a magyar nyelvű könyv már csaknem egyenrangú versenytársa a latin nyelvűnek. Ebben az évtizedben *Csapodi* adatai 709 latin és 651 magyar nyelvű nyomtatványt mutatnak ki, a magyarországi nyomdatermékek 36,8%-a volt latin és 33,8%-a magyar nyelvű. Az okok művelődéstörténetiek és politikaiak. A legdöntőbbek: 1777: a *Ratio Educationis* megjelenése; 1776—77: az orvoskarral kibővített nagyszombati egyetem Budára helyezése; 1778—79: *Bessenyei* megfogalmazza felvilágosodott nemzeti művelődési programját. És végül 1781: *II. József* sajtórendelete, mely a cenzúra egész addigi rendszerét megváltoztatja, még azt is lehetővé teszi, hogy a király személyét bírálat érje. A kapitalista értelemben vett könyvkereskedés már előbb önállósult.⁹ 1780-ban megjelent az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi *Magyar Hírmondó*. A kulturális és politikai események kölcsönhatása, a rokon törekvések találkozása, az ellentétesek összeütközése, mindez összefüggésben a francia felvilágosodás magyarországi hatásával közvéleményt formált, könyvkultúrát teremtett: 1791—1800 közt bekövetkezett a fordulat: a magyar nyelvű nyomtatványok száma a latin nyelvűeké fölé emelkedett. 1791—1800 közt 975 magyar, 898 latin nyelvű nyomtatvány jelent meg; az összes hazai nyomtatványok 40,4%-a volt magyar, 37,3%-a latin. (Persze ezek az egész évtized számszerű adatai, tehát nem tükrözik a nyomtatványkiadás hullámzását az évtizeden belül. Ez a hullámzás szorosan összefüggött a politikai helyzet alakulásával.)

Szlávy Pál már 1779-ben így jellemezte a fordulatot: „... a mi érésünkre kinyomtatott magyar munkák, melyeket nemcsak tudós emberek, hanem

⁸ A svétziai Grófné G**né asszony élete. Íratott német nyelven Christian Fürchtegott Gellert által. Mostan pedig magyar nyelvre fordítattott. Kolozsváratt, 1772.

⁹ I. *Gárdonyi* Albert: Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában. — Magyar Könyvszemle. 1944. 148—166. l.

világi és hadirendben levő, sőt országunkon kívül tartózkodó magyarok készítettek, és mind mértékre szedett, mind szabadon folyó beszédben kevés esztendőktől fogva mint valamely egymásra való törekedéssel sűrűbben kibocsátottak, jobb reménységgel biztatnak bennünket, hogy felsekert nemzetünk... és meg fogja esmérni, hogy... a maga nyelve is nemcsak megvetni való, hanem érdemes és alkalmas, hogy annak simítására, csinosítására és gyarapítására igyekezzenek.”¹⁰

II.

A magyar nyelvű nyomtatott könyv úgyszólván megszületése pillanatától a tömegek művelésének a szolgálatában állott. A „veszekedő prédikátorok” írásai, miközben a katolikus hittételeket cáfolva, gúnyolva küzdöttek a római egyház hatalmi pozíciója ellen, az antifeudális küzdelmek ideológiai fegyverévé is váltak. A katolikus egyház sem tehetett mást, ha a XVI. században nagyon megingott tekintélyét vissza akarta nyerni, a néphez magyar nyelven kellett szólnia. A nemzeti függetlenségi küzdelmek a magyar nyelvű könyv ez eleve propagandisztikus jellegét meghatározták. A magyar nyelvű könyv tehát bármely oldalon, de a harcok, ellentétek tüzeiben nevelkedett. Az 1711-i kompromisszum és következményei éppen fejlődésének legfőbb mozgatójától fosztották meg: egyelőre nem tolthette be azt a propagandisztikus szerepet sem a társadalom, sem a nemzeti célok érdekében, amelyet az előző századokban betöltött. Az ellenreformációnak már nem Pázmányokra, hanem az *Enchiridion*t megíró *Padányi Bíró Márton*okra van szüksége, nem vitatkozókra, hanem az erőszak eszközeit alkalmazni tudó cenzorokra és főpapokra vagy zarándoklásokat, kongregációkat szervező szerzetesekre. A protestantizmus nem vitatkozó képes fél, főleg dogmatikai hagyományainak ápolása, őrzése által véli önmagát úgy ahogy fenntarthatni. Kivételt itt csak a pietisták képeznek.

A kor magyarországi tudományos irodalma latin nyelvű. *Bél Mátyás* államismereti iskolája vagy a jezsuita történetírók forrásfeltáró munkája, amellet, hogy erősen hazafias színezetű volt, törekvéseiben, eredményeiben európai színvonalat is képviselt. A latin nyelvűség és tüzes nemesi hazafiság a korra oly jellemző kapcsolatát már szinte paradox módon jelképezhetik számunkra *Ribinyi János* ünnepi iskolai beszédében elmondott figyelmeztető szavai az általános emberi erkölcs, hazafiság és nyelv összefüggéséről: „Turpe est et generosa mente indignum, negligere linguam, quam a maioribus vestris accepistis.”¹¹ Az ellentmondást, amely a magyar nyelv érdekében latinul érvelő felemás gyakorlatban rejlik, jól meglátta *Spangár András*. Találó kritikája mintegy a *Pápai Páriz*-féle gyakorlatot kéri számon Révaiéktól — mondván: „Ami peniglen Molnár, Révai és Czwingtinger panaszt illeti, hogy kevesen írtak magyarul, avagy más nyelvekről fordítottak magyarra, magok ellen szólnak, mert Molnáron kívül (aki magyarul írt), mind Révai,

¹⁰ Bölcsességhez vezető út... Pesten, 1779. — Id. Némédi Lajos: Bessenyei György utóélete. (I. 1772—1790). Eger, 1961. 373. l. (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 7.) — uo. I. 369—375. l.: a korszakhatár kérdései.

¹¹ Oratio de cultura linguae hungariae. Sopronii, 1751. — Id. Némédi Lajos: Bessenyei elődei és kortársai. (Adalék a magyar felvilágosodás történetéhez.) Eger, 1957. 10. l. (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 3.)

mind Czwittinger, kik deákul írtak, igen nagy jót cselekedtek volna a magyarokkal, ha amit deákul írtak, magyarra fordították volna, azok kedvéért is, akik deákul nem tudnak.”¹²

A XVIII. századi magyarországi tudományosságon belül *Bod Péter* az egyetlen, aki arra vállalkozik, hogy a magas színvonalú nemzeti művelődés, tudomány és a magyar nyelvűség ügyét összekapcsolja. Mint *Apáczai* vagy *Pápai Páriz*, ő is erkölcsi, hazafias és társadalmi feladatot egyesít tudományos célkitűzésében. *Magyar Athenasának* bevezetésében írja: „... az az indulat, melynek minden emberben meg kell lenni, engemet is arra ösztönöz, hogy amit felebarátimnak hasznokra és a magyar nemzetnek tisztességére s ékesítésére ítélek lenni, abban ne légyek csak hallgatással, hanem ami tőlem kitelhető, azt véghez vigyem. Mert valamiképpen a hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy véték. A vitézek bosszúálló fegyverekkel, a bölcsek okos tanácsokkal oltalmazzák hazájukat, én ha író pennámmal valami keveset használhatok, azért az én kegyelmes nagy Istenemé légyen a dicsőség.”¹³ — „Felebaráti”, akiknek használni akar, a „deáktalan magyarok”. *Bod Péter* könyveit azoknak írja, akik latinul nem tudván, a múlt kulturális vagy egyházi örökségét nem ismerhetik. *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyházának* előljáró beszédében olvassuk: „A mi magyar nemzetünk volt még eddig olyan szegény, melynek az újtestamentomi időt a mi időnkig s abban végben ment, kivált eklézsiái dolgokat előszedő históriája a maga nyelvén nem találhatnák; így ha akik idegen nyelveken nem tudnának, azok kéntelenítenének vakok lenni az ő idejek előtt véghez ment dolgokban...” — „... a magok nyelveken históriás könyvek nincsenek, az idegen nyelveket kevesen tudják...”¹⁴

Az idegen nyelvekbe nyilvánvalóan a latin is beleértendő. *Alszegehy Zsolt* a XVIII. század irodalmának védelmében visszautasítván a „nemzetietlen kor” megjelölést, arra is hivatkozott, hogy a latin tudás a nemesek és polgárok között általános volt. Vallomásokot idéz arra vonatkozóan, hogy a latin nyelv nagy elterjedtsége és magas színvonalú elsajátítása mennyire része volt a nemzeti művelődésnek.¹⁵ Kétségtelen, hogy latinul tudott, mert tudnia kellett, a kevés számú értelmiség és a megyegyűléseken politizáló és hivatalt viselő nemesség. A többiek nagy része, ha tanult is latint, hamar elfelejtette. *Bod Péter* fenti nyilatkozata is arra világít rá (mint ahogy erről beszélnek általában a magyar nyelvű könyvek többi írói is), hogy alapjában véve „az idegen nyelveket kevesen tudják”.

A latin nyelv közéleti uralma a rendiség ideológiáját, műveltségét fejezte ki. Ebből viszont az következik, hogy az a *Bod Péter*, aki a deáktalan magyaroknak írván „a magyar nemzet tisztességére” forgatta a tollát, érületileg túllépett a rendi korlátokon még akkor is, ha deáktalan magyarokon rész-

¹² Magyar krónika... Kinek is három első fő részeit... elsőben írta Pethő Gergely... a három utolsó fő részeivel peniglen... azon krónikát terjesztette, szaporította és a magyarok tanúságára kibocsátotta. P. Spangár András, Kassán, 1738. — Az idézetben Révai Péter koronaörről és *Szenczi Molnár* Albertről van szó.

¹³ Magyar Athenas... H. n. 1766.

¹⁴ Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásának rövid históriája... Basileaban, 1760.

¹⁵ Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetietlen kora”? Bp. 1942. (Az Irodalomtörténet Füzetei 6.)

ben a vidéki nemesség szegényebb rétegeit kell értenünk, nemcsak a módosabb jobbágyokat és városlakó magyarokat. Bod Péter kultúrtörténeti munkássága nemcsak a tudománytörténetnek fontos fejezete, hanem beletartozik a könyv demokratizálásának a történetébe is. Az idegen nyelven nem tudók, tehát az ország lakosai többségének az érdekében kívánja a felesleges idegen szók kiszorítását a „Szentírás-magyarázók” könyveiből, „a törvénytudók szólásai”-ból s a „vitézi rendnek beszédei”-ből. Csattanós nyelvi paródiákban mutatja be a tudóskodó latinos stílust, hozzáfűzven: „Ezeket magyarul határozottabban kimondhatnád, úgy pedig, hogy a deák nyelvet nem értő együgyű ember is megérthetné.” A franciáskodókat is hasonló szándékkal lepeli le: azok beszélnek így, akik csupán műveltségüket akarják fitogtatni, de „francia kakasszót sem hallottanak”.¹⁶

Bod Péter a maga korában a legmagasabb szinten kapcsolta össze tudományos célkitűzéseit a deáktalan magyarok művelésével, tanításával. A magyar nyelvű könyv tartalmi értékei Bessenyeieék előtt csak néhány kivételes esetben közelítették meg vagy érték el ezt a szintet (*Maróthi, Weszprémi*), az az írói szándék azonban, amely e könyvek íróinál megnyilatkozott, sokféle változaton át, de lényegében ugyanaz volt: a „deáktalanok”, „együgyűek”, „gyengék” érdekeiből indult ki.

III.

A XVIII. század első fele pestis-irodalmának sajátos terméke Soós Ferenc református pap, majd püspök könyve: „A döghalál Isten harca az emberekkel...”¹⁷ A cím a pestis okának általánosan elterjedt vallásos felfogására utal: a pestis Isten ostroma. Ha pedig Isten büntetése e veszedelem oka, akkor segíteni is elsősorban az imádság tud a pusztuló embereken. Még két évtized múlva *Perliczi Dániel Orvosi oktatásában* is azt olvassuk, hogy előbb tartunk penitenciát, könyörögjünk buzgón, „azután hívassuk az orvost és éljünk orvossággal”. Soós Ferenc előbeszédében megmagyarázza könyve címét. E magyarázatban egy barokk ízléssel megfestett apokaliptikus méretűvé fokozott heroikus csatakép áll előttünk: „... mikor döghalál között vagy, akkor Istened harcán vagy; Isten rendkívül küszködik teveled; melyre is mint egy lelki vitéznek el kell készíttetned: itt fegyver az Isten kezében; azért fegyverednek kell lenni a te hitednek kezében is magad oltalmára. Nem is láthatom által, micsoda nevezettel illethetném inkább a döghalált, midőn a megharagudott Isten keze és nyilai által nagyobb halmok rakattatnak, mintsem az országos hadi seregeknek megütközésekben történik, hanem hogy Úrnak harcának (*bellum Domini*, aut *praelium*) nevezzem a döghalált... Céлом azért az, hogy tégedet igazgassalak ez nemes de erős harcban, mikor *classicumát*, harcra indító szavát hallod a nagy Hadakozó Királynak, mitévő légy akkor, és mint elűzzed meg, hogy ellenséges ellened való felindulását Istenednek lecsendesíthessed...”

Soós Ferenc könyvét az erdélyi református rendeknek ajánlja. Az ajánlásban szabadkozik munkája kicsinysege miatt. Legfőbb mentségül azt hozza

¹⁶ Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza...

¹⁷ A döghalál Isten harca az emberekkel... Kolozsváratt, 1720.

fel, hogy eredetileg latin nyelven írt munkáját magyarra fordítván, le kellett ereszkednie a „gyengék”, a tanulatlanok színvonalára: „Emellett, a pestisről írott, deák nyelven kiadatott munkámban mely fogadást tettem, hogy a gyengék kedvéért a magunk született nyelvén is tégyek valami oktatást a döghalál állapotjáról, hogy akik másokhoz hasonlítottatván csak csecsemők, és erős eledelhez nem szoktanak, azok is taníttassanak, annak a fogadásnak is eleget kellett tennem: Gyenge a munka, gyengéknek való...” Változó formában, határozottabb szociális együttérzést kifejezve, de újból és újból visszatér az ajánlásokban, előbeszédekben ez az alapgondolat, a magyar nyelvű könyv szerepének ez a kijelölése. A „gyengék”, az „együgyűek” számára másképpen kell írni! A magas tudomány a latin nyelvben jártasak kiváltsága. Az író szociális érzületét persze az dönti el, hogy hivatásának tekinti-e az együgyűekhez szólni, érzelmileg melléjük áll-e, vagy csupán leereszkedik hozzájuk. *Soós* Ferenc könyve ennek a leereszkedésnek a jellemző példája.

Nemcsak Erdély református státusa számára fejt ki elgondolását könyve rendeltetéséről. Előbeszédében „kegyes olvasóinak” is elmagyarázza szándékát. Hogy a vallásos kioktatásnak és lelki vigásznak milyen szerepe volt a hivatalos egyházi felfogás szerint, s hogy a művelődés világi elemeit ez a felfogás mennyire csak a latinul tudó nemesség kiváltságának tekintette, azt tipikusan példázzák az előbeszéd következő sorai:

„Írtam a döghalál állapotjáról a deák nyelven, melyben igyekeztem a nagy és vetélkedéshez szokott elméknek tenni eleget, akik a döghalál állapotjáról tudós, mély és megfontolásra méltó kérdéseket szoktanak tenni... Mint kelljen külső eszközökkel élni, maga oltalmára embernek a dögnék idején, arról is bőven emlékeztem. De megemlékezvén rólad, gyenge, az idegen nyelveket nem értő, a természetben levő dolgoknak titkos okainak és munkáinak által látására nem gyakoroltatott elméjű ember, aki inkább kívánsz lelki orvossággal a méregnek idején orvosoltatni, mintsem a külső oltalmazó eszközökhöz ragaszkodni, kedvéért a döghalálról való munkámat magunk nyelvén való írással rekesztém be.”

A kor tehetséges katolikus egyházi szónoka a *Rákóczi* táborát is megjárta *Csúzy* Zsigmond. Prédikációs köteteinek előbeszédei *Soós* leereszkedésének ellenképét adják. A hittérítő okos taktikája arra készteti, hogy észjárásában, stílusában, nyelvében az együgyűekhez alkalmazkodjék. Ismételten közéjük tartozónak vallja magát, nem felülről szól hozzájuk, nem hangoztatja tudós fölényét, hanem „vakaratlan pennáját” az ő szolgálatukba akarja állítani. Bár ajánlásaiban ő is eleget tesz a barokk udvarlás kötelező formáinak, mégis mintegy tüntetően hátat fordít a „méltóságosok” világának, mondván: „... barátságos beszédem az együgyű nyájjal volt gyakortán és a kisdedekkel... Jó ideig a hatalmasokkal s méltóságosokkal is volt ugyan szövetséges cimborám...” ezeken azonban nem fogott a szent ige, ezért: „Tanácsosban a kisdedekhez fordultam... tehetségem szerént együgyűen az együgyűekhez kezdém alkalmaztatni magamat... vedd jó néven azért, Kegyes, Keresztény Olvasó, ezen... rövid sommában foglalt, s alázatos kisdedséggel leginkább a kisdedek és együgyűek kedvéért mint egy kosárba rakott... morzsaléko-

kat”.¹⁸ Soós Ferenc az együgyűekkel magasabb tudását érezte, s érdemét éppen a leereszkedésben látta. Könyve gyengeségét is azzal magyarázta, hogy a „gyengék” kedvéért kellett magyarul „gyengén” írnia. Csúzynál a könyv hibái mentegetésének hagyományos formulája is ellenkező előjelet kap: ha valamit vét, „együgyű” tudatlanságomnak... tulajdonétsad”, figyelmezteti olvasóját. Soós „a nagy és vetélkedéshez szokott elmék” „mély és megfontolásra méltó kérdéseit” emlegette, így is, a gyengékhez szóló előbeszédében is, mintegy jelképesen fejet hajtva a hatalmasok előtt, és saját példájával erre a főhajtásra nógatván pestistől megtizedelt tudatlan nyáját is. Csúzy felfelé kritizál és lefelé bókolt azoknak „... akik ti. nyughatatlan elmefuttatással fenn nem héjáznak, vagy száraz perszuáziós tudománykával vagyis a pogány bölcspektől kölcsönözött szófodorgatással *mélységre* nem vágyódnak.”

Nem eshetünk túlzásokba Csúzy „demokratikus” magatartásának, de főleg könyvei demokratikus társadalmi szerepének értékelésénél. Ami a magatartást illeti: az együgyű nyájhoz így szólni nemcsak érzület kérdése volt, hanem elsősorban jól megfontolt taktika. Tegyük hozzá, a katolikus egyház szempontjából sokkal okosabb, célszerűbb taktika, mint a Soósé a református egyház szempontjából. A katolikus egyháznak nagyon is szüksége volt Csúzy-típusú hitszónokokra: a XVIII. században megerősödött hatalmát és barokk fényben felragyogó pompáját nem *csak* az erőszaknak köszönhette...

Az ellenreformációs propaganda eszközei változatosak voltak. Említsünk meg egy jellemző példát! Mike István *Lélek javára szereztetett mulatságos vadászatában*¹⁹ négy-sarkú tizenkettesekben megírt dialógusban olvassuk az új pápista és a régi pápista beszélgetését. A régi pápista meggyőzi az új pápista lelkiismeretét arról, hogy áttérése helyeselhető. A magát ajánló tekervényes barokk cím, az áttérés kérdésének népszerű verses formája, de a szerző hivatkozása is a bölcs orvosok példájára, „kik a keserű, de a betegnek hasznos orvosságokat édességgel szokták temperálni”: mindez együttvéve a könyv rendeltetését is megjelöli. Konvencionális szokás szerint két évszázadon át a szépirodalmi termékek *hasznosságukra* hivatkozva ismertethették el létjogosultságukat. Itt megfordul ez az elv: a hitbuzgalmi könyv álcázza magát *mulatságosnak*, időtöltésre valónak, hogy „hasznos” szerepét betölthesse, s a keserű orvosságot édességgel „temperálja”.

Az imádságos- és énekeskönyvek címei nemcsak az örök üdvösség ígérését hirdetik, hanem az áhítatos olvasók tetszését is keresik az érzéki gyönyörűségeket, evilági örömeket a mennyei örömek szférájába felemelő barokk ízlésű metaforáikkal: *Győzelemnek trombitája, Mennyei aranykulcs, Liliomkertecske, Lelki liliomkorona, Aranykorona, Lelki szerencsekerék, Rózsáskert, Útitárs, Mennyei tárház kulcsa, Virágokat szedő mennyei kertész, Lelki fegyver*: se szeri, se száma az ilyen, az elemi fokon álló esztétikai ízlés tetszésére számító

¹⁸ Kosárba rakott aprólékos morzsalék... Pozsonyban, 1725.

¹⁹ Lélek javára szereztetett mulatságos vadászat. Melyben nem csak az Isten dicsőséges paradicsomának kertéből a bűn által kiesett, de az új tudományok zenebonás szele között is Isten új testamentomi, apostoli, catholica anyaszentegyházának szent törvényekkel és apostoli hagyományokkal, mint annyi erős palánkokkal békerített kertéből kiugrott és szabadon úton s homályos kietlenben bujdosó vadacská Isten beszédének és józan okoskodásának tegzéből kiszédett nyilakkal való megsebesítése és meglankodása után a Krisztus aklának engedelmes, szelíd és az egy pásztor szavához hallgató juhok nyájára szerencsésen visszavitetik. Magyar versekbe foglaltattott — — által. Pozsonyban, 1748.

címeknek. A szerző és nyomdász érdeke egybeesett akár a katolikus, akár a protestáns hitbuzgalmi irodalom ilyen stílusú propagálásával. A szerző (vagy fordító) azt remélhette, hogy a jól kigondolt cím a lelki portékát is kelendőbbé teszi, a nyomdász pedig, akinek a számára a könyv anyagi portéka volt, vásárokon könnyebben eladhatta áruját.

A hitbuzgalmi irodalom nagymérvű elterjedését a pietista *Bárany György* is jámbor meglepéssel könyvelte el: „A mi nemzetünkben is egyidőben nem szaporodtak annyi szép énekes- és imádságos könyvek, bibliák és testamentumok, katekizmusok és egyéb kereszténységre tanító könyvecskék, mint most”, írja a szintén allegorikus címmel megjelölt *Lelki fegyverházában*.²⁰

Egy évtizeddel később *Makkai Sámuel* erdélyi református lelkész már bizonyos enyhe kritikával mondja a szintén vallásos könyvének ajánlásában: „Úgy vagyon, Nagyságos Asszonyom, hogy imádságos könyvekkel, mint egyéb félékkel nemzetünk inkább bővölködik...” Imádságokban is az újság kell, idegen nyelvből fordít hát újat, mert „... az emberek, ha csak kétszer, háromszor hallanak vagy olvasnak is valamely imádságot, iránta mindjárt megunatkoznak, és benne meghűl a buzgóság, amint magunkban és másokban is tapasztaljuk, az újabb formán való imádságokkal pedig léleknek buzgósága éled és nevededik...”²¹

Úgy látszik, a vallásos irodalomnak ez a túlbuzgánya egyre több kétséget támaszt éppen azokban, akik maguk is a lelkeket építenék, de érzik, hogy az imádságáradattal szemben csökken a hívők befogadó készsége. *Makkai Sámuel* enyhe kritikája már önkritikává és mentegetőzéssé fokozódik *Borosnyai Nagy Pál* könyvében: „... vagynak most is és lesznek olyan emberek, akik tőlem is azt fogják kérdeni: Mire valók ezek a fohászkodások! Immár annyi az imádságoskönyv, hogy számát sem tudhatni. Amiólta meg sokasodtak a formulák, restebbek az emberek a könyörgésben...”²²

A vallásos könyvek iránt növekvő közöny, amelyről ezek a jelzések beszélnek, összefügg a középrétegek körében is terjedő világias érdeklődéssel. Ennek a sodrába került bele az erdélyi eklézsia református püspöke, a népszerű szónok és polihisztor, *Tséri Verestői György* is, akinek prédikációi sokszor népszerűsítő természettudományos előadásokhoz hasonlítottak, s aki lakodalmi köszöntőversek írásával is sikereket ért el.²³ A kísérletezés, persze, nemcsak ilyen irányban folyt. A *Gellertet* fordító *Tordai Sámuel* nem a prédikációk tartalmának, hanem hagyományos formáinak a fellazításával próbálkozik, mert a „hidegséget”, a közönyt a „szent tanítások” iránt már ténynek veszi: „... mivel, mondom, jól tudom édes nemzetemnek hidegségét, mely már a sok nyomtatásba kijött és a mi hazánkban is elbővült prédikációkkal vagy szent tanításokkal közel úgy kezdett jární, mint a kényes és

²⁰ Panoplia Catholica, azaz: Lelki Fegyverház... kiváltképp az oskolában járó gyermekeknek idvességes felfegyverkeztetésekre elkészítettett. H. n. 1733.

²¹ Kegyettségnek mindennapi gyakorlása... Mely mostan fordítottat magyar nyelvre... Kolozsváratt, 1744.

²² Az Úr Jézus nevében. Házi és úti idvességes társ. Azaz: Különb-különbféle szent és buzgó fohászkodások... Részerént: Válogatott ritka kézírásokból szedeegetett: rész szerént pedig: Megszűkült exemplárokból újra nyomtatattott. N. Enyeden, 1765.

²³ A felvilágosodott racionalizmus hatása a protestáns prédikációra s ennek teológiai szempontú bírálata 1.: *Ravasz László*: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. (Homiletika) Pápa, 1915. 226—233. l. (Református Egyházi Könyvtár. 11.)

kemény nyakú Izrael a pusztában minden nap számokra nagy bővességgel lehulló mannával... úgy, hogy mihelyt a magyarnak prédikációs könyv akad kezébe, ezt mondja, vagy legalább ezt gondolja: Effélét már én eleget hallottam, eleget is olvastam. Prédikációt minden héten eleget hallgathatok, azért inkább valami egyébre adom az eszemet...”²⁴

Hogy a vallásos érdeklődés hanyatlása mennyire összefügg a felvilágosodott gondolkodás terjedésével, azt csattanósan példázza *Vajda* Sámuelnek, a tihanyi klostrom apáturának dühös kifakadása. Gondolatmenetében a természettudósokat, *Rousseau*-t, *Voltaire*-t, sőt *van Swietent* is indexre tevő vakbuzgó és agresszív katolicizmusra ismerünk: „Minthogy pedig tágos boltokat és szekrényeket megtöltvén könyvekkel, melyeket az ékesszólásnak módjáról, a csillagok járásáról, a gazdaság gyarapításáról, a régen történt dolgokról és hadviselésekről írtak az emberek, kevesen igyekeznek szerezni Evangéliomos könyvet... innét vagy on, hogy mikor a világi tudományok legszebben virágoznak és terjednek mindenütt, akkor alábbszáll a szentek tudománya, az üdvösségnek mestersége...”²⁵ *Vajda* Sámuel szavai valóban a lélekharang szerepét töltötték be a „szentek tudományának” az irodalomban elfoglalt kiváltságos helyzete fölött.

IV.

A régebbi századok demokratikus hagyományai és a felvilágosodás közt az a szemlélet közvetített, amely nem az egyházak szükségleteiből kiindulva tartotta fontosnak a magyar nyelv használatát, hanem a „deáktalan magyarok” vagy a nemzeti művelődés sorsát tekintette szívügyének, s egyben külföldi, a felvilágosodás felé mutató vagy egyenesen felvilágosodott nézetekre is támaszkodott.

Jellegzetesen pietista célkitűzések érvényesültek *Bárány* György munkásságában.²⁶ Jóllehet a vallásos nevelés elmélyítésén buzgólkodott, kezdeményezése, módszere túlmutat a vallásos nevelésen, mint ahogy a *Spener* által elindított és *Francke* hallei munkásságában tetőpontjára jutott német pietizmus is reformerszándékok kifejezője volt — a „német nyomorúság” viszonyai között. *Bárány* György szociális fogékonyságát népi származása magyarázza. A reformer-hivatástudatot Halléból hozta magával, és itthon, a Dunántúlon — az evangélikus ortodoxia üldözését is állva — a parasztság tanítója lett. Érdemes életének néhány fejezetét külön kiemelni, hogy ezek nyomán magunk elé idézzük e régi könyvíró „néptanító” tipikus sorsát és az abban megfigyelhető kultúrtörténeti motívumokat. Életútjának adatai magyar nyelvű könyvei írásának az indítóokaira is rávilágítanak. Életrajzában adatait az a verses halotti búcsúztató foglalja magába, amelyet 1757-ben

²⁴ A megtérés halogatásának veszedelmes voltáról való elmélkedések... Német nyelvből fordítottak. Kolozsvárott, 1767.

²⁵ A mi Urunk Jézus Krisztusnak élete... Pozsonyban, 1772—74.

²⁶ A pietistákról I. *Szent-Iványi* Béla: A pietizmus Magyarországon, = Századok, 1935. — *Bárány* György pedagógiai munkájáról. Uo. 325—327. l.

fia, *Bárány* János evangélikus lelkész mondott el felette. A vers egyes pontjait a szerző magyarázó jegyzetekkel is kísérte.²⁷

Mélyről indult el a *Bárány* György életútja 1681-ben. „Törökfutás” és „nyomorult inség” jelölte kezdetét:

Beledben születél nyomorult inségben,
Vizek, havak között laktál gyengeségben,
Törökfutás miatt nehéz szegénységben
Nevelkedtél fel és sanyarú szükségben.

Hogy tanulhasson, kenyerét, ruháját, könyvét nyáron aratással, gyűjtéssel kereste meg:

Győri iskolában veríték-kenyeren,
Tanultál két kézzel szerzett nehéz béren,
A nyári mûlatást helyrehozván télen,
Oskolatörvény volt ez a magyar félen...

olvassuk a búcsúztatóban. Győr után Pozsony következett, s itt az első nagy pietista hatás: *Bütner* példája, oktatása. Görögül is megtanul. Ezzel a tudásával már az eperjesi „főiskolában” vív ki magának tekintélyt. Nemes úrfiak praceptoraként jut ki Jenába, majd Halléba. Itt dől el végleg további sorsa, itt készül fel eszmeileg a rá váró nehéz harcokra. *Breithaupt*, *Anton*, *Francke*, *Michaelis* és *Lang* tanításai hatására fogadást tesz, hogy a legnagyobb nyomorúságban is hű marad pietista prédikátori hivatásához. Ez a fogadás hozza haza a pestisben helytállni, szökött jobbágyok prédikátorának lenni, Tolnában, Somogyban, Baranyában, a „Pusztán... a szent magot hinteni”. S mindenütt harcban:

Gyanús lett, ki talált hozzá közel érni...

— mondja a vers. A búcsúztató ismételten kiemeli a nép prédikátorának puritán jellemét és fanatizmusát:

Szegény helyről soha nem ment gazdagabba,
A nem gazdagabból mindenkor pusztába,
S bátorságosabból állhatatlanabba,
A résre állott ő, s a veszély torkába.

Bárány György könyvei a pietista vallásos nevelési módszert alkalmazták. Ezzel a módszerrel akarta a parasztokat a tudatlanságból kiemelni. „Az ő sok írásí, melyeket holtig tett” szociális indítékokból fakadtak, és szorosan hozzákapcsolódtak prédikátori, néptanítói gyakorlati munkásságához. Fiának versezete nem vasárnap mutatja be őt, amint „fûlviszkettető szókkal” prédikál, hanem úgy, ahogy könyvvel a kezében hétköznapi napokon bekopogtat a parasztházakba, s feleletre szólni serkenti még az „ősz fejekeket” is.

A felvilágosodás külföldi írói a tömegek számára az elemi fokú műveltség: az írás, olvasás, számolás mesterségét tartották szükségesnek. A „világosság” terjesztésének ezt a — mai szemmel nézve — minimális programját elsősorban a harmadik rend gazdasági érdekei határozták meg. A kapi-

²⁷ *Bárány* János halotti búcsúztatója *Bárány* György felett: A Nem. Tiszt. és Istenben buzgó *Bárány* Györgynek a Sz. Lőrinczi Eklézsiának pásztorának és a tolnai egész Diocesisnek plántálójának és seniorjának 1757. eszt. d. 1. jul. lett boldog halála után *Fiú Oktatása*. — Közli *Payr* Sándor. = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 5. évf. Bp. 1906. 80—92. l. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai.)

talizálódás útján már messze előrehaladt Franciaországban a nép művelésének ez a szűkre szabott követelménye a burzsoázia majdani osztályuralmát vetítette előre. Nálunk, a feudális elmaradottság viszonyai közt, a latin nyelvű tudományosság századában, évtizedekkel a felvilágosodás hazai áttörése előtt ugyanez a követelmény jóval haladóbb jellegű.

Maróthi György *Arithmetica*²⁸ alsófokú iskoláknak írt számtankönyv, de előbeszédéből általánosabb demokratikus művelődési program körvonalai bontakoznak ki. Meg van győződve arról, hogy helyes módszerrel az aritmetika bárkinek megtanítható. Az írás-olvasás mellett a számolás tudományát tartja a parasztember számára a legfontosabbnak. A nemzetek műveltségének biztosítékát nem a magasabb deákos iskolák elvégzésében látja, hanem abban, ha az iskola hasznos, a gyakorlatban is alkalmazható ismereteket nyújt. Nálunk „... sok ember gyermekkorában a Syntaxisig, sőt feljebb is elment az iskolában, aki mindazonáltal semmit sem tanult, amivel vagy magának vagy másnak használhatna: nem úgy, mint más tanultabb nemzeteknél, akik között még parasztembert is alig találhatnál, aki a maga nyelvén való olvasás és írás mellett számvetést is ne tudna, ha deákul nem tanult is.” Ez a belátás határozza meg módszertani elveit éppen úgy, mint szaknyelvi kezdeményezéseit. Könyvével gondolkodásra akar nevelni. Aki olvassa, „penna legyen a kezében, és úgy menjen renddel rajta...” Így használva a könyv „élő tanítómester szava helyett leszen”. — A szaknyelvet demokratikus célkitűzéséből kiindulva magyarítja: „Minthogy még eddig a deákság nélkül való tanulóknak igen bajt szerettek a deák nevek, mint Additio, Substractio, Quotiens, stb., én hasznosnak ítéltém mindazok helyett magyar szókat tenni, melyeket még az asszony nép is megérthessen.”

A Maróthi vállalkozása még a magányos úttörője az *Arithmetica* első megjelenésének évtizedében. Az 1771-ben Pozsonyban megjelent és oly népszerűvé vált *Hármas kis tükör*²⁹ előszavában Losontzi István már valószínűleg nemcsak a saját nagykorú iskolai tapasztalatai alapján fogalmazta meg a magyar nyelvű tankönyvírás alapelveit. Hasznos ismereteket anyanyelven nyújtani a népnek ebben az időszakban már egyre általánosabbá váló törekvés volt. Nagy számban jelentek meg a köznépnek szánt gazdasági, állategészségügyi munkák. De ahhoz, hogy ezeket a közjót szolgáló műveket a nép is el tudja olvasni, előbb meg kellett tanítani őt az írás-olvasás tudományára. Az 1777-i iskolareform, amely az anyanyelvi iskolák kérdését is rendezni igyekezett, állami érdekből akarta ezt a problémát megoldani. A *Hármas kis tükör* előbeszédének meggyőző érvelése már az évtized elején jelentkező reformigényre utal. „Magyar gyermekeknek magyarul írtam, nem idegen nyelven, melyet nem értenek. Sőt, vajha már valaha fölláttatnának a mi nemzetünkben is a magyar iskolák, amelyekben a szükséges dolgokra magyar nyelven taníttatnának elsőben gyermekeink! Úgy sem ezek idejeket, sem a szülék költségeket haszontalanul el nem vesztenék. De az a mi iskoláinknak nagy fogyatkozása, hogy mindenütt minden különbség nélkül a

²⁸ *Arithmetica* vagy a számvetésnek mestersége... Debrecenben, 1743.

²⁹ A szent históriának summája... most Magyarország kis tükörével... meg bővítettven... Pozsonyban, 1771.

gyermek Celláriusra, deák Rudimentára szoríttatnak, amelyeknek paraszt állapotjukban soha semmi hasznát nem vehetik. Sokkal hasznosabb volna a falusi gyermekeket magyar olvasásra, éneklésre, könyörgésre, írásra, aritmetikára, históriára és a keresztyén hitnek ágazataira tanítani, mint gyermeki elméjüket hat, hét deák deklinációknak vagy réguláknak tanulásával gyötreni.”

V.

A XVIII. század magyar nyelvű könyvei közt jelentős szerepük volt nemcsak egyre növekvő számuknál, hanem a bennük rejlő szociális törekvések-nél fogva az is orvosi könyveknek. Ezeknek tárgyi, szakmai értékelése a tudománytörténet feladata.³⁰ Az a filantropikus vagy felvilágosodott humanista szándék azonban, amely íróikat arra készítette, hogy az akkori orvosi ismereteket magyar nyelven népszerűsítsék, nemcsak a közegészségügy fejlődésének a történetébe tartozik bele, hanem a magyar nyelvű könyv XVIII. századi általános szerepének a vizsgálatába is.

Pápai Páriz Ferenc 1690-ben *Pax corporis*át³¹ — „e materiából való írás a mi nyelvünkben nem lévén” — úttörő munkaként jelentette meg, s ezzel nemcsak a hasonló könyvek egész sorát nyitotta meg, hanem bevezetésében megfogalmazta azt a szociális alapgondolatot is, amelynek jegyében a későbbi magyar nyelvű orvosi könyvek íródtak: a „házi cselédes gazdáknak s gazdaszonyoknak s az ügyefogyott szegényeknek” akar használni, „kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében értelmes orvos; kiváltképpen falukon, ahol hamarabb talál segédet a barom, mint a beteg ember.”

A felvilágosodás előtt a legnehezebb feladat az orvosi ismeretek terjesztésében a vallásos és a tudományos felfogás összeegyeztetése. Mennyire más-képp oldja meg ezt a kérdést *Pápai Páriz*, mint három évtizeddel később, a nagy erdélyi pestisjárvány idején a már idézett *Soós* Ferenc. *Pápai Páriz* ezt írja: „... aki azt feltevé, hogy az Isten egyedül elégséges lévén minden nyavalyának gyógyítására, arra nézve az eszközöket, melyekre szert tehetne, vakmerőképpen elmulasztja, maga veszedelmének akarva való okának méltán mondhatjuk azt.”

A XVIII. század első felében egymást követték Magyarországon a pestisjárványok. A fekete halál végigszántott az országnak szinte minden részén, és ugyanakkor, mikor a gazdasági élet lassú normalizálásának legalapvetőbb feltétele a lakosság számának a gyarapítása volt, a járvány újabb és újabb pusztításai az emberek százezreit ragadták el. A döghalál nem ismert vámot, országhatárokat, születési előjogokat. Ausztriát csak úgy lehetett megvédeni, ha a védelem már Magyarországon megszerveződött. A nemesség vagy a polgárság is csak úgy védhette meg magát, ha a jobbágyokat is mentette a pusztulástól. Gazdasági, társadalmi és egyéni érdek fonódott össze a pestis elleni küzdelemben. Ezek a küzdelmek természetszerűleg felvetették az egész-

³⁰ A magyar orvosi irodalom történetéhez l. *Magyary—Kossa* Gyula: Magyar orvosi emlékek. I—IV. köt. Bp. 1929—1931., 1940. — *Gortvay* György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I. köt. Bp. 1953.

³¹ *Pax corporis*, azaz: Az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkeiről s azoknak orvoslásának módjáról való tracta... Kolozsvárott, 1690.

ségügy egyéb kérdéseit is. A járványok elleni védekezés így az orvosi irodalom egyik legfontosabb ösztönzőjévé vált. Kiemelkedő művelői a városi vagy megyei „fizikusok”, a hazai közegészségügy első szervezői voltak. Egy-egy orvosi könyv megjelenését a város vagy a megye is lehetővé tette. Erős ösztönzést jelentettek az ilyen könyvek írására Mária Terézia egymást követő, a birodalmi érdeket szemmel tartó egészségügyi rendelkezései. A „misera plebs contribuens” orvosi ellátása a felvilágosodás előharcosainak és harcosainak a sorába állította az orvosi könyvek íróit *Perliczi* Dánieltől és *Gömör* Dávidtól *Weszprémi* Istvánig és *Rácz* Sámuelig.

A szociális felelősségérzés magasrendű megnyilvánulásai *Perliczi* Dániel magyar nyelvű orvosi könyveihez írt ajánlásai és előbeszédei. *Perliczi*, a kiváló természetbúvár, ha a tudós világhoz fordult, magától értetődően latinul írt. Az anyanyelv az ő számára az orvosi propaganda eszköze volt. A szegények hasznára adta ki 1740-ben *Orvosi oktatását*.³² E jellegzetes pestis-traktátussal eredetileg *Moller* Károly Ottó 1710-ben „némely magyarországi méltóságos familiáknak kedveskedett”. Német fordítása 1739-ben, a nagy pestisjárvány évében jelent meg. *Perliczi* a maga fordítását a következőképpen okolja meg: „Minthogy pedig országunknak nagyobb része nem részesülhetett (a nyelvek nem értése miatt) a német nyelven kiadott és közjóra célozó tanácsadásban, arra való nézve és vér szerént való kötelességemtől is viseltetvén kívántam [az auctor] tiszta indulatból származó szándékjának előmozdítására azon munkáskát német nyelvből magyarra fordítani”. *Perliczi* szavain átizzik hivatásának mély átérzése: „... az minden orvosi segítségtől tehetetlenségek miatt megfosztatott szegénység”, „a gyámoltalan köznépünknek egészségekben Isten után való megtartások”—humanista filantrópiájának vallomásai ezek a kitételek.

Másik orvosi könyve, a *Testi békességre vezérlő útítárs*³³ az ajánlás hagyományos formuláját új motívummal bővíti. *Perliczi* a művét Nemes Nógrád Vármegyének ajánlja, a lap verzőjén azonban ezt olvassuk: „Parochiáknak, Megyéknak s azokban lévő Szegénységnek”. *Trócsányi* Zoltán figyelmeztet arra, hogy a XVIII. században kibővül a pártfogók köre.³⁴ Egyre gyakrabban találunk köztük köznemeseket, tisztartókat, városi polgárokat. *Perliczi* könyvében az ajánlás címzésének ünnepélyessége még fokozottabban kiemeli a szokatlant: a „Szegénységnek” nemigen ajánlottak akkoriban könyvet Magyarországon. — A szegénység ügye áll *Perliczi* minden magyar nyelvű könyve középpontjában. A szintén 1740-ben megjelent *Medicina Pauperum*, azaz *szegények számára való házi orvosságoknak... alkalmaztatása*” már címével s erre figyelmeztet.³⁵ Ennek *Bézáró tanítása Pápai Páriz* gondolatát és szavait

³² Caroli Ottonis Molleri... Consilium medicum, azaz Orvosi oktatás... miképpen kellésék e mostani pestises és egyéb mérges nyavalyáknak bérohanásokban... az embernek magáru gondot viselni... az Pozsonyban német nyelven 1739. nyomattatott editio szerint, magyar nyelvre fordittatott... Budán, 1740.

³³ Testi békességre vezérlő útítárs, azaz: A sokféle nyavalyákkal küszködő testnek szükségére alkalmaztatott házi és úti patikáskának rövid és summás leírása... Kedves magyarainak, de főképpen t. n. Nógrád vármegyében városokban s falukon lakozóknak hasznokra... Budán, 1740.

³⁴ A könyvajánlások a XVIII. században. = Könyvtári Szemle, 1935. 6. 47—48. 1.

³⁵ Medicina pauperum. Azaz: Szegények számára való házi orvosságoknak az köztök leginkább és leggyakrabban uralkodni szokott nyavalyák ellen való alkalmaztatás... Budán, 1740.

ismétli meg: „...orvosságokkal akartam részeltetni szegény beteges magyarinkat, és főképpen a házi cselédes és jobbágyos gazdákat.”

Szekfű Gyula *Perliczi* munkásságával kapcsolatban mutat rá arra, hogy a felvilágosodásnak már ebben a korban sem hiányoztak nálunk magas műveltségű úttörői, s a rendiség előregedésének róható fel, hogy a nemzet mégsem tudott a maga erejéből korszerű reformokat bevezetni, hanem megvárta, míg Mária Terézia és tanácsosai valósították meg azokat.³⁶

Wesprémi István magyar nyelvű orvosi-pedagógiai könyveiben a társadalmi felelősségérzés *Locke* felvilágosodott tanításainak hatásával, a józan ész diktálta egészségi és nevelési elvek megfogalmazásával kapcsolódik össze. „*A kiseddel gyermekeknek nevelésekről...*” (1760) című könyve célját ő is, mint *Perliczi*, *Pápai Páriz* alapján jelöli meg: „a házi cselédes gazdáknak...” Az „oskolai ígéret és tekervényes okoskodásokat” félretéve úgy akar szólni, „hogy innét mindenek épületet vehessenek egyaránt”. Ez a törekvése kiemeli a régi orvosi tanácsadások köréből. Nem bevált háziszereket vagy hagyományos eljárásokat ajánl, hanem orvosi-pedagógiai nézeteinek e meghirdetésével nyilvánvalóan a felvilágosodás „közboldogság” eszméjét akarja szolgálni, megvalósulásához közelebb vinni. Már 1749-ben, mikor *Daniel Super-ville Katekizmusát* fordította le a mesteremberek és a köznép hasznára is gondolva, így hangzott a *Katekizmus* első kérdése: „Micsoda természeti kívánczossága vagyon minden embereknek?” A válasz: „Az, hogy ők boldogok lehessenek.” Az itt még vallásos köntösbe rejtőzött felvilágosodott boldogság-eszme világi értelemben véve lesz vezérfonala a gyermekek neveléséről szóló könyvének. Hogy mennyire világi értelemben, azt kifejezi nemcsak általában a babonával, hanem a vallásos vakbuzgósággal is leszámoló kritikája: „... a testnek nyavalyái közé számláltatik az, midőn némely tudós emberek megörülnek, elméjeket a vallás dolgaira függesztvén, minden testi vigasztalásokat, multságokat és testnek gyakorlásit megvetnek, mintha ők nem e világban élének...”

Wesprémi debreceni orvostársa, *Csapó József*³⁷ írta az első magyar gyermekgyógyászati szakkönyvet. Hogy a szegénynép megsegítése mint cél és a felvilágosodott gondolkodás mint e segítségadás elméleti alapja mennyire egységben jelentkeznek, és végső fokon a magyar nyelvű orvosi könyv megírásának az ösztönzőivé válnak, azt nála is megfigyelhetjük: „kivált falvakban és pusztákon a szegény embereket az ő nyomorgó kisgyermekeiknek könnyen feltalálható és elkészíthető hasznos házi orvosságokkal is segítsük...”, mondja *Csapó*. A segítség alapelveit „a természet helyes regulái” határozzák meg.

A közpénzből díjazott városi és megyei fizikusok kötelességeiről már 1752-ben királyi dekrétum intézkedett, megkívánván, hogy az orvos „contribuenti plebi, ad eum recurrenti praescriptiones medicas gratis distribuat...”³⁸ A királynőt azonban elsősorban nem a filantrópia készítette arra, hogy a

³⁶ Magyar történet. 7. kiad. Bp. 1943. 4. köt. 6. könyv. 2. rész. 517. l.

³⁷ *Wesprémi* István és *Csapó József* elgondolásairól a köv. tanulmány alapján szóltam: *Sükösd Mihály*: Tudós *Wesprémi* István (Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből.) Bp. 1958. (Irodalomtörténeti füzetek. 16.) Az idézetek is innen vettem át.

³⁸ *Gortvay* i. m. 105. l.

szegény adózók ügyéről gondoskodjék. Állami érdek volt a termelőmunkát végző, adózó, katonáskodó nép lélekszámának növelése. Az államrezon így lehetővé tette, hogy a magyar nép helyzetét — *Perliczi* szavával — „vér szerint való kötelességből” is szolgáló magyar fizikusok propagandamunkája anyanyelven írott könyvek során is egyre nagyobb mértékben kibontakozhasson. Ennek a tevékenységnek a legkiemelkedőbb eredménye a külföldön is elismerést aratott első magyar nyelvű szüléskönyv, *Wesprémi* István *Bábamesterségre tanító könyve* 1766-ban. *Van Swieten* írt hozzá előszót, és a J. Heinrich *Crantz* művét magyar viszonyokra átdolgozó *Wesprémi* munkájáért *Mária Teréziától* aranyérmet kapott. A bábaképzés *Wesprémi* felvilágosodott nevelési programjába tartozott bele, egyszersmind azonban fontos állami érdek is volt: a szülő nőt a nép közt javasasszonyok istápolták, babona, teljes tudatlanság vette körül. *Wesprémi* könyvével a bábákat tanítva az „együgyű” népet szolgálta.

A szakszerűbb egészségügyi ellátás a köznép megsegítésének elsőrendű feltétele: ez a felvilágosodott alapgondolata annak az *Orvosi oktatásnak* is, amelyet a Budára helyezett egyetem orvosi karának első magyarul előadó tanára, *Rácz Sámuel* írt.³⁹ A hazai helyzet felméréséből indul ki, és gyakorlati gondolkodását dicséri, hogy nem az elképzelhető jót tűzi ki célul, hanem a megvalósíthatót. Előbeszédében olvassuk: „Tapasztalt dolog, hogy a mezei nép többnyire csak borbélyokra bízattatik. Doktorok mindenütt nem lehetnek.

Az is nyilvánvaló dolog, hogy a borbély belső nyavalyához semmit sem tud, és mégis mindenféle betegséget orvosol.

A tudatlan ember is bátrabban folyamodik borbélyhoz, mintsem doktorhoz, met fél a doktornak adandó fizetéstől.

Ebben az állapotban egyebet segíteni nem lehet, hanem hogy a borbélyok annyi orvosi tudományra taníttassanak, amennyivel a köznépeknek használhatnak.” Ezért írta népszerűsítő könyvét „igen együgyű, magától könnyen megérthető magyarsággal.”

VI.

Máté Károly mutat rá arra, hogy a XVI—XVII. században a könyv legfőbb ajánlólevele a hasznosság.⁴⁰ A szerző ajánlásában, előljáró beszédében, de elsősorban a címben dicsérő jelzőkkel halmozza el saját munkáját, és ezek a dicsérő jelzők mindenkifölött a könyv hasznos mivoltát bizonygatják. A hasznosság mint a könyv legfőbb ajánlólevele a XVIII. században, e századnak is inkább a második felében új értelmet kap. Igaz, hogy az egész században megjelenő hitbuzgalmi könyvek még a régi értelemben vett lelki hasznot emlegetik, de egyre jobban szaporodik az olyan könyvek száma is, amelyek a hasznot konkrét értelemben hangoztatják: a selyemhernyó-tenyésztőknek, méhes-

³⁹ Orvosi oktatás, melyben a leggyakrabban és legközönségesebb nyavalyáknak jelei és orvosságai röviden leíratnak. Első rész. Budán, 1776.

⁴⁰ A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI—XVII. századi magyar irodalom történetéhez. Minerva, 1930. 252—302. l.

gazdáknak, kukorica-, len-, dohánytermelőknek, állattenyésztőknek nyújtott tanácsok, ha megszívleltetnek, valóban több jövedelmet ígérnek.

Már a század első felében fejlődésnek indul egy külföldi példákra támaszkodó hazai latin nyelvű szakirodalom. Az anyanyelvű gazdasági oktatások a század második felében, különösen a 70-es években szaporodnak el. Ennek az irodalomnak a kibontakozásában jelentős szerepe van a bécsi gazdaságpolitikának: Ausztriának olcsó élelmiszerre, ipari nyersanyagra van szüksége, és így a köznépet racionalisabb gazdálkodásra oktató könyvek a kormányzat törekvéseit is támogatják. A gyakorlati útmutatások általában a *közjó* eszméjének a jegyében fogannak: a jobb gazda hasznosabb tagja a társadalomnak, és a *közjó*, a közhaszon az alattvalók boldog és biztonságos életének a forrása.

Szőnyi Benjámint a *Rollin* Károly fordította *Gyermekek fizikájának* a *Keyes* Olvasóhoz intézett előbeszédében így fejt ki a hasznosság eszméjét: „... más okos nemzetek... oly boldogok, hogy saját nyelveken mindenféle tudományokat olvastathatnak a legeggyűbbekkel is...” Most nálunk is megvan ez az igyekvés: „hogy ily módon még a közemberek is tudósbak, emberségesebbek, gondosabb gazdák oeconomusok... akármely mív és mesterségben találósb eszűek, egyszóval Istennek, Királynak, Hazának s magoknak hasznosabb colonusok, munkás emberek lehessenek...”⁴¹ Figyelemre méltó és tipikus ebben a gondolatmenetben a kiindulás a tudományokból, műveltségből. A tudományok segítségével válnak a közemberek is gondosabb gazdákká, jobb mesteremberekké, ezáltal viszont az egész társadalom hasznát szolgáló állampolgárokká, és ez az előfeltétele természetesen a közboldogságnak is.

Ha a tudományoknak ilyen elsődleges szerepük van a felvilágosodás e jellegzetes gondolatrendszerében, akkor az is nyilvánvaló, hogy ez a tudományok legfőbb terjesztőjének, a könyvnek a szerepét is kiemeli. Mégpedig elsősorban az anyanyelvű könyv szerepét, hiszen a köznép nevelését csak ilyen módon lehet szolgálni. Műveltség, tudomány anyanyelven — közboldogság: erre az összefüggésre a nemzeti művelődés szempontjából rendszeresen s tételesen majd csak *Bessenyei* György mutat rá, a köznép hasznára íródott oktatások java része azonban szintén ebben az eszmekörben fogant. *Orczy* Lőrinc már 1765 előtt úgy látja, hogy valóságos könyvírói láz tört ki, és minden mesterség szót kér az irodalomban:

Most is, hogy ezt írom, barát, piarista,
Király, pap, katona, borbély, botanista,
Doktor, prédikátor, mester, patvarista,
Bába, szakács, kovács lett mind koncipista.

(*Barkóczy Ferenc esztergomi érsek úrnak.*)

A közembereket hasznos állampolgárokká nevelni akaró könyvek tele vannak optimizmussal. *Mária Terézia* uralkodása „az áldott békesség ideje” *Szőnyi* Benjámint szerint, de mások szerint is. A királynő „boldoggá tette...

⁴¹ *Gyermekek fizikája*. Franciai nyelven írta *Rollin* Károly... Magyar nyelvre fordította... — — — Pozsonyban. 1774.

a tudományok békelyheztetésével országunkat, állandóvá tette azok bégyökerezésére tett helyes rendelkezésekkel nemzetünk szerencsáját.”⁴²

A parasztemberek tanítására írott könyvek a nevelés mindenhatóságába vetett hitet sugározzák. *Molnár János* széles körű irodalmi munkásságából sem maradhat ki a pásztoemberek felvilágosítása a pásztorok becsületéről és kötelességeiről.⁴³ Tanítással lehet az ő erkölcsüket is megjavítani és őket a betyársorstól megmenteni: „Szégyen-é őket tanítani? sőt nem szégyen-é őket tanítás nélkül hadni? tömlőcre, akasztófára, kerékre, nyársra, hollók gyomrába eresztteni azokat, kik Istennek, Embernek, Hazának Fejedelminek oly sokféle hasznára, oly sokféleképpen alkalmatosak, s a tanítás szűkölködése miatt sokszor oly károsok.” Közfelfogás ez abban az időben. *Csokonai* vádló kérdése is ebben a gondolkodásmódban gyökerezik majd, de plebejus hangsúllyal:

Hány jó ész lett vaddá,
Hogy nem mívelték?
Hány polgár bunyikká?
Hogy jóban nem nevelték!...

(Jövendülés az első iskoláról a Somogyban.)

Molnár János meg van arról győződve, hogy könyve eljuthat azokhoz, akiknek szánja. Esméinek a pásztorok közti terjesztését ő is olyan módon képzelné el, ahogy az orvosok már *Pápai Páriz* óta megjelölték tanácsadásaik a néphez való eljuttatásának az útját, módját, mikor főleg a „házi cselédes gazdák” asztalára helyezték a könyvüket. *Molnár János* szintén ezt az utat jelöli meg: „Ha ritka a pásztorok között, aki olvasni tudjon, és az ilyen könyvből hasznot hajtson, nem ritka a pásztoroknak urok, gazdájok és asszonyok között a olyan, aki ezeket olvashassa... és néha... egyenes ösztönzéssel tulajdon pásztoemberinek nagy haszonnal elejébe adhassa.”

Szilágyi Sámuel Wigand Jánosnak az ausztriai parasztfjúságot tanító könyvét fordította le a magyar parasztfjúság hasznára.⁴⁴ A fordítónak némely szükséges jegyzései azzal magyarázza a földművelés alacsony fokát hazánkban, hogy a parasztek eddig még nem olvashattak a maguk nyelvén a gazdaságról tanító „fundamentumos írásokat”. — „Nincs tehát a magyar parasztgazdának egyéb híja, hanem hogy maga nyelvén a gazdaságnak okos és hasznos folytatásáról írott könyvecskéje légyen, és annak oktatásait kövesse... előre lemondván, a maga régi haszontalan parasztfilozófiájáról, mely csupán ebben áll: Igy láttam az apámtól is, a szépapámtól is.”

Nem volt még olyan kor, amely a könyv, a benne foglalt eszmék társadalom- és emberboldogító hatásának ilyen erőt tulajdonított volna. A gazdasági tanácsokat osztogató, a köznép nevelését célzó munkák szerzői a paradijsom kapuját nyitogatják, mitsem sejtve osztályviszonyokról, a társadalmi erők mozgásának tényleges irányáról. Ennek a derűlátó szemléletnek az összekapcsolása *Rousseau* tanításaival a paraszti idill patriarkális elképzelését

⁴² Cserey Lőrinc: Háláló beszéd, A tudományoknak felséges Mária Terézia kegyes gondviselése által Budán felállított lakóhelyökbe való beiktatások öröndetes napjára írta — Bécsben, 1777.

⁴³ Pásztor ember avagy a pásztorok tanításáról két könyv. Pozsonyban, 1775.

⁴⁴ Az ausztriai paraszti ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézikönyvecske... Pozsonyban és Kassán, 1776.

eredményezi. Szőnyi Benjámín és Molnár János is ennek a színeiben látják az együgyű népet. Geréb László szerint Szőnyi írta, de névtelenül, a XVIII. század egyik jellegzetes ponyvatermékét, *A szántóvető embernek igen-igen szép hármas énekeit*,⁴⁵ amelyben az idilli elképzelésből kiindulva a paraszt nevelésére magát a parasztot énekelteni, többek közt így:

Majd elhozza Isten a kedves aratást,
Látunk földeinken nagy sor kereszttrakást,
Énekelve tesszük a kéve-béhordást,
Örömmel végezzük a kedves nyomtatást.

Molnár János pedig ugyancsak így szónokol a pásztorokhoz: „Ó! nem úgy, szegény pásztorok! ismerjétek meg mely igen tisztességes légyen Isten előtt rendetek s hivataltok, és ehhez a becsületességhez szabjátok gondolataitokat, éltetek teljes rendjét.”⁴⁶

VII.

Azokat az indítékokat keresve, amelyek a XVIII. században a latin nyelvű irodalom árnyékában is arra ösztönöztek egyeseket — és egyre növekvő számban —, hogy magyarul szólaljanak meg, az asszonyok könyvigényére is fel kell figyelnünk, ha csak néhány szempont felvetésével is.⁴⁷ A nőknek szánt szellemi táplálékokat nagyjából még mindig a hagyományos felfogás határozza meg. A francia galantéria és a francia felvilágosodás hatása csak később jelentkezik. Közismert, hogy *Faludi* a *Nemes Asszonyban* a közfelfogást tolmácsolva milyen szűk témakörre utalja az olvasni akaró dámákat. A házi munka végzése mellett elővehetnek valamely jó könyvecskét, mert „szép és dicséretre méltó dolog egy asszonyban, mikor érti a beszédet, s okos feleleteket tud osztogatni”. Mégis óvakodjanak a sok olvasástól: „az asszonyokhoz jobban hozzáillik a valamicske, mint a sok”. — Milyen könyveket olvassanak hát? „A könyvekben okos választást kell tenni: hagyjunk békét azoknak, amelyek a hit és religió dolgát illetik, item azoknak: amelyek a theológia, philosophia örvényes mélységére ragadják eszünket. Vegyük elő azokat, amelyek áhétatosságra kíszenek, világosítják értelmünket, a jóra lágyítják s tüzesítik akaratunkat, feddenek fogyatkozásainkról, módot, okot adnak a jobbulásra, erkölcsre, szép magaviselésre, kellemetes beszédre és mindennémű *virtusra*.” A „romancia-írásokat” tartja *Faludi* a női lélek legveszedelmesebb ellenségének. Valóságos pszichológiai analízisét adja az általuk okozott ártalomnak. A leány anyját ekképpen inti a legnagyobb óvatosságra: „Hogyha azért nagyságod nem akarja, hogy históriákat mondjon, írjon a világ egyetlen leányáról, a fabulás könyveket oly magas polcra tegye, hogy el ne érhesse a kisasszony.”⁴⁸

Ilyen módon a nők olvasmányok tekintetében igen szűk körre voltak utalva. A XVIII. század szép című imádságoskönyvei, a *Liliomkertecskék*, *Rózsákertek* elsősorban a nők szükségleteit elégítették ki, és sok helyett valóban csak *valamicskét* nyújtottak.

⁴⁵ L. Eckhardt Sándor: Parasztsors a régi magyar költészetben. = Irodalomtörténet, 1951. 2. 171—172. l.

⁴⁶ Eckhardt i. m. 172. l.

⁴⁷ A nők helyzetéről, műveltségéről I. *Bobula* Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Bp. 1933.

⁴⁸ Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktattatott Nemes Asszony... Második kiadás Pozsonyban, 1787 VI. közbeszéd 7.; VII. közbeszéd 3.

Az a szellemi igénytelenség, amelyre az egyházi felfogás az asszonyokat kárhóztatta, a női erkölcsről és lelki tulajdonságokról vallott nézetekkel függött össze. A kor egyik nagy katolikus papi tekintélye, *Padányi Bíró Márton* így foglalta össze ezeket a nézeteket: „Három jó az asszonyoknak, ami nem jó a férfiaknak: a félénkség, az együgyűség és a szűkkeblűség. A félénkség épségüket, az együgyűség nyugodalmukat, a szűkkeblűség vagyonukat őrzi.”⁴⁹ Ez az egyház által propagált felfogás kiszorította a nők nagy részét azok sorából, akik áhítatos könyveken kívül másfajta munkák iránt is érdeklődtek volna.

Az érvelés a nők könyvhöz, tudományhoz való joga mellett Erdélyből indul ki, ahol a franciás műveltség terjedése és a tudománykedvelő, -pártoló művelt nők példája is elősegítette egy másfajta felfogás kialakulását. A kiemelkedő példa *Bethlen Kata*, de a *Teleki*, *Wesselényi* családok nőtagjai is irodalompolvasók, irodalompártolók. *Bod Péter Magyar Athénásában* nőírók is számon tart. Ennek előbeszédében megvédi az asszonyok tudományokhoz való jogát, és eleve elhárítja azoknak a támadását, akik őt a nőírók megemlézése miatt megbírálnának: „Más országokban a tudós asszonyok nem oly ritkák, mint a fekete hattyúk vagy a fehér csókák, akik a tudós férjfiak között előszámláltatnak s dicsértetnek. Ha azért itt is egy-kettő megemlégetik, hogy másoknak legyen jó példa a követésre, s a tudományt azoknak példájokkal ne szégyenljék, nem illő, hogy amiatt senkinek illetlen vádjá vagy ítélete alá essen.”

Petrőczy Kata Szidónia unokája, *Wesselényiné Dániel* Polikszéna a nők szellemi egyenjogúságáért száll síkra. A művelődésből az asszonyokat kirekesztő egyházi felfogásra vallásos érveléssel felel: Jézus nem tett különbséget jótéteményei osztogatásában férfi és nő között. Tanulatlan asszonytársaira gondolva, értük fordítja le *Pictet* Benedek latin nyelvű könyvét: *A keresztyén ethikának summás veleje*...⁵⁰ Anyagi helyzete, családi körülményei lehetővé tették, hogy megtanulhassa a „deáki nyelvet”. Hálátlan lett volna, ha a vele közölt „drága talentumot... minden haszon nélkül... mint a gyertyát a véka alá” rejtette volna. Ezért vette fel pennáját, amint mondja, „mind az én Istenemhez való háládatosságomnak, mind pedig szegény nemzetünkhöz s abban nevezetesen az asszonyi nemhez való szeretetemnek bizonyosságául.” Fordításában bizonyos deákterminusokat már csak azért is kitett, „hogy az asszonyok közül, akik még a deáki nyelvben nem jártasok, az ilyen szükséges terminusokat deák nyelven is megtanulhassák”. Azokkal szemben, akik azt vetik szemére, hogy nő létére inkább orsót vagy guzsalyt forgatott volna, nagyanyja, *Petrőczy Kata* példájára hivatkozik.

A szintén erdélyi *Lázár János* főleg a nők tetszését keresve írja verses formában földrajzi és történeti ismereteket nyújtó *Florindáját*. A teljes cím ravaszul izgalmas mesét ígér: „Florinda, azaz: Spanyolországnak ezen grófkis-asszonyon a Roderig királytól tett erőszak alkalmatosságával a maurusok

⁴⁹ *Bobula* Ida i. m. 109. l.

⁵⁰ A keresztyén ethikának summás veleje, mely ezelőtt Piktétus Benedektől ... irattatott. Mostan pedig deákból magyarra fordíttatott és nemzetének javára kibocsátatott — ... által. Kolozsváratt, 1752.

által lett elfoglaltatásának rövid históriája...”⁵¹ A bevezetésben azonban már bevallja, hogy a vers csak csalétek azok számára, „akik restesebbek a könyvolvasásban.” A fő cél „a tudni méltó szép cselekedetek”-ből nyerhető erkölcsi haszon. Nemcsak a verses forma, hanem a regényesség is felcsigázza az érdeklődést, ezért az író megismétli a címben tett ígéretet is, bár némileg mentegetőző formulával:

Olvasd, bár legyenek rakottak vétkekkel,
De teljesek ritka s szép történetekkel,
Nem bánod meg, időd, ha töltöd ezekkel.

VIII.

Trócsányi Zoltán a szépirodalmi művek hiányát a XVIII. században az egyházak zord, puritán felfogásával magyarázza.⁵² Az okok nyilván többértűek, de az bizonyos, hogy egyrészt az ellenreformáció győzelmével, másrészt a protestantizmus ortodoxiába merevedésével a lelki terror fokozódott, az egyházak hivatalos álláspontjának érvényesülésére pedig a cenzúra vigyázott. A protestáns ortodoxiával szemben álló pietizmus, ha nem is tekintélyi alapon, de vallásos nevelése eredményét féltve, az együgyű lelkekért aggódva, szintén elítélte a szórakoztató irodalmat, a népolvasmányokat.

A pietista *Bárany* György a világi irodalom olvasását a kockázással, kártyázással, más haszontalan lélekvesztő foglalkozásokkal helyezte egy sorba: „Ójad pedig magadat az ocsmány és héjába való könyveknek, úgy mint tragédiáknak, fajtalan énekeknek és amint szokták nevezni káncióos könyveknek olvasásától, mesézésektől, pajkos és nyalka beszédektől és a drága időnek... az átkozott kártyázással és kockázással, csörgő pálcázással való vesztegetésétől.”⁵³ A debreceni nyomda, amely a század folyamán a magyar nyelvű könyvek kiadásában vezetett, alig-alig tett engedményeket az „együgyűek” olvasmányigényének egy-két régi népkönyv kinyomtatásával. (*Árgirus, Nyúl éneke.*) A cenzúrát megkerülő ponyvakiadásokra magánnyomdák vállalkozhattak üzleti érdekből. A század legnépszerűbb könyvében, a kalendáriumokban is sok a profán olvasói kedvet kielégítő anyag búj meg. Hogy a folklór számára milyen tanulságokkal szolgálhat egyes nyomdák ilyen irányú tevékenységének felmérése, kiadványaik tartalmi elemzése, azt a váci nyomda története bizonyítja.⁵⁴

Az első szépirodalmi könyvsiker *Mészáros* Ignác *Kártigánja*.⁵⁵ A szerző azt nyújtotta könyvében, ami a kor átlagolvasójának igényeit elégítette ki: barokkosan felcifrázott, áltörténeti környezetbe helyezett szerelmi románt. Az erkölcs miatt aggályoskodókat a hagyományos bizonykodással nyugtatta meg, a regény erkölcsi hasznára hivatkozott: „...e jelen levő história sem botránkozásra vezérlő beszédeket, sem, mint némelyeknek szép színekkel

⁵¹ Szebenben, 1766.

⁵² Miért nem jelentek meg szépirodalmi művek Magyarországon a XVIII. században? = Magyar Könyvszemle, 1938. — Uő.: A szépirodalom üldözése. Magyar Könyvszemle, 1943.

⁵³ Gyermekeknek kézikönyveszkéjek, mely németből magyarra fordítottak... Jenában, 1740. 158—159. l.

⁵⁴ *L. Pogány* Péter: Folklór és irodalom kölcsönhatása. A régi váci nyomda működése nyomán. Bp. 1959. (Irodalomtörténeti Füzetek 24.)

⁵⁵ Buda várának visszavételekor a keresztények fogságára esett egy *Kártigám* nevű török kisasszonynak ritka és emlékeztető története... Második nyomtatás. Pozsonyban és Kassán, 1780.

fölruházott írásiban lappangani szokott, valami alattomban való mérget nem foglal magában.” *Mészáros* „romancia-írása” főleg az asszonyi lelkek hű társalkodója lett hosszú ideig.

Már szép leányzóink esmérük nevedet,

Pázsitos székeken olvassák könyvedet, —

mondja *Dobokai Sárközi* István a *Kártigám* nevezetes írójához intézett versében.

A katolikus egyház azonban még akkor is kitart középkori felfogása mellett, mikor a már kibontakozni kezdő szépirodalmi fordítói tevékenység francia, német és bécsi példákon nevelődve a közfelfogás fordulatát jelzi. *Vajda* Sámuel tihanyi apátúr, már idézett művében,⁵⁶ 1772-ben, tehát éppen az *Ágis* és a *Kártigám* megjelenésének évében ecseteli megrázó szavakkal azt a lelki veszélyt, amelyet az olvasó számára a szórakoztató irodalom jelent. Így bélyegzi meg a világi olvasmányokat: „... azok a tisztátalan versek, azok a szeretőknek bolondságiról szerzett éjjeli trágár komédiák, azok a régi görög és római vitézeknek fabulás históriái, melyeknek nagyobb és kedvesebb részei nem másból szövettettek össze, hanem a rút kívánságokat hímező és a szemtelenséget növelő pogány mesékből, melyek a testi embernek elméjét gyönyörködtetnek ugyan, és szívét az ő édességekkel általtárlják, de mikor vége van az olvasásnak vagy a komédiabeli játék látásának, csak a szép szóknak üres hangja marad fenn az elmében, a szívnek nyughatatlan kívánsági pedig az ilyen moslékokkal meg nem elégtetnek, hanem jobban felforrnak és szaporodnak...” A komédiabeli játék emlegetése bizonyára nemcsak a külföldi színjátszás felett tör pálcát, hanem az iskoladrámára is vonatkozik, amelynek hasznát a praktikusabb nevelési eljárásokat alkalmazó jezsuiták már jóval előbb felismerték. Egyébként *Vajda* Sámuel az általa jellemzett históriák szerzőit is a pokol tűzére utalja: „Pokolban ég az elme, mely ama trágár históriákat és ama tisztátalan szeretőknek nyughatatlanságát hímes írásban foglalta vagy ékes versekben kötötte.”

Molnár János a pásztorok lelki épségét félti a szerelmi énekektől, s így inti őket:

Szép, ha tudsz éneket füzni a nótára,

S lépni Melibeus, Mopsus, nyomdokára,

De ha a versedet éri Vénus lángja,

Csak a lélek-vesztés az olyannak haszna.⁵⁷

A *Gellertet* nem nagy írói hozzáértéssel fordító *Tordai* Sámuelnak *A Svétziai grófnéhez*⁵⁸ írt előbeszéde 1772-ben azonban már a közfelfogás átalakulását jelzi. *Tordai* a szépirodalomnak olyan szerepet szán, mint később *Bessenyei*, de főleg *Kármán* József. Másutt, mondja, „gyönyörűséges mesterséggel édesgetik” az olvasókat a könyvekhez. „Az olyan valóságos tudományokra oktató könyvek mellett, melyek az elmét inkább fárasztják... olyan mulató könyveket is bocsátottak ki, melyek az elmének kedves és kellemetes s egyszersmind hasznos időtöltést szereznek; minéműek a szépen folyó ver-

⁵⁶ 2. köt. 222. l.

⁵⁷ L. *Eckhardt* Sándor id. tanulmánya, 173. l.

⁵⁸ L. 7. sz. jegyzet.

sek, jó erkölcsökre tanító mesék és komédiák, barátságos levelek és beszélgetések stb.” Saját fordításáról mondja, hogy az ilyen könyv, amellet hogy tanulságos, „az olvasónak gyönyörűsége és megunhatatlan időtöltést szolgáltat” — „... ez az egész könyv csupa költemény, vagy amint szokták nevezni, román, de azonban a költemény alatt sok valóság fekszik”.

Ebben a gondolatmenetben világosan megkülönböztethető az, ami még a hagyományos felfogáshoz tartozik, s az, ami már az új jelentkezése. Hagyományos *Tordai* felfogása a hasznosnak és gyönyörűségeket kötelező összekapcsolásáról. A régi mentegőzésekre utal az is, hogy a *román*, bár költemény (költött történet), mégis komolyabb tanulságokat rejt. Erre céloz a *valóság* szó. Új a fejtegetésben a szépirodalom szerepének kijelölése: ha még alárendelt is ez a szerep, de nem nélkülözhető, helye van a szellemi művelődésben, ezt a helyet — a külföld példáján okulva — nálunk is ki kell a számára harcolni.

A szórakoztató irodalom autonóm funkciójának bátor hangoztatása, nyílt szembefordulás a puritán felfogással jellemzi a századvég legolvasottabb íróját, a mai kutatás számára is sok felfedezést ígérő érdemes „hadi szolgát”, *Kónyi* Jánost. Nagy szerepe lehetett a szórakoztató irodalom jogainak a kiverekedésében. Míg a magasabb műveltségű íróknak elfogadtatásukért nézeteik terjesztéséért nehéz harcokat kellett megvívniuk, s könyveik még későn, a divatba jövő prenumerációk segítségével is viszonylag szűk réteghez jutottak el, az igen termékeny *Kónyt* széles körben olvasták, könyveinek kinyomtatása bármely nyomdász számára jó üzlet volt. Nem véletlen, hogy *Bessenyei Filozófus*ában éppen a tőle vett idézettel gúnyolta ki az alantasabb irodalmi ízlést: közismert példát akart választani, és *Kónyi* igazán közismert volt. A kortársak nem érezték egészen igazságosnak a hadi szolga kipellengérezését, *Batsányi*, *Ráday* és *Kazinczy* is megvédte *Kónyt*.⁵⁹ s talán mi sem érezhetjük egészen igazságosnak. Olvasásra kellett szoktatni a magyarokat szépirodalommal? Amit mások elvi célként tűztek ki, azt ő a maga írói gyakorlatával végrehajtotta. Működésében sajátosképpen találkozott az irodalmiságnak egy alantasabb és magasabb formája. A régi népkönyvek helyét akarja elfoglalni, mert „... az együgyű magyar olvasók, kik a fő stílusnak megértésével magokat terhelni s törni nem akarják, más újabbal, mint Markalf, Árgirus, Brunswick, Apollonius históriáival és több ilyen régén koholt esmértes óságokkal, melyek már nagyobb részént még a mezőn s erdőn tartózkodó tudatlan pásztoroknál is hathatós esmérteségben élnek, nem dicsekedhetnek.”⁶⁰ De meséit nem akárhonnan veszi: *Marmontelt*, *Gellertet*, *Gessnert* fordít.

A szórakoztató cél megvallásában nem hímez-hámoz, bátran kimondja: „De, Kegyes Olvasóm, ha ezen munkácskában valamely ékes beszédű szólásnak formáját vagy a bölcs írások szerént való erkölcsös tudománynak

⁵⁹ *Batsányi* János: *Bessenyei Györgyről és annak munkáiról*. 12. sz. jegyzet. B. I. Ö. M. 2. köt. Bp. 1960. 150. l.

Ráday Gedeon: *Kazinczy Ferenc levelezése*. 1. köt. 158—159. l.

Kazinczy Ferenc: *Orpheus*. 1. köt. 291—292. l.

⁶⁰ Várta mulatság avagy Sarmant királynak és Florinda kiasasszonynak tündéres és ritka történeti... Melyet... németből magyarra fordított — — Pozsonyban, 1774.

majmozását vagy a magyar nyelvnek gonddal értő cifra kirámázását vagy pediglen a dolognak valóságosan lett igaz voltát magaddal elhíttetni keresed, megcsalod magadat igen nagyon; hanem a teljes munka, amint feljebb említém, nem egyéb, mint az üres órákban való elmének ártatlan gyönyörködte-tése és a henyélő észnek a rossz gondoktól való megmentése vagy legigazab-ban, magyarul mondván: Mese.”⁶¹

Ha mentegetőzik is, csak azokkal szemben, akik esetleg azzal vádolhat-nák, hogy sok írásának a hadi mesterség látja kárát. Ezért többször hang-súlyozza, hogy könyveit kötelességének elvégzése után szabad idejében írta. Nem menti magát azért sem, hogy az együgyűeknek együgyűen írt. Sőt! Nagy önérzettel beszél arról a szerepről, amelyet könyveivel vállal. Érdemes egy, már e dolgozat időbeli keretein túl eső, 1785-ből való nyilatkozatát szemügyre venni. Az őt (talán éppen *Bessenyei* részéről) ért bántalmakra is felelve, sértett önérzettel jelöli meg a maga helyét és célját: „Mivel pedig könyvecskémet egyedül az együgyűeknek mulatságokra írtam, azért érette se dicséretet, se jutalmat nem várok, megelégszem azzal, ha csak azt valaki olvasására érdemesíti, noha úgy gondolkodom, hogy jobb az olyan könyv-vel magát mulatni, mely sem semmi bántódásra, sem a panaszra való gerjesz-tésre nem céloz, mintsem az olyan szilaj hím-lóhoz hasonlóval, mely csak egyedül magát tartja valaminek lenni, minden egyebeket gáncsol és oldalba rugdos.”⁶²

Szórakoztató, magyar nyelvű, az együgyűeknek írt könyv, amelynek szer-zője nem szerénykedik, sőt bizonyos kihívó magatartással fordul az őt eset-leg lenéző tudós világ felé — mindez együttvéve szinte jelképesen összegezi azt a változást, amely az irodalmi életben és ezzel a könyv társadalmi sze-repében is bekövetkezett. A könyvek szerzői a régi korokban valamilyen tekintély védelme alá húzódtak. Egyház, mecénás, erkölcsi haszon, fordítónál az eredeti mű szerzőjének híre: többféle elv, személy igazolhatta a könyv jogát arra, hogy a „kegyes olvasó” figyelmére számot tartson. S a Hamu-pipőke-sorsba szorított magyar nyelvű könyv a XVIII. században kénytelen volt magát még külön is mentegetni: „gyenge a könyv, gyengéknek való” — mondja *Soós* Ferenc. — *Kónyi* János magatartásában a hagyományos tekintélytisztelet és a hagyományos mentegetőzés hiánya az új. Meg van arról győződve, hogy amit írt, az önmagáért beszél, s nem szorul senki tekin-télyére. Ez az irodalmi élet periferiáján mozgó író éppen azért, hogy nem a műveltek kedvét kereste, az olvasókedv általánosabb fellendülését és a könyv szerepének a megváltozását is példázhatja számunkra.

IX.

Végezetül érdemes néhány példát felsorakoztatni arra vonatkozólag, ho-gyan gondolkoztak az írás *módjáról* azok a szerzők, akik a „deáktalanok” kezébe akartak könyvet adni. Arról a *nyelvi szándékról* van tehát szó, ame-lyet a könyvnek szánt szerep határozott meg.

⁶¹ Uo.

⁶² Ártatlan multság avagy Flórentz és Lión vitézeknek, amint is Martzevilla török kisasszonynak ritka példájú tör-ténete. Buda, 1785.

A legáltalánosabb az egyszerűség hangoztatása. A stílus „együgyűségét” menti az, hogy a könyv nem tudós elmék számára készült. A vallásos alázatossághoz, jámborsághoz nem illő a „szófodorgatás”. Hagyományos felfogás ez, melynek megfogalmazása könyvről könyvre, szerzőről szerzőre öröklődik tovább. A hagyomány szemléltetésére idézzünk egy példát:

Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*ának előbeszédében olvassuk: „Igen rút dolog volna azért a pietásrul affectate írunk, az alázatost gőgös köntösben öltöztetnünk.” Nevetségesnek tartja a „Szentírás felől prókátori piperével szólni”.⁶³

A XVIII. században is ez az alapgondolat határozza meg a papi stílusról vallott felfogást. Bárány György érdemként említi meg a róla szóló halotti búcsúztató, hogy nem „fül viszkettető szókkal” tanított.

Mind protestáns, mind katolikus részen az egyszerű, Istennek tetsző stílus ígéretével keresik az együgyű lelkek tetszését, helyeslését. Csúzy Zsigmond így kéri olvasóit: „... ne vastag elmém tompaságát, ne mosdatlan kezem szennyét vagy vakaratlan pennámnak hibás fogyatkozásit vizsgáljad, hanem jószándékomat tekéntsed...”⁶⁴ Csúzynál az Istennek tetsző alázatos stílus és az együgyűek szájaíze szerint való beszéd egy és ugyanaz, hiszen az evangéliumi tanítást is ők, a „kisdedek” fogadják be igazán. Ezért mondja prédikációinak kiadásáról: „... nem a nagy elmék, hanem az együgyűek s könyvek nélkül szűkölködők kedvéért, engedelemre görbedt alázatos pennával papirosra tettem. Vélem, hogy csiklandóztató szájak ízín nem leszen azoknak, kik nagyra vágyván mindenkor mindenütt és mindenekben ékes szófodorgatást, álom hüvelyező nyájas fabulázást s nyughatatlan elmefuttatással hízkelkedő szófia-beszédet kívánnak: Mert ugyanis inkább tündér színhányás és álnok palástolás nélkül való együgyű népek együgyűen rebesgett evangéliumi magvetés vala...”⁶⁵

Az egyszerű stílus Dévay Andrásnál is az „elmefuttatás”, a „cifra magyarság” ellentéte: „... nem volt szándékom cifra magyarsággal ebben élnem, hanem sokakhoz és jobbra az együgyűekhez szólanom: az Isteni akaratnak titkát fennhéjázó szóknak homályával béborítanom nem kívántam, inkább amennyire lehetett, világosságra terjesztem, nem elmefuttatásképpen, hanem lelki orvossásképpen.” — Szót emel a magyar nyelv védelmében. Vannak, akik a könyvet csak azért, mert magyarul beszél, megvetik, „... ha tudják is a nyelvet, szégyenlik és majd utálják folytatni...” — „Az Isten osztotta a nyelveket Szent Lelke által szét, és ért mindenféle nyelven, ne szégyenljed azért, ha egyébbel nem, Istennel magyarul szólni.”⁶⁶

A szerzőnek az írás módjával is az olvasó tetszését kell keresnie. Ha unalmas, hosszadalmas a stílus, a csalódott olvasó félreterzi a könyvet. Ennek az elemi fokú felismerését véljük kiérezni Berzeviczi János megjegyzéséből: „... nagyon vigyázok vala arra, hogy ez írásomban semmi hosszú beszéd

⁶³ Praxis pietatis, azaz: Kegyettséggyakorlás... Fordítottatott angliai nyelvből... — — ... által. Lőcsén, 1641.

⁶⁴ Lelki éhséget enyhítő evangéliumi kölcsönözött három kenyér... Pozsonyban, 1724.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Nap után forgó virág vagyis mindenféle nyavalya ellen való orvosság, úgymint az emberi akaratnak az Isten akaratjához való illesztése... Drexelius Jeremiás [latin munkájából fordította]... Nagyszombatban, 1764.

vagy izetlen szó ne egyeledjék, mely az olvasót megkedvetleníthesse, és az olvasástól elidegenítse vagy megszüntesse.”⁶⁷

Bertalanfi Pált a takarékoskodás a nyomdaköltséggel rövidsége szorította. Egy ízben így menti magát a „Kegyes Olvasó” előtt: „Efelett a költségnek szűk voltáért (hogy ti. a könyv és az ára annak értékemet meg ne haladná) egyenesen magyarul adám a sokféle válogatott deák mondásokat...”⁶⁸ A következő szabadkozása még egyénibb ízű: „... mert midőn a költségnek csekélysege éppen rövid sommában való írásra kényszerített, arra a magyar nyelvnek válogatott szép virági sem csirázhattak ki a pennámból...”⁶⁹

Az orvosi, gazdasági ismereteket nyújtó könyvek világosságra, érthetőségre törekednek. Nem „füleket gyönyörködtető magyarság”, „példázó forma beszéd” a cél, hanem világos és könnyű értelmű szók. *Fejér Antal A józan életnek némely regulái* című könyve bevezetésében mondja: „nyilvánvaló értelmét cifra szókkal és válogatott magyarsággal nem kívántam homályosítani, azon leginkább iparkodván, hogy mivel közönségessé teszem, valakik olvasni fogják, minden főtörés nélkül megérthessék.”⁷⁰

„Az írásomnak módját az mi illeti, nem annyira az ékesen szólásra, mint a matériához alkalmaztatott értelmes s meghatározó szókra tekintettem...” — mondta már előbb *Gömöri Dávid A pestisről való orvosi tanácslásában*.⁷¹ Csakhogy a „meghatározó” szókkal sok baj volt. Nehezen lehetett a deák szó helyébe megfelelő magyart találni. *Mátyus István* is felpanaszolta híres *Diaeticájának* előbeszédében: „Másként is, mely bajos légyen az efféle dolgokat a mi szűk és tudományokhoz nem szokott nyelvünkön röviden s mégis világosan kibeszélni, aki nem próbálta, alig hihetné el.”⁷²

Mivel a magyar nyelvű könyvek éppen a deákul nem értők kedvéért íródtak, azért a latin szakkifejezések megtartása a magyar szövegen belül ellentétbe került volna e könyvek rendeltetésével. Nem purista elv, hanem a „deák-talanok” érdeke készítette *Maróthit* is arra, hogy a matematikai szaknyelv magyarításával foglalkozzék. A könyv társadalmi szerepe így visszahatott a nyelv fejlődésére, s a nyelvújító törekvések egyik lényeges serkentője lett.

Szilágyi Sámuel a magyar parasztfjúság hasznára írt könyvében⁷³ különböző nyelvi megoldásokkal kísérletezett: „továbbá ezen munkát úgy igyekeztem fordítani, hogy a legeggyűbb ember is megérthesse. Melyre nézve az idegen szókat mindenütt eltávoztattam, valamennyire csak lehetett; sőt néhol, ha valamely szót homályosnak láttam, azt egy kevésbé bővebben s több szókkal tettem ki...” Csak ott volt kénytelen idegen szót használni, ahol a dolognak sem a neve, se maga a dolog nem ismert.

⁶⁷ Egy eltévelyedett juhocskának mennyei pásztorától kért s nyert vezérlő oktatása... Kassán, 1731.

⁶⁸ L. 4. sz. jegyzet.

⁶⁹ Világnak két rendbéli rövid ismérte... Nagyszombatban, 1757.

⁷⁰ A józan életnek némely regulái, melyeket deák nyelvből magyarra fordított... Egerben, 1767.

⁷¹ Győr, 1739.

⁷² *Diaetica*, azaz a jó egészség megtartásának módját fundamentumosan előadó könyv... Első darab. Kolozsváratt, 1762.

⁷³ L. 42. sz. jegyzet.

A latin terminusok kérdése, *Szilágyi* Sámuel próbálkozása, *Mészáros* purizmusa már a nyelvi problémákról való tudatosabb gondolkozás korszakába vezet át.

*

„A magyar nyelvű könyv a deáktalanok szolgálatában:” ez a sajátos szempont olyan XVIII. századi szerzők vagy fordítók célkitűzéseinek a vizsgálatát jelölte meg, akik a latinul nem tudókra, tehát az ország lakosainak nagyobb részére gondolva írták könyveiket. Többségükben nem nagy igényű próbálkozások voltak ezek, de a latinnyelvűség századában mégis kulturális hivatást teljesítettek. Anyanyelven írni nem volt magától értetődő vállalkozás: általában külön mérlegelés, döntés kérdése volt. Az érvelések a magyar nyelvű könyv mellett végigvonulnak a század ajánlásain, előbeszédein. Sok esetben a könyv tartalma még kultúrtörténeti szempontból is alig tarthat érdeklődésre számot, bevezető része azonban nemzeti művelődési hagyományokhoz kapcsolódik, s egyben előremutató gondolatok, szándékok hordozója is.

A magyar nyelvű könyv szerepét a nemzeti művelődésben és közelebbről a „deáktalanok” szolgálatában olyan tudatossággal, mint *Bod* Péter, senki sem jelölte ki a 70-es évek előtt. Mégis az anyanyelvűség önigazolásainak során az érvelések sokféle motívumával találkozhatunk. Az együgyűek lelki szükségletei, a „deáktalanok” könyvtelen állapota, filantropikus érzületből fakadó segítség a „szegény, beteges”, népen, az elemi műveltséget közvetíteni akaró szándék, a köznép felvilágosítása, a közjó szolgálata — ezek azok a fő gondolatok, amelyeknek jegyében a könyvek íródtak. (Az öncélú szórakoztatás mint bevallott szándék csak a korszak vége felé jelentkezik *Könyvinál*.)

A szándék az esetek nagy részében túlmutat a megvalósuláson: a gyenge fordítás vagy kompiláció is valamilyen magasabb társadalmi cél szolgálataival menti a maga együgyűségét.

Az anyanyelvű ismeretterjesztés — főleg az orvosi irodalom terén — szaktudományi szempontból is viszonylag magas szintet ért el. A paraszt-ság oktatására írt gazdasági könyvekben viszont olyan problémák vetődnek fel, amelyeknek megoldásával — már nem a hamis paraszti idill elképzelése alapján — később *Tessedik* Sámuel kísérletezett.

Néhány kiemelkedő példától eltekintve, magasabb igényű munkák valóban nem születtek a szatmári béke és *Bessenyei* működésének ideje közt. Egészében véve azonban a „deáktalanok” ügyét szolgáló könyv nehéz időkben biztosította a magyar nyelvű literatúra folytonosságát.

DAS UNGARISCHE BUCH IM DIENSTE DER „UNGELEHRTEN“. 1711—1780

(Auszug)

Das ungarisch geschriebene Buch stand im 16. und 17. Jhd. im Dienste der Bildung des ganzen Volkes. Ob religiösen oder weltlichen Inhalts, es war zugleich Produkt und Mittel der gesellschaftlichen und politischen Bestrebungen. — Der Frieden bei Szatmár (1711) schloss eine 200 jährige Geschichtsperiode voller Kämpfe ab. Mit diesem Kompromiss zwischen dem ungarischen Adel und dem Herrscherhaus Habsburg wurden der habsburgisch-katolischen Restauration alle Hindernisse aus dem Wege geräumt.

Das Zurückdrängen der fortschrittlichen nationalen Bestrebungen hatte zur Folge, dass zwischen 1711 und 1780 auch die nationale Bildung zu versiegen drohte. Die Gelehrten bedienten sich noch mehr als früher der lateinischen Sprache. Dem ungarischen Buch kam in Verhältnis zu den vergangenen Jahrhunderten eine viel bescheidenere Rolle zu. Es nimmt sich der „Ungelehrten“, der „Einfältigen“ an. Es sucht religiösen Trost zu spenden oder praktisch hygienische und landwirtschaftliche Kenntnisse zu verbreiten. Diese Lage änderte sich grundlegend erst mit dem Durchbruch der ungarischen Aufklärung um 1780.

Das Material zu diesen Untersuchungen boten hauptsächlich Bücherwidmungen und Vorworte, in denen sich die schriftstellerischen Absichten unmittelbar kundgeben.

Varga László

SÁMBOKY (SAMBUCUS) JÁNOS EMBLÉMÁI

*Élete és munkássága.*¹ *Sámboky (Sambucus) János* — a XVI. századnak nemcsak magyar, hanem európai viszonylatban is egyik legnagyobb tudósa — filológus, régész, történetíró, költő és orvos volt egy személyben: tipikus képviselője a XVI. század polihisztorainak, a sokoldalúlag képzett humanistáknak.

1531-ben született Nagyszombatban. Tizenkét éves korában külföldre kerül, ahol huszonkét évet tölt. Európa különböző egyetemein és főiskoláin felsőbb tanulmányait végzi, a görög-latin filológiából, a filozófiából és az orvostudományokból hallgat előadásokat. Ugyanezen idő alatt kutatásokat végez az ókori és a középkori görög és latin irodalom területén, filológiai és költői termékeket publikál, humanista történetírók műveit kiadásra készíti elő,

¹Felhasznált forrásmunkák: *Orbán János: Sámboky Jánosról.* Szeged, 1916. — *Gerstinger, Hans: Johannes Sambucus als Handschriftensammler.* (Festschrift der Nationalbibliothek in Wien.) Wien, 1926. — *Bach Endre: Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551—1584).* Sámboky János és a francia humanisták. (Francia tanulmányok. Kiadja a szegedi egyetem Francia Philológiai Intézete. 5. sz.) Szeged, 1932. — *Várady Imre: Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll'umanesimo italiano.* (Corvina. Anno XV. 1935. Vol. XXIX—XXX.) Budapest, 1936. — *Gulyás Pál: Sámboky János könyvtára.* Budapest, 1941. — *Sámboky* életrajzához jelentős adalékokat nyújtott a következő két verses kiadványa: *Démegoriai,* Basileae, 1552. és *Poemata quaedam,* Patavii, 1555. — Emblémái ismertetéséhez felhasználtam emblémáinak összes latin kiadásait (1564, 1566, 1569, 1576, 1584, 1599.), amelyek mind Antwerpenben jelentek meg, úgyszintén emblémáinak holland (*van Diest*, Antv. 1566) és francia (*Grévin*, Antv. 1567) fordítását, valamint az emblémái közül angol nyelvre átdolgozott darabokat (*Whitney: A choice of Emblemes.* Leyden, 1586). — Forrásaim közül jelentősebbek voltak még: *Alciati, Andreas: Emblemata.* Parisiis, 1618. — *Décsi Lajos: Magyar irodalmi hatás Shakespeare költészetében.* Irodalomtörténet, 1929. — *Geréb László: Magyar barokk humanisták.* Zsámboky János. Vigília, 1940. 217—218, 276—280. — *Ua.: Zsámboky képeskönyve.* Tükör, 1940. 1. sz. — *Ua.: A magyar renaissance költői.* Bpest, é. n. (Új Könyvtár, 9. sz.) — *Green, Henry: Whitney's „Choice of Emblemes”.* A fac-simile reprint. London, 1866. — *Ua.: Shakespeare and the Emblem writers.* London, 1870. — *Horapollo: Hieroglyphica.* Augustae Vindelicorum, 1595. — *Junius, Hadrianus: Emblemata.* Lugduni Batavorum, 1596. — *Kardos Tibor: Magyar reneszánsz írók.* Bpest, 1934. — *Ua.: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez.* (Magyarságtudomány, 1942. I. sz.) — *Ua.: A magyarság antik hagyományai.* Bpest, 1942. — *Ua.: A magyarországi humanizmus kora.* Bpest, 1955. — *Klaniczay Tibor: A régi magyar irodalom.* I. r. Bpest, 1959. — *Ua.: Reneszánsz és barokk.* Bpest, 1961. — *Lotichius, Petrus Secundus: Poemata quae exstant omnia.* Dresdae, 1773. — *Magyary—Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek.* I—III. kötet. Bpest, 1929—1931. — *Pierius, Valerianus: Hieroglyphicorum libri.* Basel, 1556. — *Reusner, Nicolaus: Emblemata.* Francfurti, 1581. — *Szinney József: Magyar írók élete és munkái.* XII. köt. Bpest, 1908. („Sámboky—Sambucus—János” címszó alatt). — *(Trencsényi) Waldapfel Imre: Gyöngyösi-dolgozatok.* Bpest, 1932. (Irodalomtörténeti Füzetek, 42. sz.) — *Ua.: Erasmus és magyar barátai.* Bpest, 1941. — *Ua.: Mitológia.* Bpest, 1960. — *Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom — Világ-irodalom.* I—II. kötet. Bpest, 1961. — *Veress Endre: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai* (Fontes Rerum Hungaricarum. Tomus I.) Bpest, 1915. — *Volkman, Ludwig: Bilderschriften der Renaissance.* Leipzig, 1923. — *Wesprémi István: Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia.* Lipsiae—Viennae, 1774—1787.

egyben nagyarányú kéziratgyűjtő munkásságot fejt ki főleg az ókori görög és latin auktorokra, valamint a bizánci történetírókra vonatkozóan; páratlan értékű iégészeti anyagot gyűjt, elsősorban ókori pénzeket és érméket, s megveti alapját a későbbi európai híró könyvtárának. Külföldi útjai alatt a humanista tudósok egész sorával létesít baráti kapcsolatokat.

Külföldi útjai befejeztével, 1564-ben Bécsben telepszik le, és ott él halála napjáig (1584). Bécsben, ahol udvari történetírói állást tölt be, csaknem minden idejét filológiai tanulmányoknak szenteli; elsősorban azt a hatalmas kéziratos anyagot dolgozza fel, amelyet a huszonnégy évig tartó külföldi útjai alatt gyűjtött össze. *Sámboky* életét és munkásságát tehát két fő szakaszra lehet felosztani: 1. Külföldi utazásainak és 2. Bécsben való letelepedésétől számított működésének idejére. Az első szakasz 1543-tól 1564-ig, a második 1564-től 1584-ig tart.

Sámboky bécsi és németországi tanulmányai. 1543—50. A rendkívül tehetséges s az alap- és a középfokú tanulmányokat bámulatos gyorsasággal elvégző, jóformán még gyermek *Sámboky*t atyja külföldre küldte a felsőbb tanulmányok folytatására. Első állomása Bécs, ahol Georg *Ritheimertől* görög nyelvet tanul. Innen Lipcsébe, Joachimus *Camerarius* neves humanista tudós házába kerül. A görög és a latin írók iránti lelkesedést, amely végigkíséri *Sámboky*t tudós pályáján, *Camerarius* oltotta beléje. — 1545-ben, tizennégy éves korában beiratkozik a wittenbergi egyetemre, ahol kb. 3—4 évet tölt, és ahol ekkor éppen *Melanchthon* tanít. A nagyhíró mesternél görög nyelvi ismereteit mélyíti el.

1549-ben Ingolstadtban folytatja tanulmányait, ahol nagy hatással van rá Vitus *Amerpachius* (*Amerbach*), jeles latin filológus. *Amerpachius* a fiatal *Sámboky*ban nemcsak a szunnyadó tehetséget, hanem a nagyobb alkotásokra képes leendő tudóst is meglátja, aki ekkor már görög írókkal foglalkozik, s többek között *Xenophon*-szemelvényeket fordít latinra. *Amerpachius* buzdítja *Sámboky*t ezek közzétételére, valamint azoknak a költői termékeknek publikálására, amelyeket *Sámboky* az utóbbi években szerzett. — Ugyanitt Ingolstadtban Petrus *Apianus* (*Bienewitz*), ugyancsak neves latin filológus és matematikaprofesszor a másik humanista, akivel *Sámboky* közelebbi kapcsolatba kerül. Különösen szoros baráti kapcsolatok jönnek létre *Sámboky* és *Apianus* fiai, főleg *Philippus* között.

1550-ben Ingolstadtból Strassburgba megy, ahol *Sturm* Jánost hallgatja. *Sturm* ékesszólása nagy hatással van rá. A *Sturm*-iskola hatása *Sámbokyná*l az is, hogy behatóan tanulmányozza *Cicerót*, s hogy később *De imitatione Ciceroniana* címmel egy tanulmányt ír *Ciceróról*. *Sámboky* *Sturm* Jánosnak egyik legkedvesebb tanítványa lesz.

Németországi útjának idejére datálódik *Sámbokynak* Petrus *Lotichius* Secundusszal, a XVI. századi latin elégiaköltészeti kimagasló képviselőjével való barátsága. *Lotichius*szal még Ingolstadtban ismerkedett meg. Néhány évvel később *Sámboky* és *Lotichius* együtt hallgatják az orvostudományokat Páduában. *Lotichius* nagy elismeréssel adózott *Sámboky* első költői termékeinek és buzdította őt a költészet művelésére.

Sámboky Lukianos-kiadása. Első verses termékei. 1550. Még alig 19 éves *Sámboky*, amikor 1550-ben Strassburgban közzéteszi *Lukianos* dialógusainak szemelvényes kiadását bilingvis, görög-latin szöveggel. A latin fordítások nem tőle valók. Ezek korábbi keletű és közkézen forgó latin fordítások. Szerzőik *Jacobus Mycillus*, *Erasmus* és *Morus Tamás*. Ami *Sámbokynak* önálló és eredeti alkotása ebben a kiadványban, az azokban a többnyire négysoros verses argumentumokban keresendő, amelyeket *Sámboky* az egyes lukianosi dialógusok elé csatolt. 70 ilyen verset találunk a kiadványban 308 sor terjedelemben. Ezek a legelső, nyomtatásban megjelent verses termékei.

Lukianos-kiadása elsősorban didaktikai célt szolgált: a görög nyelv propagálását. A latin fordítások mellékelésével is azt kívánja elérni, hogy azok segítségével könnyebben tanulmányozhassák a tanulni vágyó ifjak a görög szöveget. Verses argumentumai is ugyanezt a célt szolgálják: azért írta őket, hogy azokban a lukianosi dialógusok tartalmáról, mitológiai vonatkozásairól és a belőlük levonható erkölcsi tanulságokról kapjanak az olvasók — és elsősorban a tanulók — rövid tájékoztatót.

*Sámboky Lukianos*a az 1550-i kiadás után még számos kiadásban látott napvilágot. Az első kiadáson kívül még legalább hét kiadásáról (1554, 1556, 1563, 1572, 1576, 1602, 1619) tudunk. Valamennyiben helyet foglalnak a verses argumentumok is. Különösen nevezetes az 1563-i bázeli kiadás, amely *Lukianos*nak már összes műveit magában foglalja és amelyben a verses argumentumokon kívül a francia *Gilbertus Cognatus (Cousin)* kommentárjai mellett *Sámboky* magyarázatait is megtaláljuk, az 1563-i kiadáson alapuló későbbi edíciók pedig (1602, 1619) nemzetközi viszonylatban is — két évszázadon át — a legjobb *Lukianos*-kiadványok közé tartoztak.

Sámboky első franciaországi útja. 1551–52. 1551-ben Párizsban találjuk *Sámbokyt*, ahol a Collège Royal főiskola előadásait hallgatja. Ekkoriban tanított a főiskolán *Adrianus Turnebus*, *Petrus Ramus*, *Paschasius Hamelius*. *Sámboky* a Collège Royalban különösen görög tanulmányokkal foglalkozott, amiben *Turnebus*, a nagyhírű klasszikus filológus volt a mestere. *Ramustól* filozófiát, *Hameliustól* pedig matematikát hallgatott. Ekkor ismerkedett meg *Ioannes Auratusszal (Dorat)*, a franciák egyik legjobb nevű latin költőjével, aki később mint a főiskola tanára arról volt híres, hogy görög és latin irodalomtörténeti előadásaiban az ókori klasszikusokat a későbbi korokra gyakorolt hatásaikban s a közép- és az újkor eleji latin irodalmat az antikvitással való összefüggéseiben is vizsgálat tárgyává tette. Úttörő és haladó jellegű volt az ókori klasszikusoknak ilyen interpretálása, mint ahogy a Collège Royal többi tudósai is úttörők voltak a maguk szaktudományában, mint pl. *Turnebus* a szövegkritikában vagy *Ramus* a logikában. Ezek a haladó szellemű tudósok *Sámboky* fejlődésére nagy hatással voltak.

Sámboky filológiai érdeklődése kezdettől fogva és elsősorban a görög írók felé fordult. Párizsi görög tanulmányai idején *Platon* két dialógusát (*Alcibiades secundus*, *Axiochus*) fordítja latinra, s ugyancsak itt, 1551-ben fejezi be *Epistolarum conscribendarum methodus* c. munkáját, amelyhez szintén görög szerzőből, *Libanios*-ból fordít szemelvényeket latinra. A görög

filológia iránti érdeklődését bizonyítja az is, hogy ugyanekkor Párizsban szerezte be az első görög kódexeit (*Platon, Aristoteles*).

Párizsi tanulmányai között foglalkozott *Sámboky* első ízben az orvostudományokkal, és itt szerezte meg 1552-ben a filozófiából a magisteri fokozatot.

Démégoriai című kiadványa. 1552-ben Bázelen tette közzé *Sámboky* a „Démégoriai” című kiadványát, amelyben azokat a *Xenophon*-szemelvényeket adta ki, amelyeknek latin fordítását még 1549-ben Ingolstadtban készítette el. A „démégoriai” görög szó „beszédet”-et jelent. *Sámboky* ugyanis *Xenophon* különböző műveiből összeválogatott beszédeket (*Kyros* beszédei, *Kritias* és *Theramenes* beszéde) fordított latinra azzal a céllal, hogy a tanulóifjúság retorikai képzését szolgálja és a görög nyelv iránti érdeklődést ezzel is felkeltse. A mű ugyanis bilingvisen jelent meg. Ezek voltak egyébként azok a fordítások, amelyek *Amerpachius* ingolstadti tanár figyelmét fölkellették. *Amerpachius* buzdította *Sámboky*t a fordítások közzétételére. Ajánlást is írt a kiadványhoz, amelyben igen nagy elismeréssel szól *Sámboky*ról, a tehetséges ifjúról. Hivatkozik arra, hogy *Sámboky* azért fordította le *Xenophont*, mert nem volt megalégedve a korábbi *Filelfo*-féle fordítással.

A Démégoriai függelékében tette közzé *Sámboky* azokat a költeményeket, amelyeket ő első költői zsenéinek (*primitiae*) nevez. (Láttuk ugyan, hogy első versei az 1550-i *Lukianos*-kiadásában jelentek meg.) A Démégoriaiban 34 latin és 12 görög költemény foglal helyet, a kétsoros epigrammáktól a száz sort is jóval meghaladó költeményekig. Ezeknek a verseknek kiadására is még annak idején *Amerpachius* buzdította *Sámboky*t.

A Démégoriai verses termékei általában véve alkalmi darabok, kortörténeti vonatkozásaik miatt azonban behatóbb figyelmet érdemelnek. Kiemelkedik közülük a *Pannonia ad Germaniam* című, amelyben a töröktől szorongatott Magyarország azzal a kéréssel fordul Németországhoz, hogy segítse meg őt a közös ellenség elleni küzdelemben. A költemény témája nemcsak magyar, hanem európai probléma a XVI. században, különösen a mohácsi vészt követő időkben. — Vallásos tárgyú darabjai is hazafias vonatkozásokkal vannak egybekapcsolva. Mindegyikben a török pusztításoktól szenvedő magyarság fájdalmas hangjának és a béke utáni vágyának ad megrázó módon kifejezést. Nem téveszti azonban szem elől azt, hogy a török csapáson kívül nagyon sok bajunknak mi magunk vagyunk az okai: a mohácsi vész után több részre szakadt országot a széthúzás, a belső meghasonlás teszi tönkre. — A költemények között a *Vitus Amerpachius*hoz, *Sturm János*hoz, *Ioan. Auratus*hoz, *Petrus Lotichius*hoz stb. intézett darabjai nemcsak irodalomtörténeti fontosságúak, hanem becses termékek azért is, mert *Sámboky* életrajzához nyújtanak értékes adalékokat.

Epistolarum conscribendarum methodus. Ugyancsak 1552-ben Bázelen tette közzé *Sámboky* az „*Epistolarum conscribendarum methodus*” c. munkáját, amellyel az 1551/52-es téli időszak alatt foglalkozott Párizsban. A mű *Libanios*-szemelvényeket tartalmaz, amelyeket *Sámboky* fordított latinra. A cél itt is didaktikai, mint a *Lukianos*-szemelvények verses argumentumainál vagy a *Xenophon*-szemelvényeknél volt: Most a levélírás művészetére oktat *Libanios*

alapján. A görög szerzőtől fordított részek a levélről mint irodalmi műfajról és annak különböző fajtáiról szólnak.

Romanorum principum effigies. 1552-ben Strassburgban jelent meg a „Romanorum principum effigies” c. kiadványa, amely tkp. nem eredeti műve Sámbockynak. Szerzője *Huttich* János strassburgi kanonok, akinek művét *Sámbock* bő és alapos kommentárral látva el, mint harmadik kiadást bocsátotta közre.

A mű a római császároknak — beleértve a német-római császárokat is — rövid életrajzát adja *Julius Caesartól Ferdinándig*, medaillonképekkel illusztrálva. Az uralkodók képeit érmék ábrázolják. A kiadvánnyal kapcsolatban hangsúlyozottan ki kell emelnünk annak illusztrációit azért, mert *Sámbock* későbbi műveiben is nagy kedvelője volt a képeknek, a szemléltető ábrázolásnak (l. *Emblemata-* és *Icones*-kiadványait!). A medaillonkép-illusztrációk részben a *Sámbock* éremgyűjteményéből való reprodukciók.

Sámbock első olaszországi útja. 1553—57. Mielőtt Franciaországból Olaszországba utazott volna, Bécsbe jött, ahol *Ferdinánd* király óhajára *Tinódi* Sebestyénnek Egervár 1552. évi ostromáról szóló verses krónikáját ültette át, ill. dolgozta át prózában latin nyelvre. 1553 októberében azonban már Páduában van *Sámbock*, ahol ekkor számos magyar ifjú és humanista tudós végzi külföldi tanulmányait. *Sámbock*ynak is Pádua lesz nemcsak az 1557-ig tartó első olaszországi tanulmányútjának, hanem későbbi olaszországi tartózkodásainak is a középpontja. A páduai egyetemen az orvosi tanulmányok elvégzését tűzi ki magának közvetlen célul, 1555 ben meg is szerzi az orvosi licenciátust, emellett azonban figyelmét állandóan a görög és a latin írók tanulmányozása köti le, s ezzel kapcsolatban nagyszabású kézirat-, könyv- és régiséggyűjtő munkát végez.

Egyetemi tanulmányai és kéziratbeszerző útjai során neves humanistákkal ismerkedik meg, mint pl. *Francesco Robortello*, *Paulus Manutius*, *Marcus Antonius Muretus*, *Petrus Victorius* (*Pier Vettori*). A páduai egyetemen hallgatótársai voltak *Petrus Lotichius Secundus*, az ifjabbik *Joachimus Camerarius* (a lipcei *Joach. Camerarius* fia) és az ifjabbik *Aldus Manutius* (*Paulus Manutius* fia). Két magyar tanítványa is van *Sámbock*ynak Páduában: *Bona György* (*Oláh Miklós* esztergomi érsek unokaöccse) és *Istvánffy Miklós*, a későbbi történétíró. Nevelésükre és tanulmányaik irányítására *Oláh Miklós* kérte fel *Sámbock*yt.

Poemata quaedam. Páduai tartózkodása alatt, 1555-ben tette közzé ugyanott *Sámbock* „*Poemata quaedam*” c. költeményes kötetét, amely nagyrészt tanító epigrammákat, didaktikus költeményeket tartalmaz. A művet *Sámbock* két tanítványának, *Bona Györgynek* és *Istvánffy Miklósnak* ajánlotta. A kiadványnak azonban nemcsak annyiban van vonatkozása *Bonához* és *Istvánffyhoz*, hogy az ajánlás nekik szól, hanem a mű tárgyi és tartalmi szempontjából is: ezeket a tanító epigrammákat elsősorban a tanulóifjak számára írta *Sámbock*, olyan ifjak számára, mint amilyenek *Bona György* és *Istvánffy Miklós* is voltak. Verseken írt arany szabályok gyűjteménye ez a könyvecske az életbe kilépő ifjak számára: filozófiai elmélkedésekkel kevert hasznos ta-

nácsok és bölcs intelmek, amelyek gyakorlati életbölcsségre oktatnak és arra tanítanak, hogy az ifjak hogyan viselkedjenek a társadalmi életben. — A *Poemata quaedam* didaktikus tárgyú darabjai azonban nemcsak ifjaknak szóló életszabályok: hű tükörképét adják *Sámboky* egyéniségének és életfilozófiájának is.

A tanító epigrammák mellett ebben a gyűjteményben is találkozunk neves humanista tudósokhoz — mint pl. *Joach. Camerarius*, *Vitus Amerpachius*, *Ioan. Sturm*, *Fr. Robortello*, *Paulus Manutius* — intézett darabokkal, amelyek ismét *Sámboky* életrajzához nyújtanak becses adalékokat. A címzettek között szerepel ismét *Lotichius Secundus* is. Családi és személyi vonatkozású darabjai között különös érdekű az atyjához, *Sámboky Péter*hez intézett költemény. Hazafias vonatkozások olvashatók az *Oláh Miklós* esztergomi érsekhez és a *Forgách Ferenchez*, a későbbi történetíróhoz intézett költeményeiben, valamint az *Ad Christum* és a *De Patria* című ódáiban, amelyekben a törököktől sanyargatott és belső pártviszályoktól szétszaggatott ország szerencsétlen helyzetét festi.

Néhány szatíra is helyet foglal a gyűjteményben. Ezekben részint vidám hangon élcelődik (*ridendo dicere verum*), részint — különösen jambikus mértékű verseiben — éles, támadó hangot használ. Mindkettőben *Horatius* tehetséges tanítványa.

A *Poemata quaedam Sámboky* emblémaköltészete szempontjából is jelentős kiadvány. *Sámboky* ugyanis a *Poemata quaedam* didaktikus tárgyú darabjait később fölvette az 1566-i emblémakiadásának függelékébe, ezzel jelezve azt, hogy ezek az epigrammák műfaji szempontból egészen közel állanak az emblémákhoz. A tárgyalt témák szempontjából is közel áll a kettő egymáshoz, úgyhogy az emblémák számos gondolatával csírájában már a *Poemata quaedam* didaktikus tárgyú darabjaiban találkozunk.

Sámboky hazatérése első olaszországi útjáról. 1557. Második olaszországi és franciaországi útja. 1558—60. 1557 végétől 1558 végéig Bécsben van *Sámboky*, ahol *Ferdinánd* megbízásából az egyetemi könyvtár kéziratgyűjteményét rendezi; 1558-ban nyomtatásban közzéteszi *Ranzanust*, csatolva hozzá az 1552. évi egri eseményeket tárgyaló *Rerum ad Agriam gestarum . . . narratiót* és a Szigetvár 1556. évi ostromáról szóló *Obsidio Zigethiensis*t. *Sámboky* elsőnek adja ki *Ranzanust*. Az Eger ostromáról szóló művel kapcsolatban, amely tkp. *Tinódi* Sebestyén magyar nyelvű verses históriájának latin nyelvű prózai áttétele, ki kell emelnünk a mű ajánlását, amelyet *Sámboky* a vár hős védőjéhez, Ruszkai *Dobó* Istvánhoz intézett. — Kiadja továbbá ugyancsak itt Bécsben *Platonnak* azt a két dialógusát (*Alcibiades Secundus et Axiochus*), amelyet még Párizsban fordított latinra.

1558 végén visszamegy Páduába. Ugyanott 1559 legelején egy szemelvényes *Janus Pannoniust* ad ki a költő újonnan felkutatott kisebb műveiből. A *Janus*-termékek felkutatásában a Bécsben élő *Liszthi János* kancellár volt a segítségére. *Sámboky* a kiadvány előszavában erősen hangsúlyozza *Janus Pannonius* kimagasló tehetségét.

Bona György és P. Lotichius Secundus halála. Tanítványa, *Bona György*,

aki 1559-ben Magyarországra utazott, ugyanezen év szept. 3-án váratlanul elhunyt. Az eset mélyen megrendítette *Sámbokyt*. Emlékét hosszabb halotti beszédben siratta el, de fájalmában osztoztak humanista kortársai is, akik részint versekben, részint *Sámboky*hoz intézett levelekben fejezték ki részvétüket.

1560-ban elhunyt *P. Lotichius Secundus* is, a hírneves latin elégiaköltő, aki könyveit és kéziratok költeményeit végrendeletileg *Sámboky*ra hagyta. *Sámboky* emblémában siratta el régi kedves barátját.

Sámboky második franciaországi útja. 1560—62. 1560 márciusában ismét Párizsba megy. Főleleveníti régi baráti kapcsolatait *Turnebusszal*, *Auratuszal*, *Hameliusszal*, *Ramusszal*, de új kapcsolatokat is létesít: *Carolus Clusius* (*Charles de l'Écluse*) hírneves botanikussal, aki később ugyanúgy, mint *Sámboky*, Bécsbe megy, s a két tudós a bécsi udvarban működik együtt; barátságot köt *Dionysius Lambinus* jeles klasszikus filológussal, akitől ugyanúgy, mint *Turnebustól*, a filológiai kutatás módszerét sajátítja el; megismerkedik *Jean Grolier* híres bibliofil- és éremgyűjtővel, akitől értékes érméket vásárol, valamint *Henricus Memmius* (*Henri de Mesmes*) szintén neves régiséggyűjtővel; kapcsolatba kerül *Jacques Grévin* költővel, aki később *Sámboky* emblémáit fordítja franciára, valamint *Henricus Stephanus* (*Henri II. Estienne*) XVI. századi hírneves nyomdással és tudóssal, a *Thesaurus linguae Graecae* szerzőjével, aki *Sámboky*nak élete végéig egyik legjobb barátja marad, s aki *Sámboky*nak munkatársa is volt egy *Dioscorides*-kiadás előkészítésében. *Pseudocicero* c. kiadványát is *Sámboky*nak ajánlotta, de *Henricus Stephanus* magyar vonatkozásban rokonszenves egyéniség azért is, mert több nyilatkozatában adott kifejezést a töröktől oly sokat szenvedő magyarság iránt érzett őszinte részvételének. — *Sámboky*nak második párizsi kintléte alatt is alkalma nyílt arra, hogy azoknak a haladó szellemű tudósoknak az előadásait hallgassa, akik a Collège Royalban tanítottak. Mert a már említett *Auratuson*, *Turnebuson* és *Ramuson* kívül pl. *Lambinus* is új utakon járt az ókori klasszikusok kutatásában, vagy pl. *Clusius* is forradalmat jelentett a botanikában, mert a mai értelemben vett tudományos, ill. rendszeres növénytannak ő az egyik legkorábbi és legérdemesebb kutatója; az ő koráig növénytanon csak a gyógyfüvek ismeretét értették.

De a Collège Royal tudós testülete más vonatkozásban is nagy hatással volt *Sámboky* szellemi kibontakozására. *Auratus*, *Turnebus*, *Lambinus*, *Grévin* és más francia humanisták ugyanis tagjai voltak a *Ronsard* vezetése alatt álló, kimondottan klasszikus és humanista irányú francia költői iskolának, a *Pléiade*-nak. Ezzel a francia költői iskolával — az említett tudósokon keresztül — maga *Sámboky* is közvetlen kapcsolatba került, amiről egy *Lambinushoz* intézett emblémája is érdekesen tanúskodik. Az embléma (*Poetica ad Dionysium Lambinum*) mintegy vallomás arról, hogy *Sámboky* teljesen magáévá tette az ókori klasszikusokért lelkesedő, de felfogásában teljesen új utakon járó, haladó szellemű költői iskola célkitűzéseit és törekvéseit. A *Pléiade* szelleme és új eszményei *Sámboky*nak ugyancsak új műfajt bevezető emblémaköltészetére fognak hatást gyakorolni.

Bona György halálával kapcsolatos újabb kiadvány. Sámbooky Párizsban 1561-ben új és bővített kiadásban tette közzé azt a kiadványt, amely első ízben 1560-ban Páduában jelent meg, s amely Sámbookynak a *Bona György* emlékére készített halotti *Oratió*ját s több humanista kortársának verseit és leveleit tartalmazza. Az új, bővített kiadványban kiemelkedik Paulus *Manutius*-nak és Petrus *Victorius*nak Sámbookyhoz intézett levele, valamint Adrianus *Turnebus*nak *Bona György*öt gyászoló hosszabb költeménye. Az utóbbi nevezetes abból a szempontból is, hogy számos vonatkozása van a törökkel élethalálharcot vívó magyarsággal kapcsolatban.

De imitatione Ciceroniana. Ezt a művét is Párizsban, 1561-ben tette közzé Sámbooky. A mű dialógusban van írva. Szereplők: Sámbooky János és *Bona György*. A mű tehát szintén *Bona* emlékét őrzi. Témája a XVI. század egyik legaktuálisabb és egyben talán a legtöbbet vitatott irodalmi témája: *Cicero*-e az egyetlen követendő mintakép a latin stílusban, vagy sem? Sámbooky ezt a sokat vitatott problémát akarja megvilágítani tanítványa előtt. Bevezeti őt a kérdés történeti előzményeibe és lépésről lépésre kifejti előtte a szemben álló feleknek *Cicero*ra vonatkozó felfogását. Érdekes és értékes mű, mert számtalan adalékot közöl a XV. és XVI. század tudósainak *Cicero*val kapcsolatos álláspontjáról. A dialógus annak a beszélgetésnek anyagát őrzi, amelyet Sámbooky és *Bona* a Pádua-környéki séták és kirándulások alatt folytattak. A mű egyike ama legszebb alkotásoknak, amilyent vérbeli pedagógus — mert Sámbooky pedagógusnak is mintakép volt — a tanítványának szentelhet.

A műnek 1563-ban és 1568-ban Antwerpenben új kiadásai jelentek meg a *Somnium Scipionis* szövegével bővítve; az utóbbihoz Sámbooky külön parafrázist, tárgyi magyarázatokat és szöveggkritikai megjegyzéseket is fűzött.

Sámbooky harmadik olaszországi útja. 1562—63. 1562-ben Franciaországból ismét Olaszországba jön Sámbooky. Első állomása Génua, ahol behatóan foglalkozik *Horatius Ars poetica*jával. Ezt 1564-ben Antwerpenben ki is adta. Génuából — Milánót érintve — állandó tartózkodási helyére, Páduába tér vissza. Innen többfelé utazva, Velencében *Brutus* János Mihállyal, *Báthori* István későbbi udvari történetírójával köt barátságot, Ferrarában az *Este*-család történetíróját, Giovanni Batt. *Pignát* keresi fel, Firenzében a nagy olasz humanistával, Petrus *Victorius*szal folytat megbeszéléseket tudományos problémákról. Rómában Paulus *Manutius*szal találkozik, aki ekkor már a vatikáni nyomda vezetője. Olaszországi útjainak fő célja továbbra is: újabb és újabb kéziratok, könyvek és egyéb régiségek beszerzése. A legtöbb kódexet Nápolyban vásárolja. Sámbookynak ebből az időből származó szerzeményei ma is a bécsi Nemzeti Könyvtár legértékesebb kincsei közé tartoznak.

Nápolyból visszatérően, miközben Dél-Olaszország több más helyét is felkereste, ismét Rómába megy, ahol a XVI. századi olasz humanisták egy másik vezéralakjával, Fulvius *Ursinus*szal (Fulvio *Orsini*) lép baráti kapcsolatba. *Ursinus* és *Victorius* voltak azok, akiknek társaságában Sámbooky a Párizsban megszerzett filológiai képzettségét még tovább mélyítette. Sámbooky ugyanis a két olasz humanistától a kéziratok kollacionálásának módszerét sajátította el. De az antik kultúrában sokoldalúan járatos *Ursinus* volt az, aki a régészet

íránt is érdeklődő Sámboekynak ebben a disciplinában is igen hasznos útmutatásokat adott.

Ugyanitt, Rómában ismerkedik meg *Sámboeky* a későbbi *V. Pius* pápával, majd Rómából Páduába tér vissza, hogy az ott elhelyezett rendkívül becses kézirat-, könyv- és régiséggyűjteményét az újonnan beszerzett értékekkel együtt otthonába, Bécsbe szállítsa.

Flandriai, belgiumi és hollandiai út. 1563—64. Bécsben csak nagyon kevés időt töltött, mert 1563 szeptembere végén már a flandriai Gent városában találjuk, s még ugyanebben az évben Antwerpenben is megfordul. Gent városában fejezte be az emblémák írását. Antwerpenben *Plantin* Kristófot, a hírneves nyomdászt keresi fel, akinél 1564. január 1-én emblémáit helyezi el kinyomtatás végett. *Plantin* egyik legjobb barátja lesz *Sámboeky*nak, aki mindig a legnagyobb elragadtatással nyilatkozik a magyar tudósról, kölcsönösen támogatják egymást munkájukban, *Sámboeky* legtöbb művét 1564-től kezdődően *Plantin* adja ki, úgyhogy *Plantin* neve innentől kezdve a legszorosabban összeforr *Sámboeky* tudományos munkásságával.

Németalföldi tartózkodása során, 1563-ban ismerkedett meg *Sámboeky* egy neves holland tudóssal, Hadrianus *Iuniusszal*, aki az elkövetkező években egyik leghűségesebb munkatársa lesz *Sámboeky*nak. *Iunius* is orvos és emblémaíró, mint *Sámboeky*, *Iuniust* is elsősorban a görög—latin tudományok érdeklik, mint *Sámboekyt*, és munkássága is ezen a területen a legnagyobb. *Iuniust* egyébként a kortársak második *Erasmusként* emlegették.

Sámboeky 1564 nyarán hazatért Belgiumból, s ezzel a 22 évig tartó külföldi útjait befejezte.

Hazatérése előtt adta *Plantin* nyomdájába a Génúában elkészített *Horatius* *Ars poeticáját*. A szöveghez parafrázist és tárgyi magyarázatokat csatolt.

Sámboeky Bécsben való letelepedése. 1564 szeptemberében Bécsben telepszik le *Sámboeky*. Ezzel új szakasza kezdődik életének: a 22 évig tartó külföldi vándorlást az 1564-től 1584-ig, vagyis halála évéig terjedő nyugodt, egy helyben való tartózkodás időszaka váltja fel.

A Bécsben letelepedett *Sámboekyról*, ill. életének második szakaszáról már csak röviden teszünk említést, tekintettel arra, hogy emblémái, amelyekről a későbbiek során lesz bővebben szó, külföldi útjai alatt készültek, azok java részét még a külföldről való hazatérés előtt adta *Plantin* nyomdájába, tehát ezek a versek általában véve a külföldet járó *Sámboeky* életének mozzanatait tükrözik.

Sámboeky, miután külföldi útjainak befejezése után Bécsben letelepedett, azonnal hozzáfogott kincseket érő kéziratok anyagának feldolgozásához. Már az 1564-ben kiadott emblémás kötetének *Miksához* intézett ajánló emblémájában, majd az 1566-ban közzétett *Aristainetos-* és *Diogenes Laertios*-kiadásában a következőképpen fogalmazta meg tudományos programját: Az ókori görög és latin írók szövegeivel kíván behatóan foglalkozni; egyrészt jobb és hitelesebb szövegeket akar kiadni, másrészt még kiadatlan auktorokat kíván publikálni. Nagyértékű kódexeit azonban, amelyek oly sok fáradságos utánajárásba és költségbe kerültek, nemcsak a saját maga számára szerezte be: gyűjteményéből

bárkinek, tudósnak, nyomdásznak egyaránt bocsát rendelkezésre szükséges könyvet vagy kéziratot. Bejelenti továbbá, hogy filológiai munkássága mellett a történelemmel is foglalkozni kíván, elsősorban a korabeli hazai eseményekkel.

Sámboky Bécsben mint udvari történetíró kezdi meg működését. Emellett orvosi gyakorlatot is folytat. Bécs ekkor — különösen *Miksa* alatt — a XVI. századi humanizmusnak egyik kultúrcentruma. Európa sok híres tudósa tartózkodik a császári udvarban, akik között a magyar *Sámboky* messzire kimagaslik mint orvos, költő és történettudós, majd nemsokára mint a görög—latin filológia legbuzgóbb művelője. Kéziratokban gazdag könyvtárának csodájára járnak a tudósok. A bécsi udvarban működő magyar humanista körnek is *Sámboky* János lesz a legkimagaslóbb alakja. De ugyaninnen Bécsből levelezés útján fenntartja a kapcsolatokat *Sámboky* azokkal az olasz humanistákkal is, akikkel olaszországi útjai alatt ismerkedett meg.

Meghirdetett programjának megfelelően *Sámboky* Bécsben a filológiai kiadványok egész sorát készíti el és teszi közzé túlnyomórészt *Plantin* Kristóf antverpeni nyomdájából. *Petronius* (Antv. 1565), *Vegetius*: *Mulomedicina* (Bázel 1574.) és *Stobaios* (Antv. 1575.) kiadásával minden korábbi romlott és töredékes szöveggel szemben tökéletesebb és teljesebb szövegeket publikál. *Diogenes Laertios*-kiadványa (Antv. 1566.) egyike a legalaposabb és legterjedelmesebb szövegkritikai tanulmányainak. 1566-i *Plautusa* (Antv.) minden addigi *Plautus*-kiadvány között a legjobb és legteljesebb. A több tudós részéről közzétett 1568-i hírneves bázeli *Plautus*-kiadás is az 1566-i *Sambucus*-edíció alapszik! A görög auktorok területén az *editio princeps*ek egész sorát bocsátotta ki: *Aristainetos* (Antv. 1566.), *Eunapios* (Antv. 1568.), *Gregorios Nazianzenos* (Antv. 1568.), *Nonnos* (Antv. 1569), *Hesychios* (Antv. 1572.). — *Bonfini* történeti művét is, amely a korábbi kiadásokhoz képest a legteljesebb, s éppen ezért szintén *editio princeps*nek tekinthető, 1568-ban tette közzé Bázelben, majd 1581-ben újabb kiadását bocsátotta közre. *Janus Pannonius*nak is a maga koráig legteljesebb kiadását *Sámboky* tette közzé 1569-ben Bécsben. Az említetteken kívül azonban még igen sok filológiai munkája jelent meg nyomtatásban, vagy maradt kéziratban.

A *Sambucus*-szövegek és a *Sambucus*-kommentárok két évszázad eltelte után is alapvetőek voltak, nem szólva arról, hogy egyes auktorszövegek (pl. *Nonnos*) publikálásával kapcsolatban még a XIX. századi filológusok is a *Sambucus*-edíciókig mentek vissza.

Sámboky azonban nemcsak a maga készítette filológiai kiadványaival szerzett maradandó hírnevet, hanem rendkívüli megbecsülést vívott ki magának a tudós világ részéről azzal is, hogy igen nagy értéket képviselő kézirateit, ritka és becses kódexeit másoknak is rendelkezésre bocsátotta, amivel igen nagy segítséget nyújtott tudós társainak kutató és feldolgozó munkájukhoz és új filológiai művek közzétételéhez. A XVI. században Európa-szerte napvilágot látott számos filológiai kiadvány *Sámboky*nak köszönhette megjelenését. Kortársai nem is győzték eléggé magasztalni őt ezért az önzetlenségeért és nagylelkűségéért.

Sámboky emblémái

Filológiai munkássága mellett *Sámboky* emblémáival szerzett magának európai hírnevet. Verseket ugyan írt ő már az emblémák előtt is: az 1550-i *Lukianos*-kiadásában közzétett, az egyes lukianosi dialógusok tartalmát magukban foglaló négysoros argumentumokat, az 1552-i *Démégoriai* függelékében megjelent alkalmi darabokat, valamint az 1555-i *Poemata quaedam* didaktikus tárgyú költeményeit, amelyek bölcselkedő jellegüknél fogva már egészen közel állnak az emblémákhoz, valamennyi korábbi költői termékeit azonban jelentőségben messze túlszárnyalták a XVI. század egyik jellegzetesen új műfaji kategóriájába tartozó emblémái.

Az 1564-ben Antwerpenben közzétett Emblémái előszavát ugyanezen év január 1-ről keltezte *Sámboky* Gent (Gandavum) városából, ami arra mutat, hogy költeményeivel 1563 végére készült el. A *Miksához* intézett első, ajánló emblémájából tudjuk, hogy emblémái végső kidolgozásával és az utolsó simítások elvégzésével az alatt az idő alatt készült el, amelyet az 1563. év szeptember–december hónapjaiban — megszakításokkal — Gent városában töltött:

Oro, clementi aspicias munuscula vultu,
Quae lusi nuper, postponens seria nugis,
Gandavi in clara generosis civibus urbe...

Emblémáit tehát — mint már többször rámutattunk — külföldi tartózkodása alatt írta, s az ösztönzést ennek a műfajnak művelésére olasz földön kapta. azon az olasz földön, ahol külföldi tanulmányainak java részét töltötte. A műfaj megteremtője az olasz Andrea *Alciati*, hírneves jogtudós, akinek emblémái az 1522. évtől kezdődően Európa-szerte ismertté váltak, s a későbbi évtizedekben is mind több kiadásban és fordításban láttak napvilágot. Az embléma legfőbb jellemzője a képszerű ábrázolás, az illusztráció. Emblémán ugyan általánosságban olyan bölcselő szellemű, oktató tárgyú epigrammát vagy más verset értünk, amelyhez kép is van mellékelve, az „embléma” kifejezés azonban, eredetének megfelelően, elsősorban magára a képre értendő, továbbá azokra a rejtett vonatkozásokra (emballein-elrejtteni), amelyeket a kép magában foglal. A képhez csatlakozó versnek az a rendeltetése, hogy a képet magyarázza, ill. a rejtett vonatkozások megfejtéséhez hozzásegítsen, s hogy a legtöbb esetben valamilyen erkölcsi tanulságot, bölcs intelmet vagy szentenciát vonjon le abból, amit a kép ábrázol.

Az embléma szót ilyen értelemben² elsőnek a műfaj megteremtője, *Alciati* használta. Magát a műfajt *Alciati* akként alkotta meg, hogy a korában divatos szimbolisztikus ábrázolásokhoz, amelyek csak képből és a kép fölött álló jeligéből vagy jelmondatból (lemma) állottak,³ verses szöveget csatolt. Az embléma tehát, mint új műfaj, *Alciati*nál három részből áll: Lemma, kép

² *Emblémán* az ókorban domborműves fémlemezt értettek, amelyet diszedény vagy valamilyen dísz tárgy felületébe illesztettek. A mozaikpadlóba berakott mozaikképeket is „emblemata vermiculatum”-nak nevezték. A szónak mai „jelkép” jelentése az ókorban nem volt meg. (Pecz Vilmos: Ókori Lexikon, s. v. *Emblema*.)

³ Vö. még a következő évszázadban is a Zrínyi-féle „Adriai tengernek Syrenaia” c. kiadvány illusztrációját a „Sors bona nihil aliud” felirattal.

és verses szöveg. Az emblémának ugyanezt a szerkezetét látjuk *Sámbokynál* is.

Az embléma képszerű ábrázolásának azonban az egyszerű szimbólumon túlmenően a legfőbb követelménye az, hogy rejtett vonatkozásokat tartalmazzon. Ha ennek a követelménynek forrását és eredetét fel akarjuk tárni, az egyiptomi hieroglifáig kell visszamennünk. Az embléma gyökerei ugyanis az egyiptomi képirásig nyúlnak vissza.

1419-ben Andros szigetén előkerült a II—IV. századból való, közelebről nem ismert *Horapollo (Horus Apollo)* „Hieroglyphica” című munkájának görög kézírata. A mű az egyiptomi hieroglifák ideografikus rajzainak és szimboliztikus, ill. allegorikus értelmű ábrázolásainak magyarázatát adja. Mivel a hieroglifák a XV. században tudományos alapon még nem voltak megfejtve, viszont köztudomású volt, hogy az egyiptomi papok „szent írása” sok titkot és rejtett vonatkozást tartalmazott, mert a papok a képszerű jelekbe rejtették el azokat az „isten dolgokat” is, amelyekbe csak ők voltak beavatva, s a nép elől el kellett titkolni őket, *Horapollo* írta, amely némi fényt derített a hieroglifák titokzatosságára és homályosságára, igen nagy hatást váltott ki az ismeretekre vágyó emberek körében, s a firenzei humanisták, így Marsilio Ficino is, igen nagy érdeklődéssel fordultak feléje. 1505-ben Velencében *Aldus Manutius* nyomdájában megjelenik *Horapollo* első kiadása, 1517-ben Filippo Fasanini latinra fordítja, s a legrövidebb idő alatt rendkívüli népszerűsége tesz szert. *Horapollo* hieroglifikus magyarázatai adnak ösztönzést *Alciati*nak is az embléma megalkotására, vagyis az olyan szimboliztikus ábrázolásokra, amelyek az egyszerű szimbólumon túl az egyiptomi hieroglifákhoz hasonlóan bizonyos rejtett vonatkozásokat is magukban foglalnak, tehát külön magyarázatot igényelnek, amit *Alciati* a képhez fűzött versben adott meg. Első emblémái 1522-ben jelentek meg,⁴ amelyekkel — nemsokára bővített kiadásokban — páratlan sikert aratott. Emblémái két évszázadon át a legolvasottabb könyvek közé tartoztak, amit igazol az, hogy Európa különböző országaiban több mint 150 kiadásban láttak napvilágot (*Enciclopedia Italiana* s.v. *Emblema*) és több nemzeti nyelvre (francia: 1536, német: 1542, spanyol: 1549, olasz: 1549.) is lefordították. Claude Mignault (Claudius Minos) francia tudós a XVI. században igen alapos kommentárt készített *Alciati* emblémáihoz, amelyet később mások még tovább bővítettek. Ez a kommentárokkal ellátott *Alciati* is számos kiadást ért meg, legbővebb közöttük az 1621-i padovai kiadás. Nyilvánvaló, hogy ezek az emblémás könyvek elsősorban illusztrációiknak köszönhették nagymérvű elterjedtségüket.

A népszerű műfaj elterjedését és művelését nagymértékben előmozdította az, hogy 1554-ben Paulus Iovius (*Giovio*) „Dialogo dell'impresa militari ed amorose” című munkájában lefektette a műfaj elméletét és törvényeit. 1555-ben Achilles Bocchius (*Bocchi*) „Symbolicarum Quaestionum libri V” címmel (Bologna) közzétette emblémás gyűjteményét, amely az *Alciatié* mellett szintén nagy figyelmet keltett, 1556-ban pedig Pierio Valeriano az emblémák

⁴ L. Turóczi-Trostler József: Keresztény Seneca. Bpest, 1937. 33. l.

kútforrásához, *Horapollo* Hieroglyphicájához írt beható tanulmányt (Bázel), ami jelentős mértékben kibővítette a műfaj tárgykörét és eszmevilágát.⁵

Az *Alciati*-emblémák általános elterjedtsége, valamint *Iovius*, *Bocchius* és *Pierius Valerianus* munkássága lehettek azok az indítékok, amelyek *Sámboky*t is megnyerték ennek a műfajnak és arra ösztönözték, hogy versírói hajlamát emblémák alkotásában gyümölcsoztesse.⁶

Amint említettem, *Sámboky* az emblémáihoz írt Előszavát 1564. január 1-ről keletkezte, tehát a kéziratos anyagot is ebben az időpontban adhatta át *Plantin* Kristóf antverpeni nyomdásnak. A sajtó alá rendezett anyagra vonatkozólag egy adat található abban az előszóban, amelyet *Sámboky* Hadrianus *Iunius* emblémái elé írt. *Iunius* ugyanis *Sámboky*val kb. egy időben írt emblémákat, s azokat megküldötte *Sámbokynak*. „Accepi tua Emblemata”, írja *Sámboky* *Iunius*nak az előbb említett előszóban, amely 1564. február havában kelt, s ugyanebben az előszóban a saját emblémáiról ezt írja: „Quod vero mea (sc. Emblemata) tantopere expetis, ante Aprilem od sculptoris et pictorum moram vix apparebunt.” Emblémái megjelenését tehát 1564 áprilisára várta *Sámboky*, tekintettel arra, hogy az illusztrációkhoz szükséges metszetek és rajzok elkészítése bizonyos időt vett igénybe.

A mű előállítása valamivel hosszabbra nyúlt, mert *Sámboky* 1564 áprilisában. Antverpenből hazatérőben, Augsburgból *Fulvius Ursinushoz* intézett levelében még nem a mű megjelenéséről, hanem csak sajtó alá rendezéséről ír.⁷

Az emblémás könyv — a kiadvány végén olvasható kolofon tanúsága szerint — 1564 szeptemberében látott napvilágot.

Sámboky az *Ursinushoz* intézett levelében 200 emblémáról tesz említést. Az 1564-i kiadásban ebből 167 darab jelent meg, a két évvel későbbi, azaz 1566-i kiadás azonban már 224 emblémát tartalmaz.

Sámboky emblémái a tudós világ körében nagy elismerést vívtak ki szerzőjüknek, akit nemsokára a műfaj letehetségesebb művelői között emlegettek. *Sámboky*, aki az 1564. évet követő két évtized alatt bécsi otthonában főleg tudo-

⁵ Tanulmányos, amit idevonatkozólag *Turóczi-Tröstler* József ír. „Valamennyi emblémaforma között a leggazdagabb, történeti szempontból a legizgalmasabb a „hieroglifikus”. Kiinduló pontjául természetesen nem a régi ismeretlen és századokig megfejtetlen egyiptomi hieroglif-rendszer szolgál, hanem az i. e. II. vagy IV. századból származó alexandriai álhieroglifika. Ezt a Horapolló nevét viselő, allegorikus-szimbolikus rejtvény- és képirást jól ismerik az antik írók. A XV. században Firenzébe kerül Horapolló kézirata. Fasanini (1527), de még inkább W. Pirckheimer latin fordítása, utánzások révén csakhamar európai közkinccsé válik. Nagy és ismert humanisták foglalkoznak a megfejtésével. Szebeállítják a betűírással. Szerintük a betűírás csak a maga időpontjának szól, a képirás viszont minden időnek, idő feletti és halhatatlan, az isteni eszme, a minden homályt eloszlató bölcsesség képviselője (Marsilius Ficinus, Pierio Valeriano), a költészetnek (Delbenne—Opitz), minden idők rejtett teológiájának titkos ösnyelve. Ott latni a reneszánsz és barokk siremlékein, szobrain, diadalívlein. Az olasz Andr. Alciatus kialakítja végső formáját, a magyar Sambucus klasszicizálja. Paolo Giovio megírja elméletét. ...” (Magyar irodalom — Világirodalom, Bpest, 1961. *Nosce te ipsum* fejezet, 148. l.)

⁶ Az olasz földön kapott inspirációkkal kapcsolatban *Várady* Imre (i. m. 23. l.) a következőket mondja: „Sembra pure fuor di dubbio che appunto in Roma lo Zsámboky divenisse uno dei primi e dei più distinti cultori dell’emblemata. genere letterario che Andrea Alciato... aveva reso di moda.”

⁷ „Da Anversa, passando per Colonia e Augsburg fece ritorno a Vienna e una lettera scritta a Fulvio Orsini *Augustae. Idibus Aprilis 1564* da inizio a quella intensa corrispondenza con l’amico italiano che dovrà cessare solo con la morte del nostro scrittore. In questa lettera scrive fra l’altro all’Orsini: *Ego a discessu ex Urbe aliquot menses Antverpiae haesi, istic dialogos de imitatione a Cicerone petenda, in artem poeticam, et Emblematum 200 praelo subdidi...*” (*Várady*, i. m. 24. l.)

mányos munkásságával szerzett nagy érdemeket, már az emblémákban is mint „doctus poeta” mutatta meg tehetségét. Az embléma különösképpen alkalmas volt arra, hogy benne *Sámboky* az antik irodalomban és az ókori világ ismeretében való alapos jártasságát megcsillogtassa, nem is szólva kitűnő versírói készségéről és arról a gyakorlottságról, amellyel a legkülönfélébb antik metrumokat kezelte. Az emblémák közkedveltsége különben is abban állott a latinos műveltségű közönség körében, hogy mind a szerző, mind az olvasó részéről széles körű műveltséget, elsősorban a görög-római irodalomban, történelemben, mitológiában stb. való alapos tájékozottságot követelt meg. Embléma-író művészete magasan fölé emelte *Sámboky*t sok kortársának.⁸

A latin nyelv és stílus tökéletes ismerete egyfelől, másfelől az ókori klasszikusokat illető páratlanul gazdag tudása és képzettsége nem csábítja szolgai utánzásra: *Sámboky* mint költő egyike a legeredetibb tehetségeknek. Bölcselő szellem elsősorban és kiegyensúlyozott lélek, mentes minden indulattól és szenvedélytől. Klasszicizmusra törekvő egyéniség a barokkra hajló korszakban, ami — ha költeményeinek gondolatmenetét és szerkezetét vizsgáljuk — a plaszticitásban jut kifejezésre.⁹

Költészete azonban nemcsak olasz vonatkozásokat mutat fel, már ti. annyiiban, amennyiben olaszországi tanulmányai során ismerkedett meg az olasz eredetű emblémával: a franciaországi út is rányomta bélyegét emblémáiró munkásságára. Ennek érdekes irodalomtörténeti dokumentuma az az embléma, amelyet *Sámboky* Dionysius *Lambinus* francia tudóshoz intézett. Az embléma címe: *Poetica ad Dionysium Lambinum*. A költeményben a megszemélyesített Poesis szólal meg, aki a költészet általános jellemvonásait sorolja fel. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a költeményt, észrevehetjük, hogy az egy meghatározott költői irányzat szabályait is magában foglalja, sőt, még közelebbről véve szemügyre: *Sámboky* saját költészetének ars poeticáját fedezhetjük fel benne. A költemény Poesise a következőket mondja:

Bármilyen témát választok, akár komolyat, akár vidámat, lényegében véve mindent utánozok, és nem magamat adom. A valóságot a képzelettel, a képzeletet a valósággal keverem, hogy gyönyörködtetni tudjak. Mondanivalóim sorrendjében nem tartok be előírt szabályokat, s a kifejezések és a képek is nálam sokkal szabadabbak, mint másoknál. Sem a tárgy, sem a forma nincs nálam meghatározva, mégis testet ölt, amint alkotok. Nagyobb művészet ugyanis a változatos témákhoz a megfelelő formát megtalálni, mint előre megadott tárgyhöz az előírt versmértéket vagy műfaji jelleget alkalmazni. Minthogy új utakon járok, talán ügyetlennek látszom, de a művészi formákban sokkal vál-

⁸ „Tra gli studiosi suoi contemporanei, il poeta Zsámboky si eleva di gran lunga „l disopra della media comune”, írja róla *Várady* I. (i. m. 25. l.)

⁹ Vö. idevonatkozólag, amit *Várady* I. mond (i. m. 25. l.): „Per avvicinarsi all’eleganza, egli non ha bisogno di ricorrere ad imitazioni servili, ad accumulamenti di reminiscenze. Ai fronzoli, alle esagerazioni decorative egli preferisce la plasticità logica e riesce spesso, con fresche immagini, a rendere evidente e palpabile un elemento astratto e concettoso. La modestia e la sincerità lo tengono lontano dall’errore comune agli umanisti: non si sforza di apparire più di quello che è, non esagera, non si esalta, evita l’enfasi. La saggia moderazione, la compostezza, la calma e la chiarezza scaturiscono dal suo essere spontaneamente. Così — senza volerlo — è più originale della maggior parte dei suoi contemporanei.”

tozatosabb vagyok. Nem én alkotok, hanem engem formálnak: az isteni szikra bennem munkálkodik, de az idővel együtt változom:

Quidvis cum recitem, consector seria, ludos;
Nil est tamen proprium, imitor sed omnia.
Et veris soleo ficta, his miscere vicissim
Vera, ut queam pulchra esse serio, et iocis.
Nec, quod proposui, narro ordine, verba, figurae
Sunt liberae nobis magis, quam caeteris.
Non mihi materia aut pannus, deest unica forma,
Vestisque singularis, induor tamen.
Ars sed enim maior variae aptamnectere vestem:
Videor iners, sed artificiosissima.
Non mea sum, fingor, caelestis spiritus intus
Agit, nec omni quod velim sum tempore.

Bach E. azt írja, hogy *Sámboky* költeményében a XVI. századi francia költői iskolának, a *Pléiade*-nak szelleme tükröződik: „Sambucus expose ses idées sur la poésie dans l’Emblème dédié à Denys Lambin. Elles sont caractéristiques de toute l’époque. Si l’on ne savait pas que les vers sont traduits du latin, on les prendrait aisément pour les ouvrages d’un membre de la Pléiade.” (I. m. 39. l.)

A *Ronsard* vezetése alatt álló *Pléiade* költői iskolának volt a követője *Lambinus* is, a klasszikus filológus. *Lambinust* és *Sámboky*t erős szálak fűzték a *Pléiade*-hoz azon az alapon, hogy ennek az iskolának a görög irodalmat nagy súllyal képviselő *Auratus* (*Dorat*) volt az egyik szellemi vezére, s hogy maga a *Pléiade* a klasszikus hagyományokat ápoló, erősen humanista irányú iskola volt. Amikor *Sámboky* Poesise utánzásról beszél, az ókori klasszikusok utánzására gondol, amely célkitűzés közös mind a *Pléiade* tagjainál, mind *Sámbokynál*. A *Pléiade*-iskolának azonban a klasszikusok tudatos utánzása mellett további törekvése az volt, hogy a francia költészetet mind tárgyi, mind formai tekintetben felszabadítsa a középkori hagyományok merevségeiből, s hogy a régi szűk kereteket kitérítve, több változatosságot, szabadabb szellemet és üde, friss levegőt vigyen a francia költészetbe. Ez az iskola nemcsak a görög mitológiában, hanem a reneszánsz embere által felfedezett élő természetnek ezernyi változatosságában és szépségében is tudott gyönyörködni. Erre céloz az emblémának több olyan sora, amely arra mutat, hogy a század Poesisének már új célkitűzései vannak, és maga *Sámboky* is ennek az új szellemnek és új irányzatnak követője a latin költészet vonalán, amely ebben a században ugyancsak új műfajt termelt ki, az emblémát.¹⁰

Az emblémának nincs meghatározott, ill. körülhatárolt témája. Tárgyköre a legtágabb, eszmevilága végtelen, nincs korlátok közé szorítva, tehát igen alkalmas arra, hogy a műfajt a legváltozatosabb tartalommal töltsse meg, és hogy a

¹⁰ Vö. *Geréb László*: „Zsámboky még a renaissance embere, de hangjában már megérzik az új, a barokk idő.” (Magyar barokk humanisták. Vigília, 1940. 276—277. l.)

külső forma megválasztásában is szabad kezét engedjen az alkotónak.¹¹ *Sámboky* Poesisének nyilatkozatában tehát sok olyan párhuzam van, ami egyezik a Pléiade költői iskolának a költészet új eszményeiről vallott célkitűzéseivel. Van azonban a *Sámboky* Múzsájának olyan kijelentése is, amely nem annyira a Pléiade új irányzatára, mint inkább magának az emblémának mint új műfajnak alapvető jellegére vonatkozik, ez pedig az, amit *Sámboky* Poesise a következő szavakkal fejez ki: *Nil est tamen proprium* (2. sor) és *Non mea sum, fingor* (11. sor). Az embléma tehát elsősorban nem a belső, szubjektív érzelmek kifejezője, hanem inkább az értelemre appellál, mert a külső, objektív világból meríti témáit, és nem annyira lélektani, mint inkább logikai és etikai célokat követ (1. az emblémák didaktikus jellegét és szentenciákban gazdag mivoltát!). Az ilyen irányú költészet meg is felelt a tudós beállítottságú *Sámbokynak*, a valóban „doctus poeta”-nak, aki javarészt olyan objektív témákat énekelt meg, amelyeket elmélyedő tanulmányai során olvasmányaiból merített.

Igen tanulságos továbbá az az Előszó, amelyet *Sámboky* a saját emblémakiadása elé írt. Az Előszóban ugyanis az emblémáról mint műfajról értekezik. Alapvető megállapításai a következők:

Az emblémának az a fajtája, amelynek célja az erkölcsi oktatás, képszerű ábrázolásával ne csak gyönyörködtessen, hanem *burkoltan* az erkölcsi igazságot is foglalja magában: „... quae praesertim ad morum doctrinam pertinent, figuris quibusdam, poetarum ut modo delectent, magisque accendant, obduci vera, involvique solent.”

Az emblémának jellemzője ugyanis, amint azt a görög kifejezés is mutatja, hogy rejtett vonatkozása legyen, ami magyarázatra szorul és meggondolkoztatja az olvasót: „Nam τὸ ἐμπεδύλκεται iniciere, ac proponere aliquid obscurius, quod explicationem, atque cogitationem requirat, etiam Graecis significat.”

A képszerű ábrázolással való kifejezőmód elsősorban a *szimbólum* sajátossága, de annyiban rokon az embléma a szimbólummal, hogy szintén képszerűen ábrázolja azt, amit rejtett módon akar kifejezni: „Symbola autem ... ipsae rerum picturae, ac imagines dici, quasi tesseræ, verius possunt: cognata haec tamen...”

Az embléma elsősorban tanítson, mint a történelem: „... imprimis vitam, ut historiae, volo erudiant. . .”

Legfőbb követelmény, hogy legyen benne rejtett tartalom, éleselméjűség, kellem és sokoldalúság: „Itaque tecta, arguta, iocunda, et varie significantia sint. . .”

¹¹ *Turóczi-Trostler József* a XVII. században művelt emblémáról írja: „A befogadott forma igazi virágkora a barokk. Teherbírása határtalan: már eddig is telítve volt tanítással, teológiával (Th. de Bèze), most aztán kitérül minden elképzelhető tárgykörnek: állatmesének, természettudománynak, filozófiának, zenének; a barokk zűrzavar, mozgalmasság, paradoxia kicsinyített mása. Felcsigázza a képzeletet, izgatja és elkábítja az érzékeket, alakoskodik, érzelmes és szellemeskedő, allegorikus és szimbolikus, állandóan meglepetésekkel és leleplezésekkel szolgál. A költészet és festészet megfélelése itt a lehető legteljesebb: versenyre kelnek egymással a közös emblematiszta cél megoldására.” (Magyar irodalom — Világirodalom. Bpest, 1961. II. köt. *Keresztény Seneca*. 200. l.)

Az emblémának ez a sokoldalúságra való törekvése — mint említettem — már a XVI. század emblémaköltészetében kibontakozóban van. Erre a legjobb példa — úgy gondolom — maga *Sámboky János*.

Nem látják tehát jól az embléma lényegét azok, akik úgy vélik, hogy mindaz embléma, ami akármilyen bölcs mondást, történeti mozzanatot vagy elcsépelt mesét ábrázolni igyekszik. Ebben az esetben ugyanis bármilyen gnómát vagy közmondást ábrázolni lehetne. Az embléma ennél jóval nagyobb igényű műfaj: „Non satis ergo vident, quid Emblema sit, qui quasvis sententias, historias, fabulas vulgo tritas, umbris figurarum, res eodem experimentibus modo, aut quodlibet heroum dictum lemmate informatum, emblema existimant. Quis enim hoc pacto non poetarum gnomas, fabulas, exempla historiarum omnia, proverbia, apophthegmata non suffigurarit?”

Az embléma témáját tehát gondosan kell kiszemelni, s az emblémának gazdag tartalmúnak kell lennie, hogy az olvasó képzeletvilágát éppúgy foglalkoztassa, mint azok a rejtett vonatkozásokkal telített ábrázolások, amelyeket az egyiptomiak és a pythagoreusok alkalmaztak: „Quare selecta et *ἀγνόη* erunt, nec minus, quam caecae, et singulares Aegyptiorum, et Pythagoreorum illae notae mentem exercent.”

A tartalom gazdagságának azonban nem a képszerű ábrázolások szertelenségében, hanem a magvas, komoly és szép gondolatok súlyában kell kifejezésre jutnia: „... sed nec multitudine figurarum, pictorisque magis artificio, quam potestate has res metimur.”

Az Előszóból kiszemelt fenti mozaikok rávilágítanak azokra a követelményekre, amelyeket *Sámboky* az emblémával, ill. elsősorban a saját emblémáival szemben támasztott. *Sámboky* emblémái valóban gondolatokban gazdag, szívet-lelket gyönyörködtető, elmés, szellemes alkotások, és sokkal igényesebbek, mint a többi emblémairók hasonló jellegű termékei.

Mint érdekességet említem meg, hogy *Sámboky* az Előszóban sem *Alciatiról*, sem más emblémairóról név szerint nem tesz említést.

Emblémáinak első kiadása 1564-ben Antwerpenben, *Plantin* Kristóf nyomdájában igen ízléses kiadásban jelent meg a következő címmel:

Emblemata, cum aliquot Nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii. Antverpiae, ex officina Christophori Plantini. 1564.

A kiadvány remek rajzokkal és metszetekkel van díszítve, amelyek még inkább fokozták az emblémái iránt megnyilvánuló érdeklődést és népszerűséget. A rajzokat és metszeteket a *Plantin* nyomdája számára dolgozó flamand és francia mesterek készítették. *Gulyás Pál* a „*Sámboky János könyvtára*” című művében (21. l.) *Gerstinger*: „Johann Sambucus als Handschriftensammler” című munkájára hivatkozva a következő flamand művészeket említi:

„... 1564 óta legkedvesebb és leggyakoribb kiadója (*Plantin*) volt. Legnépszerűbb munkáját, az *Emblemata*-t is ő hozta ki *Lukas van Heese* és *Pieter Hugs* rajzai alapján *Arnold Nicolai*, *Cornelis Muller* és *Gerard Janssen van Kampe* készítette fametszetekkel díszítve.”

Bach Endre idézett munkájának 53. oldalán *Max Rooses*: „*Christophle Plantin, imprimeur anversois*” című munkájára hivatkozva az előbb említett flamand mestereken kívül még két olyan francia metszetkészítőről szól, akik szintén részt vettek a *Sámboky* emblémáihoz készített illusztrációk kidolgozásában:

„Les planches des Emblèmes furent dessinées par Luc de Heere et Pierre Huys, gravées par Arnold Nicolai, Corneille Muller et Gérard Janssen de Kampen. Mais Rooses mentionne aussi deux graveurs français: l'un J. Croissant, l'autre G. Ballain: Godefroid Ballain était un artiste de Paris, auquel, de 1564 à 1567 Plantin confia le dessin de nombreuses planches ... En 1564 il fournit ... (entre autres) ... 7 (figures) pour les Emblèmes de Sambucus.”

Emblémás kötetének függelékében közzétette *Sámboky* értékes éremgyűjteménye válogatott darabjainak reprodukcióit is (46 darab), ajánlással el látva, amelyet Ioannes *Grolier* híres bibliofilhez, a francia királyi udvar kincstárnokához és tanácsosához intézett. Éremgyűjteményének számos ritka darabját ugyanis *Groliertől* szerezte be *Sámboky*, amint arról az 1560—62-i franciaországi útjának ismertetése során már említést tettem.

Sámbokynak 1564-ben megjelent emblémái oly nagy feltűnést keltettek, hogy azok már 1566-ban flamand (holland), majd 1567-ben francia fordításban is megjelentek, mindkettő versben és ugyancsak *Plantin* nyomdájában. A flamand (holland) fordítást (*Emblemata I. Sambuci. In Nederlantsche tale ghetrouwelick ouergheset*) Marc. Anton. *van Diest*, a francia fordítást (*Les Emblèmes Du Seigneur Iohan Sambucus. Traduits de Latin en François*) Jacques *Grévin* készítette. Mindkét fordítás az 1564-i kiadás darabjait foglalja magában. Megtalálhatók az Országos Széchényi Könyvtárban, a flamand RMK III. 545/a, a francia RMK III. 554. sz. alatt. A két kiadvány a legritkább nyomtatványok közé tartozik.

A holland, ill. flamand fordítás Ajánlásából, amelyet *Plantin* Kristóf, a nyomdász intézett Antwerpen város polgármesteréhez, megtudjuk, hogy a fordítás kezdeményezője maga *Plantin* volt, a fordítást ő készítette el a saját költségén, hogy *Sámbokynak* ezeket a képekkel illusztrált, szellemes, igen tanulságos és sok gyönyörűséget nyújtó verseit — amelyeknek eredeti latin szövegét a minap szintén ő (*Plantin*) tette közzé — a latinul nem tudó emberek is élvezhessék.

Plantin ajánlása után az emblémák fordítójának, Marc. Anton *van Diestnek* 1566 január 13-i kelettel az olvasókhöz intézett hosszabb Előszava következik, amelyben magáról az emblémáról mint műfajról — kezdve a görögökkel — behatóbban értekezik. A műfaj ismertetése során szól az embléma nagy elterjedtségéről és népszerűségéről, magáról *Alciatiról*, a műfaj megteremtőjéről és *Sámbokyról* mint az *Alciati*-féle embléma tehetséges művelőjéről. Más emblémaíró név szerint nem is említ. *Alciati* és *Sámboky* emblémáival kapcsolatosan rámutat az emblémaképeknek arra a rendeltetésére, mely szerint a képeknek a rejtett vonatkozásokat tartalmazó verses szövegek megértését kell előmozdítaniuk.¹²

¹² „In t'soecken ende vinden van welcke Emblemata hen vele gheleerde mannen in diverse landen gheoeffent hebben. ende bysonder de seer vermaerde Iurist D. Andreas Alciatus, die onlanx geleden tot dienst van andere eenen Boeck daer af int Latijn heeft laten wtgaen daer onder stellende sommighe veerssen om de duysterhey des worts met de figure (in welcke twee d'Emblema gelegen is) wat te verclaren: dergelijcken dat ooc nu cortelick dese Io. Sambucus ghedaen heeft. Den welcken ick door t'verwecken ende vermanen van eenen goeden vriend in onse Nederlantsche tale op Rhetorische wijze simpelick na mijn vermogen gestelt hebbe...”

A továbbiakban ismét az emblémának mint műfajnak gyakorlati alkalmazásáról, majd tárgykörének rendkívüli gazdagságáról és változatosságáról szól a fordító.

Az emblémák francia fordítása elé írt Előszót *Plantin* Kristóf intézte az olvasóhoz 1566. október 25-én. A *Sámboky*-emblémák latin szövegének és flamand fordításának közzététele után nem tehette meg — írja *Plantin* —, hogy ugyanazokat francia fordításban is közkinccsé ne tegye azok számára, akik a francián kívül más nyelvet nem tudnak, de meg azért is, hogy bebizonyosodjék: a francia nyelv is alkalmas ennek a jellegzetes tárgyú műfajnak művelésére. Mindjárt bevezető soraiban igen szép dicséretet mond *Plantin* *Sámboky*-ra: Hozzá hasonló művelt, képzett, tudós és a tudományokért oly bőkezű áldozatokra kész embert még sohasem látott:

„Ayant par cy devant imprimé en Latin les Emblemes du S. Iehan Sambucus, gentilhomme non seulement docte, mais avec cela autant amy, et pour sa qualité, liberal fauteur de tous ceux qui font profession de quelque art ou discipline liberale que i'en cogneusse iamais; et les ayant faict traduire en langage Flameng, et depuis n'agueres imprimés, ie n'ay voulu faillir de faire le semblable en François; tant pour complaire a ceux qui n'entendent les autres langues, comme pour faire apparoistre que la françoise n'est moins propre a traicter tel argument...”

Plantin meg van róla győződve, hogy az olvasó ezeknek az emblémáknak olvasása közben nemcsak üdül és szórakozik, hanem egyúttal a leggazdagabb szellemi kincsekre is szert tesz. Szép és magvas erkölcsi szentenciái a szívnek és az értelemnek, remek illusztrációi pedig a szemnek nyújtanak gyönyörűséget. *Sámboky* emblémáinak értékelésében annyira megy *Plantin*, hogy azokat — páratlanul gazdag tartalmuk miatt — a Biblia után mindjárt a második helyre teszi.¹³

Sámboky emblémáinak francia fordításáról egyébként *Geréb* László ad bővebb ismertetést „Un poète hongrois traduit en français au XVIe siècle” című értekezésében (I. Nouvelle Revue de Hongrie, 1942. 35. évf. 67. köt. aug.-dec. 52—58. l.). — *Bach* Endre szerint *Sámboky* emblémás könyve az első olyan költői mű magyar embertől, amely francia fordításban megjelent: „Les Emblèmes sont le premier ouvrage poétique d'un hongrois qui eut été traduit en français.” (I. m. 75. l.) Ugyancsak *Bach* E. szerint az emblémák francia fordításából két kiadás jelent meg egymás után (uo. 93. l.).

Sámboky emblémáinak egy része angol fordításban, ill. átdolgozásban is megjelent. *Geffrey Whitney* angol emblémairó 1586-ban (*Sámboky* halála után két évvel) Leydenben „A choice of Emblemes” címmel közzétett egy embléma-gyűjteményt, amely több emblémairó műveiből kiszemelt emblémákat tartalmaz angol nyelvre átdolgozva. Közöttük *Sámbokynak* is számos emblé-

¹³ „... il me sera possible et permis, a imprimer telles oeuvres que les lecteurs puissent avoir proffict ou recreation honeste en les lisant...”

... pour les belles et graves sentences morales dont elle consiste; la lecture n'en peut estre si non utile; et puis apres delectable pour les figures representantes a l'oeil curieux la substance de chacune d'icelles. Et si le livre doit estre d'autant mieux estimé qu'il peut servir a plus grand nombre de gens, est il (apres la necessité des saintes escritures) aucune sorte de livres qui puisse servir a plus de gens que ceste cy?”

máját megtaláljuk. (*Whitney* emblémagyűjteményéről a későbbiek során fogok bővebben szólni.)

1566-ban Antwerpenben, *Plantin* Kristóf nyomdájában *Sámboky* emblémáinak második és bővített kiadása jelent meg:

Emblemata, et aliquot Nummi antiqui operis. Ioan. Sambuci Tirnaviensis Pannonii. Altera editio. Cum emendatione et auctario copioso ipsius auctoris. Antverpiae, ex officina Chr. Plantini. 1566.

Az 1564-i első kiadás 167 emblémájával szemben ez a kiadás 57 emblémával többet, azaz összesen 224 darabot tartalmaz. Az új emblémák rajzait — *Sámboky* 1574-i *Icones*-e 1901-ben *Max Rooses* által közzétett fakszimile kiadásának Előszavában olvasható tudósítás szerint — *Petrus van der Borcht* holland mester készítette:

„Pierre van der Borcht est l'artiste qui travailla le plus pour Plantin... En 1565, il dessina pour Plantin les 55 vignettes dont fut augmentée la seconde édition des Emblemata de Sambucus.”

Közzétette továbbá *Sámboky* az 1566-i kiadásban is, az emblémákat követő Függelékben azokat az éremreprodukciókat, amelyekkel már az 1564-i kiadásban találkoztunk (az előbbi kiadás 46 darabjával szemben azonban itt már 90 érem képe van!), a *Joannes Grolier* érem- és műgyűjtőhöz intézett ajánlással együtt. Közzétette ezenkívül az 1566-i kiadás Függelékében „Epigrammata aliquot Sambuci argumento prioribus non dissimilia” címmel azokat a didaktikus tárgyú darabokat is, amelyek a 11 évvel korábbi, 1555-i *Poemata quaedam* című kiadványban foglalnak helyet. Az a tény, hogy *Sámbokynak* régebbi didaktikus tárgyú epigrammái ebben a kiadásban már emblémaival együtt jelennek meg, arra mutat, hogy ezeket az epigrammákat maga a szerző is embléma jellegű daraboknak tartotta, mint ahogy az a Függelék címében is kifejezésre jut: „... argumento prioribus non dissimilia.”

1566 után még négy ízben láttak napvilágot *Sámboky* emblémái: 1569-ben, 1576-ban, 1584-ben és 1599-ben. Ez utóbbi négy kiadás emblémaanyaga ugyanaz, mint az 1566-i kiadásé (224 darab), s ugyanúgy helyet foglalnak bennük az éremábrázolások (90 darab), mint az 1555-i *Poemata quaedam c.* kiadványnak „Epigrammata ...” címmel kiszemelt didaktikus tárgyú darabjai. Emblémái tehát (nem számítva ide a flamand és a francia fordításokat, valamint az angol átdolgozásokat) összesen hat kiadásban jelentek meg, valamennyi Antwerpenben, *Plantin* Kristóf nyomdájában. Az első két kiadás negyedréti formátum, a többi négy nyolcadréti. Az illusztrációk az 1564-i kiadásban a legdíszesebbek és a legváltozatosabbak. Az 1564-i kiadásról *Whitney*, *Sámboky* angol interpretátora azt mondja, hogy az a XVI. század valamennyi emblémás könyve között a legizlésebb kiállítású: „This work is certainly the most elegant of all the emblembooks of the age” (*Whitney: A Choice of Emblemes. Leyden, 1586. 248. l.*).

Sámboky mindenképpen újszerűsége törekedett az emblémában és az volt a célja, hogy különbet nyújtson ebben az új műfajban kora többi emblémaíróinál. Az emblémái elé írt Előszavában azt mondja, hogy emblémái között vannak ugyan ismertebb tárgyúak is, nála azonban mindezek újszerű köntösben

lépnek fel, s éppen ezért erősen bízik abban, hogy emblémái közül több általános tetszésnek fog örövendeni, és maradandó értékűek lesznek. Természetesen az olvasók ítélete lesz a döntő — mondja *Sámboky*. Egyébként ugyanezen a helyen bejelenti, hogy szándékában van rövid időn belül még további, hasonló jellegű termékeket közrebocsátani, amelyekhez egyfelől *Homerosból*, *Vergiliusból*, *Athenaiosból*, *Philostratosból* és *Pausaniasból*, másfelől éremgyűjteményéből és egyéb régészeti anyagból merítené a témákat.¹⁴

Ezek a rövidesen közzéteendő újabb termékek azonban a későbbi idők folyamán sem jelentek meg, hacsak azt az 57 emblémát nem tekintjük újabb termékeknek, amelyekkel *Sámboky* az 1566-i kiadványát gazdagította az 1564-i kiadványához képest. Minthogy azonban az 1566-i emblémakiadásában is változatlanul ugyanazt az Előszót olvassuk, amelyben a rövidesen közzéteendő újabb termékeiről beszél, valószínűnek látszik, hogy *Sámbokynak* az említett 57 emblémánál sokkal több új embléma kiadása volt szándékában, ezek megírására azonban sohasem került sor. Ennek oka az lehet, hogy 1564 után *Sámboky* minden idejét filológiai és történeti munkásságának szentelte, s a költészet műsájának számszerűleg is jelentős alkotásokkal már nem tudott áldozni. 1566 után a későbbi emblémakiadások is tkp. már csak lenyomatai az 1566-i kiadásnak!

Az emblémák hat kiadása s azok flamand és francia fordításai, nemkülönben angol nyelvű átdolgozásai már magukban véve is (nem szólva egyelőre azok későbbi hatásáról) igazolják azt a tényt, hogy *Sámboky* emblémái nagy népszerűsége tettek szert és kivívták a tudós világ elismerését. A legilletékesebb ítélet azonban akkor hangzott el, amikor Claudius *Minos* (Claude *Mignault*) francia tudós, *Alciati* leghíresebb kommentátora, *Sámbokyról* nyilatkozott. A nyilatkozat a *Minos* (*Mignault*)-féle rendkívül gazdag kommentárokkal ellátott *Alciati*-kiadások bevezető részében olvasható. *Alciati* nagynevű magyarázója természetesen *Alciati*t magasztalja elsősorban mint az embléma legnagyobb mesterét — hiszen a műfajnak *Alciati* volt a megteremtője, az embléma számos európai híró művelője (mint pl. Gul. *Perreries Tholosas*, *Costalius*, Barth. *Anulus*, Achilles *Bocchi*) között azonban elsősorban a magyar *Sambucus* Jánost, másodsorban pedig a holland Hadr. *Juniust* emeli ki, mint olyanokat, akik *Alciati*t követően a legtekélyesebb emblémákat írták:

„... omnium optime post *Alciatum*... Ioannes *Sambucus*, et *Adrianus Iunius*, sua nobis *Emblemata* cuderunt, quibus nihil ingeniosius aut accuratius adinventum, nihil diligentius elucubratum aut absolutum esse constat.”

Minos-Mignault a továbbiak során is hangsúlyozza, hogy *Sámboky* érdemeiből mitsem von le az, hogy *Alciati* előbb élt, mint ő, amiből nyilvánvalóan kitűnik, hogy az embléma legavatottabb kritikusa szerint *Sámboky*

¹⁴ „Agnosco enim quaedam esse vulgaria, sed aliter tamen exposita, nec omnino diffido ex hoc numero aliquot fore insignia, et luce, memoriaeque digna. si amicorum me iudicium non fallit. Audiam igitur prius quid alii de hoc meo subito consilio, praeproperoque foeto sentiant. Quod si mihi bilem moverint, vel animum his collaudatis addiderint, meliora his, et graviora quae in manibus habeo absolvam. Constitui enim, quae imitatione inter *Homerum* et *Virgilium* conveniunt hypotetypoumena, multa *Athenaei*, plura *Philostrati*, et *Pausaniae*, una cum posticis vetustorum nummorum partibus, lapillis varie insignibus, interpretatione non ingrata, cum bonis, et harum rerum studiosis brevi communicare. Interea haec, lector, fidei pignorisque nomine habeto, ac ut citius reliqua prodeant, cum venia laudato.”

semmivel sem volt kisebb tehetség az emblémában, mint maga *Alciati*, a műfaj megteremtője.¹⁵

A XVI. századbeli *Minos* (*Mignault*) francia tudós mellett álljon itt a XIX. századból való érdemes angol emblémakutatónak, Henry Greennek is a véleménye *Sámbokyról*. Green a „Shakespeare and the Emblem writers” című munkájában (London, 1870.), amelyben az emblémaíróknak *Shakespeare*-re gyakorolt hatását mutatta ki, a címlap előtt a XV. és XVI. század leg híresebb emblémaírói közül ötnek az arcképét közli, olyanokét, akiket királyok és császárok tüntettek ki, s akiknek koruk a legnagyobb csodálattal adózott. Az öt legkimagaslóbb emblémaíró között a mi *Sambucus* Jánosunk is helyet foglal. Művének előszavában a következő elismerő szavakkal adóz Green az embléma legtehetségesebb művelőinek:

„As a suitable Frontispiece the portraits are presented of five celebrated authors of the fifteenth and sixteenth centuries: one a German — Sebastian Brandt; three Italian — Andrew Alciat, Paolo Giovio, and Achilles Bocchius; and one from Hungary — John Sambucus. They were all men of learning and renown, whom kings and emperors honoured, and whom the foremost of their age admired.” (Preface, VIII. pag.).

Sámboky emblémáinak címettjei

Sámboky az emblémái elé írt Előszóban említést tesz arról, hogy emblémái egy részét név szerint megnevezett jeles férfiaknak ajánlotta. Ezt nem becs-vágyból, nem hízeltől tette. Életének eddigi részét (1564-ig) csaknem teljes egészében külföldön töltötte, ahol sok barát, pártfogó, ismerősre talált. Ezek mindannyian sokat támogatták, segítették őt munkájában, a róluk való hálás megemlékezést tehát ez alkalommal mintegy kötelességének érzi, s ezek javarészt olyan tudós férfiak, akikkel a jó kapcsolatokat a tudományok szolgálata érdekében a későbbi időkben is fenn akarja tartani:

„Quod vero aliqua clarissimorum virorum nomina addiderim, non ambitiose factum putes: nec enim hos novi solum, qui omnem adhuc aetatem apud externos traduxi: sed ut pro meritis, memoriaque, et opinione de me publice, scriptisque eorum testata, gratiam hac saltem occasione aliquam haberem, id vero spectavi, ac deinceps epistolis variis, mutisque et in observationibus meis, vel erga mortuos quam plurimos *ὁν θεῶν* cumulatus idem praestabo.”

¹⁵ A *Sámbokyr*a névze oly fontos, egykorú nyilatkozatot (kelte: 1580) teljes egészében ideiktatom:

„Id enim simile praestitere post Alciatum Gulielmus Perrerus Tholosus, qui Morosophiam centum Latinis et totidem Gallicis tetraestichis conscripsit. Hinc pegma Costalii habuimus, hinc Bartholomei Anuli pictam Poesim egregie et sollerter elaboratum: mitto enim Bocchii laudatum ingenium, qui in hoc genere summum se artificem praestitit: postremoque omnium optime post Alciatum, si quid mihi credendum sit, Ioannes Sambucus, et Adrianus Junius, sua nobis Emblemata cuderunt, quibus nihil ingeniosius aut accuratius adinventum. nihil diligentius elucubratum aut absolutum esse constat. Sed ut superior aetate Alciatus fuit, ita ni fallor, se priorem et ingenii sollertia, et doctrinae laude praestitit: quem cum hoc in genere primas tenere dicam, quas suo iure mihi repetere videatur, non est quod quis suspicietur me nonnihil famae doctissimorum huius seculi virorum Iunii, Sambuci, Achillis Bocchii detraxisse. Id vero studii genus nisi fuisset liberale censendum et docto homine dignum, noluissent ipsi profecto viri tanti suam industriam contulisse, aut bonas interdum horas collocasse in iis quae nihili facienda esse duxissent.” (Részlet az 1601-es párizsi *Alciati*-kiadás bevezető részéből: *Epistola priorum editionum*. 8. l.)

Ha emblémáit a címzettek szempontjából nézzük, a 224 embléma közül kb. 90-nél találunk név szerinti címzést, ill. ajánlást. A címzettek általában véve külföldi tudósok, vannak azonban közöttük hazai kiválóságok is, továbbá olyan személyek, akik valamilyen családi vonatkozásban vagy egyéb kapcsolatban állottak *Sámboky*-val. Így azok közül, akiknek *Sámboky* egy-egy emblémáját ajánlotta, emeljük ki a következőket:

Miksa császár, magyar király, akihez emblémás kötetének első, ajánló versét írta; *Sámboky* Péter, költőnk és tudósnk atyja; *Panithy* János, *Sámboky* egyik sógora; *Egerer* Kálmán, *Sámboky* apósa; *Oláh* Miklós esztergomi érsek; *Istvánffy* Miklós, *Sámboky* tanítványa, a neves történétíró; *Forgách* Ferenc váradí püspök, államférfi; *Verancsics* Antal egri püspök, majd esztergomi érsek; *Draskovits* György pécsi püspök; *Liszthi* János udvari kancellár.

A külföldiek közül:

a) *Németek*: *Joachimus Camerarius* lipcei humanista, *Sámboky* első pártfogója; *Philippus Apianus*, az ingolstadtí *Apianus*-család egyik tagja, *Sámboky* ifjúkori barátja; *Sturm* János, a hírneves strassburgi tudós.

b) *Franciák*: *Ioannes Auratus (Dorat)*, *Carolus Clusius (L'Escluse)*, *Paschasius Hamelius (Duhamel)*, *Dionysius Lambinus (Lambin)*, *Henricus Memmius (De Mesmes)*, *Antonius Muretus (Muret)*, *Petrus Ramus (Ramée)*, *Adrianus Turnebus (Turnèbe)* humanista tudósok, akikkel csaknem kivétel nélkül a párizsi egyetemen, ill. a Collège Royalban ismerkedett meg.

c) *Olaszok*: *Paulus Manutius*, *Francesco Robortello*, *Fulvius Ursinus (Orsini)* *Petrus Victorius (Vettori)*, akiket — csakúgy mint a fentebb említett tudósokat — nem kell külön bemutatnom, mert már találkoztunk velük. Ugyanígy még az olaszok közül: *Brutus* Mihály, a neves történétíró vagy pl. akikkel különböző olaszországi állomáshelyein ismerkedett meg *Sámboky*: *Octavianus Ferrarius* (Milano), *Stephanus Gentilis* (Génua), *Hadrianus Gulielmus* (Nápoly), *Ioannes Bapt. Pigna* (Ferrara).

Az emblémák címzettjei között szerepelnek *Ioannes Oporinus* bázeli és *Christophorus Plantinus* antverpeni nyomdászok, *Sámboky* műveinek kiadói, továbbá *Achilles Bocchius* és *Hadrianus Iunius*, a már többször említett emblémaírók. Végül a nagy számban képviselt orvostudósok, filológusok, történétírók és általában véve polihisztorok közül néhány ismertebb név: *Ioannes Goropius Becanus*, *Hieronimus Cardanus*, *Obertus Gifanius*, *Aonius Palearius*, *Wolfgangus Lazius*. És említsük meg *Iacobus Fuggert*, a németországi *Fugger* család egyik sarjadékát, aki *Sámboky* tanítványa volt, s akinek *Sámboky* az egyik emblémáját ajánlotta.

Kiemelendő még egy hazafias tárgyú embléma, amelyet *Sámboky Ad Principes Ungariae* címzett és egy saját magához intézett darab, ill. amelyet kiki intézhet saját magához: *Ad se ipse*.

Az élő személyekhez intézett emblémákon kívül két hozzá közel álló, legkedvesebb elhunyt emlékét is őrzik emblémái: az egyik *Bona* György, a fiatalon eltávozott tanítványa, a másik *Petrus Lotichius* Sesundus, az ugyancsak fiatalon elhunyt újlatin költő.

Sámboky emblémáinak szerkezete és felépítése Az emblémák oktató célzata

Sámboky emblémáinak egyik jellemző sajátossága a szerkezetben, a felépítésben nyilvánul meg. Emblémái didaktikus jellegének megfelelően a kiindulópont rendszerint valamilyen állatpélda, ill. az antik mitológiából vagy a történelemből merített adalék, vagy esetleg valamilyen más téma. Az így forrásként felhozott adatra építi azután *Sámboky* a tanulságként levonható következtetést, az erkölcsi oktatást. Ez a végső cél a legtöbb emblémájában. Az emblémák szerkezetének, felépítésének jellemző sajátossága tehát az, hogy a szerző egy konkrét állat- vagy egyéb példából kiindulva bonyolítja és szövögeti tovább a témát úgy, hogy abból az olvasó egy-egy életbölcseleti szentenciával gazdagodjék. Az ilyen módon továbbcsózt gondolatoknak néhány jellemző példája a következő:

Az elefánt, ha nyugovóra tér, fatörzshöz támaszkodik. Az elefántvadászok előre el szokták fűrészelni a fa törzsét annyira, hogy ha az elefánt neki támaszkodik, kidőljön, s az állat felboruljon. Így ugyanis könnyebb az elefántot zsákmányul ejteni. Továbbcsózt gondolat: Sehol sem lehetünk teljes biztonságban (*Nusquam tuta fides*).

Hermes a tilinkójával még a szájszemű Argust is el tudta altatni. Tanul-ság: Sohasem tudunk eléggé elővigyázatosak lenni; megtévesztéseknek, csel-veztéseknek mindig ki vagyunk téve (*Dolus inevitabilis*).

Hercules egyre-másra vagdosta a sokfejű sárkány fejeit, minden levágott fej helyébe azonban kettő nőtt: Emberi sorsunk sokban hasonlít a sokfejű sárkánnyal küzdő Herculeséhez (*Nullum malum solum*).

A selyembogár, hogy másoknak hasznót hajtson, szakadatlan munkájával önmagát is feláldozza. Ez emberi sors is: Egész életen át másokat szolgálni minden jutalom nélkül, majd begubózni, mint a selyemhernyó, és meghalni (*Expediens impediior bombyx*).

Xerxes elzárta az emberek elől kedvenc platánfáját, hogy az másoknak ne tudjon árnyékot nyújtani: Ugyanígy vannak elzárva az emberek a földi javak elől, holott ezek nagy bőségben vannak (*Divitiae inutiles*).

A hó elolvad, ha rásüt a nap: Sokan akkor vallanak kudarcot, amikor a nyilvánosság elé lépnek (*Minuit praesentia famam*).

A könnyű, hitvány deszkadarab a víz felszínén úszik, de a súlyosabb, érté-kesebb tárgy elmerül benne: Sok hitvány ember a felszínen úszik, ugyanakkor jellemes, becsületes emberek, akiknek súlyuk van, áldozatul esnek (*Levitas secura*).

A tigris a palotában is tigris marad, nem vetkezi le vad természetét, ame-lyet az erdőből hozott magával: Idegen táj, idegen környezet az ember vele született alaptermészetét nem képes megváltoztatni (*Caelum, non animum mutant*).

A villámsújtott fa a maga csonkaságában is igyekszik gallyat termelni a szegény emberek számára: Bárcsak az emberek is igyekeznének erejük minden megfeszítésével embertársaik javára lenni olyankor is, amikor ez tőlük nagyobb áldozatot kíván meg (*Dum vivo prosum*).

Még a tengeri szivacs is reszket és remeg olyankor, amikor a halász letépi a kőről, mintha érezné azt a fájdalmat, amelyet el kell szenvednie: Mennyivel inkább meg kellene éreznie a mi lelkünknek is azt, amikor embertársainkkal szemben igazságtalanok vagyunk (*Iniuria gravis est omnibus*).

Sámboky emblémáinak forrásai

Felmerül a kérdés, honnan merítette *Sámboky* az anyagot emblémái megírásához? A kérdés hangsúlyozottan merül fel azért, mert *Sámboky* nem nevezi meg forrásait. Emblémáinak kibogozása egyébként is nehéz feladat, mert a képszerű ábrázoláson és az eredeti verses szövegeken kívül semmiféle segéd-eszköz nem áll rendelkezésünkre a legtöbbször rendkívül tömör, szűkszavú és talánszerű verssorok megfejtéséhez. *Alciati* emblémáihoz — alighogy megjelentek — különböző interpretátorok terjedelmes kommentárokat készítettek, aprólékosan feltárva az egyes emblémák minden rejtett vonatkozását (l. pl. a *Minos-Mignault*-féle igen bő kommentárokkal ellátott *Alciati*-kiadásokat!),¹⁶ Hadrianus *Iunius* és Joachimus *Camerarius* maguk mint szerzők látták el kitűnő magyarázatokkal emblémáikat. *Sámboky* azonban sem ő maga nem írt egyetlen magyarázó sort sem emblémáihoz, sem későbbi kommentátora nem akadt. De nem foglalkoztak emblémáival behatóbban azok sem, akik eddig egy-egy monográfiászerű tanulmányt írtak *Sámbokyról*. Mindezek hiányában ahhoz, hogy *Sámboky* emblémáit interpretálni lehessen, a jelen értekezés szerzőjének hosszadalmas kutatásokat kellett végeznie.

E kutatások eredményeként kiderült például, hogy azoknak az állatpéldázatoknak forrását, amelyek a *Sámboky*-emblémák legtöbbjének magvát alkotják, nem *Aesopus*nál és nem *Phaedrus*nál, hanem *Aelianus*nál, id. *Plinius*nál és *Plutarchos*nál és ezek között is elsősorban *Aelianus*nál kell keresnünk. *Aelianus*nak különösen *De natura animalium* című munkájában találjuk meg számos *Sámboky*-embléma forrását, de több emblémájának anyagát merítette *Sámboky* az említett szerző *Varia historia* című munkájából is.

Aelianus mellett *Plinius Naturalis Historiája* és *Plutarchos*nak *De sollertia animalium* című munkái voltak azok, amelyekből *Sámboky* egy-egy állatra vonatkozó adatot merített. *Pliniust* csaknem olyan gyakran idézhetjük *Sámboky* forrásaként, mint *Aelianust*, néhány embléma pedig arról tanúskodik, hogy *Sámboky* *Plutarchos*nak egyéb műveit is búvárolta, sőt szóba kerülnek itt olyan *Plutarchos*-fragmentumok is, amelyek *Stobaeus*nál maradtak fenn.

Néhány embléma állatpéldázata *Aristoteles*re is visszavezethető. Az állatpéldázatok jelentős része egyébként a *Horapollo*-féle egyiptomi hieroglifákra megy vissza.

Emblémáinak tanulmányozása során több helyen megfigyelhetjük a sztoikus filozófia hatását *Sámbokynál*, mégpedig a sztoicizmusnak a gyakorlati életfilozófia körébe tartozó néhány tanítását. Ezeknek a sztoikus tanoknak fő forrása *Sámbokynál* *Horatius*, de akad itt-ott *Senecára* mutató reminiscencia

¹⁶ A *Minos Mignault*-féle *Alciati*-kiadásban első az 1571-i párizsi kiadás. Mi az 1601-i és az 1618-i párizsi kiadásokat használtuk.

is. *Horatius* kedvenc auktora lehetett *Sámbokynak* (láttuk, van *Horatius*-kiadása is!), amit igazol egyrészt az, hogy egyik-másik emblémája címéül horatiusi szállóigét választ, másrészt pedig, hogy horatiusi kifejezésekkel szétszórtan elég gyakran találkozunk emblémáiban. Néhol az embléma tárgya is horatiusi. Kedvenc olvasmánya volt továbbá *Sámbokynak* *Homeros* is, mert gyakran merít belőle témát. Történeti példákért vagy egyéb érdekességekért szívesen fordul *Herodotoshoz* és *Lukianoshoz*. Mitológiai elbeszéléseket vesz *Ovidius* *Metamorphoseséből*, a költői nyelvben és stílusban pedig többször kimutatható nála *Vergilius* hatása.

Sámboky és a többi emblémaírók

Sámboky és Alciati. Sámboky és Bocchius. Sámboky emblémáival kapcsolatosan megvizsgálandó az a kérdés is, hogy milyen összefüggés mutatható ki *Sámboky* és a többi emblémaíró között. Ennek tanulmányozása ui. azért fontos, hogy eldöntsük: voltak-e rá hatással az embléma többi művelői, ill. mennyiben volt *Sámboky* önálló, eredeti alkotó ebben a műfajban? Itt természetesen első kérdésként az merül fel, hogy van-e valamilyen kapcsolat *Sámboky* és az emblémának mint műfajnak megteremtője, az olasz *Alciati* között?

Egybevetve *Alciati* emblémáit *Sámboky* termékeivel, arra a megállapításra jutottam, hogy *Sámboky* emblémái semmiféle közvetlen *Alciati*-hatást nem árulnak el. Költőnk független *Alciati*tól, tehát egyáltalában nem állítható az, amit egyes *Sámboky*-életrajzírok vagy lexikonok felületesen közölnek, hogy ti. *Sámboky* valamiféle *Alciati*-utánozó lett volna. *Sámboky* csak annyiban volt *Alciati*-, „utánozó”, hogy ő maga is hódolt annak a műfajnak, amelyet *Alciati* teremtett meg, s amely ebben az időben nagyon divatos volt, de nem utánozta *Alciati*nak egyetlen darabját sem! *Sámboky* önálló utakat követett az emblémában és továbbfejlesztette ezt a műfajt, ami emblémáinak terjedelmében, felépítésében és kidolgozásában egyaránt megfigyelhető. *Sámboky* emblémái sokkal részletezőbbek, elmélyültebbek és filozofikusabbak, sokkal magvasabbak és gondolatokban gazdagabbak, mint *Alciati* emblémái. *Alciati*é természetesen az érdem, hogy e műfajt megalkotta; egyetemleges hatása volt, mert igen sok kiadást ért meg és Európa-szerte olvasták, de *Sámbokynak* is megvolt az az érdeme, hogy az emblémát magas művészi fokra emelte. *Sámboky* klassziczizálta az emblémát — mondja róla *Turóczi-Trostler* József.¹⁷ Emblémái önállóságról, eredetiségről tanúskodnak. Önállósága és eredetisége pedig nemcsak *Alciati*val, hanem más emblémaírókkal szemben is megmutatkozik. Így pl. feltehető volna az, hogy *Alciati* után talán az embléma másik jeles művelője, a szintén olasz *Achilles Bocchius* volt rá hatással. *Bocchius* emblémáit — ugyanúgy, mint az *Alciati*éit — ebből a szempontból egyenként áttanulmányozva, arra a megállapításra jutottam, hogy *Sámboky* *Bocchiustól* is teljesen független.

¹⁷ Magyar irodalom — Világirodalom. Bpest, 1961. I. köt. 148—149. l.

Más emblémairókkal kapcsolatban az állapítható meg, hogy *Sámboky* emblémái hatással voltak költészetükre; *Sámboky* emblémái visszhangra találtak több emblémairó kortársánál, így pl. Hadrianus *Iunius*nál, Nicolaus *Reusner*nél, Joachimus *Camerarius*nál.

Sámboky és Iunius. Hadrianus *Iunius* neves holland orvost és filológust, akivel *Sámboky* az 1563—64-i németalföldi útja alatt ismerkedett meg, már többször említettem. Ugyanabban az időben, amikor *Sámboky* írta emblémáit, *Iunius* is foglalkozott ezzel a műfajjal. (Könnyen meglehet, hogy *Iunius* éppen azért kapott kedvet az emblémák írásához, mert ebben *Sámboky* volt előtte az ihlető példakép!) Nyomtatásban megjelent emblémái elé 1564-ben *Sámboky* írt előszót (ez későbbi kiadásokban is megtalálható, pl. az 1596-i leydeni kiadásban). Emblémái között *Sámboky*hoz intézett darab is helyet foglal, mégpedig a XXI. számú embléma. Ennek rajza azonos azzal a képpel, amely *Sámboky* emblémái között az *In labore fructus* cím alatt található. *Sámboky* ugyanis ebben az emblémában a *Sámboky* család címerét ismerteti. Ugyanezt az emblémaképet közli *Iunius* is a maga emblémakiadásában, ahol négy soros verset és bő magyarázatot csatol *Sámboky* címeréhez.

Iunius emblémái között vannak olyanok is, amelyek ugyanolyan témákat tárgyalnak, mint *Sámboky* egyes emblémái.

Sámboky és Reusner. Nicolaus *Reusner*, a XVI. század második felének neves humanistája különösen a jogtudományok terén tűnt ki, nagyszámú jogi művei mellett azonban történelmi, filozófiai és természettudományi munkákat is írt. Irodalomtörténeti szempontból becses kiadványai voltak *Iconesei* (1580, 1587, 1590), s mint latin költő is hírnevet szerzett magának. 1581-ben a Majna melletti Frankfurtban jelentek meg emblémái, amelyeket egyik testvére, Ieremias *Reusnerus* Leorinus rendezett sajtó alá (*Emblemata Nicolai Reusneri...*). Az emblémák élén, az ajánló versek között helyet foglal *Sámbokynak* is egy 26 sorból álló magasztaló költeménye, amelyet a polihisztor Nicolaus *Reusner*hez intézett. *Sámboky Reusnert Didymos Chalkenterossal*, a hatalmas munkabírájáról és vasszorgalmáról „ércgyomrú”-nak nevezett híres alexandriai grammatikussal állítja párhuzamba, amint azt a vers egyik sorában olvassuk:

Quis Didymus nostrum superet ?

Sámbokynak erre a *Didymos*-hasonlatára utal az emblémák kiadójának, Ieremias *Reusner*nek ajánló verse, amely *Sámboky* magasztaló költeménye után következik. A vers szerzője igen találónak ítéli a hasonlatot:

Dictus et ob studium Chalcenterus, atque laborem;

.....

Quam bene Sambuco Chalcenterus alter habetis.

Nicolaus *Reusner*, az emblémák szerzője hasonlóképpen nagy elismeréssel adózott *Sámbokynak* mint emblémairónak. Figyelemre méltó az emblémái IV. könyvének 40. számú emblémája, amely a következő címet viseli: „Ad Andream Alciatum Jurisconsultum, Io. Sambucum Historicum, Hadr. Iunium Medicum, V. Cl. Emblematum scriptores.” *Reusner* ebben az emblémájá-

ban *Alciatit*, *Sámbokyt* és *Iuniust* magasztalja mint az embléma legtehetségesebb művelőit. *Sámbokyt* mint emblémairót a „disertus” jelzővel ruházza fel (a vers 6. sorában). Van azonban *Reusner*nek egy 16 soros emblémája, amelyben magát *Sámbokyt* magasztalja, mint a Múzsák kedveltjét (II. könyv 3. emblémája). Az embléma rajzán egy krokodilus látható, amely a dicsőséget szimbolizálja. A krokodilusnak ugyanis az a természete, hogy bátran üldözi azt, aki menekül előle, de megfutamodik akkor, ha őt támadják. Így vagyunk a dicsőséggel is: Aki törtet utána, azt gyűlöli, azt messzire elkerüli, de aki menekül előle, azt annál állhatatosabban követi. *Sámboky* is az utóbbiak csoportjába tartozik: Menekül a dicsőség elől, de a jól megérdemelt elismerés titokban, észrevétlenül is fonja a koszorút homloka köré, amint azt *Reusner* emblémájában olvassuk.

Egy másik, 10 soros emblémájában (*Stemmatum lib. II. 11.*) *Sámboky* címerével foglalkozik *Reusner*. Emblémájának ugyanazt a címet adja, mint *Sámboky*: *In labore fructus*. Ugyanott közli *Reusner* azt a négysoros verset is, amelyet Hadr. *Iunius* írt *Sámboky* címeréről.

Említést érdemel még, hogy *Reusner* néhány emblémájában a *Sámboky*éhoz hasonló témát dolgoz fel. Nem tartom kizártnak, hogy *Sámboky* emblémái lebegtek *Reusner* előtt akkor, amikor hasonló tárgyú emblémáit megírta.

Sámboky és Camerarius. Nagy hatással voltak *Sámboky* emblémái Joachimus *Camerarius*ra. *Camerarius* emblémái *Symbolorum et emblematum centuriae* címmel 1590-től kezdve több kiadásban jelentek meg. *Camerarius* híres orvos és botanikus volt, megjegyzendő azonban, hogy az emblémairó Joach. *Camerarius* nem azonos azzal a Joach. *Camerariusszal*, aki Lipcsében működött, aki számos görög és latin auktornak volt neves kiadója, s akit az ifjú *Sámboky*-nak egyik hozzá intézett költeménye alapján mint *Sámboky* első külföldi pártfogóját ismertük meg. Az emblémairó *Camerarius* fia volt a Lipcsében működő tudós. Az apa 1500-ban született és 1574-ben halt meg, fia 1534-től 1598-ig élt.

*Camerarius*nak előbb említett *Symbolorum et emblematum centuriae* c. művében többször találkozunk *Sámbokv* névvel. *Camerarius* emblémaképeket vesz át részben vagy egészben *Sámbokytól*, úgyszintén a saját emblémáihoz fűzött magyarázataiban *Sámboky*-emblémákból vett idézeteket is felhasznál.

Sámboky és Shakespeare

Az összes hatások között a legjelentősebb az, amelyet *Sámboky* emblémái *Shakespeare*-re gyakoroltak. Ez a hatás ugyan túlnyomórészt nem közvetlen, hanem közvetett hatás, mégis számottevő, mert arról tanúskodik, hogy a *Sámboky*-emblémák szép gondolatai még közvetett, másodlagos formájukban is meg tudták ragadni a nagy angol drámaíró figyelmét, aki azokból többet felhasználott műveiben. A közvetett, másodlagos forrás *Shakespeare* számára *Geffrey Whitney* angol emblémairó volt, aki 1586-ban „A choice of Emblemes...” címmel bocsátott ki Leydenben egy angol nyelvű emblémagyűjte-

ményt. Ami *Whitney* emblémáinak eredetiségét illeti, meg kell mondanunk, hogy azok túlnyomó többségükben nem eredeti termékek, hanem különböző emblémaírók műveiből kiszedett emblémák gyűjteménye angol nyelvre átdolgozva. Az emblémairodalom szakavatott ismerője, Ludwig *Volkmann* is a „*Bilderschriften der Renaissance*” c. művében (Leipzig, 1923.) azt írja ugyan, hogy *Whitney* teljesen *Alciati* alapján áll („*Whitney... ganz auf Alciati fussend, dem er 86 Embleme entlehnt.*” i. m. 47. l.), a kitűnő *Volkmann* azonban, mint sok más megállapításában, úgy ebben is téved, mert *Whitney* nemcsak *Alciati*tól, hanem pl. *Sámbokytól* is számos emblémát vett át, amint azt *Henry Green* a *Whitney*-féle emblémagyűjtemény 1866-i londoni fakszimile kiadásában (*Whitney's „Choice of Emblemes”. A Fac-simile reprint.*), továbbá a „*Shakespeare and the Emblem writers*” című (London, 1870.), *Volkmann* előtt is ismert munkáiban kimutatta. A két mű tanúsága szerint *Whitney* nem kevesebb, mint 50 emblémát vett át *Sámbokytól*!

Whitney átdolgozásai az egyszerű, szó szerinti fordításoktól a valóban teljesen szabad átdolgozásokig a legkülönbözőbb fokozatokat mutatják. Az emblémák egy részénél *Whitney* az eredeti *Sámboky*-szövegeknek megfelelő szó szerinti fordítást ad, többnyire azonban vagy megrövidíti *Sámboky* emblémáit, vagy megtoldja azokat a saját hozzádolgozásaival; több *Sámboky*-embléma címét megváltoztatja, sőt az emblémákat nem azokhoz címezi, akiknek *Sámboky* ajánlotta, hanem másokhoz, elsősorban angol személyiségekhez (előkelőségekhez, tudósokhoz stb.). *Whitney* tehát számos módosítást eszközöl *Sámboky* emblémáin, úgy azonban, hogy a módosítások ellenére is a *Sámboky*-emblémák eredeti tartalmán és alapeszméjén nem változtat. Erre mutat az is, hogy valamennyi *Sámboky*-embléma illusztrációját minden változtatás nélkül vette át a maga emblémagyűjteményébe, tehát az emblémák szövegét többnyire szabadon, tetszése szerint átdolgozta ugyan, de a képeket teljesen az eredeti *Sámboky*-féle emblémás könyvek rajzai szerint közli az 1586-i kiadásában.

Sámboky emblémái tehát a *Whitney*-féle átdolgozásban is lényegüket tekintve eredeti tartalmukban és illusztrációikban jutottak *Shakespeare* kezébe. *Shakespeare*, amint azt *Green* különösen az utóbbi munkájában gondos elemzéssel kimutatja, *Whitney* emblémagyűjteményét tanulmányozta, s hasonlóképpen kimutatja *Green* azt is, hogy a XVI. századi emblémaírók mely emblémái voltak hatással *Shakespeare* gondolatvilágára, ill. hogy melyek azok a shakespeare-i helyek, amelyekről valamilyen XVI. századbeli embléma hatása tételezhető fel. *Shakespeare*-nak és az emblémaíróknak egybevetése alapján kitűnik, hogy bár a *Whitney* gyűjteményének megjelenése (1586) előtt élt emblémaírók főleg *Whitney*n keresztül hatottak *Shakespeare*-re, a nagy drámaíró előtt azonban a század emblémaíróinak eredeti művei sem voltak ismeretlenek. Vö. amit idevonatkozólag *Dézs*i Lajos mond: „*Shakespeare* a *Whitney* angol gyűjteményen vagy az angol fordításokon kívül másokat is fölhasznált, olyanokat is, amelyekre még *Green* sem akadt rá”. (*Dézs*i: Magyar irodalmi hatás *Shakespeare* költészetében. Irodalomtörténet, 1929. 329. l.).

*Dézs*i L. fentemlített tanulmányában *Green*nek *Shakespeare*-re vonatkozó műve alapján szól arról, hogy *Shakespeare* drámáiban gyakran találkozunk

emlémaidézetekkel, ill. különböző emlémaírók hatásával. Így pl.: „A Velen-
cei kalmár több részlete kész emlémamagyarázat; sőt egy helyen, a Perikles
II. felvonása 2. színében egy lovagi tornával vagy „új udvar”-al kapcsolatban
egész csokrot köt emlémákból.” (*Décsi* közli is ezt a részt a darabból). A kü-
lönöző emlémaírók közül pedig *Sámboky* hatásával kapcsolatban *Décsi*
a következő shakespeare-i darabokat említi: Athéni Timon, V. Henrik, VI.
Henrik, VIII. Henrik, Troilus és Kressida, Ahogy’ tetszik, Windsori víg
asszonyok, Titus Andronicus, Julius Caesar, Lear király, Lukrécia, Cymbeline,
Szentivánéji álom, Romeo és Júlia, Vihar, III. Richard.

*Sámboky*nak *Shakespeare*-re gyakorolt hatását véve számba, különöskép-
pen akkor, amikor egy angol tudós (*Green*) ezzel a kérdéssel oly behatóan
foglalkozott, ki kell hangsúlyoznunk azt aényt, amit *Décsi* így fogalmazott
meg: „... kétségtelen, hogy habár Shakespeare a magyarokról oly kevésbé
vett is tudomást, de azért magyar szellem is hozzájárult az ő rendkívüli szel-
leme gazdagításához.”

Sámboky emlémainak tárgyi csoportosítása

Sámboky emlémainak témaköre rendkívül változatos. A műfaj eredeti
jellegének megfelelően az ő termékei is túlnyomórészt bölcselő szellemű didak-
tikus költemények. Mivel az emléma eszmevilága a gyakorlati életfilozófia,
témáit *Sámboky* is az emberi életből meríti, mégpedig az emberi életet jellemző
sok-sok gyarló adottságból, azzal a célzattal, hogy az emberi hibák kipellen-
gézésével tanítson, oktasson a jobb, a helyesebb életmódra és emberi maga-
tartásra. Ez a költészet híven szolgálja azt a humanista életeszmenyt, amely
az emberből tökéletesebb lényt akar faragni. A didaktikus költő vizsgálódá-
sának középpontjában mindig maga az ember áll, azonban nemcsak mint
egyén, hanem úgyis, mint a társadalom alkotó eleme.

Ennek megfelelően az ember mint erkölcsi lény a legáltalánosabb témája
Sámboky legtöbb emlémajának, s elsősorban a gyarló ember áll a költő
érdeklődésének középpontjában, a legtöbb emléma az emberi gyarlóságokkal
foglalkozik. Ezekben az emlémákban van szó arról, hogy az emberi ter-
mészet mennyire kegyetlen és könyörtelen tud lenni, ezekben olvashatunk
a mértéktelenségről, az erkölcztelenségről, a tékozlásról, a kapzsiságról és
telhetetlenségről, a nagyravágyásról, a türelmetlenségről, a bosszúállásról,
a zsarnokoskodásról és sok egyéb emberi gyarlóságról.

Ezek azok az emlémák, amelyek általában véve etikai elveket fejtegetnek,
s a legtöbbször egy-egy állatpéldázattól indulva ki, nyújtanak erkölcsi tanul-
ságokat az emberek számára. Emberi hibákról és emberi gyarlóságokról van
tehát itt szó, de a tanulságokat a költőnek sok szellemességgel fűszerezett,
sok szórakozást nyújtó állatmeséiből kell levonni.

Az emberi hibákkal szemben állanak az emberi erények. Az ezeket tárgyaló
emlémák szólnak a kimagasló, bátor és következetes jellemekről, valamint
arról, hogy valamennyi emberi erény között a legkimagaslóbb a tudászág.
A tudós szenvedélyével szól *Sámboky* arról az olthatatlan szomjúságról,

amely az embert a gondolkozó ész birtokában tudományos ismeretekre sarkallja és kultúrateremtő lényé magasztosítja. Az ember mint alkotó, pozitív lény lép fel ezekben az emblémákban. Hangsúlyozza, hogy mint minden nemes emberi törekvés, az ismeretvágy, a tudásszomj is oly hatalmas erő, amely mindenkor hősokeket és áldozatokat követel, de akik a tudományoknak szentelik életüket, ha meghaltak is, élnek!

Szebbnél szebb darabokban méltatja *Sámboky* az emberi művelődés, a tudás és kultúra roppant jelentőségét, s fenséges gondolatokban és megragadó képekben mutatja be a szellem fölényét a nyers erőszakkal és a sötét tudatlansággal szemben. Majd az embert mint társadalmi lényt is bemutatja, mégpedig két síkon: az állam keretében, amely lehet jó, de éppúgy zsarnoki is, majd mint szociális lényt, akiben a legmagasabb rendű erkölcsi tulajdonságok bontakoznak ki. *Sámboky* igen erőteljesen hangsúlyozza emblémáiban, hogy ember és ember között megértésnek, jóindulatnak és igazságosságnak kell érvényesülnie, az embernek embertársáért a legmesszebbmenő áldozatokat is meg kell hoznia. A humanista *Sámboky* alakja ezekben az emblémákban lép elénk a legélesebb vonásokban. De nem hiányoznak emblémáiból az olyan gondolatok sem, hogy minden embernek joga van a megélhetéshez, egyik ember sem zsákmányolhatja ki a másikat, egy ember sem sajátíthatja ki magának a földi javakat a többiek rovására: a földi javak, amelyeket a természet igen nagy bőségben bocsát az emberek rendelkezésére, közös tulajdonok! Senki sem akadályozhatja meg embertársát abban, hogy részesülni tudjon ezekben a földi javakban!

Filozófiai tárgyú emblémái is vannak. Ezek között igen érdekesek azok, amelyekben a valóságot tükröző, reális és gyakorlati dolgoknak tulajdonít nagyobb jelentőséget a metafizikai elképzelésekkel szemben. A materialista felfogáshoz egészen közel álló témái azok, amelyekben pl. arra mutat rá, hogy csakis annak van értéke, aminek gyakorlati haszna is van; minden olyan tevékenység, amely nem a gyakorlati élet szükségleteit szolgálja, kárba veszett fáradság. Gyakorlati és tapasztalati ügyességre kell mindenben szert tennünk, hogy az élet mindennapi problémáival meg tudjunk küzdeni, de ahhoz, hogy nagyobb eredményeket is elérjünk, magát a természetet kell kutatnunk, hogy annak titkait felfedve, gyarapítsuk ismereteinket. A természet ugyanis sok mindent elrejtett előlünk, hogy fáradságos kutató munkával tárjuk fel azokat és gyümölcsöztessük az emberiség javára.

Sámboky emblémái egyéb témákat is felölelnek. A *Miksához* intézett ajánló emblémán kívül, amelyben a külföldről hazatérő *Sámboky* tudományos munkásságának programját jelentette be, még számos olyan embléma foglal helyet a gyűjteményben, amely *Sámboky* személyére vonatkozólag nyújt becses életrajzi adalékokat, de ugyaneke számíthatjuk azokat a darabokat is, amelyeket *Sámboky* külföldi humanista barátaihoz intézett. Itt azokkal a nagy tudósokkal találkozunk, akikhez *Sámboky* javarészt már a *Démégoriai* és a *Poemata quaedam* termékei között is írt igen figyelemre méltó darabokat. Az emblémák között ki kell emelnünk a *Sturm* Jánoshoz, *Adrianus Turnebushoz*, *Paulus Manutiushoz*, *Fulvius Ursinushoz*, *Francesco Robortellohoz*, *Petrus Victorius-hoz*, *Hadrianus Iuniushoz* és *Plantin* Kristófhöz intézett költeményeket.

Sámboky János latin nyelvű költészete a XVI. században még a költő halála után is (1. emblémáinak 1599-i kiadását!) általános, nemzetközi érdeklődésnek örvendett, költeményeinek jelentős része azonban magyar vonatkozásaik, ill. magyar témáik miatt, nemzeti költészetünk szempontjából is fontosak. Magyar tárgyú költeményei a véres valóság talajából fakadnak, éppen ezért mélységesen komolyak, megrázó és döbbenetes erejű megnyilatkozások. Mély-séges átérzéssel érzékeltetik azt a kimondhatatlan fájdalmat, amelyet a költő szerencsétlen hazájának sorsa felett érez. Mohács után vagyunk. Külső és belső ellenség egyaránt pusztítja az országot. A külső ellenség a török, amely-lyel szemben a mi népünknek kell a legnagyobb áldozatokat hoznia nemcsak a maga, hanem Európa és főleg a Nyugat védelmében is. Amellett részekre van szakadva az ország, s a belső politikai harcokat a vallás vonalán létrejött szakadás és ellentétek is súlyosbítják. *Sámbokynak* valamennyi hazafias tárgyú darabját ez a hármasság mozzanat tölti ki: Török veszedelem, belső meg-hasonlás, szakadás az egyházon belül. Nézete szerint a legnagyobb baj vala-mennyi között a belső meghasonlás, a belső egyenetlenség, a széthúzás. Mert, — jóllehet a vallási villongások is megosztják a nemzet erejét — ha a belső egyetértés és összefogás meglenne, a legnagyobb csapást, a török veszedelmet is el lehetne hárítani. Így azonban az országban dúló ellentéteket és belső har-cokat a török igen ügyesen ki tudja használni a maga javára.

Hatványozottan elítélendő dolog tehát — amit *Sámboky* mélységes fel-háborodással ostromoz költeményeiben —, hogy a hazának ebben a nehéz álla-potában oly sokan vannak olyanok, akik lázadást, meghasonlást szítanak a hon polgárai között, akik elvakult gyűlöletükben (*Caecum odium*) egymással állítják szembe a hazafiakat, s vérrel áztatják a haza földjét. Nincs nagyobb bűn (*Scelus exosum*), mint a belső gyűjtogatás (*Intestinae simultates*), mert ha ez egyszer elindult útjára, nincs aki meg tudná állítani. Már a Páduában *Forgách* Ferenchez intézett *De discordia* c. darabjában (Poem. q. 1555.), valamint az ugyancsak *Forgáchhoz* intézett *Varii hominum sensus* c. emblé-májában is rámutat erre a nemzetpusztító rákfenére. Az ország vezetőihez intézett drámai hangú felszólításában is összefogásra sürget, mert csakis az egyesült erő menthet meg bennünket a töröktől, a végső pusztulástól. (*Virtus unita valet. Ad Principes Ungariae.*)

A katolikusok és a protestánsok szembenállását *Sámboky* éppolyan kár-hozatosnak tartotta, mint a politikai meghasonlást. Nem foglal állást sem az egyik, sem a másik fél mellett, ő magát a két részre szakadást ítéli el. Ő ugyan-is ezt a szerencsétlen állapotot is magasabb szempontból szemléli és ítéli meg: Mindenféle széthúzás és szembenállás az ország sírját ássa meg, mert elősegíti és siettetí az folyamatot, hogy a török végleges győzelmet arasson felettünk.

Szűnjenek meg tehát a harcok a vallás és hit dolgában is — ezt sürgeti *Sámboky* számos költeményében. Az embereknek egy táborban kell egyesül-niük, és általános összefogásra van szükség, ha meg akarunk szabadulni a török igától. *Mátyás* királyra hivatkozik *Sámboky* több költeményében, mint arra az uralkodóra, aki példát mutatott az utódoknak is arra, hogyan lehet és kell megszervezni, egységes erőbe kovácsolni a nemzet erejét. Nem is tudta

a törökök semmiféle támadása megtörni azt az erőt, amelyet a nagy király létrehozott — hangsúlyozza költeményeiben.

Minden harcnak végső célja azonban a *béke*, s a humanista költő nem egy darabjában adott hangot a béke utáni hő vágyódásának is. Békét kíván az egész emberiségnek, de *Sámbok*ynál a béke utáni vágy is elsősorban nemzeti tartalommal van telítve: Béke legyen elsősorban a magyar földön, amelynek népe már eddig is a legtöbbet szenvedett a töröktől.¹⁸

László Varga

DE OPERIBUS PHILOLOGICIS ET POETICIS — PRAESERTIM EMBLEMATIBUS — IOANNIS SAMBUCI

Ioannes *Sambucus* (Hungarico idiomate *Sámboky*, *Zsámboki*) unus e viris doctissimis saeculi XVI. erat, non solum in Hungaria, verum etiam per totam Europam celebratus. Philologus, archaeologus, historicus, poeta medicusque simul fuit. Studia sua superiora apud externos, in Germania, Francogallia atque in Italia confecit. Lipsiae in domo familiari Ioachimi *Camerarii* scriptoribus antiquis imbutus, Vitebergae praelectiones Phil. *Melanchthonis*, Argentorati Ioannis *Sturmii* frequentabat. Parisiis in Collegio Regio inter alios Adr. *Turnebi*, Dion. *Lambini*, Ioannis *Aurati*, Petri *Rami*, Caroli *Clusii* fit auditor. Ibidem amicitiam init cum Ioanne *Grolier* nummothecario, Iacobo *Grévin* poeta, Henrico *Stephano* philologo et typographo. In Italia, ubi complures annos Patavii degebat, cum plurimis viris doctissimis suae aetatis — Paul. *Manutio*, Franc. *Robortello*, Marc. Ant. *Mureto*, Ioan. *Bruto*, Petr. *Victorio*, Fulv. *Ursino* — amicitias coniunxit. — Viginti duos annos in diversis Europae regionibus commorans, permultos codices manuscriptos Graecos atque Latinos conquisivit et coemit, complura milia librorum ex omnibus generibus scientiarum collegit, nummosque antiquos rari pretii perscrutando, magnam copiam eorum sibi comparavit. Annis viginti duobus supramemoratis iuvenis noster complura opera philologica et historica (*Lucianus*, *Epistolarum conscribendarum methodus*, *Romanorum principum effigies*, *Ranzanus*: *Epitome rerum Ungaricarum*, *Iani Pannonii lusus et epigrammata*, *De imitatione Ciceroniana*, *Horatius*: *Ars poetica* etc.) carminaque Latina et Graeca (*Demegoriai*, *Poemata quaedam*) edidit. Anno 1564. ex itineribus exteris domum, Viennam reversus, ubi historicus et medicus aulae Caesariae nuncupatus est, summo studio maximoque labore enitebatur, ut quam plurimos auctores — etiam editiones principes — e codicibus collectis in publicum emitteret, auctorum iam ab aliis editorum novas emendatasque editiones praepararet, easque animadversionibus criticis, coniecturis commentariisque instrueret. Inter innumerabiles eius editiones philologicas operaque historica nominanda sunt *Petronii*, *Aristaineti*, *Diogenis Laertii*, *Plauti*, *Eunapii*, *Bonfinii*, *Greg. Nazianzeni*, *Nonni*, *Iani Pannonii*, *Hesychii*, *Vegetii*que opera. Plurimae harum editionum Antverpiae, ex officina typographica Christophori *Plantini* prodierunt. Plantinus, typographus celeberrimus atque vir doctissimus, animo promptissimo adiuvabat *Sambucum* nostrum in studiis suis philologicis: Nomina duorum virorum in omnibus suis commerciis litterariis artissime coaluerunt. Praeter autem Plantinum plurimi viri doctissimi huius aetatis in Europa collaboratores *Sambuci* erant.

Praeter opera philologica et historica famam singularem per totam Europam est adeptus *Sambucus* etiam *emblematis* suis conscriptis. Emblematis, quod genus poeseos saeculi XVI. plane novum erat, inventor cultorque primus Andreas *Alciatus* (Alciati) — natione Italus — fuit. Emblematis praecipuum indicium imago quaedam aut figura est — ideo „emblema” dictum — carmini praefixa; ipsum carmen — sicut fabula — plerumque sententiam quandam moralem explicat, sed non solum per exempla animalium, verum etiam ex quibuslibet thematibus argumentum hauriens;

¹⁸ *Sámboky* emblémáiból a hozzájuk tartozó illusztrációkkal együtt, amelyek könyvtörténeti szempontból is tanul. ságosak, Évkönyvünk legközelebbi számában fogunk szemelvényeket közölni.

quam ob rem carmen ipsum non solum didacticum, sed etiam philosophicum est. Ipsa autem imago idem argumentum illustrat, quod carmen explicat, id est imago atque carmen stricte inter se cohaerent.

Quod fons usitatissimus emblematum figurae illae hieroglyphicae Aegyptiorum erant, quae modo difficulter solvi poterant, eadem obscuritas est proprium etiam imaginibus emblematum, in quibus, sicut in aenigmatibus, omnia argumenta in ambages sunt recondita. Hae ambages igitur emblematum lectoribus sunt solvendae, quae ingenii exercitationes valde oblectabant eos, qui in litteratura, historia atque mythologia antiquorum periti erant.

Alcatus emblematis suis famam incomparabilem nactus est. Emblemata eius pluribus quam 150 editionibus erant divulgata, auctoremque celeberrimum brevi multi viri docti sunt imitati, inter quos Sambucus noster locum praestantissimum obtinet, quia is non solum imitabatur Alcium in novo hoc genere poetico, verum etiam ad summum artificium illud perduxit. Etiam Sambuci emblemata, quae apud homines doctiores maximum sibi favorem conciliaverunt, complures editiones (1564, 1566, 1569, 1576, 1584, 1599.) sunt consecuta. Omnes hae editiones apud Plantinum prodierunt. Plantinus statim ut prima editio (1564) apparuit, emblemata haec etiam in linguas nationales transvertenda curavit. Ita evenit, ut emblemata Sambuci iam anno 1566. in lingua Batavorum translatione M. Ant. van Diest, anno autem 1567. in versione Francogallica, quam Grévin poeta fecit, in lucem prodierint. Anno 1586. Geoffrey Whitney plura quam 50 ex emblematibus Sambuci in linguam Anglicam transformavit. Shakespeare, poeta celeberrimus Anglorum, emblemata haec diligenter lectitabat. Henricus Green (Shakespeare and the Emblem writers. London, 1870) exemplis copiose prolatis demonstravit poetam Anglorum multas sententias descriptionesque emblematicas e poematibus Sambuci hausisse, iisque in operibus suis dramaticis passim usum fuisse. — Emblemata Sambuci, quod vulgo proprium est huius poetici generis, plerumque moralis argumenti sunt, id est auctor mores pravos hominum carpit, laudibus effert autem omnia praeclara facta studiaque virorum bonorum, omnesque conatus nobiles, qui ad artes scientiasque promovendas tendunt. Sambucus in his emblematibus propugnator est iustitiae, nuntius humanitatis, protector pauperum, qui omnibus hominibus aequitatem vitamque hominibus dignam postulat. Complura eius emblemata ad historiam Hungariae a Turcis hostibus vexatae spectant.

Si quaeras, quibus de fontibus Sambucus themata ad emblemata sua conscribenda sumpserit, investigationibus penitus perductis certe constat opera Aeliani (De natura animalium, Varia historia) maxima ex parte a Sambuco eruta esse, praesertim exemplis animalium productis; praeter Aelianum frequenter usus est Sambucus Naturali illa Historia Plinii maioris, illisque operibus Plutarchi, quae naturales quaestiones tractant (praesertim De sollertia animalium). Persaepe porro invenias apud Sambucum sententias varias ex operibus Horatii sumptas, item praecepta philosophiae Stoicae, quae ad Senecam spectant. Ad narrationes mythologicas Metamorphoses Ovidii praebebant ei materiam uberrimam. Quod autem ad perfectissimam pulcherrimamque linguam poeticam pertinet, multis in locis stylum Vergilii est imitatus Sambucus. Multa quoque ex Homero sumpsit, quaedam autem ex aliis scriptoribus — praecipue historicis — poeticisque antiquitatis. Sed maximi momenti planeque peculiaris dulcedinis sunt in emblematibus Sambuci illa vestigia, quae ad Hieroglyphica Horapollinis (Horus Apollo) referri possunt.

Emblemata Sambuci magnam vim exercebant in aequales, praestantiores emblematum scriptores saeculi XVI. In his nominandi sunt Hadrianus Iunius, Ioachimus Camerarius minor atque Nicolaus Reusner, qui non solum argumentis assumptis, sed etiam illustrationibus a Sambuco mutuatis imitabantur poetam Hungaricum.

Monitum ad Lectores. Selecta emblemata Sambuci una cum illustrationibus ad ea pertinentibus in proximo specimine horum Annalium proferemus.

KÖZLEMÉNYEK

Dankanics Ádám

EGY MÚLT SZÁZAD ELEJI MAGÁNKÖNYVTÁR ÉS PESTALOZZI HATÁSA¹

Comenius, *Locke* és *Rousseau*² pedagógiai eszméin kívül az erdélyi oktatásügy viszonylag korán gyümölcsöztette azokat a tanulságokat is, amelyek *Pestalozzi* életművéből adódtak. Ebben a vonatkozásban a szakirodalom mindeddig az Erdélyi Múzeum 1817-ben megjelent, *Pestalozzit* népszerűsítő cikkét, valamint a nagy svájci pedagógus mellett inaskodó Stefan Ludwig *Roth* tevékenységét tekintette az első lépéseknek.³

A valóságban persze a pestalozziánus gondolatok terjedése sokkal több úton-módon történt, mintsem az irodalmi nyomok alapján következtethetnők. A tizenkilencedik század elején sok erdélyi értelmiségi járta a német vagy éppen svájci egyetemeket, ahol kapcsolatba kerülhettek a kor legfrissebb, leginkább előremutató kultúrális törekvéseivel, s hazatérve azok terjesztőivé válhattak.

Ilyen, külföldről tele tarsollyal megtérő diák az a *Tompa Ádám* is, akiben *Pestalozzi* első erdélyi tanítványát kell látnunk, s akinek sorsáról jóformán csak könyvei tanúskodnak. De a ránk maradt, s ma az enyedi dokumentációs könyvtárban őrzött 127 kötet olyan értelmiségi embert idéz, akinek személyisége és tevékenysége egyaránt számot tarthat az utókor érdeklődésére.

Mindenekelőtt érdeklődésének sokoldalúsága lephet meg. Könyvei között találunk matematikai, természettudományi, orvosi, építészeti, történeti, nyelvészeti, filozófiai, irodalmi, és pedagógiai műveket egyaránt. Tulajdonosuk különös érdeklődéssel fordulhatott a matematika s főképpen az euklideszi geometria felé. Másik érdeklődési iránya talán a filozófia lehetett. Fel-tűnő továbbá a vallási jellegű munkák csaknem teljes hiánya. A kötetek azonban elsősorban gazdájuk pedagógusi elhivatottságára utalnak. Egy sor kevésbé

¹ Megjelent románul a *Revista de Pedagogie* 1962. 12. számában. A könyvtár jegyzékét itt közöljük először.

² 1771-ben lát napvilágot Kolozsvárt *Locke* műve „A gyermek neveléséről”, és ismerjük az Émile kézirat fordítását is (Marosvásárhely Bolyai Dokumentációs könyvtár).

³ Később a század ötödik tizedében érezhetővé válik a pestalozziánus eszmék terjedése. Így 1842-ben Kolozsvárt Brassai Sámuel szerkesztésében jelenik meg egy pestalozziánus szellemben fogant számtankönyv *Számító Szokráteész* címmel. Néhány év múlva a Kolozsvári Nevelői Kör tűzi napirendre a *Pestalozzi*-féle nevelési elvek népszerűsítését. (Lásd *Vita* Zsigmondtól a Kolozsvári Nevelői Kör története. = Erdélyi Múzeum, 1940 p. 285—299.)

jelentős tankönyv és pedagógiai mű mellett könyvei között találjuk *Rousseau* Emile-jét, *Guts Muths* írásait a testnevelésről⁴ valamint *Bell* munkáját a lancasteri módszerről.

Egyik könyve *Bod* Péter Szent Hilarius, amelyet a szerzőtől kapott az idősebb *Tompa* Ádám, családi feljegyzéseket is tartalmaz, s innen tudjuk, hogy értelmiségi család gyermekeként Klopotiván született 1787-ben. Iskoláit Enyeden végezte 1802—11 között.⁵ 1811-ben Bécsben, két évvel később Yverdonban, *Pestalozzival* egy városban vásárol könyveket.

A Francia Köztársaság egykori tiszteletbeli polgára ekkor áll befolyása és népszerűsége tetőpontján. Nem tekinthetjük véletlennek tehát, hogy a tevékenysége iránt érdeklődők között jelentkezik az első erdélyi látogató is.

Hogy *Tompa* valóban személyes ismeretséget kötött *Pestalozzival*, azt ti. közvetlen bizonyítékok felmerülése előtt is biztosra vehetjük. Az Yverdonban vásárolt könyvek⁶ közül kettő a Lénárt és Gertrúd szerzőjének tevékenységével áll szoros összefüggésben (*Die Anwendung der Zahl... nach Pestalozzischen Grundsätzen* és *Die Elemente der Algebra nach Pestalozzischen Grundsätzen* — mindkettő Heidelberg, 1810). A könyvekben 1813, 1814. márciusi bejegyzések olvashatók — világos tehát, hogy *Tompa* legalábbis hónapokat töltött itt, s nyilván nem céltalanul. Valószínűtlen, hogy egy kevésbé tehetősi fiatalember, aki arisztokrata gyermekek kísérőjeként vagy pedig ösztöndíjjal jutott külföldre, pusztán kedvtelésből hónapokat töltsön az egyébként jelentéktelen svájci városkában.

Rövid megszakítás után — amikor is hazalátogat — 1815-ben *Tompa* Göttingenbe megy, s ott folytatja tanulmányait 1817-ig. Ebben az időszakban újabb lehetősége nyílik arra, hogy Svájcba látogasson. Hofwyllben ismeretséget köt a nagy pedagógus leközelebbi munkatársával *Fellenberggel*,⁷ majd újra néhány hónapot tölt a Neuburger tó parti városkában. Itt vásárolt könyvei 1816. decemberi és 1817. áprilisi bejegyzéseket őriznek. A kötetek egyébként ezúttal is *Pestalozzival* kapcsolatosak.⁸

Tompa további életútját nehéz követni. 1817-ben Halléban, 1818-ban Amsterdamban van, 1825-ben azonban már Enyeden vásárol könyveket (bátyja, János, kollégiumi tanár vonzhatta ide). 1827-ben, majd két évvel később megfordult Bécsben, valószínűleg ezúttal is nevelőként. Legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy késői nősülésekor, 1838-ban a vásárhelyi anyakönyvben mint a *Teleki* fiúk házitanyátja szerepel.

Halálával⁹ — 1855-ben — egy, a múlt század eleji Erdélyre jellemző értelmiségi pálya záródik le. *Tompa* is azok közül való, akik kiváló képességeik ellenére, nem játszottak olyan közéleti szerepet, amilyen megillette volna őket.

⁴ Lásd jegyzék: 20., 21. sz.

⁵ Alapítványok Regestrum az Enyedi Dokumentációs könyvtárban Ms. 195.

⁶ Jegyzék: 65., 66., 67. sz.

⁷ Jegyzék: 57. sz.

⁸ Jegyzék: 51., 63., 64. sz.

⁹ Halotti jelentése az RNK Tudományos Akadémiája kolozsvári fiókjának levéltárában, gyászjelentés-gyűjtemény 1675 sz.

¹⁰ A könyveket ábécérendben, rövidített címleírással jelzem. Az utólagos kutatások megkönnyítésére adom az egyes művek jelzeteit is — zárójelben. A leírás utolsó elemeként viszont a *Tompa* életére jellemző bejegyzésekre tartottam szükségesnek felelni a figyelmet.

A bomló hűbéri társadalom még mindig túl szűkre szabta az értelmiségiek tevékenységének kereteit. Pedagógiai reformtevékenységre még éretlen, mostoha körülmények ellenére az erdélyi nevelő és *Pestalozzi* találkozása nem maradhatott hatástalan. Ha másként nem, közvetlen környezetében népszerűsítve a nagy svájci pedagógus elképzeléseit, *Tompa Ádám* hozzájárulhatott, és biztosan hozzá is járult a nevelésügy előmozdításához.

TOMPA KÖNYVTÁR

1. *Aelianus*: Varie historiae Libri... H. n. 1599. (jelzete 371.)
2. *Anville*, J. B.: Handbuch der alten Erdbeschreibung... Nürnberg, 1800. (7060.)
3. *Bell*, A.: Schulmethodus... Ein Seitenstück zu Lancesters Schrift: Ein einziger Schulmeister unter tausend Kindern, in Einer Schule. Duisburg und Essen, 1808. (6162.)
4. Beschreibung des hallischen Waisenhauses... Halle, 1799. (2466.) Bejegyzés: Halle, 1817.
5. *Biot*, J. B.: Précis élémentaire de physique expérimentale... I—II. Paris, 1821.
6. *Blumenbach*, J. F.: Handbuch der Naturgeschichte... Göttingen, 1814. (5939.)
7. *Bod*, P.: Szent Hilarius... (Szeben), 1760. (536/ca.) Számos családtörténeti bejegyzés, *Tompa* apjára, testvéreire, anyjára (*Herepei* Máriára) és anyai nagyszüleire, *Herepei* István szász-városi rektorra vonatkozólag.
8. *Bonterwek*, F.: Lehrbuch der philosophischen Wissenschaften... Göttingen, 1813. (5654.) Bejegyzés: „Göttingen, 1815”.
9. *Budai* F.: Magyar Ország polgári históriájára való lexikon... I—III. Várad, 1803—1805. (054.)
10. *Buhle*, J. G.: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie... I—8. Göttingen, 1796. (1988.) Bejegyzés: „Göttingen, 1815, 1816, 1817.”
11. *Clausius*, G. G.: Allgemeiner Briefsteller... Leipzig, 1816. (5886.)
12. *Coste*, M. ; Les caracteres de Théophraste... Dresde, 1769. (2261)
13. *Der Göttinger Student*... Rathschläge... Göttingen, 1815. (6921.)
14. *Eichhorn*, J. G.: Litterär-geschichte... Göttingen, 1812. (8726.)
15. *Erberg*, M.: Il gran dizionario... Nürnberg, 1710. (806.) Bejegyzés: „Sam. Gyarmathi comp. Vienna Austr. 1777”, „Adami Tompa mpr. ex dono Cl. Prof. Hegedüs.”
16. *Euler*, L.: Vollständige Anleitung zur Algebra... I—2. Lund 1771. (823.)
17. *Friederich*, F.: Vertraute Briefe über die äussere Lage der evangelischen Kirche in Ungarn. Leipzig, 1825. (T. 2542.)
18. *Gegő*, J. A.: Elementa algebrae... Pest, 1808. (5827.)
19. *Goldsmith*: Das Verlassene Dörfchen... Breslau, 1802. (5450.)
20. *Guts Muths*: Gymnastik für die Jugend... Wien, 1805. (3140.)
21. *Guts Muths*: Turnbuch für die Söhne... Frankfurt am Mayn, 1817. (6908.) Bejegyzés: „pour M. Ad. Tompa”.
22. *Gyarmathi*, S.: Vocabularium... Szótár... Bécs, 1816. (3152.)
23. Halotti tanítások... Kolozsvár, 1779. (T. 2296.) Bejegyzés: „Adami Tompa 3-a Decemb. 1812”.
24. *Heeren*, H. L.: Handbuch der Geschichte des Europäischen Staatensystems... Göttingen, 1811. (7079.)
25. *Heeren*, H. L.: Handbuch der Geschichte der Staaten des Alterthums... Göttingen, 1810. (5848.)
26. *Heeren*, H. L.: Ideen über die Politik den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt. Göttingen, 1804. (5738.)
27. *Ideler*, L.: Handbuch der Italienischen Sprache... Berlin, 1802. (7542.)
28. *Iusti*, K. W.: Gedichte... Marburg, 1808. (6676.)
29. *Kastner*, A. G.: Anfangsgründe der... Mathematik... Göttingen, 1792. (6632.)
30. *Kleine Religions und Kirchen-Geschichte*... Essen, 1824. (T. 1973.)
31. *Lacroix*, S. F.: Essais de Géometrie... Paris, 1832. (7546.)
32. *Lacroix*, S. F.: Traité élémentaire de calcul différentiel... Paris, 1820. (7197.)
33. *Lacroix*, S. F.: Traité élémentaire du calcul des probabilités... Paris, 1822. (6912.)

34. *Lambinius Dionysius*: In Q. Horatium Flaccum... Frankfurt, 1577. (400.) Bejegyzés: „Adami Tompa 1808.”
35. *Lészai D.*: Dissertatio Inauguralis anatomico-physiologico-pathologica... (Bécs, 1820.) (7561.) Bejegyzés: „Spectabili... Adami Tompa... Vindob. 1821. „Lészai.”
36. *Lettres D'Yorick a Éliza*... Paris, 1792. (2841.)
37. *Lostainer, A.*: Orvosi tanítás... Pest, 1835. (7868.) Bejegyzés: „Tompa Ádám Urnak... Lostainer.”
38. *Macpherson*: Die Gedichte von Ossian... 1—3, Hamburg, 1806. (6589.)
39. *Mallet, A. M.*: La géometrie pratique. Paris, 1702. 1, 2, 4. (908.)
40. *Manuscrit venu de Sainte-Hélène*... Bruxelles, 1817. (7236.) Bejegyzés: „Adami Tompa: Amsterdam, 1817.”
41. *Marienburg, L. J.*: Geographie des... Siebenbürgen Hermanstadt 1813. (5872.)
42. *Márton I.*: Kereszttyén — — — kis katekismus... Bécs, 1817. (T. 1976.)
43. *Márton J.*: Magyar—német... lexicon... 1—2. Bécs, 1810—1. (5785.)
44. *Mayer J. T.*: Anfangsgründe der Naturlehre... Göttingen, 1812. (6182.)
45. *Méhes, S.*: Arithmetica... Kolozsvár, 1814. (6677.) Bejegyzés: „Tompa Ádám M. Vásárhely 1814.”
46. *Metzburg, G. I.*: Institutiones mathematicae... 4—7. Wien, 1790—3. (1716.)
47. *Néhai orvos Gecse Dániel* életrajza... Marosvásárhely, 1840. (6830.)
48. *Bossuet*: Oraisons funebres... Paris, 1802. 1—2. (T. 2098.)
49. *Orvosi Fűvész könyv*... Debreczen, 1813. (5134.)
50. *Pestalozzi's* Erziehungsunternehmung im Verhältniss der Zeitkultur Iferten, 1812—3. (5123.)
51. *Pestalozzi*: Reden. I. h. é. n. (6111.) Bejegyzés: „Ad. Tompa Iferten den 17 Apr. 1817.”
52. *Peyrard, F.*: Les élémens de géométrie d'Euclide... Paris, 1809. (7198.)
53. *Pope Proba-tétele*... M. Vásárhely, 1819. (3242.)
54. *Prändel, J. G.*: Die gemeinnussigsten... Sätze aus der Naturlehre... Für Real... Schulen... München, 1809. (6098.) Bejegyzés: „Adami Tompa... Vienna, 1827.”
55. *Quintilianus, M. F.*: Declamationes... Strassburg, 1698. (464.) Bejegyzés: „Annia Via 1806.”
56. *Quintilianus, M. F.*: De Institutione Oratoria... Strassburg, 1698. (475.) Bejegyzés: „Adami Tompa Annia Via 1807.”
57. *Renegger, A.*: Bericht über die Armen-Erziehungs-Anstalt in Hofwyl... Tübingen, 1815. (3002,) „Geschenkt von H. von Fellenberg an Adam Tompa Hofwyl... in der Schweiz den 14-ten Dec. 1816.”
58. *Rousseau, J. J.*: Du Contract social... Amsterdam, 1762. (868.) Bejegyzés: „Adami Tompa Annia Via 1825.”
59. *Rousseau, J. J.*: Émile ou de l'éducation... Amsterdam, 1763. (869.) Bejegyzés: „Adami Tompa Annai Via 1825.”
60. *Sax, F.*: Praktischer Unterricht zur Berechnung aller Bestandtheile eines jeden Gebäude... Wien, 1816. (3332.)
61. *Schiller, F.*: Die Räuber... h. n. 1790. (1048.) Bejegyzés: „Adami Tompa Vienna 1811.”
62. *Schiller, F.*: Turandot... Wien, 1810. (3063.) Bejegyzés: „Adami Tompa Vienna 1811.”
63. *Schmid, Joseph*: Die Elemente der Zahl als Fundament der Algebra nach Pestalozzischen Grundsätzen... Heidelberg, 1810. (5775.) Bejegyzés: „A. Tompa Jverdm December 1816.”
64. *Schmid, Joseph*: Die Elemente der Form und Grösse (gewöhnlich Geometrie genannt nach Pestalozzi's Grundsätzen bearbeitet von... einem seiner zöglinge und Lehrer am Institut zu Iferten). Bern, 1809. 1—2. (5746.) Bejegyzés: „Ad Tompa Iferten 1817.”
65. *Schmid, Ioseph*: Die Anwendung der Zahl auf Raum, Zeit, Wert und Ziffer nach Pestalozzischen Grundsätzen... Heidelberg, 1810. (5772.) Bejegyzés: „A, Tompa, Iferten den 23ten Mart 1814.”
66. *Schmid, Joseph*: Gedanken über Mathematik und über Anwendung der mathematischen Erkenntnisse auf den bürgerlichen Erwerb, besonders zur Verminderung der armen Kinder. Heidelberg, 1812. (6199.) Bejegyzés: „Ad. Tompa Iferten 1813.”
67. *Schmidt, Joseph*: Die Elemente der Algebra nach Pestalozzischen Grundsätzen bearbeitet... Heidelberg, 1810. (7032.) Bejegyzés: „Ad. Tompa Iferten d. 23ten Marz 1814.”
68. *Schmidt, M. J. F.*: Horaz lateinisch und deutsch... Gotha, 1793—5. 1—3. (1041.) Bejegyzés: „Adami Tompa Annia Via 1811.”

69. Schmidt, M. K. G. G.: Die Landesschule Pforte, ihre gegenwärtige und ehemalige Verfassung... Schleusingen, 1814. (6909.)
70. Schirach, G. B.: Biographien des Plutarch... Wien, 1796. 1—4. (5125.)
71. Schneider, J. G.: Kritisches Griechisch-Deutsches Wörterbuch... Jena, 1805. 1—2. (5064.)
72. Stein, C. G. D.: Kleine Geographie oder... Erkunde für Gymnasien... Leipzig, 1831. (7483.)
73. Schulze, G. E.: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften... Göttingen, 1816. (7738.)
Bejegyzés: „Ad. Tompa Göttingae 1816.”
74. Schulze, G. E.: Kritik der theoretischen Philosophie, Hamburg, 1801. 1—2. (7314.)
75. Schulze, G. E.: Leitfaden der Entwicklung der philosophischen Prinzipien des bürgerlichen und peinlichen Rechts. Göttingen, 1813. (6116.) Bejegyzés: „Adami Tompa Göttinga 1815.”
76. Schulze, G. E.: Philosophische Jugendlehre. Göttingen, 1817. (7299.)
77. Tennemann, W. G.: Grundriss der Geschichte der Philosophie... Leipzig, 1812. (2987.)
Bejegyzés: „Adami Tompa Göttinga 1815.”
78. Thibaut, B. F.: Grundriss der reinen Mathematik... Göttingen, 1809. (5807.)
79. Thiesch, F.: Griechische Grammatik... für Schulen. Leipzig, 1815. (5900.) Bejegyzés: „Adami Tompa Göttinga 1815.”
80. Thomson, J.: Jahreszeiten... Berlin, 1815. (6834.)
81. Toldalék — észrevételek... Pesten, 1830. (7155.)
82. Tittel, P.: Methodus technica brevis... construendi calendarium... h. n., 1816. (15 413.)
83. Uffakker, I. H.: Exempel-Buch für... Algebra... Braunschweig, 1810. (5781.)
84. Valerius: Dictorum... Libri... Francofurti, 1601. (89.)
85. Vega, G.: Anleitung zur Zeitkunde... Wien, 1801. (5317.)
86. Virgilius, P. M.: Poema... Venetiis, 1558. (414.) Bejegyzés: „Adami Tompa 1807.”
87. Voss, J. H.: Homers Ilias... Stuttgart, 1814. (5290.)
88. Voss, J. H.: Homers Odysee... Stuttgart, 1814. (5291.)
89. Weidinger, J. V.: Practische Italianische Grammatik... Leipzig, 1816. (6091.)
90. Weick, H. B.: Lateinische Grammatik für Schulen. 1—2. Frankfurt am Main, 1814. 6.
(7077, 6480.)
91. Wieland, C. M.: Geschichte der Abderiten. Carlsruhe, 1783. 1—2. (1694.)
92. Wieland, C. M.: Horazens Briefe... Wien, 1813. (5128.) Bejegyzés: „Adami Tompa Annai
Via 1818.”
93. Wochenschrift für Menschenbildung von Heinrich Pestalozzi und seinen Freunden. Aarau,
1808. 2—3. (3124.)
94. Zschokke, H.: Des Schweizerlands Geschichte für das Schweizervolk Aarau, 1824. (2176.)

Gottesmann Dóra

A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR GYŰJTŐPOLITIKÁJA AZ ALAPÍTÁSTÓL 1919-IG

Ez a tanulmány első fejezete kíván lenni egy terjedelmesebb munkának, amely könyvtárunk gyűjtőpolitikáját legalább 1945-ig, a felszabadulásig ismerteti. Első időbeli határuul természetesnek kínálkozik az 1919. év, a századunkbeli magyar történelemnek egyik legfontosabb dátuma. Az 1914-ben megnyílt egyetem az első években még a polgári liberalizmus szellemében működik. Ez a szellem nyomja rá bélyegét a lassan és nehezen létesülő Egyetemi Könyvtár beszerzéseire is. Igaz, hogy a polgári liberalizmus rendszerét elsöpri az 1918-as és 1919-es demokratikus, illetve proletárforradalom. Csakhogy ezeknek a döntő fontosságú eseményeknek alig van nyoma a könyvtár gyarapodásában. Ez az idő nem is volt alkalmas a könyvállomány növelésére. Történt ugyan kísérlet magánkönyvtárak beolvasztására szocializálás útján, de ez sem valósulhatott meg az események gyors fordulata miatt. A Tanácsköztársaság bukásával pedig egészen más korszak kezdődik, amelynek gyűjtőpolitikáját ismertetni már külön feladat lesz.

Az 1919-ig terjedő néhány év gyűjtőpolitikáját azonban a polgári liberalizmuson kívül más tények is meghatározzák, mégpedig korlátozólag. Egyik ilyen tény, hogy Magyarország ezekben az években az Osztrák—Magyar Monarchia keretébe tartozik. Másik, hogy a szóban forgó esztendőkből teljes erővel folyik az első világháború, amely Európát két részre szakítja. Így csaknem lehetetlenné vált angol, francia, olasz, orosz könyvek beszerzése. Fölmerülhetett volna ugyan az a gondolat, hogy egyes munkákat Svájcban vagy más semleges államon keresztül szerezzen be a könyvtár, de ennek anyagi akadálya is volt. A magas külföldi árak megfizetését majdnem lehetetlenné tette volna a szűkös költségvetés. Másrészt az akkori magyar tudományos élet olyan szorosan kapcsolódott a német tudományossághoz, hogy az egyes egyetemi tanárok által benyújtott könyvigénylések jegyzékein is legtöbbször német nyelvű tudományos munkák szerepelnek.

A könyvtár különben nem egy időben létesült az egyetemmel. Maga az egyetem az ősi Református Kollégiumból nőtt ki. Átvette a kollégium főiskolai tagozatának (a teológiai, jogi és bölcsészeti karnak) csaknem minden pro-

fesszorát. Természetesnek látszott a gondolat, hogy a kollégium több száz éves gazdag könyvtára is egyetemi könyvtárrá alakuljon. Annyival inkább, mert az egyetemi oktatás is még hosszú évekig legnagyobbreszt a kollégium épületében folyt. Ez a terv azonban nem valósult meg, amint erről bőven tájékoztat *Módis László: A Debreceni Egyetemi Könyvtár történeti adatai* c. tanulmánya könyvtárunk 1953-i évkönyvében. Így a kezdet sok nehézségével küzdő egyetemre egy megfelelő könyvtár alapításának, szervezésének a gondja hárul.

A könyvtár megalapítását 1916. március 16-tól lehet számítani. Ekkor nevezte ki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium dr. *Csige Varga* Antalt egyetemi könyvtárórré, és megbízta a könyvtár igazgatásával is.¹ A könyvtár megbízott igazgatója azonban egyelőre csak az egyes tanszékekhez tartozó, ún. szemináriumok könyvtárainak a rendezésével foglalkozhatott. Hiszen magának az Egyetemi Könyvtárnak egyelőre sem állománya, sem helyisége nem volt. Helyiséghez a könyvtár csak 1917-ben jutott. Ekkor bérelte ki az egyetem a könyvtár részére a Simonffy utcai 2/b és 2/c számú városi bérház II. emeletét. Az összefüggővé alakított helyiségben végre megkezdődhetett a rendszeres könyvtári munka. Csakhamar kapott a könyvtár megfelelő berendezést is. A mb. igazgató segítségére pedig napidíjasokat szerződtek.^{1a}

A könyvtár azonban már a helyiség megszerzése előtt is hozzájutott némi könyvanyaghoz. Eleinte csak ajándékozás útján. Az 1916. május 1-én „fölfektett” gyarapodási napló az év végéig mindössze 96 tételt mutat, csupa ajándékot.

Kik voltak az ajándékozók?

Elsősorban maga az egyetem. A napló első tétele: *Euler*, Leonhard: *Opera omnia*. Leipzig—Berlin, 1911—14. 10 kötet. Az egyetem ajándéka. — A kezdet nem látszik tervszerűnek, hiszen matematikai tanszéke az egyetemnek még nem volt. De jelképesnek is foghatjuk föl ezt az első bejegyzést: a még csonka egyetem igényt tart a későbbi teljességre. Inkább csak a rokonszenv és kollegialitás megnyilvánulásának tekinthető, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, a bécsi Akadémia, a testvéregyetemek (Kolozsvár, Pozsony), az akkor még nagy számban működő vidéki jogakadémiák és egyes tudományos intézmények megküldték évkönyveiket vagy hasonló természetű kiadványaikat. Ezekhez még számos középiskola csatlakozott.

Magánajándékozók is akadtak. Elsősorban tudományos munkák szerzői. Közülük kiemelkedik *Rapaics* Raymund két növénytani munkájával.

A következő években a szerzői ajándékozás tovább folyik. Föltűnnek az ajándékozók között az egyetem egyes professzorai (időrendben): *Kovács* Gábor, *Mártonffy* Marcell, *Barabási Kun* József, *Láng* Nándor, *Márffy* Ede. Szerepel az ajándékozó szerzők között Debrecen múltjának legszorgalmasabb kutatója: *Zoltai* Lajos múzeumigazgató is. Egy-két érdekesebb név: *Varga*

¹ A Debreceni Egyetemi Könyvtár irattára (továbbiakban: K1) 2 a/-1916. sz.

^{1 a)} A Debreceni Tudományegyetem Évkönyve (továbbiakban: EÉ) /1916/1917. 114—115. lap.

Zsigmond, a kollégiumi könyvtár igazgatója, későbbi egyetemi tanár, *Venetianer* Lajos, a tudós újpesti rabbi, *Lendl* Adolf, a budapesti állatkert megalapítója, *Agoston* Péter nagyváradi jogakadémiai tanár, a későbbi népbiztos-helyettes.

Mindez persze még nem a gyűjtőpolitikáját, csak a vonzókörét jelzi a könyvtárnak. Sőt az első vásárlások sem magától a könyvtár igazgatójától indulnak ki. A minisztérium egyes nagy magánkönyvtárak megvásárlásával igyekszik a könyvállományt megalapozni. Legtöbbször egy-egy elhunyt tudós könyvtárának egészben való megszerzésére került sor. Föltehető, hogy az ilyen vásárlásokba a protekcionizmus is belejátszott: a nagy összeköttetéssel bíró örökösök befolyása. Mindazáltal az első években a tudományos szempontból legértékesebb anyag nagy része az ilyen vásárlások útján került könyvtárunkba.

Az első nagy miniszteri beszerzés *Pfaff* Lipót, 1914-ben elhunyt bécsi jogtudós könyvtárának a megvásárlása volt.² A 3472 műből (5179 kötetből) álló gyűjteményért a minisztérium 10 000 koronát fizetett. A nagyszombati származású *Pfaff* könyvtára a korabeli filozófiai és a társadalmi problémák iránt élénken érdeklődő tudósra vall. Általa került *Feuerbach* három filozófiai műve a könyvtárba, de megszerezte *Engels*nek a család, állam és magántulajdon eredetéről szóló munkáját is. *Gross*, *Gustav*: *Karl Marx* (Leipzig, 1885.) című könyvét szintén. Érdeklődése a szocializmus problémái iránt mindvégig éber maradt. Ezt ilyen könyvcímek igazolják:

Grünberg, *Karl*: *Sozialismus, Kommunismus, Anarchismus*. Jena, 1897.

Kautsky, *Karl*: *Bernstein und das sozialdemokratische Programm*. Stuttgart, 1899.

Adler, *Max*: *Der Sozialismus und die Intellektuellen*. Wien, 1910.

Föltehető, hogy a minisztérium irányította a debreceni egyetemi könyvtárra néhány adományozó figyelmét, akik Debrecennel kapcsolatban nem állottak. Gróf *Teleki* Tibor³ 125 művet (480 kötetet) ajándékozott a könyvtárnak, főként múlt századi folyóiratokat. *Dr. Korotnai* Árpád⁴ budapesti orvos 367 művet (618 kötetet) küldött, főként orvosi könyveket. Ez az adományozó titokban óhajtott tartani a nevét. Kiléte csak az egyes könyvekbe írt bejegyzésekből volt megállapítható. *Dr. Vajda* László orvos, bécsi egyetemi magántanár hagyatékából is ajándékként kapott 340 művet (831 kötetet) a könyvtár.⁵

Megindult azonban a nagyobb mértékű ajándékozás a könyvtár debreceni pártfogói részéről is. Jó példával maguk az egyetemi professzorok jártak elől. *Dr. Kovács* Gábor és *dr. Mártonffy* Marcell jogi professzorok küldtek nagyobb mennyiségű könyvet. Egy debreceni orvos özvegye, *dr. Csikos* Sándorné is 110 művet (561 kötetet) adományozott férje könyvtárából. A könyvtár igazgatója erről tudósítást küldött a helyi lapoknak,⁶ nyilván azért, hogy

² KI 87—1916/17. sz.

³ KI 53—1917/18. sz.

⁴ KI 55—1917/18. sz.

⁵ KI 83—1916/17. sz.

⁶ KI 55—1917/18. sz.

a példát mások is kövessék. Hogy ez a „gyűjtőpolitika” hatott-e, nem tudhatjuk. Mindenesetre az 1919-cel záródó korszakban jelentkezett még néhány debreceni adományozó, akik közül különösen *Géresi Kálmán* tankerületi főigazgatót és *dr. Fekete Jenő* törvényszéki bírót kell kiemelnünk. *Géresi* jónevű történettudós volt, adománya (188 db könyv, nyomtatvány és 10 db eredeti oklevél) már szakszerű gyarapodásnak tekinthető.⁷

A tevékeny könyvtárigazgató nem várta be az önként jelentkező ajándékozókat. Kérőleveleket is írt egyes tudósokhoz,⁸ szerkesztőkhöz, könyvtárakhoz, hogy műveikből, folyóiratuk régebb évfolyamaiból, duplumaikból ajándékozzanak a szervezés alatt álló új egyetemi könyvtárnak. Ennek a fáradozásának is volt némi sikere. Jelentékenyebb adomány érkezett⁹ a nagyenyedi *Bethlen Kollégium* könyvtáráról (550 mű, 1056 kötet).

Mennyiségileg legjelentősebb gyarapodást azonban továbbra is a már említett minisztériumi beszerzések jelentettek. A *Pfaff*-féle könyvtár beszerzését követte *Fülöp* Adorján zentai tanár, *Pecz* Vilmos budapesti egyetemi tanár, *Kriegsmann* Hermann tübingeni egyetemi tanár könyvtárának és báró *Radvánszky* Kálmán duplumkönyveinek megvásárlása. Ez a négy nagyobb beszerzés más-más irányban gyarapította a könyvtárt.

Az elhalt zentai tanár (1855—1914) korának legjobb haladó szellemű könyvgyűjtői közé tartozhatott.¹⁰ Könyvtárát a minisztérium a kolozsvári egyetem számára vette meg, Debrecen csak azt kapta belőle, amire ott nem tartottak igényt.¹¹ De ez a maradék is 1577 mű (3029 kötet). Ezek között megtaláljuk az akkori legmodernebb magyar költészet néhány reprezentáns művét: *Ady*tól a *Vér és arany*t, *A menekülő életet*, *Gellért* Oszkár, *Oláh* Gábor, *Tóth* Árpád versköteteit, a *Holnap*-antológiát. Érdekeltek *Fülöp*t a *Népszava* szocialista költői is: így kerültek könyvtárunkba *Csizmadia* Sándor, *Gyagyovszky* Emil, *Várnai* Zseni munkái. A modern magyar prózát *Bródy* Sándor novellái, *Ignotus* esszéi képviselik. Helyet foglalnak *Fülöp* könyvtárában klasszikus orosz elbeszélők is: *Dosztojevszkij*, *Tolsztoj*, *Turgenyev*. A társadalomtudomány és a politikai irodalom haladó szellemű művelői közül *Kautsky*, *Jászi* Oszkár és *Varga* Jenő művei tűnnek föl.¹²

Pecz Vilmos klasszikus filológus professzor könyvtára (1066 mű, 2052 kötet-füzet) még a tudós életében kerül könyvtárunk birtokába.¹³ Ezt a könyvtárat is, mint az előző kettőt, a minisztérium vette meg 4500 K-ért. Ez főként a múlt században és századunk elején megjelent klasszika-filológiai műveket tartalmaz. Nem sorolom föl az auctorokat Aiszkhülosztól Ovidiusig, de megemlítek néhány nevezetes vagy magyar szempontból érdekes irodalomtörténeti, nyelvészeti és régészeti munkát. Így:

⁷ A Debreceni Egyetemi Tanács irattára (továbbiakban: ET) 997—1919/20. sz.

⁸ KI 147—1917/18. sz.

⁹ ET 997—1919/20. sz.

¹⁰ A Zentai Áll. s. Községi Főgimnázium XXXIX. Értesítője. 1914—15. iskolai év. *Orbán* Károly: *Fülöp* Adorján. 7—8. l.

¹¹ KI 105—1916/17. sz.

¹² Gyarapodási napló (továbbiakban: Gy) 5384/1918 leltári számtól.

¹³ KI 69—1917/18. sz.

Darley, I. R.: *The Grecian Drama*. Dublin, 1840.
 Benfey, Theodor: *Kurze Sanskrit-Grammatik*. Leipzig, 1855.
 Bopp, Franz: *Kritische Grammatik der Sanskrit-Sprache*. Berlin, 1868.
 Nietzsche, Friedrich: *Die Geburt der Tragödie*. Leipzig, 1872.
 Pierron, Alexis: *Histoire de la littérature romaine*. Paris, 1880.,
 ugyanettől a szerzőtől: *Histoire de la littérature grecque*. Paris, 1881.
 Boeckh, August: *Encyklopädie u. Methodologie der philologischen Wissenschaften*. Leipzig, 1886.
 Hatvany Lajos: *Plinius, a levéltér*. Bp. 1904.
 Csengery János: *Sophokles Antigonéja*. Bp. 1906.
 Pecz Vilmos: *A görög nyelv dialektusai*. Bp. 1907.

4779 K-ért vette meg a minisztérium¹⁴ a Kriegsmann-féle büntetőjogi könyvtárát (761 mű, 1344 kötet). Az egész könyvtár — néhány angol és francia nyelvű munkát kivéve — német nyelvű. Ebben a könyvtárban találunk munkákat a 18. század elejétől a 20. század elejéig. A tulajdonképpeni jogi könyvek mellé sorakoznak filozófiai és politikai művek is. Hadd kezdjük a sort magával a könyvtár tulajdonosával mint szakíróval. Kriegsmann, Hermann: *Einführung in die Gefängniskunde*. Heidelberg, 1912. Kiragadok néhány érdekes, legkésőbbi kiadású munkát. Ehrlich, Eugen: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München—Leipzig, 1913. Kelsen, Hans: *Über Grenzen zwischen juristischer und soziologischer Methode*. Tübingen, 1911. Következhetne: Platón, Arisztotelész, Spinoza, Schopenhauer, Hegel, Feuerbach. Végül: Marx, Karl: *Das Kapital*. I. Bd. Hamburg. 1872.

A Radvánszky-féle duplumkönyvtár (1029 mű, 2471 kötet), amelyet 10 000 K-ért vásárolt meg a minisztérium,¹⁵ főleg történelmi munkákat tartalmazott. Mai szemléletünk számára nevezetes darabjai:

Histoire des révolutions de Hongrie. I—VI. La Haye, 1739.

Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom napjai július elsője után*. Pest, 1849.

Márki Sándor: *Dósa György és forradalma*. Budapest, 1883.

Zsilinszky Mihály: *Egy forradalmi zsinat története*. (1707—1715) Bp. 1889.

Kidd, Benjamin: *Társadalmi evolúció*. Bp. 1905.

Hogy a könyvtár, illetőleg a megbízott igazgató maga intézhesse a beszerzést, arra csak 1917 áprilisától kezdve volt lehetőség. Ekkor utalt ki a minisztérium 2000 K könyvtárkezelési és könyvbeszerzési átalányt az 1916/17. évre.¹⁶ Az első vásárlás Pekár Károly: *Magyar kultúra* című munkája volt a Csáthy Ferenc-féle könyvesboltból 12 koronáért.¹⁷ A Csáthy céggel különben szoros kapcsolatot létesített az egyetem. Az 1805-ben alapított könyvesbolt fölveszi a M. Kir. Tudományegyetemi Könyvkereskedés és Könyvkiadó Vállalat büszke címét.¹⁸

Ugyancsak 1917-ben júniusban 5000, augusztusban 10 000 koronát utal ki a minisztérium ún. alapszerzésre, vagyis az általános érdekű művek meg-

¹⁴ KI 131—1917/18. sz.

¹⁵ ET 997—1919/1920. sz.

¹⁶ KI 74—1916/17. sz.

¹⁷ Gy 125/1917. eltári sz.

¹⁸ KI 150—1917/18. sz.

vásárlására.¹⁹ Rendes évi átalányul pedig az 1917—18. egyetemi évre 15 000 koronát kap a könyvtár könyvek és folyóiratok beszerzésére. Itt végre beletekinthetünk a szó szorosabb értelmében vett gyűjtőpolitikába. Mi az, amit a könyvtár alapszükségletének tartottak?

A többes szám használata nagyon is megokolt. A szervezeti szabályzat szerint²⁰ ugyanis a beszerzést a *könyvtárbizottság* irányította. Ez a bizottság az egyes karok által kiküldött egy-egy rendes és póttagból állott a prorektor (előző évi rektor) elnökleite alatt. Tagja volt még a könyvtár igazgatója, de csak tanácskozási joggal. Az érintett esetre vonatkozólag a szervezeti szabályzat 20. §-a így intézkedik:

Az általános műveket, úgyszintén a folyóiratokat és hírlapokat a tudománykarok véleménye alapján az igazgató indokolt előterjesztésére a könyvtári bizottság rendeli meg.

Néhány lexikon, több szótár került alapbeszerzésként a könyvtárba. Ezek közül nem egyet még ma is használunk. Említhetném még alapbeszerzésként a *Magyar Remekírók*, a *Magyar Regényírók* sorozatait, *Goethe*, *Shakespeare* műveit, de inkább az idők szavára reagáló gyarapítást emelem ki a gyarapítási napló bejegyzési sorrendjében.

Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. 2. kiad. Bp. 1908.
Stammhammer, Josef: *Bibliographie des Sozialismus und Communismus*. III Bd. Jena, 1909.

Endrei Ákos: *Az iskolák demokratizálása*. Bp. é. n.

Giddings, Franklin Henry: *A szociológia elvei*. Bp. 1908.

Isszaieff, A. A.: *A szocializmus és a közélet*. Bp. 1910.

Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp. 1912.

Kautsky, Károly: *Marx gazdasági tanai*. Bp. 1907.

Vázsonyi Vilmos: *Miért kell és miért lesz a választójog reformja?* Bp. 1918.

Pogány József: *Dánia, a parasztdorado*. Bp. 1918.

Huszár Vilmos: *Ha a bálványok romba dőlnek*. Bp. 1918.

Czakó Ambró: *Az értékelés filozófiája*. Bp. 1918.

Jászi Oszkár: *Múlt és jövő határán*. Bp. 1918.

Föltűnő nagy számban szerepelnek Jászi Oszkárnak, a Polgári Radikális Párt vezérének munkái. Pogány József, a Tanácsköztársaság későbbi népbiztosa már itt említett művében sem rejti véka alá a marxista nézeteit. Czakó Ambró majd az ellenforradalmi korszak kezdetén fogja megalapítani a *Független Szemlét*, a szellemi ellenállás egyik fő orgánumát. Beszerezte különben a könyvtár a *Társadalomtudományi Könyvtár* 26 kötetes sorozatát is, amelybe Jászi említett művei is tartoznak.

A könyvtár szállítói közül a Csáthy cégen kívül, amelyé az elsőbbség (1919-ig 613 mű, 1128 kötet, 13 781 K), megemlítjük még a Hegedüs és Sándor könyvkereskedést (141 mű, 208 kötet, 3304 K), a Harmathy-féle antikváriumot (100 mű, 257 kötet, 951 K), Antalfy József könyvkereskedőt (14 mű, 28

¹⁹ KI 48—1917/18. sz.

²⁰ A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Könyvtárának Szervezeti és Ügyviteli Szabályzata, Debrecen, 1923.

kötet, 455 K). E debreceni könyvkereskedőkön kívül a budapesti *Ranschburg-cég* (19 mű, 44 kötet, 727 K) és *Grill-cég* (20 mű, 44 kötet, 238 K) szerepel még mint szállító.

Az 1918—19. egyetemi évre az átalány könyv- és folyóiratvásárlásra 16 000 K.²¹ A vásárolt könyvek a tárgyalt egész időszak egyéb gyarapításához képest 10%-ot tesznek ki (cca 1000 mű, 2000 kötet).

A *Csáthy-cégnél* szerezte be a könyvtár a folyóiratok nagy részét is, amint az a cég 1918. március 6-án kelt számlájából kitűnik.²² 19 német nyelvű folyóirattal szemben csak 13 volt magyar nyelvű. A folyóirat-rendelés iránya különben elég liberális. A merev akadémizmust képviselő *Budapesti Szemle* mellett a *Nyugatot* is járattja a könyvtár, noha ennek irányát ekkor még erősen kárhoztatta a hivatalos állásfoglalás. A magyar nyelvű folyóiratok közül a mai kutatás számára is értékesek: a *Magyar Iparművészet*, a *Művészet* (*Lyka* Károly folyóirata), a *Magyar Ethnographia*, a *Protestáns Szemle*.

A gyarapítás irányát erősen befolyásolták az egyes egyetemi tanároknak a könyvtárbizottsághoz benyújtott kívánságjegyzékei. Feltűnő, mennyi ezen a német nyelvű könyv. Magától értődik ez a német nyelv professzora: *Huss* Richard részéről. Az ő fönmaradt²³ kívánságjegyzékében a német nyelv- és irodalomtudomány alapvető kézikönyvei mellett nagy helyet foglalnak el a magyarországi németiségre vonatkozó munkák. Egyébként a francia tanszék föllállítása előtt ő volt a francia nyelv és irodalom előadója is. Ez is tükröződik a kívánságlistán, de a professzor a romanisztikában is főleg a német nyelvű szakirodalomra kíván támaszkodni. *Dr. Mártonffy* Marcell jogi professzor könyvrendeléseinek²⁴ nagyobb része szintén német nyelvű. Ugyancsak túlnyomóan német nyelvű munkákat rendelnek *Erdős* József²⁵ és *Zoványi* Jenő²⁶ teológiai professzorok is. Mint már említettük, a háború miatt sem igen lehetett nyugat-európai kiadványokat beszerezni. Érdekes fölemlíteni, hogy az első orosz nyelvű könyveket (*Ethnographia Kavkaza* I—VI. kötet és *Kozubszkij: Ukazatelj k 1—20 vypuskam*) *Benigny* Gyula akkori egyetemi magántanár igényelte, de ezekhez csak átkölcsönzés útján juttathatta hozzá a könyvtár.²⁷

Az 1916—17-i²⁸ és az 1917—18-i²⁹ *Egyetemi Évkönyv* részletes évi jelentést közöl a könyvtárról a mb. igazgató tollából. Ezekre sok tekintetben támaszkodtam. Az 1918. aug. 25-én kelt igazgatói jelentésből tudjuk, hogy a könyvtár 1918. május 1-én megnyílt ugyan, mégpedig ünnepi keretek között, de „az olvasótermeket egyelőre gyéren látogatják”.³⁰ Az 1918—19. és az

²¹ KI 172/1917/18. sz.

²² KI 150—1917/18. sz.

²³ KI 91—1917/18. sz.

²⁴ KI 111—1917/18. sz.

²⁵ KI 112—1917/18. sz.

²⁶ KI 110—1917/18. sz.

²⁷ KI 117—1917/18. sz.

²⁸ EÉ 1916/17. 116. l.

²⁹ EÉ 1917/18. 52—54. l.

³⁰ EÉ 1917/18. 53. l.

1919—20. évről szóló könyvtári jelentés³¹ csak gépiratban maradt fenn az Egyetemi Tanács irattárában. Ez a jelentés azonban sok mindent elhallgat a válságos évek könyvtári vonatkozású eseményeiből, amelyek csak az irattár egyéb aktáiból rekonstruálhatók. Az bizonyára megfelel a valóságnak, hogy ezekben az esztendőekben a beszerzés nagyon megnehezedett, és hogy a folyóiratok is akadozva érkeztek. Nem szól azonban a jelentés arról, hogy a mb. igazgató a Tanácsköztársaság napjaiban a könyvtár gyarapításának valóban forradalmi útjára lépett. Világosan beszél azonban erről Cs. Varga Antal 1919. április 2-án kelt fölterjesztése, amelyet történelmi érdekessége miatt szó szerint az eredeti helyesírását követve közlünk:³²

Debreczeni magyar királyi tudományegyetemi könyvtár.

(A királyi szó áthúzva.)

41. sz./1919.

Dr. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos urhoz,

Budapest,

a magánkönyvtárak szocializálása tbn.

Népbiztos Ur!

A Forradalmi Kormányzótanács 24. sz. rendelete szerint: — A kastélyok lefoglalandók. Ennek végrehajtására, s azok őrzésére a legmegbízhatóbb személyek alkalmazandók. —

Az új világ megteremtésének feltételeit és módjait kutatva, nekünk első sorban kell figyelembe venni azt a tényt, hogy ahoz nemcsak az anyagi, de a szellemi javak egyenletesebb elosztása is elengedhetetlenül szükséges. A szellemi javak egyenletesebb elosztásának legjelentősebb eszközei az iskola, a hírlap és a könyvtár. Az elől hivatkozott rendelet értelmében lefoglalandó kastélyok közül igen sokban tekintélyes, —5—30 000 kötetes-magán könyvtárak találhatók, melyek eddig többnyire csak dekoratív célzt szolgáltak, de semmikép sem szolgálták a művelődés ügyét úgy, mint amennyire terjedelmüknel és belső tartalmuknál fogva tehették volna. Hiszen el voltak zárva a közhasználattól, nemcsak azért, mert magán tulajdonban állottak, hanem mert nagyobb városoktól távol, egy-egy falusi, vagy éppen tanyai kastélyban voltak eltemetve.

Amennyiben a lefoglalt kastélyok, s a bennük található tárgyak (műkincsek stb.) szocializáltatnak, bizonyára ugyanezen sors vár a könyvtárakra is. Ebből a feltevésből indulva ki, azzal a tiszteletteljes javaslattal fordulok a Népbiztos Urhoz, méltóztassék a magán tulajdonban található, s 5.000 kötetesnél nagyobb könyvtárak szocializálásának keresztülvitelével a nagyobb állami közkönyvtárak tisztviselőit alkalmas módon megbízni, s az ekként átvett könyvanyagból egyes, már meglévő nyilvános közkönyvtárakat gyarapítani, továbbá új népkönyvtárakat alapítani. Így az a tömérdék könyv, — véleményem szerint több mint 2 millió kötet —, mely eddig holt tőke, elásvott kincs volt, egyszerre a tudomány és a népművelés eleven eszközévé válnék.

Javaslataimat az alábbiakban rendszeresen előterjesztem.

I., Méltóztassék rendeletileg kimondani, hogy a Forradalmi Kormányzótanács 24. sz. rendelete értelmében lefoglalandó kastélyokban, vagy bárhol másutt található, 5.000 kötetesnél nagyobb magán könyvtárak haladéktalanul lezárandók, belőlük senki — a tulajdonos sem — egyetlen kötetet el nem vihet, s felettük csak a közoktatásügyi népbiztos úr által felhatalmazott—magánkönyvtárakat szocializáló megbízott-ak rendelkezhetnek.

II., Körendeletben felhivandók a városi és vármegyei törvényhatósági direktóriumok, hogy 10 napon belül tegyenek pontos jelentést a vármegye (város) területén található minden 5.000 kötetnél nagyobb magánkönyvtárról, annak pontos közlésével, hogy hol és kinek a tulajdonában vannak.

III., Az így beérkezett adatok alapján méltóztassék elkészíttetni a szocializálandó magánkönyvtárak teljes jegyzékét, s méltóztassék azt felosztani a budapesti- és debreczeni tudomány-

³¹ ET 997—1919/20. sz.

³² ET 852—1918/19. sz.

egyetemi-, a magyar nemzeti muzeumi- és Budapest fővárosi könyvtárak között akkép, hogy mindegyik könyvtárra az e célra igénybe vehető könyvtárosok számának megfelelő könyvtár jusson.

IV., Az említett négy közkönyvtár által szociálizálásra kiküldendő könyvtárosok népbiztosi nyílt parancsralátandók el, mely szerint minden helyi hatóság köteles őket ezen munkájukban minden tekintetben támogatni, a vasuti hivatalok pedig különösen kötelesek a könyvek elszállítására késedelem nélkül szállítási eszközöket rendelkezésre bocsátani.

V., Mindegyik — szociálizálással megbízott — könyvtár köteles az átvett anyagról pontos jegyzéket készíteni, s azt megfelelő javaslat kíséretében a közoktatásügyi népbiztos urhoz felterjeszteni.

VI., Tekintettel arra, hogy a debreczeni egyetemi könyvtár alig 3 éves, tehát márcsak fiatalsága miatt is igen kis méretű, mindössze 20.000 kötetet számlál, s így legelső sorban ennek sürgős kiépítésére van szükség, méltóztassék megengedni, hogy a keszthelyi Festetics-féle, a tatatóvárosi, pápai és kismartoni Esterházy-féle, továbbá az alsuti József fhg-féle könyvtárakat a debreczeni egyetemi könyvtár számára szociálizáljuk.

Már most megemlítem, hogy egy népkönyvtár megszervezését, amire Debreczenben égető sürgős szükség van, az egyetemi könyvtár személyzete a legnagyobb lelkesedéssel elvállalja.

VII., A debreczeni egyetemi könyvtár teljes személyzete örömmel vállalkozik a szociálizáló munkára, s így a felhatalmazó igazolványokat a következők számára kérem kiállítani:

1. Dr. Cs. Varga Antal igazgató könyvtárőr	
2. Agárdy Dezső	
3. Dr. Uzonyi Ferenc	} könyvtári gyakornokok
4. Dr. Szabó Pál	
5. Szele György	

Ha a fővárosi könyvtárak a szociálizálandó könyvanyag ideiglenes elhelyezését nem tudnák biztosítani, úgy e célra valamelyik megfelelő kastély (pl. a tatatóvárosi) felhasználható volna. Mi az ideszállítandó anyagot a helybeli ref. kollégiumban ideiglenesen el tudnók helyezni.

A nagy munka mielőbbi megkezdése érdekében lehető sürgős intézkedést kérek.

Debreczen, 1919. április hó 2.

Kiváló tisztelettel:
Dr. Cs. Varga Antal sk.
igazgató könyvtárőr.

Ez valóban szocialista gyűjtőpolitika lett volna. A fölterjesztés minden szavát ma is helyeselhetjük. Mégsem emlékezhetünk rá zavartalan örömmel. Két okból. Egyik, hogy Debreczen már 1919. április 23-án ellenséges megszállás alá került, s így itt a proletárdiktatúra gyakorlatilag hamarabb megszűnt,³³ mint Cs. Varga Antal javaslatai végrehajthatók lettek volna. Másik okunk, amely miatt nem tekinthetjük a javaslatot igazi forradalmi megnyilatkozásnak, az, hogy a megbízott igazgató későbbi magatartása a legkevésbé sem vall a proletárdiktatúra következetes hívére. Akcióját az említett gépirásos jelentésben teljesen elhallgatja. Sőt ugyanebben a jelentésben, amely per sze már 1920-ban, az ellenforradalmi rendszer idején kelt, dicsérőleg említi, hogy „dr. Szabó Pál tartalékos főhadnagy a dunántúli ellenforradalom szervezésében vett tevékeny részt”. Ugyanaz a dr. Szabó Pál, aki 1919. áprilisi javaslat szerint „örömmel vállalkozik a szociálizáló munkára”.

Cs. Varga Antalt szocializáló javaslatában bizonyára az a személyes becsvágy vezette, hogy a vezetése alatti könyvtárt mennél hamarabb mennél nagyobbá fejlessze. De ez a becsvágy semmi esetre sem volt nemes. Hiszen

³³ A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919. Dokumentumgyűjtemény. Debreczen, 1959. 595. 1.

a törtető ember a következő évben már a „Keresztyény Nemzeti Egyesülés” pártjának képviselőjelöltjeként lépett föl Gyulán.³⁴ Az Egyetemi Tanács azonban, amellyel személyi okokból már úgys tarthatatlan viszonyba került,³⁵ a szocializálási javaslat miatt (vagy annak ürügyén) fegyelmi eljárást indított ellene. Ez azzal végződött, hogy a minisztérium Cs. Varga Antalt jóval kisebb állásba Gyulára helyezte át.³⁶ Helyesen elgondolt, de nem tiszta szándékból fakadt szocializálási terve más körülmények közt, más módon Népköztársaságunk idején valósult meg.

Eljutottunk a kitűzött időhatárig. Egyelőre csak határozatlan kezdeményezésről, zavaros idők meglehetősen rendszertelen intézkedéseiről számolhattunk be. 1919-ig nem alakult ki könyvtárunk határozott profilja. A főntebb kiemelt művek inkább a korszak érdeklődési körére jellemzőek, de nem vallanak tudatos gyarapodási politikára. A könyvtár gyűjtőpolitikájának tulajdonképpen 1919 után kellett kialakulnia. Azonban ez már egy következő fejezet tárgya.

*

Dorothea Gottesmann

DIE SAMMELPOLITIK DER DEBRECENER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK VON DER BEGRÜNDUNG BIS 1919

(Zusammenfassung)

Die Bibliothek der im Jahre 1914 eröffneten Debrecener Universität wurde erst in 1916 gegründet. Der mit den Aufgaben des Direktors beauftragte Bibliotheksaufseher: Antal Csige Varga machte sich mit grossen Ambitionen an die Arbeit. Jedoch bedeutete der mit voller Kraft laufende Weltkrieg, der enge materielle Rahmen, der Mangel an Personal und Räumlichkeiten ein grosses Hindernis. Zunächst kam der Bestand der Bibliothek hauptsächlich aus Geschenkbüchern zusammen: zum Teil kaufte die Regierung die wertvollen Bücherbestände einzelner verstorbener Wissenschaftler, z. T. schickten Debrecener und Budapester Wissenschaftler, unter ihnen die Professoren der neuen Universität Geschenke. Unter den grösseren Büchersammlungen befanden sich Werke fort-schrittlichen, je sogar ausgesprochen marxistischen Geistes, und auch die damalige modernste ungarische Literatur war vertreten. In den Jahren 1917/18 konnte die Bibliothek selbst auch schon kaufen; damals wurden die grundlegend notwendigen Werke erworben: Lexika, Enzyklopädien, literarische und wissenschaftliche Buchreihen. Im Jahre 1919, in der Zeit der Ungarischen Räterepublik, machte Cs. Varga dem Unterrichtskommissariat den Vorschlag, die gesamten grössern Privatbibliotheken des Landes zu sozialisieren. Er bot für diese Arbeit sowohl seine eigene als auch die Hilfe seiner Mitarbeiter an, und bat besonders darum, dass in erster Linie die junge, über kaum 20 000 Bänden verfügende Debrecener Universitätsbibliothek von dem zu beschlagnahmenden Material bekomme. Wegen der schnellen Wendung der Geschichte aber gelang es nicht mehr, den Vorschlag durchzuführen. Cs. Varga jedoch, obgleich er ziemlich schnell andere politische Ansichten zu verbreiten begann, wurde durch die Regierung der Konterrevolution aus seiner Stellung entlassen.

³⁴ ET 1066—1919/20. sz.

³⁵ ET 1049—1919/20. sz.

³⁶ ET 1104—1920/21. sz. és Agárdy Dezső kartársam élőszóbeli szíves közlése alapján.

Vita Zsigmond

SZÁSZ KÁROLY ISMERETLEN POLITIKAI MUNKÁJA

A reformkori erdélyi politikai életnek egyik legérdekesebb, a kortársai közül kimagasló alakja volt Szász Károly, a nagyenyedi jogtanár. Az európai politikai életet biztosan áttekintő ismereteit, az elnyomott népek szabadságküzdelmeivel együttérző politikai felfogását beszédein kívül leghatározottabban az *1831-k ezstendő* [!] *történetei* c. munkájában fejtette ki.

Szász Károly, az *Erdélyi Híradó* szerkesztőségének felhívására írta meg ezt a munkáját, hogy a lap olvasóit összefüggően tájékoztassa az egész év politikai eseményeiről. Az *Erdélyi Híradó* 1832. évi *Históriai Toldaléka*képpen adta ki ezt a maga korában Erdélyben egyedül álló politikai munkát.

Tudjuk, hogy Szász Károly az év politikai eseményeinek jellemzését felhasználta a saját haladó politikai eszméinek, érzelmeinek kifejezésére is. Legrészletesebben a lengyel szabadságharccal foglalkozott, és nyíltan kifejezte csodálatát azon hősi küzdelem iránt, amely „a lengyel föld minden fiait, s ne felejtsük el, minden leányait a *független nemzetiség kivívásának* lelkesítő érzésében egyesítette”.¹ Szász Károly nem mulaszthatta el, hogy a hazafias áldozatkészség, az önfeláldozó küzdelem szép példáit itt ne fesse olvasói elé. A munkájából azonban az is kitűnt, hogy a forradalmakat általában elítéli, és az alkotmányos jogok fokozatos kivívásának híve.

Szász Károlynak ez a munkája bizonyára jelentősen hozzá is járult a lengyel szabadságharc és a párizsi júliusi forradalom polgári demokratikus törekvéseinek népszerűsítéséhez, az ifjúság későbbi lelkes tüntetéseihöz és küzdelmeihez.

A *Históriai Toldalék* ezenkívül lehetőséget nyújtott az erdélyi olvasó számára, hogy egy év politikai eseményeiről áttekinthető képet kapjon. Az *Erdélyi Híradó* rövid tudósításai után ennek is nagy jelentősége volt.

Az olvasók ezért — úgy látszik — a *Toldalék* folytatására vágytak. Gróf Kemény József a *Nemzeti Társalkodó* 1832. évi I. 6. számában sajnálattal emlékezett meg arról, hogy Szilágyi Ferenc, aki eredetileg a *Nemzeti Társalkodó*nak is munkatársa volt, megsértődve visszavonult a laptól. Ugyan-

¹ Szász Károly: 1831-ik ezstendő [!] történetei. Kolozsvár, 1832. 18—19. l.

akkor azt is megemlítette, hogy az „ajánlott históriai Toldalékot Szász Károly úr... éppen úgy kidolgozhatja, mint Szilágyi Ferenc úr”.² Szilágyi Ferencnek ezután (1832—36.) jelent meg a *Klio* c. zsebkönyve, az *Erdélyi Házi-segéd Kalendárium* 1839-i és 1840-i évfolyamában pedig áttekintést adott az európai politikai eseményekről. Szász Károly valóban megírta a *Históriai Toldalékot*, de nem csak 1832-ben, hanem — feltevésünk szerint — 1833-ban is. Az *Erdélyi Híradó Históriai Toldalékának* a folytatásáról eddig nem tudott sem a bibliográfia, sem az erdélyi sajtó történetével és Szász Károllyal foglalkozó szakirodalom.³

A *Nemzeti Társalkodó* 1833. évi I. 20. számának egyik névtelen cikkírója ismét visszatért a *Históriai Toldalék* kérdésére. Megállapította, hogy szükségesnek tartja a politikai történet folytatását. „Abban kételkedni sem merünk — írta —, hogy T. Szász Károly úr, tulajdon munkája által szerzett örömet, és hasznunkat, hivatalos terhes foglalatossági mellett is, kész ne lenne tovább is táplálni, nevelni.” Reméli tehát, hogy az *Erdélyi Híradó* olvasói a *Toldalékban* az 1832. év történetét is megkapják. Erre a szerkesztő a következő feleletet adta: „Az 1832 esztendő áttekintése, mint *Toldalék*, az *Erdélyi Híradó* mellett, többek kívánságára meg fog jelenni: fizetés pótlék nem kívánatik.”⁴

Kevéssel ezután az *Erdélyi Híradó*ban megjelent az előfizetési *Figyelmeztetés* is, amely szerint az *Erdélyi Híradó Toldalékjával* 10 forintba, a *Nemzeti Társalkodóval* együtt 12 fr. 30 fillérbe kerül”... „A jelen Toldalék 3 elsőbb íveit ezennel küldjük”, olvashatjuk ugyanitt.⁵ Az év végén pedig azt is közölte az *Erdélyi Híradó*, hogy „A históriai Toldaléknak ezen félesztendőről elmaradott része el fog küldetni.”⁶ A históriai *Toldalék* eszerint két részben jelent meg az 1833. év folyamán, de hogy végül egy kötetbe kötötték-e és az olvasók valóban hozzá jutottak-e, arra vonatkozólag nincsenek adataink.

Tudomásunk szerint mostanáig egyetlen könyvtárunkban sem tartották nyilván ezt a *Toldalékot*, és a korabeli könyvtárak, olvasóköri katalógusai-ban sem bukkant fel eddig a címe. Vajon mi lett a sorsa az *Erdélyi Híradó* 1833. évi *Toldalékának*? Erre egyelőre csak azt válaszolhatjuk, hogy az idők folyamán elkallódott, de a nagyenyedi Bethlen Könyvtár eddig még feldolgozatlan anyagából újabban előkerült ez a *Históriai Toldalék*, habár ezt a címe külön nem jelzi. A címlapon csak a következő cím áll: *I. 1832-dik Esztendő*, a szerző neve és impresszum nélkül. Nem kétséges azonban, hogy ez az *1831-ik esztendő történeteivel* teljesen megegyezően, azonos betűkkel nyomtatott munka volt az *Erdélyi Híradó* eddig ismeretlen 1833. évi *Toldaléka*. Ennek a kétségkívül csak utólagosan bekötött és ezért pontatlanul összeállí-

² *Nemzeti Társalkodó*. 1832. 90. I.

³ A korabeli erdélyi időszaki sajtó történetéről. I. Jakab Elek: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Budapest, 1882. *Ürmösy* Lajos: Erdély irányadó lapja. Kolozsvár, 1907. Ebben a részletes feldolgozásban sincs szó az E. H. Toldalékjáról. A Szász Károly munkásságával újabban Kiss Géza és Turnowsky Sándor (*Szász Károly*, Bukarest, 1955.), továbbá Trócsányi Zsolt (A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831—1841) Budapest, 1957) foglalkozott, az 1832-ik *Esztendő* azonban egyikük sem ismerte. Úgy látszik, ez a munka nincs meg sem a budapesti, sem a kolozsvári könyvtárakban.

⁴ N. T. 1833. 318. és 320. I.

⁵ E. H. 1833. 43. sz. 356. I.

⁶ E. H. 1833. 49. sz. 392. I.

tott munkának a szedéstükre 127×75 mm, 30 soros oldalai nagyságban és nyomtatásban megegyeznek az előző évi *Toldalék*ának oldalaival. Az *Erdélyi Híradó* tehát több éven át kiadta az erdélyi időszakai sajtó történetében eddig teljesen ismeretlen *Toldalék*ot. Erre következtetünk Szász Károly 1832-ben megjelent fent említett munkája első címlapjának címéből is: *Erdélyi Híradó toldalékja. 1832 mint első évben*. Eszerint a *Toldalék* valószínűleg már 1831-ben is megjelent. Ebben az évfolyamban több ízben hirdették a *Mértéktár* c. heti mellékletet. (E. H. 1831. I. 1. sz. stb.)

Az előzők alapján azt is nyugodtan állíthatjuk, hogy az olvasók kívánságára Szász Károly folytatta a munkáját, és megírta az 1832. év történetét is. Ennek az évnek politikai eseményeit azonban sokkal rövidebben, 68 oldalon foglalta össze (*az 1831-ik esztendő történetei* 216 oldalt tett ki). Az 1832. év a forradalmak után a reakció újabb hullámának kezdetét jelentette, ezért most inkább csak az események objektív elmondására törekedett, és politikai elveit nem fejezte ki nyíltan.

A szerző neve nélkül megjelent munka esetében, autográf kézirat hiányában bizonyítékokat kell keresnünk Szász Károly szerzőségére. Kétségtelen, hogy maguk az *Erdélyi Híradó* olvasói és szerkesztői is csak a politikai tevékenysége, jogi és történeti tudása, általános műveltsége révén jól ismert és népszerű enyedi jogtanártól várták az 1832. év történetének megírását. Rajta kívül Szilágyi Ferencet tartották erre a munkára képesnek és alkalmasnak, őt azonban reakciós politikai nézetei ekkor már elválasztották a laptól. Az ő szerzőségére tehát nem gondolhatunk. Az *Erdélyi Híradó*nak ekkor más olyan munkatársa nem volt, akinek az európai politikáról és történelemről biztos ismeretei lettek volna.

Az *1832-dik Esztendő* c. munkában Szász Károly ismert és több ízben kifejtett gondolataival és nyelvének, stílusának jellegzetes jegyeivel találkozunk.

Szász Károly a Széchenyit követő erdélyi reformista politikusokkal együtt meg volt róla győződve, hogy az iskolák, a közértelmesség fejlődése döntő hatású az általános társadalmi haladás és a politikai jogok kivívása szempontjából. (1. az *Oskolákról* c. cikkét.) Az egyes nemzetek haladását pedig Európa, az egész emberiség haladásával kapcsolta össze. Tudta és hirdette, hogy a haladás általános törvénye alól Erdély sem vonhatja ki magát. Ezért ír érezhetően nagy örömmel az *1832-dik Esztendő*ben „a közösítés útjainak”, a vasutaknak, a gőzhajóknak, a csatornáknak építéséről. „Ez által még az egymástól legtávolabbi s legidegenebb nemzetek is egymással úgy összefogódzottak — írja —, hogy Európa mindinkább egy lelki egésszé” válik. Majd így folytatja: „Ezen mindég nevedő világ öszveköttetés, s ennek jótévő befolyása a közönséges és igazán emberi érdekek fontosabbságára a személyes egyoldalu felek hasznainál, kezes a világosság diadalmáról már többé nem messze lévő jövőendőben.”⁷ A gondolat és bonyolult, szentencia-szerű kifejezése teljesen a Szász Károlyé. Ezzel a gondolattal kezdődik az

⁷ 1832. E. 9. 1.

1831-ik esztendő története is: „Korunk kitűnőbb vonásai közzé tartozik az eleven részvétel, mely a legtávolabbi népekben is egymás sorsa iránt mind ébredtebben fejledez, s az emberiség nagy háznépének elszakadozott tagjait testvéres vonszódással egyesíti.”⁸ A nemzetek közötti szoros kapcsolatoknak megerősödésében és a világosság diadalában 1833-ban Szász Károly még inkább bízott, mint az előző évben.

Szász Károlynak ugyancsak kedves gondolata volt az is, hogy a haladást a törvényhozás útján fokozatosan, forradalom nélkül kell megvalósítani. Jellemző erre nézve az *1832-dik Esztendő* következő megállapítása: „Magyarország akarja azt a históriában talán egyetlenegy példát mutatni, hogy nem erőszakos revolutio hanem a törvényhozás fontoló útján, újítsa-meg elavult polgári alkotmányának minden életműveit, s e végre nagy gondossággal készült biztossági jóvallatai mármost rendre fognak tanácskozás alá kerülni”.⁹ A „fontolva újítás” gondolatával Szász Károlynak számos munkájában találkozunk, de ugyanakkor nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, hogy itt is az újítások „liberális szellemé”-vel való együttérzését és a nemzet „iparkodásának” sikerében való reményét fejezi ki, mint vele együtt „a civilisatio s szabadságnak minden igaz barátja.”¹⁰

Hasonló szellemben ismertette az 1831. év történetében a júliusi forradalom után felállított francia nemzeti őrsereg szerepét. A szabadság biztositékát ott is a „művelődés” és az „értelmesség” általános elterjedésében látta. (118. l.)

A civilizációval együtt a szabadság eszméjének terjedését az író most is örömmel látta, habár politikai felfogását ezúttal nem fejezhette ki olyan nyílt formában, mint az 1831. év történetében. A cenzúra nyilván féket tett az író tollára, és ezért mostan éppen csak megemlítette Lengyelország önálló állami létének megszűnését, a badeni sajtószabadság elvesztését vagy a reakció másfelé is észrevehető térhódítását. Csak a cenzúra figyelmeztetésesei intették óvatosságra Szász Károlyt, aki talán éppen ezért akart névtelenségben maradni.

A történetének kiinduló pontjai azonban számos helyen közvetlenül kapcsolódnak az 1831. év történetéhez, s így annak természetes folytatását képezik. Az író az események összefüggéseinek sokszor alig észrevehető, de csak azonos tollból származható jeleivel is elárulta magát.

Végül említsük meg Szász Károly stílusának egy pár jellemző sajátosságát, amelyek mindkét munkájában feltűnnek. Szász Károly kedvelte az igék elbeszélő múltjának használatát és az eseményeket a maguk lezártágában, mozdulatlanul, sokszor elvontan bemutató igeneves vagy határozós és szenvedő igealakos szerkezeteket. Például az *1831-ik esztendő*ben így ír: „még nyilvánosabban kitűnék” (74. l.) „határoztatott meg” (192. l.), „hollandi sergek elfoglalva tarták” (160. l.), „A cél el volt érve, a lengyel hadsereg... egyesülve állott...” (32 l.), „el valának vetve” (60), „gyarló állapotban volt”

⁸ 1831. e. t. l.

⁹ 1832. E. 47. l.

¹⁰ 1832. E. 48. l.

(168) stb. Ezekhez hasonló kifejezéseket bőven idézhetünk az *1832-dik Esztendő*ből is, például: „folyamodék” (54), „nemzeti gyűlések formálódtak” (55.), „meghatározottatott” (55.), „fedeztetett fel” (39.), „politikai léte el van véve” (51.), „szózatok többsége... biztosítva volt” (55.), „volt még kiteve” (55.), „heves felgerjedés állapotjában volt” (27.), „nagy forrásban volt” (33.), „anarchiai állapotban volt” (54.). A főnevek és jelzős kifejezések között gyakran fordul elő a „lázzadás”, „elnyomott” vagy „elfojtott lázzadások”, „revolutio”, „revolutios kormány”, „felgerjedés” stb. „Nagyon felgerjedtek az érzések”, olvassuk az *1832-dik Esztendőben* (45), „nyugtalanúságot gerjesztének mindentelé” (150. l.) írja Szász Károly az *1831-ik esztendőben*. Ezeket a kifejezéseket, ezeket a főneveket mások írásaiban alig találhatjuk meg. Emellett érdemes felhívunk a figyelmet egypár szónak (főként földrajzi elnevezések, latin szavak) Szász Károlyra jellemző helyesírására: Austria, Bavaria, Sicilia, Prussia, Helvétzia, Nagy Britannia stb. süker, sükeres, revolutio. Szász Károly a meg nem honosodott idegen szavakat általában latinosan írta, egyébként az erdélyi népi beszéd hatása vehető észre a helyesírásán. Megjegyezzük, hogy a *Nemzeti Társalkodó* íróinál még nem alakult ki egységesen az idegen szavak, földrajzi nevek helyesírása. Ezeket például Szilágyi Ferenc egészen másként írta, mint Szász Károly.

Szász Károly kifejezésformáit ma nehézkeseknek, elvontaknak tartjuk, a szókincse azonban mentes volt a nyelvújítás és a kezdődő romantika mesterkéltszavaitól, az erőszakolt összetételektől, a finomkodó, hatásvadászó kifejezésektől. Kemény, helyenként bonyolult, de erőteljes magyar nyelv ez, amely a politikai mozgalmakat változatosan, sok helyt szentenciákra törekvő formában jellemezte. Stílusa kiemelkedő helyein a klasszikus szónoki nyelv hatását érezzük. Szász Károly stílusában gyakran vehetjük észre a többszörösen alárendelő, helyenként szinte ritmikusan egymáshoz kapcsolódó vagy ellentétesen felépített mondatokat.¹¹ Ezeknek első fele felfelé ível, hogy a második részében az író tömören leszögezzen egy gondolatot. Ezt figyelhetjük meg gyakran használt feltételes és ellentétes mondataiban. Például: „Ha a nemzet ezt nem teszi, ellenem szegzett ágyúi önmagát döntik alá.” (1831. e. t. 17. l.) „Ha 1830-nak, vagy mint előre sajditni lehet valamelyik nem soká elkövetkezendő esztendőnek történeteit rajzolnám, kétségen kívül a rajzolat főbb részét Franciaország foglalná el...” (1831. e. t. 110. l.) „Ha az új história ragadó folyamában, az 1830-beli július-revolutio óta történetek árdagály gyanánt jelennek meg, valóban elég hamar következett méj apadat azokra.” (1832. E. 3. l.) Ezekhez hasonlók a *de, azonban* vagy más ellentétes kötőszókkal kezdődő mondatok is, amelyekben szintén feltűnő az arányos két részre tagolódás, a gondos, jól kiszámított szerkesztés. Szász Károly többszörösen összetett, hosszú mondatai ma kifárasztják olvasóinak a figyelmét, de sokszor az egész politikai életre jellemző, liberális törekvéseket, az emberi művelődés győzelmében való hitet szögeznek le határozottan. Erre az *1832-dik Esztendőben* sokkal kevesebb lehetőséget talált Szász Károly,

¹¹ Vö. Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Budapest, 1957. 160. l.

mint előző munkájában. Ezúttal a korabeli újságírás politikai tudósításainak szárazabb nyelvét használta.

Nem elemezhetjük itt tovább a két politikai munka nyelvi és stílusbeli sajátosságait, úgy gondoljuk, hogy a fentiekből is kitűnik, hogy az *1832-dik Esztendőnek* csak Szász Károly lehetett a szerzője. Ezt az állításunkat azonban elsősorban ennek a munkának a tartalmára, politikai irányvonalára alapítjuk. A szerző ugyanis ezúttal is megtalálta a módját annak, hogy a népek szabadságtörekvéseivel való együttérzését kifejezze és olvasóinak politikai látókörét tágítsa.

Szász Károly nem osztotta fejezetekre ezt a munkáját, hanem mondani-valóit rövidebbre fogva igyekezett lehetőleg teljes képet nyújtani az egész világ politikai eseményeiről. Sorra vette Franciaországot,¹² Hollandiát és Belgiomot, Nagy Britanniát, Spanyolországot, Olaszországot, Helvetziát, Prussziát, Dániát, Svétziát, Norvégiát, Lengyel- és Oroszországot, Törökországot, Görögországot, majd áttért az Amerikai Egyesült-Államokra. A nagyhatalmak politikája mellett Szász Károly tehát a kisebb nemzetek függetlenségi törekvéseit és a liberális eszmék térfoglalását figyelemmel kísérte.

Az előzőknél érdekesebb és jellemzőbb az, amit a szerző Amerikáról, a gyarmati birodalmakról, az afrikai harcokról, rabszolgalázadásokról, különböző népek függetlenségi törekvéseiről ír. Ezekről a kérdésekről most első ízben kapott határozott liberális szellemű tájékoztatást és értékelést az az erdélyi olvasó, aki a külföldi politikai sajtóhoz nem jutott hozzá.

Az előző év történetében Szász Károly szinte kizárólag az európai események ismertetésére szorítkozott, és csak egy oldalt szentelt „a szabadság s polgáriság classicus honnjának”, Amerikának. A liberális politikusnak Amerika iránti rokonszenve kétségkívül már ekkor, a *Bölni Farkas* Sándor könyve megjelenése előtt megnyilatkozott. Ezúttal is csodálattal írt Amerikáról, amelynek államai „a jólétben, segédkútforrásokban, hatalomban és népesedésben eddigelé példátlan emelkedés látványát mutatják”. (56. l.) Rámutatott azonban az északi és déli államok közötti ellentétekre is a rabszolgatartás kérdésében. Ezután a közép- és dél-amerikai államok belső nyugtalanságait, politikai mozgalmait ismertette. Bolivia, Chili, Uruguay és Brazília után rátért a nyugat-indiai gyarmatok helyzetének és függetlenségi törekvéseinek jellemzésére.

A történelem fejlődésére figyelő politikus a korabeli, igen hézagos híradások alapján is meglátta a függetlenségi törekvések megerősödésének jellemző megnyilvánulásait, és azokból már az angol gyarmati birodalom megingására következtetett. Különösen érdekesek és sok tekintetben előremutatóak Kubára, a nyugat-indiai szigetekre és Észak-Afrikára vonatkozó megállapításai. Ezért munkája utolsó lapjainak egypár jellemzőbb részét itt közöljük: (62—64. l.) „A nyugotindiai coloniák birtoka Európára nézve mind kétségesebbé válik. Havannában minden kereskedés elpusztult, és csak a szerecsen lázadás következtetésétől félelem tartóztatá a békétlen creolokat attól hogy magokat Spanyolországtól függetleneknek nyilatkoztassák. Szint

¹² A földrajzi neveknek a könyvben használt helyesírását követtük.

ily veszély alatt volt az angol szigetek birtoka is St. Luciában, Trinidad és Demerarában: a fehér népség ellene szegült a rabszolgai törvények jobbítására czélzó igyekezetnek.” „A nyugotindiai szigetek, mint ezt Angliában tisztán előrelátják, nehezen fogják sokáig megismérni az európai uraságot, s a véres viaskodás után gyaníthatolag vagy az egyesült státusokhoz kerülnek, vagy egy nagy szerecsen és múltat-birodalmat fognak alkotni, melynek uralkodói lakja Hayti lenne”... „A britt Észak-amerikában is munkál a mindenütt élénk revolutioi szellem.” Valóban Nagybrittaniának szintoly állhatatos, mint bölcs és mérséklett kormányzókra van szüksége, hogy mindenütt ingadozó uraságát, a világ mind az öt részeibeli roppant birtokaiban, ideértve Irlandiát is, megtarthassa...” „Az egyesült státusok példája feletébb csábító, az önnön erőn állás ohajtása felébredett és a felsőség s tekintet még csak a katonai erőnek a fő pontokon nagyobbságán nyugszik...”

A gyarmati birodalmak bomlásának jeleit csak egy olyan széles látókörű és a népek szabadságtörekvéseit, a politikai élet összefüggéseit éles szemmel és együttérzéssel figyelő politikus ismerhette fel, mint amilyen Szász Károly volt.

Amerika után az ázsiai és afrikai országok ellentéteiről sem feledkezett meg Szász Károly. Különösen jellemző és ma is időszerű megállapítása, hogy „Algier még mind szintoly bizonytalan mint becses birtok Franciaországnak, és az oda kibujdosott különböző nemzetbeliek, mint mondják nincsenek boldog állapotban” (66. l.). Az Algéria meghódításáért folyó harcok akkoriban kezdődtek el, de a beduinokkal való harcok még hosszú éveken át folytak. A bennszülöttek mindenfelé kitörő lázadásai és az afrikai gyarmatok megszerzéséért meginduló francia—olasz—angol vetélkedés: íme ez jellemzi 1832-ben az afrikai helyzetet Szász Károly szerint. Megemlíti a dél-afrikai szigetek rabszolgázadásait is, végül pedig azt, hogy „Madagaskárban kénytelenítve láták magokat a francziák, minden birtokaikat St. Marián kívül felhagyni.” (68. l.)

Munkája utolsó bekezdésében az ausztráliai civilizáció és jólét fejlődéséről emlékezett meg Szász Károly, és ezzel befejezte világpolitikai szemléljét.

Az 1832-dik *Esztendő* c. politikai munka szélesebb körű és mélyebbre hatoló politikai áttekintést adott a világpolitikai eseményekről, mint ennek a korszaknak akármelyik más, hasonló jellegű kísérlete. Méltó folytatása volt tehát az 1831-ik *esztendő történetei*-nek, de az európai vonatkozású részei kétségkívül szürkébbek, szétesőbbek és kevésbé elevenek voltak, mint az előző munka. Ebben a részben leginkább a német államok nemzeti mozgalmainak ismertetésével terjesztette a szerző a maga politikai nézeteit. Ezek az eszmék még nyíltabban törtek fel a könyv utolsó részében, amelyben a még kevésbé ismert világpolitikai összefüggésekről, az amerikai és afrikai népek függetlenségi törekvéseiről, a spanyol gyarmati birodalom széteséséről és az új gyarmati birodalmak hatalmi vetélkedéséről esett szó. A gyarmatosítást mozgó anyagi érdekeket éppolyan biztos szemmel ismerte fel a szerző, mint a folyton megismétlődő rabszolgázadások jelentőségét. Érdekes, hogy a gyarmatosítás és az imperialista törekvések századában ez a politikai munka

már a gyarmati birodalmak megrendüléséről beszél. Ezzel természetesen a Habsburg-birodalom eljövendő szétesésére és a jobbágyság kérdéseinek megoldására is figyelmeztetett.

Ezek az előremutató politikai eszmék nem hagyhatták közönyösen azt az erdélyi olvasót, aki a gyarmati kizsákmányolást, a jogtalanságot, az elnyomatást a maga bőrén érezte. Az *Erdélyi Híradó Toldaléka* tehát az erdélyi értelmiség politikai nevelésének egyik fontos eszköze volt.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az *Erdélyi Híradó* az 1830-as években több éven át különböző mellékleteket (*Toldalék*-ot) adott ki. Ezeket ma még pontosan nem ismerjük. A *Toldalék*-ot vagy hetenként, vagy nagyobb időközökben 1—4 ív terjedelemben, bekötetlenül kapták meg az olvasók. A címlapot valószínűleg utólag, az év végén kapták meg. Ezek a *Toldalékok* azonban nagyrészt elvesztek. Az *Erdélyi Híradó* ilyen *Toldalék* formában adta ki Szász Károlynak egymás után két munkáját, az 1831. és az 1832. évnek történetét. Ezeket a munkákat ma is Szász Károlynak leg-
elevenebb alkotásai közé sorolhatjuk.

I.

1 8 3 2-dik

E s z t e n d ő.

A KÖNYVTÁR ÉLETÉBŐL

Bot Györgyné

A KÖNYVTÁRKÖZI KÖLCSÖNZÉS EREDMÉNYEI ÉS PROBLÉMÁI

„A művelődésügyi miniszter 126/1963. (M. K. 8) M. M. számú utasítása a könyvtárközi kölcsönzésről” (továbbiakban K. K. utasítás) c. utasítás megjelenése óta eltelt év lehetővé és szükségessé teszi a könyvtárközi kölcsönzés terén szerzett legújabb tapasztalatok összegezését s néhány tanulság levonását.

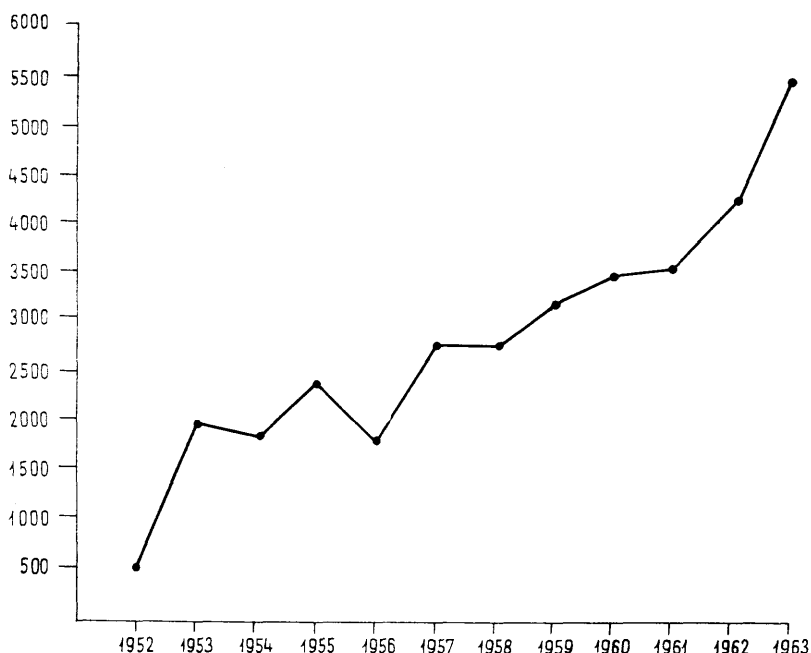
A rendelet nagy jelentőségű, mivel — néhány speciális, anyaga miatt zárt jellegű könyvtártól eltekintve — általánosan kötelezővé teszi a tudományos, szak- és közművelődési könyvtárak számára a könyvtárközi kölcsönzésben való részvételt. Így a korábban állományvédelem vagy létszámhiány miatt nehezen hozzáférhető könyvkincsek — legalább elvileg — bejutottak a tudományos élet vérkeringésébe. Fokozottabban érvényesül „a hálózati struktúra legfőbb előnye... , hogy bárhol is lép be az olvasó a rendszerbe (tehát bármelyik könyvtár olvasója), nincs egy adott könyvtár korlátozott lehetőségeihez kötve, hanem annak közvetítésével igénybe veheti az összes többi könyvtár állományát és szolgáltatásait.”¹ A K. K. utasítás e hálózati elven alapszik, s a kölcsönzés gyakorlati lebonyolításánál a legnagyobb mértékben tekintetbe veszi. A hálózati könyvtárak által is teljesítetlen kéréseket a három területi könyvtár fogja össze, s azok csak végső soron kerülnek az Országos Széchényi Könyvtárhoz mint közvetítőhöz.

A könyvtárközi kölcsönzés szempontjából előnyös a hálózati, területi felosztás. A rendeletben megnyilvánuló fokozatosság elve a járás, megye területén meglevő irodalom jobb kihasználását, ésszerű forgalmazását s a mű megszerzéséhez szükséges átkölcsönzési idő meggyorsítását célozza. Sajnos a K. K. utasításának amellet olyan mozzanatai is vannak, amelyek alapvető célkitűzéseit nem segítik, vagy éppen gátolják. A problémákkal a tények elemzése kapcsán foglalkozunk majd.

A debreceni Egyetemi Könyvtár könyvtárközi kölcsönzési forgalmának elemzése — az elmúlt évtized adatait véve alapul — e kölcsönzési forma egyre fokozódó mértékű fejlődését mutatja.

Az alábbi grafikon az 1952—63 közötti évek (más könyvtáraktól kért, és más könyvtárak által kért) összforgalmát ábrázolja.

¹ Csúry István: A vidék szakkönyvtári ellátásának néhány kérdéséről. = Könyv és Könyvtár 3. Bp. 1963, Tankönyvkiadó, 5—19. 1.

A grafikon világosan szemlélteti a forgalom nagyarányú emelkedését — itt-ott ugrásszerű fejlődését — az elmúlt évtized folyamán. Az 1952. év 552 kérésével szemben 1953-ban már 1992 kéréssel foglalkoztunk — mintegy jelezve a könyvtári szolgáltatás jelentőségének felismerését és aktív igénybevételét. A két határév közötti időszak meglehetősen mozgalmas, változatos. 1954-ben némi stagnálás mutatkozik az előző év nagy fejlődéséhez képest. 1955-ben ismét fellendül a forgalom (2421), majd 1956-ban az ellenforradalmi események következtében jelentős csökkenés tapasztalható (1808). 1957 ismét a könyvtárközi kölcsönzés merész feltörését mutatja, 2766 a kérések száma, csaknem ezerrel több, mint az előző év mennyisége. Ettől kezdve évente egyenletes, 10–15%-os emelkedés tapasztalható. Ugrásszerű fejlődést mutat az 1962–63. év forgalma közötti nagy különbség, az itt tapasztalt fejlődés arányában az 1952–53. évekhez hasonlítható.

A debreceni Egyetemi Könyvtár a helyi igények² kielégítése mellett — mint aktív kölcsönző fél — az országos feladatok ellátásából is mind fokozottabb mértékben vette ki részét. Erre lehetőséget nyújtott, s egyben kötelezte is az 1952. január 1-vel életbe léptetett kötelezpéldány-szolgáltatási rendelet, valamint a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag ugyanakkor megindult szétosztásának nagyszabású akciója. E két tényező eredményeként, gyűjteményéből a hazai kiadványokra vonatkozó kölcsönzési igények túlnyomó többsége kielégíthető.

² Az egyetem és könyvtárunk tudományos és oktatómunkához szükséges átkölcsönzési igényeivel külön tanulmányban kívánunk foglalkozni.

A más könyvtárak által igényelt szolgáltatások mennyiségi és százalékos megoszlása a következő képet mutatja:

Év	Összforgalom mennyisége	Tőlünk kért könyvek száma	Az összkéréshez ³ viszonyított %
1952	552	318	57,5
1957	2766	1683	60,8
1958	2806	1732	61,6
1959	3202	1774	55,5
1960	3506	2063	58,8
1961	3605	2364	65,3
1962	4290	2890	67,3
1963	5551	3646	65,7

A táblázat a más könyvtárak által igényelt kérések számának fokozatos emelkedését mutatja. Jól érzékelhető ez adatokból is az 1963. év forgalmának fokozódó lendülete. 1963-ban 11-szer annyi az érkezett kérések száma, mint 1952-ben. Bár 1963-ban 756-tal több kérés érkezett, mint 1962-ben, az összforgalomhoz viszonyított arányuk jelentéktelen (2%) csökkenést mutat. Ennek oka az, hogy a helyi tudományos kutatás számára kért művek százalékos aránya növekedett.

Az átkölszönzést igénylő intézmények megoszlása az 1963. év kéréseit véve alapul a következőképpen alakult:

OSZK (külföldi kérések)	8,8	35,3%
Tudományos könyvtárak	10,5	
Múzeumok, levéltárak	1,2	
Kutatóintézetek, szakkönyvtárak	9,0	
Ipari, mezőgazdasági üzemek	5,8	
Megyei könyvtárak	22,3	64,7%
Járási könyvtárak	20,1	
Városi könyvtárak	9,0	
Községi könyvtárak	5,1	
Iskolai könyvtárak	8,2	

Tehát a tudományos- és szakkönyvtárak, valamint üzemi könyvtárak igénye együttesen az összes érkezett kérések 35,3%-át, a közművelődési és iskolai könyvtáraké pedig 64,7%-át adja.

Végeztünk számlálást területi felosztás alapján is. A K. K. utasítás megjelenését követőleg (1963. május 1—dec. 31.) a felmérés a következő képet mutatja: a területi igény 63%-os részesedése mellett — a magyarországi kéréseket véve tekintetbe — területünkhöz nem tartozó könyvtárak kérései 17%-ot tettek ki. Ez utóbbi kérések 10%-ban közvetlenül, 7%-ban pedig az OSZK-n keresztül érkeztek. Hajdú-Bihar megyéből ez idő alatt a kérések 30%-át igényelték.

Évek hosszú során kialakult kapcsolat és eredményes együttműködés alapján több dunántúli és Duna—Tisza-közi közművelődési és iskolai könyvtár

³ Az 1952—56. évek kimutatásai nem voltak részletezőek. Teljes feldolgozásukat szükségtelennek éreztük.

a rendelet megjelenése után is közvetlenül hozzánk küldi kéréseit. Jóllehet nem szívesen hárítjuk el e bizalmat, a területünkön általánosan növekvő forgalom s a munkaerőhiány — jobb meggyőződésünk ellenére — arra kényszerít bennünket, hogy a következő időben — kivételes eseteiktől eltekintve — a területileg nem hozzánk tartozó közművelődési könyvtárak közvetlen igényeit az illetékes területi központba irányítsuk.

Az 1963-ban érkezett kérések tartalmi elemzése szakszerinti megoszlásban az alábbi százalékos képet adja:

		Tudományos és szakkönyvtár	Közművelődési és iskolai könyvtár
0	Ált. mű, hírlap, ált. folyóirat	5,9	1,2
02	Könyvtár	3,1	3,7
1	Filozófia	1,4	4,8
	159 Lélektan	0,3	1,5
	16 Logika	0,4	1,2
2	Vallás, ateizmus	1,2	—
3	Társadalomtudomány	12,8	12,0
	ebből:		
	3K Marxizmus—leninizmus 1,8	2,0	
	30 Szociológia 0,5	0,3	
	31 Statisztika 0,2	0,2	
	32 Politika 1,8	0,4	
	33 Politikai gazdaságtan 1,6	0,5	
	34 Jogtudomány 0,2	0,4	
	35 Közigazgatás 0,2	1,0	
	37 Nevelés, népművelés 3,8	6,0	
	39 Néprajz 2,7	1,2	
4	Nyelvtudomány	3,6	3,3
5	Természettudomány	8,2	11,2
	ebből:		
	50 Természettudomány ált. 2,4	1,7	
	51 Matematika 1,0	2,3	
	52 Csillagászat —	0,1	
	53 Fizika 0,5	1,2	
	54 Kémia 3,5	1,6	
	55 Földtan —	0,3	
	56 Őslénytan —	0,7	
	57 Biológia 0,3	1,2	
	58 Növénytan 0,5	0,6	
	59 Állattan —	1,5	
	61 Orvostudomány	3,9	1,7
	62 Műszaki tudományok	3,4	0,8
	63 Mezőgazdaság	10,8	2,4
	64 Házigazdaság	0,5	1,7
	655 Nyomdászat	0,7	0,6
67—68	Különféle iparágak, vegyipar	5,5	2,0
7	Művészet	3,6	2,4
8	Irodalom	11,7	23,2
	91 Földrajz	2,3	3,6
	92 Életrajz	4,8	1,7
	93 Történelem	10,6	20,8

Az érkezett kérések teljesítésének mértékét vizsgálva a következő eredményt kaptuk:

Év	A tőlünk kért mennyisége	A teljesítés mértéke	Százalékos megoszlásban
1952	318	217	68,2
1957	1683	1165	69,2
1958	1732	1246	71,9
1959	1774	1234	69,5
1960	2063	1496	72,5
1961	2364	1722	72,8
1962	2890	2163	74,8
1963	3646	2765	75,8

Részletesebben elemezve teljesített szolgáltatásainkat — tudományos és szakkönyvtárak, valamint közművelődési és iskolai könyvtárak tekintetében — a következő százalékos eredményre jutottunk: 1963-ban könyvtárunktól 3646 egységet (mű, évf.) igényeltek. A kérések 35,3%-a tudományos és szakkönyvtáraktól, 64,7%-a közművelődési és iskolai könyvtáraktól érkezett. Kielégítést nyert 2765 kérés. A teljesítés mértéke 46,5%: 53,5% a két csoport megoszlásában. Tehát 11% eltolódás mutatkozik a tudományos és szakigények kielégítésének javára.

A kapott eredmény bizonyítja, hogy a tudományos és szakkönyvtári igények nagyobb százalékát tudjuk kielégíteni, mint a közművelődési és iskolai könyvtárakét. Ennek oka egyrészt gazdag szakanyaggal rendelkező állományunkban, másrészt a közművelődési könyvtárak nagymértékű tankönyvigényében keresendő.

Hogy pontos képet alkothassunk arról, hogy milyen célból igénylik a közművelődési és iskolai könyvtárak olvasói a kölcsönzésre kért anyagot, az átkölcsönzési elismervények hátlapján tájékoztatást kértünk a művek felhasználásáról.

Az elismervények 92,8%-át küldték vissza kiállítva, 7,2%-át nem töltötték ki. A közművelődési és iskolai könyvtáraktól érkezett kéréseket elemezve, az átkölcsönzés célját illetően a következő százalékos áttekintést kaptuk:

Tudományos és kutatómunka	20,6
Termelőmunka irodalomszükséglete	7,1
ebből:	
Műszaki	3,44
Mezőgazdasági	3,66
Felsőfokú képzés	49,2
ebből:	
Tananyag	21,10
Szakdolgozathoz	28,10
Középfokú képzés	2,0
Középfokú szakképzés	4,5
Egyéni továbbképzés, szakképzés	12,0
Önművelés	4,6

A közművelődési és iskolai könyvtárak által tudományos kutatás céljára igényelt anyag többségében társadalomtudományi (főleg helytörténeti, nép-

rajzi, irodalomtörténeti és történettudományi) vonatkozású, s csak kisebb mértékben természettudományi jellegű. A kutatói szükségletek 20,6%-os részaránya nem jelentéktelen, s az évek folyamán egyre inkább emelkedő tendenciát mutat.

A termelőmunka irodalomszükségletének jelentkezése jóval szerényebb mértékű. A 62—68. szakot véve tekintetbe (a 655 szak kivételével) az e területen felmerült igény a kéréseknek csupán 6,9, az űrlapokon adott válaszok szerint pedig az összforgalom 7,1%-a. A tudományos és szakkönyvtárak kéréseinek 20,2%-a ezzel szemben az alkalmazott tudományok körébe tartozik. Tekintettel arra, hogy a kötelespéldány-anyag különösen gazdag műszaki és mezőgazdasági kiadványokban, a termelés vidéki szakembereinek ennél jóval több segítséget tudnánk nyújtani. E lehetőség tudatosítása és kiaknázása terén a vidéki közművelődési könyvtáraknak még vannak teendőik.

Meg kell jegyeznünk, hogy nem egy közművelődési könyvtárral gyümölcsözőek kapcsolataink e szakterületeken is, jelezve, hogy az igények potenciálisan megvannak, de nem mindenütt fordítanak elég gondot felismerésükre és kielégítésükre.

A válaszok tanúsága szerint a közművelődési és iskolai könyvtárak kéréseinek 49,2%-a felsőfokú oktatásban résztvevők tanulmányaival kapcsolatos. A levelező oktatás fokozódó üteme — pl. a Kossuth Lajos Tudományegyetemen az 1957/58. tanévben 137, 1963/64-ben 507 a levelező hallgatók száma (hasonló mértékű a növekedés a többi tudományegyetemen is) — szükség-szerűen igényli a a könyvtárak fokozottabb igénybevételét. A bölcsész- és természettudományi hallgatók számarányának megoszlása még konkrétabb tanulságokkal is jár. Az 507 levelező hallgatóból 405 bölcsész, főleg történelem, irodalom, pedagógia szakot végez, s csak 102 természettudományit. A hallgatók megoszlásának 4 : 1 aránya az igényelt anyag tartalmát tekintve további eltolódást mutat a bölcsészek javára. Mint a kérések tartalmi elemzésének eredményéből láthatjuk, a kérések 60,4%-a filozófia, lélektan, logika, pedagógia, nyelvtudomány, irodalom és történelem szakokba tartozik, és csupán 11,2%-a természettudományos anyag. Ez nemcsak a bölcsészhallgatók számának mennyiségével, hanem a stúdium jellegével, a szakirodalom természetével is magyarázható.

A felsőfokú levelező hallgatók igényeit szükséges részleteiben is megvizsgálunk. Tudományos irodalommal való ellátásuk — 58,3% a szakdolgozathoz szükséges irodalom — jórészt az egyetemi könyvtárak feladatkörébe tartozik, viszont a megyei, járási valamint az iskolai könyvtáraknak — különösen tanulmányi anyag tekintetében (a felsőfokú oktatáshoz igényelt művek 41,7%-a ilyen jellegű) — nagyobb segítséget kellene nyújtaniuk olvasóiknak. Különösen áll ez a régebben kiadott, jelenleg csak antikvár forgalomban vagy egyáltalán nem kapható művekre.

A könyvtárközi kölcsönzés tapasztalatai szerint a levelező hallgatók tankönyvellátása még nincs megnyugtatóan megoldva. Vagy még nem jelent meg a szükséges mű, vagy oly régen, hogy már megszerezhetetlen. Egyes szakokon a felkészülés tankönyvhiány miatt merő képtelenségnek látszik. Példaként

szeretném megemlíteni a Djakov—Nikolszkij: Az ókori világ története c. tankönyvet, melyet az elmúlt év folyamán 22-szer igényeltek (a szóbeli kérések száma ellenőrizhetetlen), s a könyvtárközi kölcsönzés számára biztosított egy példányt 10 könyvtárhoz juttattuk el. Meggondolandó, hogy egyszerű sokszorosított jegyzetformában ezt, — ha a közeljövőben még mindig nem jelenik meg egyetemi tankönyvként — s még néhány hasonlóan megszerezhetetlen művet nem lenne-e helyes kiadni.

A középfokú szakképzéshez igényelt anyag jelentős része a könyvtárosok középfokú tanfolyamát végzők tanulmányaihoz, dolgozataihoz szükséges irodalomra vonatkozik. Kíváncsinos lenne, hogy az illetékes könyvtárak ezekkel az igényekkel is jobban törődjenek.

Az egyéni továbbképzés csoportjába közművelődési és szakelőadások tartásához, az oktatás színvonalasabbá tételéhez, vagy a szűkebb értelemben vett önképzéshez igényelt szakanyag tartozik igen változatos témák szerint.

Az önművelés kategóriájába tartozó átkölcsönözött anyagot vizsgálva megállapítottuk, hogy közművelődési könyvtáraink — igen helyesen — az általuk teljesítetlen könnyű szépirodalmi anyagra vonatkozó igényeket csak elvétve továbbítják. Az olvasott művek igényességet jeleznek. Többek között élénk az érdeklődés a vallás eredete, a nők társadalmi helyzete, a képzőművészet, filmművészet, sport, valamint a modern külföldi irodalom iránt.

A teljesítetlen kérések vizsgálata azt mutatja, hogy azok százalékos aránya évről évre fokozatosan csökken; 1952-ben 31,8%, 1963-ban 24,2% a teljesítetlen kérések mennyisége. Tovább elemezve: a tudományos és szakkönyvtárak által igényelt irodalom jelentős részben azért nem volt kielégíthető, mert nincs meg állományunkban, kisebb mennyiségben azért, mert kölcsönzés alatt állt, s csak kisebb töredék az, melyet eredetiben, illetve kielégítő adatok hiányában nem kölcsönözhattunk át. Közművelődési és iskolai könyvtárak esetében lényegesen eltérőek tapasztalataink. Itt a teljesítetlen kérések oka elsősorban az, hogy az igényelt anyag kölcsönzés alatt áll. Tehát a szolgáltatás legnagyobb akadálya az azonos időben, azonos műre érkező kérések nagy száma, ami ugyancsak a felsőfokú oktatáshoz szükséges szakanyaggal kapcsolatos véleményünket támasztja alá. (A szolgáltatás mértékét lényegesen csökkenti a kielégítő adatok hiánya is, gyakran hibásan van megadva a szerző neve, a mű címe, s pontatlanok vagy hiányoznak az egyéb adatok is.)

A hálózati elv megvalósítása feltételezi a hálózati központ, jelen esetben a megyei könyvtárak állományának oly mértékű fejlesztését, hogy a hálózatba tartozó könyvtárak szak- és helyismereti irodalomigényét teljesíteni tudja. Az állomány fejlesztésénél fokozottabban figyelembe kellene venni a levelező oktatás és általában a helyi szakoktatás igényeit, és meg kell teremteni annak könyvbázisát megyei szinten, a tudományos kutatás ellátásáról pedig szakkönyvtáraknak és általános tudományos könyvtáraknak kell gondoskodniuk.

Mint területi könyvtár, az igényelt anyag alapján sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy a közművelődési könyvtárak az oktatást támogató szakanyag tekintetében megközelítően sem tudják teljesíteni hálózati központi feladatukat. A megyei könyvtárak által továbbított, illetve közvetlenül érkezett kérések

egy része olyan művekre vonatkozik, amelyeknek minden megyei, de még a járási könyvtárakban is meg kellene lenniük. Például több alkalommal igényelték a Magyar Könyvszemle 1960—63. évfolyamának különböző számait, A Könyv és a Pedagógiai Szemle különböző évfolyamait. Ez arra figyelmeztet, hogy a megyei és a járási könyvtárak egy része nem gyűjti kellő gonddal még az alapvető hazai folyóiratokat sem, illetve nem érzi feladatának a felügyelete alá tartozó könyvtárak igényeinek kielégítését.

Részletesebben kell foglalkoznunk a könyvtárközi kölcsönzési utasítás 4. §-ával, amely a vidéki tudományos könyvtárakat, tudományos intézeteket és nagyobb közművelődési könyvtárakat egyformán érzékenyen érinti, végső soron persze leginkább magukat az érdekelt kutatókat. Az utasítás első pontja elrendeli ugyan, hogy „a könyvtárközi kölcsönzés keretében a könyvtári gyűjtőkörbe tartozó minden kiadványt kölcsön kell adni”, de a továbbiakban részletesen felsorolja a kivételeket, ezek pedig mind egy-egy tilalomfát jelentenek a tudományos kutatómunkát végzőknek, és ürügyül szolgálnak az elzárkózásra hajlamos könyvtárak számára.

Az MSZMP VIII. kongresszusa megállapítása szerint „a szocialista társadalom viszonyai között megvan a feltétele annak, hogy minden tudományos munkára hivatott tehetség kibontakozhasson”. Ezeknek a tehetségeknek kibontakozását, tudományos munkájának elősegítését hivatott minden kis és nagy könyvtár erejéhez mérten támogatni, teljes anyagát a kutatók rendelkezésére bocsátani. Mindez fokozottabban vonatkozik állományuk gazdagsága folytán a fővárosi tudományos és szakkönyvtárakra.

Nem kívánunk a főváros területén élő kutatók helyzetadta előnyeivel bővebben foglalkozni, de annyit meg kell állapítanunk, hogy mivel az ország tudományos és szakkönyvtárainak mintegy 62%-a⁴ a fővárosban összpontosul, az itt élő kutatók számára a szükséges kiadványok elérése legfeljebb órákra telik.

A vidéken élő kutatók megközelítőleg sincsenek ilyen kedvező helyzetben. Különösen a periodikák használatában mutatkoznak — szakterületenként más és más mértékű — nehézségek. A természettudományok, műszaki és orvostudományok művelőit elsősorban a kutatások legújabban elért eredményei érdeklik, az elért tudományos eredményeket óhajtják továbbfejleszteni, a természet eddig ismeretlen területeit felkutatni törvényszerűségeit megállapítani. Ezeken a területeken leginkább megoldottnak mondható a szakirodalom-ellátás. A referáló folyóiratok jelentős része a kisebb vidéki tudományos és kutatóintézeteknek is jár, lehetővé téve a gyors tájékozódást. Pontos adatok birtokában a szükséges szakirodalom megszerzése is könnyebb. Az igény rendszerint egy-két rövidebb cikkre irányul, melynek eredetijét könnyen, gyorsan és olcsón lehet mikrofilmmel helyettesíteni. Persze a természettudományok területén is hasznosabb az eredeti folyóiratkötet kézhezvétele, mert egy-egy évfolyam az ismert cikkeken kívül gyakran tartalmaz a kutató számára hasznos, ismeretlen anyagot is. Egyes esetekben — megfelelő adat hiányában, illetve egy-egy téma rendszeresebb feltárása érdekében — egyébként sem nélkülöz-

⁴ Kurrens külföldi folyóiratok a magyar könyvtárakban c. lelőhelyjegyzék adatait véve alapul.

hető a teljes folyóiratanyag áttanulmányozása. Tapasztalataink szerint a folyóiratok átkölcsönzése a természettudományok terén sem zavartalan, főként ami a gyorsaságot illeti.

A társadalmi-történeti tudományok kutatóit ezzel szemben többnyire éppen az elmúlt évtizedek, évszázadok gazdasági-társadalmi problémái, a társadalmi osztályok mozgása és az ezzel összefüggő ideológiai kérdések, mai társadalmi átalakulásunkkal összefüggő problémák sokasága érdeklik. Mind-ezen kutatásokhoz roppant mennyiségű forrás jellegű irodalmi anyag szükséges, a periodikák viszonylatában nem egy-két rövid cikk, hanem a folyóirat-és hírlapévfolymok egész sora.

A vidéki kutatás akadálya éppen ezen a területen vetődik fel legélesebben. Nem ritka eset, hogy még a fővárosban több példányban meglevő periodikát sem tudjuk megszerezni kutatóink számára. E tekintetben a könyvtárközi kölcsönzési rendelet nem nyújt segítséget, sőt ellenkezőleg: a korábban már spontán kialakult jó gyakorlatot is visszafejleszti. A könyvtárak ugyanis a könyvekkel szemben periodika-állományukat aránytalan mértékben féltik, egyrészt anyagi értéküket túlbecsülve, másrészt saját olvasóik tényleges vagy feltételezett igényeire hivatkozva, a védelem legbiztosabb módját választják, s kivonják azt a kölcsönzési forgalomból, nem számolva azzal, mily súlyos negatívum ez a tudományos kutatás országos viszonylatában.

Az Országos Széchényi Könyvtár archivális, nemzeti gyűjteményétől eltekintve — bár ezen a területen is elképzelhető egyes indokolt esetben ésszerű engedmény —, az ország többi könyvtárában az egy példányban meglevő időszaki kiadványokra vonatkozó korlátozás a tudományos kutatómunka érdekeit sérti, eredményét akadályozza.

A könyvtárak többnyire azzal próbálják enyhíteni az átkölcsönzés elutasítását, hogy felajánlják a kért kiadvány helybeli használatát. Az áttekintendő anyag terjedelme, a tanulmányi utak költséges volta, s nem utolsósorban a kutató elfoglaltsága hosszabb budapesti tartózkodást nem tesz lehetővé. Egy-egy jelentősebb tudományos eredmény viszont esetleg évekig tartó folyamatos munkát igényel.

Követendő példaként szeretnénk megemlíteni a levéltárak között létrejött eredményes együttműködést. Anyagukat — oklevelek, kéziratok egyedi példányaikat — bátran átkölcsönzik egymásnak, biztosítva kutatóik számára a nyugodt, elmélyült munkát.

A távlati terv, mely a periodikák használatát szinte kizárólag mikrofilmek segítségével óhajtja biztosítani, nem elégíti ki a ma szükségleteit. Előbb meg kell valósítani az állomány filmrevételét, s csak azután szabad életbe léptetni korlátozásokat.

Jelenleg — éppen az idézett utasítás következtében — az a helyzet alakult ki, hogy (egy-két kivételtől eltekintve) magyarországi könyvtártól periodikát lehetetlen, vagy jóval nehezebb megszerezni, mint külföldről. Hogy csak egy példát ragadjak ki, Londonból a National Central Librarytől igen rövid idő alatt megkaptuk a *Westminster Review* 1855—60. évfolyamait több egyéb múlt századi periodika mellett. Külföldi könyvtárakkal kapcsolatosan általában

kedvezőek tapasztalataink, a Szovjetunióba pedig nem küldhetünk ki olyan periodikakérést, melyet — szinte kivétel nélkül eredetiben — meg ne kapnánk.

A jelenlegi helyzet visszasságát mutatja az is, hogy az OSZK könyvtárközi kölcsönzési osztálya gyakran kénytelen külföldi könyvtártól átkérni vidéki könyvtárak számára olyan periodikát, mely Magyarországon több példányban is megtalálható, igazolva, hogy a nemzetközi egyezmények alapján sok idegen ország könyvtárával gyorsabb és eredményesebb az együttműködés, mint egyes, állományukat féltékenyen őrző hazaival. Ez a helyzet a jelenlegi irodalom-szükséglet kielégítésének megnehezítésén túl a könyvtárügy hazai fejlődésének is akadályozója, fékezője lehet.

Nem érdektelen összehasonlítani a század eleji s a mai kutatók problémáját. Goldziher Ignác, aki a nemzetek között létesülő könyvtárközi kölcsönzés aktív támogatója volt, 1904-ben így kesereg: „míg még Indiától is könnyen lehet európai tudósnak lakóhelye nyilvános könyvtáraiban kéziratot kapni, addig példának okábol a Bodleiana, vagy a British Museum még mindig azt követelik, hogy kézirtaik használatára az ember Oxfordba és Londonba utazzék.”⁵ A mai magyar vidéki kutatók számára nemhogy 16—17. századi kiadványok, kézirtatok, hanem saját országuk 19. és 20. századi periodikáinak tanulmányozása is egyre nehezebbé válik.

Tapasztalatunk szerint az elmúlt tizenkét év alatt, az 1952-től erőteljesen fellendülő könyvtárközi kölcsönzésben mind több a periodikára vonatkozó igény, de soha egyetlen füzet el nem vezett. De ha elő is fordult volna elveszés: a kár, amely a társadalmat az irodalomhasználat korlátozásával éri, mérhetetlenül nagyobb egy-két periodika-évfolyam országos és évtizedes viszonylatban megoszló értékénél.

Lényeges segítséget ad a kutatási anyag lokalizálásában a „Kurrens külföldi folyóirtatok a magyar könyvtárakban” c. lelőhelyjegyzék (1962.), valamint az egyes intézetek és könyvtárak periodikaállományának jegyzékei. Egyre sürgetőbben merül fel a magyar periodikák hasonló feltárásának szüksége.

A vidéki tudományos kutatómunka kellő támogatása érdekében a belföldi könyvtárközi kölcsönzési gyakorlatban jelenleg meglevő és a rendelet által sajnos nem enyhített nehézségek leküzdése végett kívánatos lenne a Szovjetunió példáját fokozott mértékben figyelembe venni és követni, ahol a mienkkel ellentétes folyamat ment végbe: a korábbi nehézkességet a kérések gyors és korlátozásmentes teljesítése váltotta fel.

Rendkívül fontos lenne mind a kutatók, mind az egyéb olvasók szempontjából a K. K. utasítás 10. § 1. pont megtartása. „A könyvtárközi kölcsönzés keretében a megkeresett könyvtár az utasítás rendelkezései szerint reá háruló intézkedést (a kiadvány megküldését stb.) a kérés beérkezésétől számított három nap alatt köteles megtenni.” Minden könyvtár szerzett erre vonatkozóan némi tapasztalatot — hetek, hónapok türelmetlen várakozása után nemegyszer akkor érkezik meg az igényelt anyag, mikor már feleslegessé vált. Az ilyen kérés felmérhetetlen károkat okoz a kutatásban, a termelésben és a tanulmányok-

⁵ Sher Tibor: Goldziher Ignác és a nemzetközi kölcsönzés. — Magyar Könyvszemle, 1963. 79. évf. 4. sz. 340—343. l.

ban, a könyvtáros számára pedig sok hiábavaló munka elvégzését s ennek lehangoló tudatát eredményezi.

Az Országos Széchényi Könyvtár és saját tapasztalataink alapján megállapíthatjuk, hogy e rendelkezés megtartása bizonyos könyvtárak esetében lehetetlen, ha tekintetbe vesszük a 11. § 1. pontját, mely úgy szól, hogy „az utasítás végrehajtása a könyvtáraknál létszámgigénnyel nem járhat”. Néhány könyvtárnak (területi, országos szakkönyvtár) a könyvtárközi kölcsönzési feladatok megosztása folytán fokozott mértékben kell helytállnia. Bizonyos esetekben, ahol amúgy is létszámgigénnyel küzdenek — tehát belső átcsoportosítással a megnövekedett munkamennyiség elvégzése nem oldható meg —, a létszám növelését nem lehet elodázni. Ez elsősorban nem ezeknek a könyvtáraknak az érdeke, hanem nyilvánvaló országos érdek.

Gomba Szabolcsné

HELYZETKÉP A TANSZÉKI KÖNYVTÁRAKRÓL ÉS A HÁLÓZATI MUNKÁRÓL

A hálózati struktúra a modern könyvtárügy, főleg pedig a *Lenin* elgondolásain épülő szocialista könyvtárügy alapvető szervezeti formája. Lehetővé teszi egyfelől, hogy a tudományszak, funkció és nagyságrend szempontjából a társadalom sokrétű szükségleteihez kapcsolódó könyvtárak decentralizáltak, valóban a konkrét feladatokhoz igazodva, s az ehhez szükséges önállósággal működjenek, másrészt hogy a központosítás előnyei is gyümölcsözzenek: a decentralizáció ne váljék káosszá, s a munka leggazdaságosabb és legjobb minősége valósuljon meg. Egyetemi viszonylatban ez a rendszer lehetővé teszi egyfelől a legkülönbözőbb rendű és rangú könyvtárak specializálódását egy-egy kar, intézet vagy tanszék szükségletei szerint és működésük érdemét, tartalmát illetőleg az oktatói és tudományos kíváncsalmak szuverén érvényesítését, másfelől az ésszerű koordinálást, a beszerzés, katalóguskészítés központi ellátását, a tanszéki könyvtárosok munkájának egységes magas szintre való emelését. Sajnos azonban, míg a könyvtárügyben általában s az újabb alapítású egyetemeken a hálózatról mint megvalósult és gyakorlatilag bevált képletről beszélhetünk, a hálózati elvet pedig mint magától értetődő pozitív tényezőt az olvasók is magukévá tették, addig a régi egyetemeken gyanakvással fogadják a központosítás legnyilvánvalóbb hasznosságú mozzanatait is, s a központi könyvtár törekvései a modern egyetem szükségleteihez mért könyvtárhálózat megvalósítására nem találkoznak megértéssel. Ennek oka legfőképpen a modern könyvtári szemlélet nem ismeretében keresendő. A nem könyvtárosok legtöbbje úgy gondolja, elég a könyvek (minél több könyv) birtoklása ahhoz, hogy a kutatómunkához szükséges irodalom kéznél legyen. Csak az, aki alaposan átgondolja, ismeri az irodalomellátás mai helyzetét és problémáit, ismerheti fel, hogy a legértékesebb gyűjtemény is csak potenciális szellemi energia a könyvtáros munkája, mégpedig korszerű és hozzáértő munkája nélkül, és csak a többi könyvtár helyi, országos és nemzetközi síkon megvalósuló kooperációja, kölcsönös segítsége révén valósulhat meg a tudományos kutatás szakirodalommal való ellátása. Mikor mi, könyvtárosok a központosításról beszélünk, sohasem a könyveknek a legilletékesebb használatól való elvonása lebeg a szemünk előtt (ahogy sokakban a szó elhangzásával, olvastával a rémkép megfogán),

hanem ellenkezőleg: az irodalom minél teljesebb, minél célbatalálóbbs eljuttatása az olvasóhoz, minél több teher levétele a produktív kutató válláról. Hogy a szolgálat e programját a köztudatba átvigyük, s ahol még nem él, a rá irányuló igényt is tudatosítsuk, minden alkalmat meg kell ragadnunk a hálózat dolgairól való tájékoztatásra. E meggondolás vezet bennünket, midőn a tanszéki könyvtári munka helyzetét és problémáit röviden ismertetjük, a hálózati referens munka keretében végzett tájékoztató és rendszeres felmérőmunka során szerzett adatok és tapasztalatok alapján.

1. Tanszéki könyvtárosok

Személyi téren bizonyos fejlődés mutatkozik a tanszéki könyvtárakban, de még messze vagyunk attól, hogy mindenütt képesítéssel rendelkező főfoglalkozású könyvtáros működne. Jelenleg kilenc főállású tanszéki könyvtáros dolgozik az egyetemen. Ezek közül hat teljes munkaidejében egy-egy könyvtár munkáját látja el, háromra pedig két-két könyvtár gondozása hárul. A többi intézeti és tanszéki könyvtár teendőit oktatók, adminisztrátorok vagy hallgatók, tehát nem főhivatású könyvtárosok végzik.

A főállású könyvtárosok többsége egyetemet nem könyvtárszakon végzett, s a könyvtári teendők ellátásához szükséges ismereteket gyakorlat útján szerezte meg. Kisebb részük középiskolai végzettséggel rendelkezik. Ez utóbbiak közül egy a középfokú könyvtárosi tanfolyamot végezte el, míg egy másik új munkaerő tervezi a középfokú könyvtárosi szakképesítés megszerzését. A nem főfoglalkozású könyvtárkezelők közül egy adminisztratív dolgozó a középfokú könyvtáros-tanfolyamot végezte el.

Minimális könyvtári szakismerettel minden könyvtárkezelőnek, a nem főfoglalkozású könyvtárosoknak (oktatóknak, adminisztrátoroknak) is rendelkezniük kell. A Kossuth Lajos Tudományegyetem intézeti és tanszéki könyvtárosai számára a Központi Könyvtár által kiadott „Útmutató”¹ ismeretét és alkalmazni tudását tekintjük minimális alapismereti követelménynek. E kiadványt minden intézethez eljuttattuk. Használatáról, ill. ismeretéről szerzett tapasztalataink nem egyértelműek. A könyvtárkezelők egy része, különösen a könyvtárosi képesítést szerzett, ill. szerző könyvtárosok hasznosnak tartják, és a könyvtári munkára vonatkozó minimális ismeretek foglalatának tekintik. Vannak azonban könyvtárkezelők, akik az Útmutatót nem olvassák el, mert erre vagy nincsen idejük, vagy nem tekintik szükségesnek a benne foglaltak elsajátítását.

Ahol a könyvtáros nem a tanszék szakjának megfelelő egyetemi végzettséggel rendelkezik, vagy nem egyetemet végzett középfokú, a tanszék szakterületén nem jártas dolgozó, ott az oktatók egyike könyvtári megbízottként ellátja a szaktudományi felkészültséget igénylő könyvtári feladatokat, és irányítja a könyvtáros vagy adminisztrátor munkáját.

¹ Útmutató a tanszéki könyvtárak kezelésére. Debrecen, 1961.

Annak akadályai közt, hogy minimális könyvtári szakismeretekkel a nem főfoglalkozású könyvtárkezelők — oktatók, adminisztrátorok — is rendelkezzenek, szerepet játszik a könyvtári munkával megbízott dolgozók személyének gyakori cserélődése.

2. Gyarapítás

Az Egyetemi Könyvtár egyik feladata a hálózathoz tartozó könyvtárak *állománygyarapításának* koordinálása. E tevékenység természetesen nem érinti a tanszékvezetők jogát és felelősségét a tekintetben, hogy a könyvtárat a tanszék oktatási és kutatási szükségleteinek megfelelően fejlesszék. Az Egyetemi Könyvtár szabályozó szerepe csupán a felesleges és költséges duplumvásárlások elkerülését célozza. Az ehhez szükséges áttekintést a tanszéki állományra is kiterjedő központi katalógus biztosítja. Az Egyetemi Könyvtár a könyvtermésről való tájékoztatással is igyekszik a tanszékek gyarapító munkáját előmozdítani. Ebből a célból az érkező kiadói és könyvkereskedői prospektusokat körülbelül havonta minden intézethez eljuttatja. Ezek és egyéb források alapján természetesen nemcsak saját céljaikra válogatnak az intézetek, hanem a központi könyvtárat is felkeresik beszerzési javaslataikkal. Az állománygyarapítás területén az egyeztetés és a tájékoztatás mellett a devizaigényes külföldi könyvek és folyóiratok beszerzésének lebonyolítását tekinti feladatának a könyvtár. A nem devizaigényes külföldi és a magyar könyvanyag beszerzését és feldolgozását a tanszékek az Egyetemi Könyvtártól függetlenül végzik.

3. Könyvfeldolgozás. Katalógusok

A tanszéki *könyvfeldolgozás* teljes központosításának végrehajtása az Egyetemi Könyvtár jelenlegi személyi ellátottsága mellett nem valósítható meg. A tanszéki könyvtárak meglevő állományának és új gyarapodásának feldolgozásában az Egyetemi Könyvtár az alábbi módon vesz részt.

Az intézetek külföldi, devizaigényes könyveinek beszerzését összekapcsolja a beérkező könyvek katalógizálásával. A beérkező könyveket a feldolgozáshoz szükséges néhány napon belül a kellő mennyiségű kész katalóguscédulákkal együtt eljuttatja a tanszékekhez. A tanszékek egy része nem ismerte a katalóguscédulák rendeltetését. Ezeket sok helyen összegyűjtötték, más helyeken pedig éppenséggel megsemmisítették. Ennek oka részben az lehetett, hogy a központi könyvtár által feldolgozott könyvek katalóguscédulái pár héttel később érkeztek meg a tanszékhez, mint maga a könyv. Más intézetek akkorra maguk is elkészítették katalóguscéduláikat. A hálózati referens erre vonatkozó értesüléseit hasznosítva, intézkedés történt a tanszéki könyvanyag gyorsabb feldolgozását és a cédulák késedelem nélküli sokszorosítását illetően, így a továbbiakban a katalóguskarton-levonatokat a hozzájuk tartozó könyvvel együtt néhány napon belül küldjük meg. Ezzel párhuzamosan a cédulák

rendeltetéséről és hasznáról igyekszünk meggyőzni a tanszéki könyvtárkezelőket.

Az Egyetemi Könyvtár évek óta folyamatosan végzi a tanszéki könyvállományok rekatalógizálását. E munkából csupán évi 1500 kötetet tud munkatervébe iktatni, ami az intézetek összállományához viszonyítva nagyon lassú előrehaladást biztosít a központi katalógus teljessé tétele és a tanszékek kellő minőségű katalógusokkal való ellátása terén. (A tanszéki könyvtárak összállománya 229 897 kötet, a központi könyvtár által ebből eddig feldolgozott kötetek száma 22 148.) A rekatalógizáló munka során több tanszék teljes anyagát feldolgozta az Egyetemi Könyvtár. Ezek egy részét maguk a tanszékek állandóan kiegészítik, fejlesztik, más intézetekben viszont a könyvek feldolgozása nem folytatódott, tehát a katalógusok nem teljesek, az egész állomány feltárását nem szolgálják, mivel a központi könyvtár által elkészítet, az átadás időpontjában teljes betű- és szakkatalógusokat főállású könyvtáros hiányában az intézetek nem fejlesztették tovább.

Néhány tanszék feleslegesnek tartja a katalógusok felállítását. Mint mondják, az állományt enélkül is tudják használni. Ez az álláspont azonban csak a könyvtárat legjobban ismerő néhány oktató számára lehet megnyugtató, és csak addig, míg a gyűjtemény túl nem nő az emberi memória befogadóképességén. Mivel pedig az értékes intézeti könyvtárakat a legtöbb helyen hallgatók és esetleg nem az intézetben dolgozó kutatók is használják, vagy használni szeretnék, a személyhez kötött könyvtárkezelés nem tekinthető végleges megoldásnak. E patriarkális állapot tarthatatlansága különösen a katalógust helyettesítő személy távolléte vagy végleges távozása esetén ütközik ki. Más tanszékek felfogása szerint a tanszéki könyvtárosok is el tudják készíteni a katalógust, nincs tehát szükség központi feldolgozásra. E felfogás azonban ellentmond a gazdaságos munkamegosztás követelményének, gátolja a központi katalógus létrehozását és általában a hálózattá szerveződés folyamatát. A tanszéki könyvtárosok által végzett feldolgozó munka átmeneti jellegű szükségmegoldás. Az ő idejüket olvasószolgálati és bibliográfiai munkára kell majd felszabadítani.

Az intézeti, tanszéki könyvtárak *katalógusellátottságáról* szerzett tapasztalatainkat az alábbi táblázatban foglaltuk össze:²

A kar neve	Katalógusok				
	tansz. száma	betű- rendi	szak- rendi	mind- kettő	semmi
BTK	14	4	1	3	6
TTK	15	3		7	5
Testnevelési Tanszék	1				1
Összesen	30	7	1	10	12

² Hodinka László—Mikó Lajosné: Raktározás, használat és feltárás a két budapesti műszaki egyetem tanszéki könyvtáraiban. = Magy. Könyvszemle. 1961. 99—105. l. További táblázatainkat is e cikk alapján készítettük.

Az intézeteknek több mint egyharmada semmiféle katalógussal nem rendelkezik. Ezek közül az intézetek közül többen tervbe vették, ill. meg is kezdték — egyelőre betűrendes — katalógusok felállítását. A tanszékek többsége szükségét érzi a katalógusoknak, de ezeket saját erejükből nem tudják elkészíteni. A Természettudományi Karon három tanszék regiszteres füzetekkel próbálja helyettesíteni a betűrendes katalógust. Egész kis állományoknál ez elegendőnek is bizonyul, azonban ezzel a módszerrel a könyvek jegyzékének szoros betűrendje nem tartható fenn, és így az állomány növekedésével a könyvek egyre áttekinthetlenebbek lesznek.

Összesen 18 tanszék használ katalógust. A könyvek címfelvétele sok helyen nem felel meg a szabványban előírt követelményeknek. A felvett adatok nagyon hiányosak, rendszertelenek, még az egyszerűsített címfelvételi követelményeknek sem felelnek meg. A könyvek pontos címfelvételét javasolva az intézeti katalógusok számára, azt is tapasztaltuk, hogy néhányan attól félnek, ha a katalóguscédula a szerzőn és címen kívül több adatot tartalmaz, az bonyolulttá, áttekinthetlenné teszi katalógusukat. Ugyanezen aggályoskodók az Egyetemi Könyvtár teljes, szabvány szerinti címfelvétellel készült katalógusaiban nagyon jól tudnak tájékozódni, s e katalógusokat állandóan használják is. Más tanszékek rendszeresen, szakszerűen gondozzák katalógusaikat, új könyveiket azonnal feldolgozzák, és csak azután adják ki helybeni vagy otthoni használatra.

4. Az állomány tárolása, elrendezése

A tanszéki könyvtárak anyagának biztonsága szempontjából érdemes figyelmet szentelni az állományok elhelyezésére, a kezelhetőség, hozzáférhetőség szempontjából pedig a könyvek raktári rendjére. Az állományok elhelyezéséről az alábbi táblázat nyújt tájékoztatást:

A kar neve	Intézetek, tanszékek száma	Zárt szekré- nyekben	Szabad polcokon	Mind- kettőn
BTK	14	9		5
TTK	15	6	1	8
Testnevelési Tanszék	1	1		
Összesen	30	16	1	13

Az állomány biztonsága szempontjából megnyugtatónak látszik, hogy a tanszékek többsége nagyjából zárt szekrényekben tartja könyveit. Ez a biztonság azonban csak látszólagos, egyrészt azért, mert a szekrényeken nincsenek biztonsági zárok, másrészt mert a tanszemélyzet több tagjának is kulcsa van a könyvszekrényekhez. Ez indokolt, mivel a könyvtárosok vagy adminisztrátorok munkaidejének letelte után is lehetővé teszi számukra a zavartalan munkát, azonban ilyen körülmények között a könyvekért való egy-

személyes anyagi felelősség elve nehezen valósítható meg. Szerencsésebbnek látszik a kollektív felelősség bevezetése, ahogyan már néhány intézet próbálja megoldani a problémát. Több tanszéken a könyvtár, ill. szemináriumi helyiségeken kívül a tanszék különböző helyiségeiben szabad polcon is vannak könyvek, ahol a felelős személy állandó ellenőrzése nem valósítható meg.

Általánosnak mondható, hogy a tanszékek könyvelhelyezés szempontjából helyhiánnyal küzdenek, sok helyen már szekrényráépítésre sincsen lehetőség. Az állománygyarapodás jövő elhelyezése csak néhány évre biztosított, különösen a nagymérvű folyóirat-gyarapodás következtében. Némi javulást hozhat a tanszéki könyvtárak átvizsgálása és selejtezése — ha általánossá és rendszeressé válik —, de a könyvelhelyezés problémáját véglegesen ez sem oldja meg. A tanszéki könyvtáraknak nem is csak a férőhely korlátai miatt, hanem még inkább a gyűjtemény korszerű, színvonalas fejlesztése, használhatósága érdekében kellene elsajátítaniuk a modern szakkönyvtárak gyűjtési szemléletét, amely szerint az elavult vagy más okból szükségtelenné vált művek rendszeres selejtezését az állományfejlesztés éppoly természetes tartozékának tekinti, mint a szükségletekhez igazodó tervszerű beszerzést. A kiselejtezett könyveket a központi könyvtárnak adják át. Ezekből az a gyűjteményében meg nem levő és szükséges műveket saját állományába veszi át. Ily módon biztosítható, hogy az egyetemen könnyen elérhető közelségben megmaradjon minden könyv, amelyre itt egyáltalán szükség lehet, a helyileg fölösleges pedig eljusson valamely más hazai vagy külföldi könyvtárhoz, mivel a hálózaton belül nem igényelt műveket az Országos Széchényi Könyvtár könyvelosztójának ajánlja fel a könyvtár. A társadalom számára tehát egyetlen mű sem veszhet el. A helyhiány másfelől arra is figyelmeztet, hogy a beszerzendő műveket gondosan meg kell válogatni. A modern szakkönyvtári gyűjtés terén a teljesség igénye értelmetlen és megvalósíthatatlan.

A tanszéki könyvtárak állományának *raktári rendjét* a következő táblázat mutatja be:

A kar neve	Tansz. száma	Szakrend	Nagyságrend	Gyarapodási rend	Betűrend
BTK	14	9		5	
TTK	15	6		5	4
Testnevelési Tanszék	1			1	
Összesen	30	15		11	4

Az Egyetemes Tizedes Osztályozást, amelyet állományuk szakcsoportosításának alapjául a hazai könyvtárak mint nemzetközileg elfogadott rendszert általában használnak, a tanszékek nem alkalmazzák a könyvek csoportosításához. A központi könyvtár maga sem szorgalmazza valamely egyetemlegesen kötelező séma bevezetését. Azt az elvet képviseli és javasolja módszertani munkája során, hogy az elrendezési sémát minden tanszék önállóan konstruálja meg a szakirodalom jellegének és a helyi szükségleteknek megfelelően.

Az *Útmutató* néhány bevált, mintaként felhasználható séma ismertetésével segíti a helyi sémák megtervezését.

Jelenleg a könyvek többnyire gyorsan kikereshetők. Azonban a könyvtárak várható gyarapodása miatt az állomány katalógus útján történő feltárása és a könyveknek ezek segítségével való megkeresése, használata elengedhetetlen. A szakrendben felállított könyvek használata a szerzői betűrendes katalógusok mellett tárgyi (tizedes rendszerű vagy az intézeti szakrend alapján készült) katalógus elkészítését is igényelné. A könyvek szakcsoportosítását tükröző szakkatalógus egyben a könyvek helyrajzi katalógusa is lehetne.

5. Használat

A tanszéki könyvtárak használatával kapcsolatos felmérések alapján az *olvasótermi helyzet* a következő képet mutatja:

A kar neve	Tansz. száma	Olvasószobák száma	Férőhelyek száma
BTK	14	9	270
TTK	15	9	134
Testnevelési Tanszék	1		
Összesen	30	18	404

Olvasóhelyiséggel a tanszékeknek több mint fele rendelkezik. A helyiségek számát tekintve a bölcsészettudományi és a természettudományi karon egyforma a helyzet, viszont a bölcsészettudományi kar intézeti olvasótermi férőhely szempontjából megelőzik a természettudományi kari intézeteket.

A könyvtárak nyitvatartási ideje a legtöbb helyen egybeesik a tanszéki adminisztrátor munkaidejével, vagy azon belül meghatározott ideig van kölcsönzés. Több intézetben oktatói vagy hallgatói inspekcióval este 8–9 óráig is nyitva tartják a könyvtárakat. A nyitvatartási idő meghatározása csak a hallgatók számára jelentős, mivel a legtöbb intézetben az oktatók önállóak a könyvtár használata terén.

A tanszékek *könyvkölcsönzését* a helybeni használat és az otthoni kölcsönzés engedélyezése szerint az alábbi összefoglaló táblázat szemlélteti:

A kar neve	Tansz. száma	Helyben használhatják		Otthoni kölcsönzésre	
		oktatók, hallgatók	mindkettő	oktatók, hallgatók	mindkettő
BTK	14	2	12	2	12
TTK	15	6	9	3	12
Testnevelési Tanszék	1	1			1
Összesen	30	9	21	5	25

A tanszéki könyvtárak használatának alapvető formája elvileg a helyben olvasás, ezért az egyetem fejlesztése során könyvtári szempontból a tanszéki könyvtárak olvasótermi férőhelyének biztosítása elsőrendű feladat.³ Több intézet szeminárium helyiségében szinte egész nap oktatás folyik, így olvasóhelyiségként csak este 7 óra után lehetne használni a termet, azonban ez az időpont már későinek bizonyul a hallgatók számára. A tanszéki könyvtárak olvasótermének biztosítása az Egyetemi Könyvtár olvasótermének tehermentesítéséhez is hozzájárulna, amely 180 férőhelyével már rég nem tudja kielégíteni a helybeni olvasással kapcsolatban felmerült igényeket. A könyvek helybeni használatának tehát az intézeti helyiségek, ill. férőhelyek száma vagy hiánya szab gátat. Külső személyeknek többnyire csak a tanszékvezető engedélyével lehet kölcsönözni. E kölcsönzők száma nem nagy. Helytelen, hogy a könyvek helybeni használatának módja a tanszékek többségénél kötetlen, azaz a helybeni olvasásra kiadott könyveket nem jegyzik fel. Ez csökkenti az állomány biztonságát, hiszen állandó olvasótermi felügyeletet az intézetek többségében nem tudnak biztosítani. A helyben olvasás felügyeletét és a kölcsönzés nyilvántartását úgy kell megszervezni, hogy az az oktatók, hallgatók munkáját ne nehezítse, sőt inkább segítse, emellett azonban az állomány megőrzését is biztosítsa.

Az otthoni kölcsönzésre kivitt könyvek nyilvántartása különféleképpen történik. Az intézeteknek csaknem fele személyi lapokon és könyvkártyákon kölcsönöz, tehát kétlapos kölcsönzési rendszerrel tartja nyilván az olvasásra kiadott könyveket. A kétlapos kölcsönzési rendszer az állomány nagyságától függetlenül a legcélravezetőbb módszer, mivel egyrészt a kölcsönző személyét, másrészt a könyv hollétét illetően azonnal felvilágosítást ad a könyvtárkezelő számára. Egyes tanszékek régi rendszerű kölcsönzőlapjaikra vagy füzetekbe jegyzik a kikölcsönzést, s „jól bevált” módszereikhez elég mereven ragaszkodnak.

Teljes értékű olvasószolgálati munkáról csak abban a könyvtárban beszélhetünk, ahol nemcsak kézbe adják a könyvet helybeni olvasás vagy kölcsönzés formájában, hanem az olvasók tájékoztatásáról is gondoskodnak. Ez hallgatói viszonylatban a konzultációk keretében többé-kevésbé meg is valósul.

6. Módszertani segítség, központi szolgáltatások

Noha a hálózati tagkönyvtárak szakmai tanácsokkal való segítésére az Egyetemi Könyvtár korábban is törekedett, a tanszéki könyvtárak módszertani tanácsokkal való ellátása intenzívebbé és rendszeressé 1962-ben hálózati referens munkába állításával válhatott. Ugyancsak lehetővé vált az addig különböző osztályok és csoportok által a tanszékek számára végzett könyvtári

³ Sokan (a felszabadulás előttről örökölt rivalizálás szellemében) úgy vélik, hogy a tanszéki könyvtárak férőhelyének növelése ellentétes a központi könyvtár „érdekeivel” és így törekvéseivel is. Valójában a központi könyvtár teljes erejével támogatja a hálózati tagkönyvtárak fejlesztését. (Ha egyáltalán helyes „érdekekről” beszélünk ebben a viszonylatban: a hálózati központ érdeke a hálózat minden irányú fejlesztése. Saját fejlesztését is nagyrészt azért szorgalmazza, hogy több szolgáltatást nyújthasson a hálózatnak.)

munkák egy részének egy kézben való összevonása. (Természetesen ez az összevonás bizonyos munkákat illetően megvalósíthatatlan, gondolunk itt a könyvfeldolgozás folyamatára, könyvfényképezésre stb.) Az egyetem tanszéki könyvtárainak helyzetéről és főbb problémáiról az elmúlt évben jelentés készült, melyet az egyetem könyvtári tanácsa — megvitatás után — a rektorhoz továbbított. A jelentéshez fűzött javaslatok közül a könyvtári tanács nem fogadta egyértelmű helyesléssel a beszerzés központosítására vonatkozókat, és a probléma megvitatására később visszatér.

Könyvtárunk mint hálózati központ az alábbi szolgáltatásokat nyújtja tagkönyvtárainak:

1. Tájékoztatás a legújabb külföldi kiadványokról könyvjegyzékek, prospektusok megküldésével (könyvbeszerzési figyelőszolgálat).
2. Külföldi könyvek és folyóiratok központi beszerzése.
3. Központi feldolgozás. Új beszerzésű külföldi könyvek teljes mértékben, a meglévő törzsállomány folyamatos feldolgozása a személyzeti létszám megengedte mindenkor keretek között. A központi feldolgozás során kiépül az egyetem központi katalógusa, és elkészülnek a tanszéki könyvtári katalógusokhoz szükséges cédulák.
4. Tanácsadás könyvtári szakkérdésekben. (Módszertani segítség. Ezt szolgálja a tanszéki könyvtárak működésének szabályozását, ill. megkönnyítését célzó „Útmutató a tanszéki könyvtárak kezelésére” c. kiadvány.)
5. Kutatási témákkal kapcsolatban igényelt bibliográfiák összeállítása.
6. Könyvtárközi kölcsönzés.
7. Könyvfényképezés.
8. Központi könyvkötés.

A fenti szolgáltatások mennyisége és minősége a szükségleteket a jelenlegi személyzeti létszám mellett csak részben tudja kielégíteni. A szükségleteket kielégítő fejlesztésnek az egyetem vezetőségének egyetértésével és támogatásával kell megoldódnia.

E munkák folyamatos végzése mellett célkitűzéseink között szerepel s ez év folyamán hozzákezdünk a hálózati tagkönyvtárak állományainak tartalmi elemzéséhez s e munkával párhuzamosan szakkönyvtári funkciójuk betöltésének vizsgálatához, tehát annak felméréséhez, hogyan elégítik ki e könyvtárak a felmerülő reális szükségleteket. E vizsgálódásunkhoz (amelynek célja támpontot adni a gyűjtés tudatosabbá, tervszerűbbé tételéhez) az adott szakterületek munkatársainak segítségét is igyekszünk elnyerni.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

<i>Csúry István</i> : Válogatás és teljesség. A könyvtári és bibliográfiai gyűjtés kettős arculata. — Auswahl und Vollständigkeit. (Ein dialektischer Widerspruch in der Sammeltätigkeit der Bibliothek und Bibliographie.) (Zusammenfassung)	5
<i>Varga Zoltánné</i> : Az imperializmus kora első két évtizedének könyvtárpolitikai előzményei és kezdetei Magyarországon (1. közlemény). — Bibliothekspolitische Vorgeschichte und Anfänge der ersten zwei Jahrzehnte des Imperialismus in Ungarn (1. Mitteilung). (Zusammenfassung)	43
<i>Esze Tamás</i> : Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése 1703—1705. — Literary prints of Debrecen from the years 1703—1705. (Summary)	71
<i>Lengyel Imre</i> : Méhes Sámuel és Várady-Szabó János. Adalék az Erdélyi Híradó történetéhez. — Sámuel Méhes und János Szabó von Várad. Beiträge zur Geschichte der Zeitung „Erdélyi Híradó“. (Zusammenfassung)	137
<i>Némedi Lajosné</i> : A magyar nyelvű könyv a „deáktalanok” szolgálatában. 1711—1780. — Das ungarische Buch im Dienste der „Ungelehrten“. 1711—1780. (Zusammenfassung)	163
<i>Varga László</i> : Sámbody (Sambucus) János emblémái. — De operibus philologicis et poeticis — praesertim emblematicis — Ionannis Sambuci. (Summarium)	193

Közlemények

<i>Dankanics Ádám</i> : Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása	229
<i>Gottesmann Dóra</i> : A Debreceni Egyetemi Könyvtár gyűjtőpolitikája az alapítástól 1919-ig. — Die Sammelpolitik der Debrecener Universitätsbibliothek von der Begründung bis 1919. (Zusammenfassung)	235
<i>Vita Zsigmond</i> : Szász Károly ismeretlen politikai munkája	245

A könyvtár életéből

<i>Bot Györgyné</i> : A könyvtárközi kölcsönzés eredményei és problémái	257
<i>Gomba Szabolcsné</i> : Helyzetkép a tanszéki könyvtárakról és a hálózati munkáról	269

КНИГА И БИБЛИОТЕКА

ИССЛЕДОВАНИЯ И СООБЩЕНИЯ ПО БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЮ И БИБЛИОГРАФИИ

№ 4

Составили: Иштван Чюри и Матильда Варга

СОДЕРЖАНИЕ

Исследования

<i>Иштван Чюри</i> : Выбор и польность. Двойность библиотечных и библиографических коллекций. (Резюме на немецком языке)	5
<i>Золтанне Варга</i> : Предистория библиотечной политики первых двухдесятилетий империализма и начало её в Венгрии. (I. выпуск) (Резюме на немецком языке).	43
<i>Тамаш Эсе</i> : Дебреценские публикации литературного характера. 1703—1705. (Резюме на английском языке)	71
<i>Имре Лендьел</i> : Данные об истории журнала „Эрдейи Гирадо“. (Резюме на немецком языке)	137
<i>Лайошине Немеди</i> : Венгерская книга на службе малограмотных (Резюме на немецком языке)	163
<i>Ласло Варга</i> : Эмблемы Йаноша Шамбукуша. (Резюме на латинском языке)	193

Сообщения

<i>Адам Дананич</i> : Частная Библиотека начала прошлого столетия и влияние Песталоцци	229
<i>Дора Готтесманн</i> : Коллекционная политика Дебреценской университетской библиотеки от основания её до 1919. г. (Резюме на немецком языке)	235
<i>Жигмонд Вита</i> : Неизвестные политические труды Кароя Саса.	245

Из жизни библиотеки

<i>Дьёрдьне Бот</i> : Проблемы и результаты обмена книг между библиотеками	257
<i>Сабольчине Гомба</i> : Отчёт о библиотеках кафедр и о работе с ними	269

BOOK AND LIBRARY

STUDIES AND COMMUNICATIONS IN LIBRARY SCIENCE AND BIBLIOGRAPHY

4.

Editors: István Csűry and Matilda Varga

CONTENTS

Studies

<i>István Csűry</i> : Selecting and completeness. Dichotomy in the collection of libraries and bibliographies. (With summary in German)	5
<i>Mrs. Matilda Varga</i> : First steps of the bourgeois library policy in Hungary (1867—1900). (With summary in German)	43
<i>Thomas Esze</i> : Literary prints of Debrecen from the years 1703—1705. (With summary in English)	71
<i>Imre Lengyel</i> : Sámuel Méhes and John Várady-Szabó. Contribution to the history of a Transylvanian newspaper. (With summary in German)	137
<i>Mrs. Eve Némédi</i> : The Hungarian book in service of the „deáktalan” (<i>i. e.</i> people without any Latin.) 1711—1780. (With summary in German)	163
<i>László Varga</i> : Emblems of John <i>Sámbo</i> ky = <i>Sambucus</i> . (With summary in Latin)	193

Notices

<i>Adam Dankanics</i> : A private library in the 19th century under the influence of Pestalozzi . .	229
<i>Dorothy Gottesmann</i> : Collecting policy of the University Library in Debrecen, from its establishment to 1919. (With summary in German)	235
<i>Sigismund Vita</i> : An unknown political work of Charles Szász	245

From the life of the University Library

<i>Mrs. Martha Bot</i> : Results and problems in our interlibrary lending	257
<i>Mrs. Olga Gomba</i> : A survey on the present state of our departmental libraries and the things to be done in their network	269

64.1694. Alföldi Nyomda, Debrecen

Tankönyvkiadó Vállalat

A kiadásért felelős: Vágvölgyi Tibor igazgató

Felelős szerkesztő: Balázs Imre

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Szabados József

A kézirat nyomdába érkezett: 1964. június. Megjelent: 1964. november

Példányszám: 500. Terjedelem: 25 (A/5) ív

Készült: monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601-59 és az MSZ 5602-55 szabvány szerint

TA — 349 — a — 6400

Raktári szám: 64119

64119